

Міністерство освіти і науки України
Міністерство юстиції України
Академія Державної пенітенціарної служби

Академічний курс кримінально-виконавчої психології

Підручник

ЧЕРНІГІВ
Видавництво «Десна»
2019

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Академії Державної пенітенціарної служби протокол № 11 від 30 жовтня 2018 р.

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України Бандурка О. М.;

доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології та соціології Східноєвропейського університету імені Лесі Українки Вірна Ж. П.;

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології Дніпропетровського гуманітарного університету Шевяков О. В.

Академічний курс кримінально-виконавчої психології: Підручник /за ред. В. Й. Бочелюка, Т. А. Денисової, О. М. Тогочинського. Чернігів: ПАТ «ПВК Десна», 2019. – 608 с.

Підручник підготовлено у відповідності з вимогами Міністерства освіти і науки України. В ньому представлені основні питання загальної та кримінально-виконавчої психології. Надано методологічні основи наукового дослідження в галузі кримінально-виконавчої психології. Розглянуто особистість засуджених та соціально-психологічні проблеми, що пов'язані з відбуванням покарань в кримінально-виконавчих установах. Розкриті питання, котрі пов'язані із встановленням психологічного контакту між учасниками карально-виправного процесу, розвитком індивідуально-психологічних якостей засуджених, психологічними процесами, станами та особливостями виховання та ресоціалізації засуджених, їх адаптацією до умов життя на волі. Вказано психологічні особливості засуджених різних категорій та заходи й методи впливу, що здійснюються в процесі відбування та виконання покарання персоналом кримінально-виконавчої служби. Зазначено напрямки психологічної підготовки працівників правоохоронних органів до професійної діяльності, у т.ч. до дій в екстремальних умовах та запобігання розповсюдженню сучасної кримінальної субкультури.

Видання орієнтовано на магістрів, студентів, курсантів, слухачів, аспірантів, ад'юнктів, викладачів факультетів психології і юридичних закладів вищої освіти, працівників кримінально-виконавчої служби, а також юристів, які вивчають кримінологію, психологію та кримінально-виконавче право. Може бути корисним для всіх, хто цікавиться проблемами кримінально-виконавчої психології та запобігання злочинам.

ISBN 978-966-502-616-7

© Колектив авторів,
Чернігів, 2019

Авторський колектив:

Бочелюк Віталій Йосипович, доктор психологічних наук, професор – розділ 2, підрозділи 2.1., 2.2., 2.5.- 2.9, розділ 3, підрозділи 3.1-3.3.

Денисов Сергій Федорович, доктор юридичних наук, професор – розділ 6, підрозділи 6.1., 6.2., підрозділ 6.5 (у співавторстві з Крикушенко О.Г.), глосарій, перелік рекомендованої літератури до курсу (у співавторстві з Мірошніченко О.М.)

Денисова Тетяна Андріївна, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України – передмова, розділ 1.

Крикушенко Олександр Георгійович, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України – розділ 6, підрозділи 6.3., 6.4., підрозділ 6.5 (у співавторстві з Денисовим С.Ф.)

Мірошніченко Оксана Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент – розділ 5, розділ 7 (у співавторстві з Тогочинським О.М.), глосарій, перелік рекомендованої літератури до курсу (у співавторстві з Денисовим С.Ф.).

Мірошніченко Анатолій Костянтинович, кандидат юридичних наук – розділ 2, підрозділи 2.3., 2.4., розділ 3, підрозділ 3.4.

Низовець Олена Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент – розділ 9.

Тогочинський Олексій Михайлович, доктор педагогічних наук, професор, заслужений працівник освіти України – розділ 7 (у співавторстві з Мірошніченко О.М.), розділ 8.

Шеремет Олег Семенович, доктор юридичних наук, доцент – розділ 4.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ 1. ОСОБИСТІТЬ ЗАСУДЖЕНОГО В КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ ПСИХОЛОГІЇ	
1.1. Загальна характеристика особистості	13
1.2. Девіація в поведінці людей, схильних до правопорушень	43
1.3. Особистісні диспозиції засуджених	61
РОЗДІЛ 2. ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ ТА СТАНИ ЗАСУДЖЕНОГО В УМОВАХ НЕСВОБОДИ	
2.1. Особливості психічних процесів осіб позбавлених волі	81
2.2. Відчуття та сприймання засуджених	93
2.3. Емоції та почуття засуджених	100
2.4. Уява засуджених	117
2.5. Мислення та особливості розвитку інтелекту засуджених	124
2.6. Мовлення засуджених	135
2.7. Пам'ять засуджених	138
2.8. Увага засуджених	148
2.9. Воля засуджених	155
РОЗДІЛ 3. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЯКОСТІ ЗАСУДЖЕНОГО	
3.1. Темперамент засуджених	172
3.2. Характер засуджених	185
3.3. Здібності засуджених	199
3.4. Спрямованість засуджених	207
РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНОГО	
4.1. Психологія групи та колективу засуджених	221
4.2. Психологія конфлікту серед засуджених	232
4.3. Психологія адаптації засуджених до умов життя на волі	239

РОЗДІЛ 5.	ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	
5.1.	Характер і види екстремальних ситуацій. Психологічний вплив екстремальних ситуацій на особистість працівників правоохоронних органів	248
5.2.	Напрями та форми забезпечення особистої безпеки працівників правоохоронних органів	256
5.3.	Психологічна підготовка працівників правоохоронних органів до дій в екстремальних умовах	263
РОЗДІЛ 6.	СУБКУЛЬТУРА ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ	
6.1.	Типологія деформації особистості злочинців молодіжного віку	292
6.2.	Формування кримінальної субкультури у молодіжному середовищі та її макро-, мезо- та мікросередовищні детермінанти	327
6.3.	Сучасна субкультура місць позбавлення волі як об'єкт вивчення психологічною наукою	390
6.4.	Знакова символіка та правила поведінки окремих категорій засуджених - носіїв субкультури місць позбавлення волі	399
6.5.	Запобігання розповсюдженню протиправної поведінки та кримінальної субкультури	412
РОЗДІЛ 7.	СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ВПЛИВУ НА ЗАСУДЖЕНИХ	
7.1	Управління пенітенціарними закладами освіти	433
7.2	Закономірності і принципи виховання засуджених в місцях позбавлення волі	460
7.3	Психологічна готовність співробітників правоохоронних органів до професійної діяльності	475

РОЗДІЛ 8. ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КУРСАНТІВ І СЛУХАЧІВ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ	
8.1. Загальні науково-теоретичні підходи до формування соціальної компетентності курсантів і слухачів закладів вищої освіти	490
8.2. Соціально-психологічні та педагогічні особливості формування соціальної компетентності курсантів і слухачів	498
РОЗДІЛ 9. МЕТОДИКА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНОГО	
9.1. Методика дослідження ставлення засуджених до навколишнього оточення та його значення в кримінально- виконавчих діях	510
9.2. Дослідження особистості засудженого з позиції кримінально-виконавчої психології	521
9.3. Психологічні особливості дослідження неповнолітніх засуджених	551
ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПО КУРСУ	577
ГЛОСАРІЙ	592

ПЕРЕДМОВА

*Діло майстра величає
(українська приказка)*

Вивчення людини є потребою часу, оскільки це переросло у загальну проблему всієї системи наукового пізнання. Особистості людини присвячено немало досліджень філософів, антропологів, медиків, психологів, психіатрів, соціологів. Серед юридичної спільноти вивченню особи злочинця та засудженого приділено увагу, зокрема у працях Ю.Антоняна, Г.Аванесова, О.Бандурки, Ю.Бауліна, М.Гернета, Я.Гілінського, А.Долгової, Д.Дриля, Е.Дюркгейма, А.Закалюка, А.Зелінського, В.Коновалової, О.Костенка, В.Кудрявцева, Н.Кузнецової, Й.Ланге, Н.Лейкіної, М.Мелентьєва, В.Меркулової, Р.Мертонна, О.Міхліна, С.Познишева, О.Раппопорта, А.Степанюка, М.Стручкова, М.Таганцева, Г.Тарда, С.Тарарухіна, В.Трубнікова, І.Туркевич, А.Тузова, І.Фойницького, М.Шаргородського, І.Шмарова та ін. Це свідчить про те, що поза психологічними знаннями неможливий розвиток жодної галузі гуманітарної науки, у тому числі й кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології. Необхідно підкреслити, що кримінально-виконавча система України останнім часом переживає складний період, бо виявилася заручницею змін, що відбуваються в державі. Бурхливе сьогоднішнє, нестабільність політики й економіки, зростання не тільки кількості вчинених злочинів, а і їх якісних показників, особливість і характер суспільно небезпечних дій підказує, що вивчення особистісних якостей осіб, які вчинили злочин і відбувають покарання, є нагальною потребою часу.

Одночасно варто зазначити, що вивчення кримінально-виконавчої психології можливе лише на основі знань загальної та соціальної психології. Адже неможливо зрозуміти розумову діяльність засудженого без розкриття сутності, структури та закономірностей загального процесу мислення. Так само неможливо уявити окремі дії персоналу установ виконання покарань без знання загальних науково-теоретичних підходів до формування їх компетентності тощо. Загалом пара-

дигма природного права є не що інакше, як визнання необхідності застосовувати право на природних закономірностях людської поведінки.

Вченими неодноразово ставилися питання про наявність відмінностей, особливих якостей, специфічних рис, які б відрізняли злочинця від правослухняної особи. Цілком зрозумілим, на перший погляд, видається найбільш розповсюджене твердження, що особа злочинця характеризується колом спільних рис та ознак, які притаманні лише тим, хто вчинив злочин. Проте таке визначення викликає цілком слушні зауваження. Ми підтримуємо думку А.Ф.Зелінського, який заперечував проти формули: «особа злочинця – це особа людини, яка вчинила злочин» (Див.: *Зелінский А.Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание. Київ: Юриком Интер, 1999. С.21-24*). Дійсно, особа злочинця та особа засудженого представляють собою відхилення від певного загальноновизнаного стандарту. Але лише аналіз соціальних умов, структури суспільних відносин, форми поведінки допомагає розкрити як загальні риси, так і типові особливості особи, в тому числі і вказаної категорії. До того ж, в умовах кримінально-виконавчої установи необхідно визначити перелік структурних компонентів особистості засудженого, вивчення яких дає можливість скласти уявлення про ступінь моральної занедбаності індивіда, особливості його психології.

Особистість засудженого має складну структуру і вивчення окремих компонентів її психіки, інших властивостей, дозволяє проникнути в сутність індивідуальних особливостей людини, пізнати її направленість, систему відношень до загальнолюдських цінностей, спроможність і вірогідність виправлення, ставлення до карально-виправного процесу, результатом якого повинна стати правослухняна поведінка.

Результативність кримінально-виконавчої діяльності серед засуджених залежить не тільки від особистісних якостей працівників кримінально-виконавчої служби і властивостей тих, кого виховують, а й також від відносин, які складаються між суб'єктами такого роду діяльності. У середовищі засуджених існують різного роду відхилені норми поведінки, традиції, настрої, з якими персоналу місць позбавлення волі доводиться боротися. Причому важливо не тільки знати про них, необхідно уміти фіксувати зміни, які відбуваються в середо-

вищі засуджених і з самими засудженими. Тільки в цьому випадку можна буде судити про ступінь їх виправлення.

Нинішня кримінально-виконавча система України знаходиться на зламі, коли з одного боку очевидним є протиріччя між консервативністю діючого законодавства і всієї системи виконання покарань, а з іншого – прагнення держави до гуманізму та демократії. Необхідно відзначити, що за всі роки незалежності Україна досить повільно наближається назустріч соціальним перетворенням.

Сьогодні ми вимушені констатувати зростання кількісно-якісних показників злочинності за усіма напрямками, а також невинувато високий рівень латентності та рецидиву злочинів. Ці та інші фактори сприяли формуванню відповідного середовища для подальшої криміналізації суспільства – від переходу до «тіньової» та нелегальної діяльності значних верств населення до криміналізації найбільш важливих сфер функціонування держави.

Незважаючи на те, що Україна визначає метою свого існування людину, декларує її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканість та безпеку як найбільшу соціальну цінність, під гаслом «*Salus populi suprema lex*» («Благо народу – вищий закон») здійснюються не тільки благі вчинки. Відтак цілком очевидним є те, що за вчиненням протиправних діянь слідує покарання.

Системні дослідження науковцями інституту покарання, практиці його призначення та реалізації свідчать про те, що жорсткість кари та санкцій, тривалі терміни покарання, збільшення кількості установ виконання покарань не приносять бажаних результатів у запобіганні злочинам. Аналіз застосування кримінальних покарань показує й те, що в Україні домінує такий вид покарання, як позбавлення волі. Цьому сприяє усталена практика судів, нерішучість у застосуванні альтернативних видів покарань, моральна індиферентність суспільства і загалом відсутність чіткої політики з питань призначення та виконання покарань.

Переважає більшість засуджених потребує постійної ретельної уваги до себе з боку як персоналу установ виконання покарань, так і суспільства в цілому. Мета нашого підручника – показати, що в практиці кримінально-виконавчих установ існують можливості виявляти

і фіксувати особистісні властивості засуджених, норми і відносини в їх групах, які в значній мірі визначають їх діяльність та поведінку.

Як неодноразово зазначалося юристами, психологами, педагогами та соціологами, практика виконання покарань свідчить, що тривалі строки покарань негативно відбиваються на особистості, знижують ефективність виховного впливу, унеможливають підтримку соціально корисних зв'язків, підвищують агресивність і ризик психічних захворювань. Автори прагнули в першу чергу показати напрями дії на особистісні властивості засуджених, при цьому детально аналізуючи соціальне середовище місць позбавлення волі, показуючи його значущість при виникненні конкретних ситуацій, сприяючих здійсненню протиправних дій або навпаки – дій, які закріплюють позитивні властивості кожної окремої особистості і колективу в цілому.

Соціальне середовище засуджених складне і неоднорідне. Воно включає індивідів і відносини, які складаються між ними. Індивіди організовуються в групи. Групи можуть бути формальними (загін, бригада) і неформальними (земляцтва, «сім'ї» і таке інше). У них можуть складатися різні норми поведінки і діяльності, які також охоплюються поняттям «соціальне середовище». Засуджений, знаходячись в такого роду соціальному середовищі, може не випробовувати безпосереднього впливу всіх його проявів. Якщо він не входить ні в одну з неформальних груп, безпосереднього впливу на нього ці групи надавати не будуть. Але є такий елемент соціального середовища, через який воно впливає безпосередньо на кожного засудженого, впливаючи на його психологічні стани і властивості і, як наслідок, впливає на його поведінку та діяльність. Це – соціально-психологічний клімат колективу засуджених. На нього впливає і діяльність працівників місць позбавлення волі, і активність різного роду формальних і неформальних груп, і норми поведінки, і традиції, які сформувалися в сучасних кримінально-виконавчих установах. Таким чином, в підручнику розглядаються ті особистісні властивості засуджених, які в першу чергу пов'язані з соціальним середовищем місць позбавлення волі. Зрозуміло, ними не вичерпується поняття «соціально-психологічні властивості особистості». Наявні й інші властивості, що не менш важливі для поведінки та діяльності.

Курс лекцій, підготовлений фахівцями з кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчої психології, має низку відмінних рис.

По-перше, він призначений для використання в навчальному процесі в рамках програми підготовки бакалаврів і магістрів, у зв'язку з чим орієнтований переважно на «проблемне», поглиблене викладення матеріалу кримінально-виконавчого спрямування. Його зміст охоплює більшість найактуальніших в теоретичному і прикладному відношенні проблем кримінально-виконавчої психології та кримінально-виконавчого права і правозастосовної практики, вивчення яких сприятиме розвитку професійних компетенцій майбутніх працівників правоохоронних органів, зокрема персоналу установ виконання покарань.

По-друге, цей курс лекцій має не тільки навчально-методичну, але й наукову цінність, яка визначається, перш за все, новизною і теоретичною значимістю висновків і пропозицій, що містяться в ньому. Курс лекцій багато в чому розвиває існуючі уявлення про ключові характеристики кримінально-виконавчої психології (предмет, метод, галузеві межі, джерела), особистість засуджених, специфічні умови праці персоналу, показує взаємозв'язок кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчої психології, а отже, має внесок і в їх розвиток в цілому. Цей курс, безумовно, буде корисний магістрантам в плані визначення перспективних напрямів магістерських наукових досліджень (тем магістерських робіт).

По-третє, незважаючи на переважно теоретичну спрямованість курсу лекцій, в ньому отримали науково обґрунтоване рішення багато актуальних проблем практики (наприклад, питання дослідження індивідуальних якостей особистості засудженого, визначення та протидія груповим конфліктам в місцях позбавлення волі, характер і види екстремальних ситуацій та психологічний вплив екстремальних ситуацій на особистість працівників правоохоронних органів, протидія кримінальній субкультурі, напрями та форми забезпечення особистої безпеки працівників правоохоронних органів тощо), на підставі чого можна говорити про його прикладне значення. Сформульовані конкретні рекомендації щодо розв'язання цих складних питань можуть

бути успішно використані в правозастосовній діяльності персоналу кримінально-виконавчої служби.

Зазначені особливості курсу лекцій дають підставу сподіватися на те, що він займе гідне місце серед сучасних робіт навчально-методичного та наукового профілю, а також буде затребуваний в навчальному процесі, в науково-дослідній та правозастосовній діяльності.

Автори висловлюють щирю подяку рецензентам цього підручника, а саме: академіку Національної академії правових наук України, доктору юридичних наук, професору О.М. Бандурці, декану факультету психології та соціології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, доктору психологічних наук, професору Ж.П. Вірній, завідувачу кафедри загальної психології Дніпропетровського гуманітарного університету, доктору психологічних наук, професору О.В. Шевякову.

Ми сподіваємось на підтримку Міністерства юстиції України, оскільки його керівництво завжди сприймало передові ідеї науковців та втілювало їх у життя. Маємо надію, що наша праця стане у нагоді співробітникам кримінально-виконавчої системи при вивченні ними особистості засуджених та виконанні завдань, покладених кримінальним та кримінально-виконавчим законодавством.

РОЗДІЛ 1.

ОСОБИСТІТЬ ЗАСУДЖЕНОГО В КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Загальна характеристика особистості

У сучасній науці терміном «особистість» характеризують особливу якість людини, яку вона набуває у процесі спільної діяльності та спілкуванні в соціокультурному середовищі.

Людина з'являється на світ повноправним членом суспільства і з народження називається індивідом, тобто одиничним представником роду людського, виду *Homo Sapiens* (людина розумна), продуктом тривалого розвитку і носієм індивідуально-своєрідних рис. Кожна людина як одинична природна істота – це індивід; але така характеристика, звичайно, неповна, оскільки не дає уявлення про реальну людину, якою вона є в сім'ї і суспільстві, яка відчуває і мислить, до чогось прагне. Живучи в суспільстві, кожна людина набуває особливої «надчутливої» якості, котру називають особистістю.

Людину як індивіда характеризують її вік, професія, статева приналежність, зовнішність, освіта, звички, захоплення. Як особистість – її розглядають у системі відносин, що складаються із іншими людьми: яке місце посідає серед ровесників, чи має авторитет, прагне бути лідером, чи воліє лишитися в тіні; що являють собою групи, членом яких вона є та інше. Тобто, особистість невіддільна від системи соціальних зв'язків, в які вона включилася.

Особистістю є соціалізований індивід, якого ми розглядаємо як втілення найсуттєвіших соціально значущих властивостей. Особистістю є людина, яка має свою життєву позицію, що утвердилася внаслідок тривалої і копіткої свідомої праці. Їй притаманна свобода волі, здатність до вибору, відповідальність. Така людина не просто виділяється завдяки тому враженню, яке справляє на інших; вона свідомо виділяє себе з навколишнього світу. Глибина і багатство особисто-

сті зумовлені її зв'язками зі світом, з іншими людьми, уявленням про себе, своє «Я».

Особистість кожної людини має сукупність рис і особливостей, які властиві лише їй і утворюють її індивідуальність. Індивідуальність – це поєднання психологічних особливостей людини, що утворюють її своєрідність, відмінність від інших людей.

Індивідуальність людини виявляється в рисах темпераменту, характеру, звичках, інтересах, особливостях сприймання, пам'яті, мислення, фантазії, у здібностях тощо. Особистість людини неповторна в своїй індивідуальності. Немає двох людей з однаковим поєднанням психологічних особливостей. Індивідуальна кожна людина, але індивідуальність одних виявляється яскраво, інших – малопомітно.

Індивідуальність може заявити про себе в інтелектуальній, емоційній, вольовій сфері чи одразу в усіх сферах психічної діяльності. Оригінальність може виявитися в своєрідному поєднанні властивостей конкретної людини, яка надає особливого колориту її поведінці і діям. Прикладом є кожен з нас, такий не схожий на інших.

Поняття «особистість» та «індивідуальність» не тотожні, але тісно взаємопов'язані. Багато особливостей людини (пам'ять, мислення, звички тощо) є якостями її індивідуальності, а не характеристиками особистості, оскільки вони не важливі для тих груп, членом яких є індивід. Особистісні лише індивідуальні якості, найважливіші в системі міжособистісних стосунків групи, в якій перебуває конкретна людина як особистість.

Природа особистості розглядається в межах різних психологічних підходів: теорії особистісних рис, біхевіористичному, когнітивному, психодинамічному, гуманістичному, системно-діяльнісному, історико-еволюційному та інших.

Теорії особистісних рис, автори яких розглядають особистість як комплекс якостей, що властиві певним категоріям людей, або ж намагаються виявити такі риси особистості, які змушують одних людей поводити себе більш чи менш однаково в різних ситуаціях.

Олпорт виділяв від 2 до 10 основних якостей (працелюбність, лінощі, чесність, ділові якості і таке інше), які характеризують спосіб життя людини, а всі інші вважав другорядними.

Кеттел оцінював особистість за 16 шкалами (серйозність – легко-важність, відкритий – закритий і таке інше).

Айзенк визначав особистісні риси за двома параметрами: екстраверсія – інтроверсія (відкритість – закритість) та стабільність – нестабільність (рівень тривожності).

Розроблені ними методики успішно працюють і використовуються в психологічних дослідженнях особистості.

Біхевіористичний підхід (І.Б. Скіннер та інші) базується на ідеї впливу на людину її соціального оточення. Всі форми соціальної поведінки, на думку теоретиків цього напрямку, є результатом спостережень за соціальними моделями (батьками, вчителями, друзями, героями кіно тощо). Особистість є результатом взаємодії індивіда зі всіма властивими йому характеристиками і довкілля, яке він прагне пізнати, щоб пристосуватися до нього.

Когнітивний підхід (Еліс, Роттер та інші) – роблять спробу пояснити природу контролю людини над своїм існуванням або надати йому певного сенсу. Людина не пасивна істота, на яку впливає довкілля. Характер її реакцій на ті чи інші ситуації визначається тією когнітивною інтерпретацією, яку вона сама дає цій ситуації та від особливостей її особистості. Одні схильні брати відповідальність на себе за те, що з ними відбувається, і впевнені, що можуть впливати на оточення (люди з внутрішньою підтримкою); інші – систематично пояснюють все, що з ними відбувається, зовнішніми обставинами, вірять в існування зовнішнього контролю, щасливого випадку (орієнтовані зовні). Однак, когнітивний підхід не пояснює, чому це так: чому одні люди схильні бачити причини своєї поведінки в собі, а інші – в інших. Відповіді на це запитання шукають інші теорії, зокрема психодинамічні.

Психодинамічні підходи представлені багатьма теоріями, зокрема психоаналітичною теорією З.Фрейда, індивідуальною психологією А.Адлера та аналітичною психологією К.Юнга.

З.Фрейд сформулював теорію особистості, в якій відправним пунктом є концепція підсвідомого, яке дає змогу зрозуміти складність та неоднозначність людського життя. Він вважав, що стійкі особистісні характеристики формуються, як правило, досить рано,

а потім у різних варіантах відтворюються в дорослій поведінці. Таким чином, життя людини можна розглядати через її минуле, виділяючи ці дитячі стереотипи, встановлюючи їх зв'язок один з одним та з досвідом дитини, а також відповідним чином інтерпретуючи їх. З.Фрейд сформулював теорію розвитку особистості, виділив і позначив періоди, які реалізують завдання розвитку особистості і описав ці кризи розвитку. Він підходить до особистості з точки зору фізичного тіла. Основні стимули виникають із соматичних джерел, лібідозна енергія виникає з фізичної, реакції на напруження визначають як психічну, так і фізичну поведінку. Таким чином, З.Фрейд нагадав своєму поколінню про первинність тіла як центру функціонування особистості. Він стверджував, що все в нашій поведінці взаємопов'язане, що психологічних випадковостей немає: вибір людей, місць, їжі, розваг і таке інше визначається досвідом, якого ми не пам'ятаємо чи не можемо пригадати. Наші спогади забарвлені вибірковими репресіями та викривленнями, переробками та проєкціями. Наша пам'ять чи версія нашого минулого дає не просто запис минулих подій, а є ключем до нашої поведінки та буття, і уважне спостереження, рефлексування, аналіз сновидінь, аналіз мислення та поведінки, застосовані з метою самоаналізу, і мають на меті психологічне зростання особистості.

За К.Юнгом, кожен має тенденцію до індивідуації, тобто саморозвитку. Індивідуація – це центральне поняття його аналітичної психології. Він називає цим терміном процес розвитку людини, який включає встановлення зв'язків між Его – центром свідомості та Самістю – центром душі в цілому, поєднує свідоме й несвідоме.

Протягом життя людина знову й знову повертається до старих проблем і питань. Процес індивідуації може бути представлений спіраллю, в якій людина продовжує стикатися з тими ж фундаментальними запитаннями, але кожного разу в більш тонкій формі. В кінцевому підсумку вона має стати сама собою, має знайти власну індивідуальність, той центр особистості, який однаково віддалений від свідомого й несвідомого; ми повинні прагнути до цього ідеального центру, до якого природа, здається, спрямовує нас. Лише тоді можуть бути задоволені наші потреби.

Розглядається проблема особистісного зростання і А.Адлером, також представником глибинної психології, в його так званій індивідуальній психології, суть якої в розумінні кожної людини як інтегрованої цілісності в межах соціальної системи. Психологічне зростання індивіда він розглядає насамперед як рух від центрованості і мети власної вищості до завдань конструктивного оволодіння середовищем й соціально корисного розвитку. Основними рисами здорового індивіда А.Адлер вважає конструктивне прагнення до вдосконалення, сильне суспільне почуття і кооперацію. Він виділяє три основних життєвих завдання, з якими пов'язаний кожен індивід: робота, дружба і кохання. Ці три основні зв'язки визначені тим фактором, що ми живемо в певному місці світу і повинні розвиватися в тих межах і можливостях, які дає нам оточення; ми живемо серед інших істот нашого роду, до яких ми повинні пристосуватися; ми живемо двостатево, і майбутнє нашої раси залежить від стосунків між цими двома статями.

Узагальнення проаналізованих позицій показує, що для них характерний підхід до розгляду біологічного та соціального в особистості в тісному взаємозв'язку та первинності тілесного як центру функціонування особистості. Спільним є також виділення шарів усвідомлюваного в особистості і суттєвого впливу неусвідомлюваного на поведінку людини. Разом з тим підкреслюється, що цей вплив не є фатальним, оскільки індивіду властива тенденція до саморозвитку, до змін, до зростання. Майже всі автори підкреслюють велику роль у цьому процесі самопізнання, як введення в нашу свідомість нової інформації про себе, про інших та про навколишній світ. Акцент ставиться на ролі самої особистості в процесі психічного зростання, її власній активності. Поєднання свідомого й неусвідомлюваного, яке відбувається в результаті самопізнання, робить індивіда цілісною особистістю, самим собою, індивідуальністю, якій властиве прагнення до подальшого самовдосконалення.

Особистість не розглядається автором ізольовано від соціальної системи і завдань особистісного зростання, є не просто досягненням цілісності «для самого себе», а з метою ефективної взаємодії з середовищем та максимального вираження себе в ньому.

Гуманістичний підхід найвиразніше представлений в гештальт-терапії Ф.Перлса, теоріях самоактуалізації К.Роджерса і А.Маслоу та теорії інтенціональності Ш.Бюлер.

Так Ф.Перле розглядає психологічне зростання особистості та її зрілість як здатність перейти від опори на середовище і регуляцію середовищем до опори на себе та саморегуляцію через рівновагу в собі та між собою й середовищем.

Загальне кредо більшості напрямів на поняття життєвого середовища формулюється таким чином: «Всі організми знаходяться в складному взаємозв'язку і взаємозалежності з їх оточенням, внаслідок чого вони змінюють і змінюються самі. Серед всієї різноманітності проблем з даного питання особливе місце займає теорія синергетики, яку розробили ряд вчених, таких як В.П.Казначеев [10], М.М.Моїсеев [16], Г.Хакен і багато інших. На відміну від традиційних позитивістськи зорієнтованих наукових парадигм предметом вивчення яких є, в основному, твердо детерміновані явища, які реалізуються в замкнених чи закритих системах, синергетика як науковий напрямок центр уваги переміщує, перш за все, на вивчення системи відкритого типу, провідним принципом існування якої є самоорганізація і саморегуляція, які здійснюються на основі постійної відкритої і активної взаємодії цих систем із зовнішнім середовищем. Другою особливістю саморегулюючих систем, які складають предметну галузь синергетики, є можливість гнучкої недетермінованої ієрархії структурних елементів системи, яка передбачає інформаційну відкритість і високу активність поведінки цієї системи за рахунок безперервної взаємодії з іншою системою чи зовнішнім середовищем (В.П.Казначеев [10], К.Лійт [15]). Такий підхід, з нашої точки зору, найбільш наближений до розуміння дійсної природи та організації психічних явищ в будь-якому виді діяльності.

На думку Ф.Перле, умовою досягнення цієї рівноваги (здатність перейти від опори на середовище і регуляцію середовищем до опори на себе та саморегуляцію через рівновагу в собі та між собою й середовищем) є усвідомлення потреб. Усвідомленню, як і представники глибинної психології, Ф.Перле відводить особливе місце, розглядаючи процес зростання як процес розширення зон самоусвідомлення, а

здорову особистість – як самостійну, здатну до саморегуляції істоту. Шлях відкриття цієї саморегулюючої здатності людського організму він вбачає в самоусвідомленні.

Стан оптимального психологічного здоров'я в гештальт-терапії називається зрілістю, для досягнення якої індивід повинен подолати прагнення дістати підтримку з оточуючого світу й знайти нові можливості підтримки в самому собі. Якщо людина не досягає зрілості, то вона більш схильна маніпулювати своїм оточенням для задоволення бажань, аніж брати на себе відповідальність за свої розчарування й намагатися задовольнити свої справжні потреби. Зрілість настає тоді, коли індивід мобілізує свої ресурси для подолання фрустрації і страху, які виникають в ситуації, коли він не відчуває підтримки від інших і не може спиратися на себе. Зрілість і полягає в здатності йти на ризик, аби вибратися з безвихідної ситуації. Якщо індивід не ризикує, то в нього актуалізуються рольові поведінкові стереотипи, якими він маніпулює іншими.

Особистісне зростання є центральним для структури організму – така основна ідея «терапії, центрованої на клієнті» К.Роджерса. Він вважав, що існує фундаментальний аспект людської природи, який змушує людину рухатися до більшої конгруентності (під якою він розумів відповідність між тим, що висловлюється, що знаходиться в полі досвіду, і тим, що помічається) та до більш реалістичного функціонування.

На думку К. Роджерса, в кожному з нас є прагнення до компетентності й розвитку здібностей настільки, наскільки це можливо для нас біологічно. Індивід має здатність до переживання й усвідомлення свого неправильного пристосування, тобто переживання інконгруентності між уявленням про себе та актуальним досвідом. Ця здатність поєднується з внутрішньою тенденцією до модифікації уявлення про себе, в результаті чого виникає прагнення до реальності, рух від конфлікту до його вирішення.

Вроджене прагнення до актуалізації, тобто властиве організму прагнення реалізувати свої здібності з метою зберегти життя й зробити людину більш сильною, а її життя більш різноманітним, К. Роджерс вважав основним мотивом поведінки кожного індивіда. Навіть

голод, спрага, мотив досягнення розглядаються ним як різновид прагнення до актуалізації. Воно є суттю життя і властиве не лише людині, а всьому живому, і рослинам, і тваринам. Він виділяє такі основні характеристики актуалізації: рухливість, відкритість, незалежність від зовнішнього впливу і здатність розраховувати на себе.

У процесі актуалізації бере участь організмичний процес оцінювання. Досвід, який зберігає чи підсилює «Я» людини, оцінюється організмом позитивно. І навпаки, досвід, який загрожує чи заважає збереженню чи підсиленню «Я», оцінюється організмом як негативний і в подальшому уникається. Прикладом того є немовля, яке чітко знає, що йому подобається, а що ні. У дорослих цей процес втрачається, а це призводить до появи тривожності та захисних механізмів.

Актуалізація своїх можливостей та здібностей веде до розвитку, за висловом К.Роджерса, «повноцінно функціонуючої людини». До цього ідеалу можна лише наблизитися через пізнання себе, свого внутрішнього досвіду.

Повноцінно функціонуюча людина відкрита своєму досвідові, тобто може сприймати його без захисних механізмів, без страху, що усвідомлення своїх почуттів, відчуттів та думок вплине на його самоповагу. «Я» є результатом її зовнішнього та внутрішнього досвіду, який не викривлюється, аби співпасти зі сталим уявленням про себе, а уявлення про себе відповідають її досвідові, який правдиво проявляється вербальними чи невербальними засобами комунікації. Така людина не лицемірить, висловлюючи те, що відчуває.

Максимально актуалізуючись, така людина насичено живе в кожен момент свого життя. Їй властиві рухливість, високий рівень пристосування до нових умов, терпимість до інших. Це емоційна і водночас рефлексивна людина. Вона довіряє своєму цілісному організмові, а як джерело інформації використовує швидше свої відчуття, почуття та думки, аніж поради інших людей.

Такі люди, як зазначає К. Роджерс, вільні у виборі свого життєвого шляху. Попри всі обмеження, вони завжди мають вибір, вони вільні вибирати й несуть відповідальність за наслідки свого вибору. Самоактуалізуючись, вони стають більш творчими, не адаптовані до своєї культури, не конформні.

Метою особистісного зростання, повноцінного функціонування є, за висловом К.Роджерса, «хороше життя», яке означає не життя, заповнене задоволеннями, не багатство чи влада, не цілковитий контроль над собою чи спокій, а рух тим шляхом, який обрав сам організм. Людина, яка вільно рухається по шляху свого особистісного зростання, є найбільш повно функціонуючою людиною.

З проблематикою особистісного зростання пов'язані також всі психологічні дослідження А. Маслоу, який і саму психологію, власне, розглядає як один із засобів, що сприяє соціальному і психологічному благополуччю. Він вводить поняття самоактуалізації особистості як повного використання нею своїх талантів, здібностей, можливостей і таке інше.

Особистісне зростання, за Маслоу, є задоволення все більш високих потреб, якими в його ієрархії, є потреби в самоактуалізації. Рух до самоактуалізації не може початися, поки індивід не звільниться від домінування нижчих потреб, як потреба в безпеці та визнанні. Прагнення до високої мети саме по собі є показником психологічного здоров'я. Здійснюється процес зростання шляхом роботи самоактуалізації, за якою стоїть тривалість, безперервність процесу зростання і розвиток здібностей до максимально можливого.

Маслоу зазначав, що самоактуалізовані люди не є досконалими, вільними від помилок, їм можуть бути властиві і проблеми середніх людей: почуття провини, тривожність, печаль, внутрішні конфлікти і таке інше. Але разом з тим вони обирають складні творчі завдання, які вимагають великих зусиль.

Самоактуалізовані особистості постійно захоплені якоюсь справою, і захоплені настільки, що відмінності між роботою і задоволенням для них щезають. Вони присвячують своє життя тому, що А.Маслоу називає вищими цінностями (такими як істина, краса, добро, досконалість, цілісність) або метапотребами.

Він описує вісім шляхів самоактуалізації: повна віддача переживанням, коли людина повністю розкриває свою сутність; відмова від загальноприйнятої поведінки, вміння прислухатися до внутрішнього голосу, голосу «самості»; щомиттєві прогресивні вибори, які сприяють особистісному зростанню; чесність, взяття відповідальності на

себе; готовність не подобатись іншим; прагнення бути в своїй справі настільки хорошими, наскільки це можливо; граничні, вищі переживання, моменти екстазу; виявлення індивідом того, ким він є, що йому подобається, а що ні, що для нього добре, а що погано, куди він рухається і в чому полягає його місія.

Самоактуалізація вимагає відмови від захисного механізму десакралізації (зневіри в існуванні справжніх цінностей та чеснот) та навчання ресакралізації як баченню кожної людини, за висловом Спінози, «в аспекті вічності», тобто баченню святого, вічного. Вона досягається шляхом маленьких, послідовно накопичуваних досягнень.

А. Маслоу ідентифікує повною мірою поняття самоактуалізації з поняттям креативності (творчих здібностей).

Системно-діяльнісний, історико-еволюційний підхід, який склався у вітчизняній психології (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський Є.В. Ільїнков, С.Л. Рубінштейн, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, А.В. Петровський та інші) властивості людини як індивіда розглядає як «безособові» передумови розвитку особистості, які в процесі життєвого шляху можуть стати продуктом цього розвитку.

Соціокультурне середовище є лише джерелом розвитку особистості, а не фактором, який безпосередньо визначає поведінку. Як умова здійснення діяльності людини, воно є носієм тих суспільних норм, цінностей, ролей, знарядь, системи знаків, з якими вона зустрічається. Справжньою основою і рушійною силою особистості є спільна діяльність та спілкування. Взаємовідносини між індивідом як продуктом антропогенезу, особистістю, що засвоїла суспільно-історичний досвід, і індивідуальністю, що перетворює світ, можуть бути передані формулою: «Індивідом народжуються. Особистістю стають. Індивідуальність відстоюють».

Саме трактування поняття «особистість представлено вченими в широкому та вузькому його розуміннях.

Автори, які дотримуються більш широкого розуміння особистості, включають у її структуру також і індивідуальні, біофізичні характеристики організму, наприклад, інертність – рухливість нервових процесів (Б.Г. Ананьєв) чи такі «природно-обумовлені» властивості, як властивості зору (С. Л. Рубінштейн).

Очевидно, що при такому вживанні терміну «особистість» його значення практично співпадає з поняттям конкретної, окремої людини. Таке розуміння близьке, з погляду буденної свідомості, з характерним для неї акцентом на неповторність, унікальність кожної людини.

У вузькому розумінні особистість – це особливе утворення, «особлива цілісність», яка виникає на порівняно пізніх етапах онтогенетичного розвитку (О.М. Леонтьєв). Це утворення породжується специфічно людськими стосунками. Як основну для аналізу особистості, О.М. Леонтьєв вводить категорію діяльності. Структура та компоненти особистості розкриваються через мотиваційно-потребнісну сферу. Потреби є вихідним пунктом всякої діяльності, «опредмеченими» в мотивах. Становлення особистості починається тоді, коли починає встановлюватись ієрархія мотивів.

Поява діяльнісного підходу до розуміння особистості стала необхідною в деяких історичних обставинах і знайшла свій вияв у зверненні психологів до філософії Гегеля, в якій категорія діяльності грає велику роль.

Користуючись гегелівською термінологією, діяльність людини є опредметненням суб'єкта, яка разом з тим є розпредметненням об'єкта. Вся діяльність людини є опредметнення її самої, тобто процес розкриття, за С.Л.Рубінштейном, її «дійсних сил» [19].

Тому діяльність сприймається не як сукупність реакцій, а як цілеспрямована активність суб'єкта, продуктивна, суспільна за своїм характером, яка містить в собі «психологічні компоненти» у вигляді мети, значень і таке інше. Саме в такому «внутрішньому» розумінні і закликав С.Л.Рубінштейн вивчати діяльність людини [19].

Даний методологічний принцип розкриває суттєву роль діяльності в формуванні людини та її психіки. Опираючись на це трактування, С.Л.Рубінштейн на основі кантовського розуміння діяльності (дія виходить з суб'єкта, він проявляється в своїх діях. Але у Канта немає вказівки на зворотню взаємодію дій на суб'єкта) формулює принцип єдності суб'єкта (свідомості) та діяльності. «Суб'єкт у своїх діях, в актах творчої самодіяльності не тільки знаходиться та проявляється; він в них створюється. Тому тим, що він робить, можна визначити та формувати його самого. Індивідуальність не лише проявляється,

вона і створюється в процесі творчості... Лише в створенні... етнічного, соціального цілого (єдиного) створюється особистість. Лише в організації світу думок формується мислитель» [19]. Тим самим С.Л.Рубінштейн підкреслює об'єктивний підхід до аналізу свідомості людини, про яку говорить і Л.С.Виготський, правда дещо в іншому контексті: буття свідомості не вичерпується його здатністю усвідомлювати переживання суб'єкта: це вторинна, генетично більш пізня форма, яка з'явилася у людини. Першою, об'єктивною, формою існування психічного життя є діяльність, як підкреслює С.Л. Рубінштейн [19]. Звідси – принцип єдності свідомості та діяльності: формуючись в діяльності, психіка, свідомість в діяльності, в поведінці і проявляються. Діяльність і свідомість – не два різні аспекти, вони створюють органічне єдине – не ототожене, а єдине [19].

О.М.Леонтьєв [14] підкреслює, що треба розуміти саму свідомість як діяльність, розуміти, що діяльність людини опосередковується в ідеальному відображенні її предмету в свідомості. Перш за все, людина діє по-людському..., а лише потім в результаті цього людина починає усвідомлювати. Він трактує діяльність як специфічний процес, який здійснює те чи інше життєве, тобто активне, ставлення суб'єкта до дійсності.

З вище проаналізованих точок зору, діяльність особистості є основою її поведінки. Факт усвідомленості своєї діяльності змінює умови її протікання, а тим самим її протікання та характер; діяльність перестає бути простою сукупністю відповідних реакцій на зовнішні подразники середовища; вона по-іншому регулюється; закономірності, яким вона підкоряється, виходять за межі однієї лише фізіології; пояснення діяльності потребує розкриття та обміну психологічних закономірностей. З іншого боку, аналіз людської діяльності показує, що сама усвідомленість або неусвідомленість тієї чи іншої дії залежить від стосунків, які склалися в процесі самої діяльності.

Наприкінці 70-х років почався системний підхід до вивчення проблем особистості. В межах цього підходу особистість розглядається як відносно стійка сукупність психічних властивостей, як результат входження індивіда в простір міжіндивідуальних зв'язків, який має певну структуру.

До розгляду структури особистості також є різні підходи.

Згідно з концепцією персоналізації А.В.Петровського [17], в структурі особистості можна виділити три складові:

- внутрішньоіндивідуальна (інтеріндивідуальна) підсистема, яка представлена темпераментом, характером, здібностями людини, всіма характеристиками її індивідуальності;

- інтеріндивідуальна підсистема, яка виявляється у спілкуванні з іншими людьми і в якій особистісне виступає як прояв групових взаємовідносин, а групове – в конкретній формі проявів особистості;

- надіндивідуальна (метаіндивідуальна) підсистема, в якій розгляд особистості виноситься як за межі органічного тіла індивіда, так і поза зв'язки «тут і тепер» з іншими індивідами. Цей вимір особистості визначається внесками, які робить особистість в інших людей.

Діяльність кожного індивіда та його участь у спільній діяльності зумовлює зміни в інших особистостях. Таким чином, особистість ніби набуває другого життя в інших людях.

Якби зафіксувати зміни, що їх спричинює індивід в інших людях, можна було б дістати найповнішу його характеристику саме як особистості. Індивід може досягти рангу історичної особистості в певній соціально-історичній ситуації лише тоді, коли впливатиме на широке коло людей, буде оцінений не лише сучасниками, а й історією, що зважить особистісні внески, які в підсумку виявляються внесками в суспільну практику.

А.В.Петровський [18] метафорично трактує справжню особистість як джерело могутньої радіації, що перетворює пов'язаних з нею людей (радіація, як відомо, може бути корисною і шкідливою, може лікувати і калічити, прискорювати й сповільнювати розвиток, бути причиною різноманітних мутацій тощо). Індивіда, обділеного особистісними характеристиками, він порівнює з нейтрино, тобто з частинкою, яка, пронизуючи будь-яке середовище, не спричинює в ньому змін – ні корисних, ні шкідливих. Безособистість – це характеристика особи, яка байдужа до інших людей, нічого не змінює в їхньому житті й поведінці, не збагачує й не збіднює їх.

Персоналізація як втілення особистісних внесків відбувається в діяльності. Для того, щоб одна людина в позитивному плані ідеально

ввійшла в іншу, вона повинна вмiти щось важливе зробити чи сказати для неї. Щоб здiйснити акт трансляцiї, треба мати що транслювати. Засобами персоналiзацiї є думки, знання, художнi образи, виготовленi предмети, розв'язанi завдання тощо.

Потреба людини бути особистiстю, тобто потреба в персоналiзацiї – це несвiдоме прагнення одного iндивiда втрутитися в буття iншого, готовнiсть знайти своє «iнобуття» в iншiй людинi. Iндивiд щодо цього дiє вибiрково, оскiльки однi люди своїми якостями стимулюють у партнеровi потребу в персоналiзацiї, а iншi знижують, вбивають.

Якщо в людинi є потреба в персоналiзацiї, а засобiв для цього немає (немає оригiнальних думок, почуття гумору, знань, тобто багатства душi), вона стає на хибний шлях так званої квазиперсоналiзацiї. Квазиперсоналiзацiя – це реалiзацiя потреби бути особистiстю поза дiяльнiстю, спроба з непридатними засобами. Дiяльнiсть – єдиний ефективний засiб бути особистiстю.

К.К. Платонов у межах системно-дiяльнiсного пiдходу видiляє в структурi особистостi чотири основнi пiдструктури:

- пiдструктура спрямованостi, яка об'єднує спрямованiсть, ставлення та моральнi якостi особистостi. Елементи особистостi, що входять до цiєї пiдструктури, не мають природних задаткiв i вiдображають iндивiдуально вiдображену класову свiдомiсть. Формується ця пiдструктура шляхом виховання i є соцiально обумовленою;

- пiдструктура досвiду. Вона включає в себе знання, навички, умiння i звички, набутi в iндивiдуальному досвiдi через навчання, але вже з помiтним впливом бiологiчно обумовлених властивостей особистостi. Її називають ще iндивiдуальною культурою, пiдготовленiстю;

- пiдструктура форм вiдображення, яка охоплює iндивiдуальнi особливостi окремих психiчних процесiв чи психiчних функцiй як форм вiдображення. Вплив бiологiчно зумовлених особливостей у цiй пiдструктурi проявляється ще бiльш чiтко. Формується вона шляхом вправлення;

- бiологiчно обумовлена пiдструктура: темперамент, статевi i вiковi особливостi, патологiчнi змiни. Цi елементи залежать вiд фiзiологiчних i морфологiчних особливостей мозку.

К.К.Платонов називає свою структуру особистості основною, загальною, динамічною, функціональною і психологічною. Основною тому, що, окрім цих чотирьох рядоположних, виділяють ще дві накладені на них підструктури – характеру та здібностей; загальною – як властивою кожній особистості і тому, що кожна конкретна особистість має свою індивідуальну структуру; динамічною тому, що не залишається незмінною в жодній конкретній особистості: з дитинства і до смерті вона змінюється; функціональною тому, що вона як ціле і її складові елементи розглядаються як психічні функції; психологічною тому, що узагальнює психічні властивості особистості.

Основним структурним компонентом особистості є «Я-концепція».

У багатьох психологічних теоріях «Я-концепція» є одним із центральних понять. Разом з тим, ще не існує ні її універсального визначення, ні єдності в теорії. Терміни, які одні автори вживають для визначення Я-концепції в цілому, інші використовують для позначення її окремих елементів. Для розгляду Я-концепції найбільшого поширення набула схема, запропонована Р.Бернсом [4]. Ця схема, з одного боку, відображає структуру Я-концепції, а з іншого розглядає термінологію, яка зустрічається на сторінках психологічної літератури, присвяченої Я-концепції.

За Р.Бернсом, Я-концепція представлена у вигляді ієрархічної структури [4]. На її вершині розташовується глобальна Я-концепція, яка вміщує всі грані індивідуальної самосвідомості. Це струмок свідомості, про який писав Р.Джемс, або почуття особистої послідовності та неповторності. У ньому виділяються два елементи: Я – усвідомлююче та Я як об'єкт. Ці розмежування умовні й становлять лише семантичну модель. В реальному житті ці елементи настільки сильні, що створюють єдине, практично нероздільне ціле.

За визначенням Р.Бернса, глобальне Я – це центр особистості, його можна назвати послем внутрішнього боку особистості. Воно представляє душевні процеси, почуття, бажання, мету та інше. Глобальне Я включає всі пізнавальні, емоційні вольові функції та одночасно має свій образ світу, а також образ себе та саморозуміння [4].

Образ себе, саморозуміння як образ світу та поняття світу – результат пізнавальної, практичної та творчої діяльності людини.

Структуру глобального Я можна представити так: 1. Процесуальне Я. 2. Структурне Я. 3. Образ світу та розуміння його. Всі складові глобального Я функціонально взаємопов'язані, на що і вказує Карел Блага [5]. Процесуальне Я сприймає, мислить, фантазує, забуває, згадує, вибирає та приймає рішення, діє, вчиться, здійснює контроль, щось підсилює, від чогось відмовляється, висловлює міркування про цінності. Це центр хвилювання, переживання та усвідомлення, це внутрішній простір, в якому ми застосовуємо наш повсякденний досвід.

Процесуальне Я діє, коли ми прокидаємося, діємо та засинаємо. Як відзначає М.Шебек [20], процесуальне Я кожної окремої миті «охо-роняє» кордон між глобальним Я та не-Я, між суб'єктом та іншими суб'єктами, встановлює кордон між свідомістю та несвідомістю. Процесуальне Я опосередковує виникнення та розвиток внутрішнього.

Кожна складова становить собою певну, відповідно обмежену, тематику життєвих уявлень і її можна виразити як судження про себе, наприклад: «Я вмію, я пізнаю», «У мене є (я маю)», «Яким я хочу бути» та інші. Кожна окрема складова в онтогенетичному розвитку виникає поступово. Перш за все, утворюється основна вісь «Я є». Потім на неї можуть спиратися виникаючі слідом утворення. Кожне окреме утворення робить складний шлях розвитку, встановлюється структурна ієрархія. Кожна нова складова вміщує багато мізерних часток і становить певну підтему життєвих уявлень, поєднання яких і формує її. Необхідно уточнити ще раз, що дрібні будівельні частини складаються із багатьох уявлень, думок, які тримаються в пам'яті.

Ці почуття, як підкреслює ряд вчених, стосуються тієї чи іншої частини глобального «Я», або ж глобального «Я» в цілому. В результаті виникає високе чи навпаки низьке самопізнання або самоповага. Під самоповагою ми розуміємо відповідно стійке ставлення до загального (глобального) «Я». Під самооцінкою, як сказано в психологічному словнику [20], розуміємо чуттєво забарвлене ставлення до себе в різних конкретних ситуаціях і різних видах діяльності. Самооцінка може змінитися після досягненого успіху або невдачі, тобто вона може змінюватися від ситуації до ситуації, в той час як самоповага залишається відносно стійкою і синтезує багато минулих та теперішніх самооцінюваних моментів.

Самоповага, як відмічає Карел Блага [5], будується з окремих конкретних самооцінок та оцінок індивіда іншими людьми. В шкільні роки в учнів вона значною мірою залежить від зовнішніх оцінок, самооцінки та конкретних успіхів у тому чи іншому виді діяльності. Протягом онтогенезу розвивається певна автономія самоповаги, зменшується її залежність від окремих успіхів або невдач та від конкретних самооцінок в різних галузях людської діяльності. Переживання від невдачі – це захист від того, що загрожує самоповазі. Як відзначає Карел Блага [5], збереження позитивної самоповаги, всупереч особистим недолікам, – складова частина процесу, цілісність особистості, яка забезпечує потрібне регулювання діяльності та ставлення до неї.

Образ свого «Я» та самопізнання є те ж саме, що свідомість. Окремі сторони свого «Я» та саморозуміння можуть «виходити» з неї. Причому здатність входження в свідомість з різних сторін структурного «Я» різна. Деякі з них залишаються в області несвідомого, як зазначає З.Фрейд [23], але їх прояв можна знайти в поведінці людини, в його фантазіях, в жестах, в силі голосу та інше.

Розділяти результат та процес ми можемо тільки в понятійному плані; у психологічному плані вони існують разом. Так само образ «Я» та самооцінка піддаються лише умовному концептуальному розрізненню через те, що в психологічному плані вони нерозривно пов'язані. Образ та оцінка свого «Я» зумовлюють індивіда до певної поведінки; тому глобальну «Я-концепцію» ми можемо розглядати як сукупність установок індивіда, спрямованих на самого себе. Але ці установки можуть мати різні ракурси або модальності. Як підкреслює Р.Бернс [4], існує три основні модальності самоустановок:

1. Реальні Я-установки пов'язані з тим, як індивід сприймає свої актуальні здібності, ролі, свій актуальний статус, тобто з його уявленням про те, який він є насправді.

2. Дзеркальні (соціальні) Я-установки пов'язані з уявленням індивіда про те, як його бачать інші.

3. Ідеальні Я-установки пов'язані з уявленням індивіда про те, яким він хотів би стати.

Ці уявлення бувають відірвані від дійсності. Як показала Р.Хорні, велике розходження між дійсним та ідеальним «Я» нерідко веде до

депресії, зумовленої недосягненням ідеалу. Допомогти людині відмовитися від нездійснених мрій, продиктованих ідеальним «Я», дуже відрваних від дійсності, є, на її думку, одним з найбільших полегшень, яких може досягти людина. Олпорт вважав, що ідеальне «Я» відображає мету, яку індивід пов'язує із своїм майбутнім. Комос та Соупер розглядають ідеальне «Я» як образ людини, яким індивід хоче або може стати, тобто як набір рис особистості, які необхідні, з її точки зору, для досягнення адекватності, а інколи і суперництва. Багато авторів пов'язують ідеальне «Я» з засвоєнням культурних ідеалів, уявлень та норм поведінки, які стають особистими ідеалами, завдяки механізмам соціального підкріплення. Такі ідеали властиві всякому індивіду.

Логічно зі сказаного вище зробити висновок, що «Я-концепція» – є сукупність усіх уявлень індивіда про себе разом з їх оцінкою. Описову складову «Я-концепції» часто називають образом «Я», або картиною «Я». Складову, пов'язану зі ставленням до себе або окремої своєї якості, називають прийняттям себе. «Я-концепція» в дійсності визначає не просто те, що собою являє індивід, але і те, що він про себе думає, як дивиться на свою активність та можливість розвитку в майбутньому. Виділення описового та оцінного складників дозволяють розглядати «Я-концепцію» як сукупність установок, спрямованих до самого себе. При визначенні установок підкреслюються три головні елементи:

1. Позитивна складову установки. Твердження, яке може бути як обґрунтованим, так і необґрунтованим.

2. Емоційно-оцінна складову. Емоційне ставлення до цього твердження.

3. Поведінкова складову. Відповідна реакція, яка, зокрема, може виявлятися в поведінці.

Застосовуючи до «Я-концепцій» ці три елементи установки, можна конкретизувати це таким чином:

1. Образ Я – уявлення індивіда про самого себе.

2. Самооцінка – ефективна оцінка цього уявлення, яке може бути різної інтенсивності, оскільки конкретні риси образу «Я» можуть викликати більш або менш сильні емоції, пов'язані з їх прийняттям або осудом.

3. Потенційна поведінкова реакція, тобто ті конкретні дії, які можуть бути викликані образом «Я» та самооцінкою.

Предметом самосприйняття та самооцінки індивіда можуть, зокрема, стати його тіло, його здібності, його соціальні стосунки та безліч інших особистих проявів, внесок яких в «Я-концепцію» дуже значний.

Оцінна складова «Я-концепції» – це якості, які ми надаємо власній особистості. Далеко не завжди вони є об'єктивними, і, цілком ймовірно, з ними не завжди готові погодитися інші люди. Можливо, лише вік, стать, зріст, професія, та деякі інші дані, що володіють достатньою безперечністю, не викличуть незгоди. Взагалі в намаганнях, спробах себе охарактеризувати, як правило, присутній сильний особистісний, оцінний момент, інакше кажучи, «Я-концепція» – це не тільки констатація, опис рис своєї особистості, але й вся сукупність їх оцінних характеристик і пов'язаних з ними переживань.

Людина засвоює оцінну суть різних характеристик, присутніх в його «Я-концепції». Під час засвоєння нових оцінок може змінювати значення засвоєних раніше. Як зазначає Р.Бернс [4], термін «образ Я» або ж «Я», які часто вживаються в літературі як синоніми «Я-концепції», недостатньо передають динамічний, оцінний, емоційний характер уявлень індивіда про себе. Деякі віддають перевагу застосуванню їх для позначення лише першої складової «Я-концепції». Щоб підкреслити наявність іншої (другої), оцінної складової, більшість авторів звертається до терміну «самооцінка».

Так, С.Куперсміт називає самооцінкою ставлення індивіда до себе, яке складається поступово і набуває звичного характеру, воно виявляється як схвалення або несхвалення, ступінь якого визначає впевненість індивіда в своїй самоцінності, значущості. Таким чином, самооцінка – це особистісне судження, міркування про свою цінність, яке відбивається в установках, властивих індивіду. Приблизно так само визначає самооцінку і В.С.Ротенберг, для нього це позитивна або ж негативна установка, спрямована на специфічний об'єкт, що має назву «Я». Таким чином, самооцінка відображає міру розвитку у індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності та позитивного відношення до всього, що міститься в сфері «Я». Тому низька

самооцінка припускає неприйняття себе, самозаперечення, негативне ставлення до своєї особистості.

Будь-яка спроба себе охарактеризувати вміщує оцінний елемент, що визначається загальноновизнаними нормами, критеріями та цілями, уявленням про рівні досягнень, нормативними принципами, правилами поведінки тощо. Р.Бернс [4] висуває три елементи, суттєві для розуміння самооцінки. По-перше, важливу роль в її формуванні відіграє співставлення образу реального «Я» з образом ідеального «Я», тобто з уявленням про те, якою людиною хотіла б бути. Це співставлення часто фігурує в різних психотерапевтичних методиках, під час цього високий рівень співпадання реального «Я» з ідеальним вважається важливим показником психічного здоров'я. В класичній концепції В.Джемса уявлення про актуалізацію ідеального «Я» покладене в основу поняття, розуміння самооцінки, яке визначається як математичне співставлення реальних досягнень індивіда до його вимог і той, хто досягає реально характеристик ідеального «Я», той повинен мати високу самооцінку. Якби людина відчувала розрив між цими характеристиками та реальністю своїх досягнень, її самооцінка, цілком ймовірно, була б значно нижчою.

Наступний факт, важливий для формування самооцінки, пов'язаний з інтеріорізацією соціальних реакцій на даного індивіда. Інакше кажучи, людина схильна оцінювати себе так, як, на її думку, її оцінюють інші. Такий підхід до розуміння самооцінки був сформульований та розвинутий в працях К.Кулі та С.Міда.

Зрештою, ще один погляд (В.В.Пуркея) на природу та формування самооцінки полягає в тому, що індивід оцінює успішність своїх дій та проявів через призму своєї (власної) ідентичності, індивід відчуває задоволення не від того, що він просто щось робить добре, а від того, що він обрав певне, і саме це він робить добре. В цілому люди докладають великих зусиль для того, щоб з найбільшим успіхом «вписатися» в структуру суспільства.

Необхідно підкреслити, що самооцінка, незалежно від того, чи є в її основі власні судження індивіда про себе чи інтерпретації суджень інших людей, індивідуальні ідеали чи культурно задані стандарти, завжди має суб'єктивний характер.

Мотиваційні та настановчі структури є для людського «Я» справді всюдисущими. Тому можна відзначити, що в «Я-концепції» фіксується не тільки її позитивна складова, але й емоційно-оцінна та потенційно-поведінкова. Таким чином, «Я-концепцію» необхідно розглядати як динамічну сукупність властивих кожній особистості настанов, спрямованих на саму особистість.

Позитивна «Я-концепція» ґрунтується на позитивному ставленні до себе, самоповазі, усвідомленні себе та власної цінності; складовими негативної «Я-концепції» є негативне ставлення до себе, несприйняття себе, відчуття своєї неповноцінності.

Третій елемент, що визначає установку – поведінкова складова. Це відповідна реакція, яка, зокрема, може проявлятися в поведінці. Той факт, що люди не завжди поводять себе у відповідності з своїми переконаннями, є добре відомим. Нерідко прямий, безпосередній прояв установки в поведінці модифікується або ж зовсім стримується завдяки його соціальному неприйняттю, моральним сумнівам індивіда або ж його страху перед можливими наслідками. Будь-яка установка – це емоційно забарвлене переконання, що пов'язане з певним об'єктом.

Особливість «Я-концепції» як комплексу установок полягає в тому, що об'єктом, в даному випадку, є сам носій установок. Таким чином, на формування «Я-концепції» значний вплив мають установки особистості. Як відзначає Д.М.Узнадзе, установки – це експозиції суб'єкта, які на першому етапі носять попередній характер (попередні експозиції), але потім в процесі повторної пропозиції їх у суб'єкта спрацьовує якийсь внутрішній стан, який готує його до сприйняття подальших експозицій. «Я-концепція» формується під впливом різноманітних зовнішніх впливів (дій) та установок, які випробовує індивід. Особливо важливими є для нього контакти із значущими іншими, які, по суті, і визначають уявлення індивіда про самого себе. У цьому контексті необхідно звернутися до поняття диспозиції особистості з позиції діяльнісного підходу, розробленого В.О.Ядовим. Головна ідея полягає в тому, що людині притаманні складні системи різних диспозиційних утворень, які регулюють її поведінку і діяльність. Ці диспозиційні утворення ієрархічно, тобто в системі, можна позначити як більш низькі і більш

високі їх рівні. Визначення цих рівнів диспозиційної регуляції соціальної поведінки особистості відбувається на основі схеми, яку запропонував у свій час Д.М.Узнадзе, а саме: на основі того розуміння установки, яка з'являється завжди при наявності певної потреби з одного боку, і ситуації задоволення цієї потреби з другого боку. Хоча визначені Д.М.Узнадзе установки виникали під час «зустрічі» лише елементарних людських потреб і нескладних ситуацій їх задоволення. В.О.Ядов визначає ієрархію форм діяльності на основі розширення меж активності особистості, які відповідають розширенню її потреб.

Якщо розглядати ієрархію рівнів різних диспозиційних утворень з позиції схеми Д.М.Узнадзе, то логічно позначити відповідну диспозицію на перехресті кожного рівня потреб, ситуацій їх задоволення. В.О. Ядов виділяє чотири рівні диспозицій:

Перший рівень складають елементарні фіксовані установки, які формуються на основі вітальних потреб, в простих ситуаціях (за схемою В.О.Ядова – в умовах сімейного оточення і найбільш низьких «предметних ситуаціях»). Цей рівень диспозиції можна позначити як «установка». Фіксована установка – установка, яка виникає після ряду спеціальних «фіксуючих» досвідів, де вирішальну роль відіграє не те, що специфічне для умов кожного з них, а що-небудь інше, характерне для них. Вирішальне значення в цьому процесі мають наші попередні експозиції.

У школі Узнадзе виділяє ще й так звані первісні установки. Вони виникають під час зустрічі деякої потреби, яка є у суб'єкта, з одного боку, і ситуації задоволення цієї потреби з другого. Як правило, достатньо однієї зустрічі, щоб виникла установка – спрямованість поведінки на якийсь певний об'єкт.

Другий рівень – це найбільш складні диспозиції, які формуються на основі потреб людини в спілкуванні, яке відбувається в малій групі, і відповідно в тих ситуаціях, які пов'язані з діяльністю в цій групі. У цьому випадку регулятивна роль диспозиції полягає в тому, що особистість уже виробила деяке певне ставлення до тих соціальних об'єктів, які введені в діяльність на певному рівні. Диспозиція такого роду відповідає соціально фіксованій установці, або аттитюду, що відповідає цьому рівню логічного виділення «аттитюда на об'єкт» і «аттитюда на

ситуацію». Агтитюд є порівняно елементарною фіксованою установкою і має когнітивний, афективний і поведінковий компоненти.

Третій рівень має справу з такими диспозиціями, в яких фіксується загальна спрямованість інтересів особистості відносно конкретної сфери соціальної активності. Диспозиції такого роду формуються в тих сферах діяльності, де особистість задовольняє свою потребу в активності, проявленій як конкретна «робота», конкретна область дозвілля та інше. На цьому рівні диспозицією є загальна спрямованість інтересів особистості (або базові соціальні установки), яка пояснює сконцентрованість особистості на якійсь сфері діяльності, її ставлення до цієї сфери. Також, як і агтитюди, базові соціальні установки мають 3-х компонентну структуру.

Четвертий, вищий рівень диспозицій, утворює систему цінностей особистості. Особливо важливе місце в цій структурі займають ціннісні орієнтації. Так, в психологічному словнику поняття ціннісні орієнтації тлумачаться як: ідеологічна, політична, моральна, естетична й інші основи оцінок суб'єктом навколишньої дійсності і орієнтації в ній; спосіб диференціації об'єктів індивідом за їх значущістю.

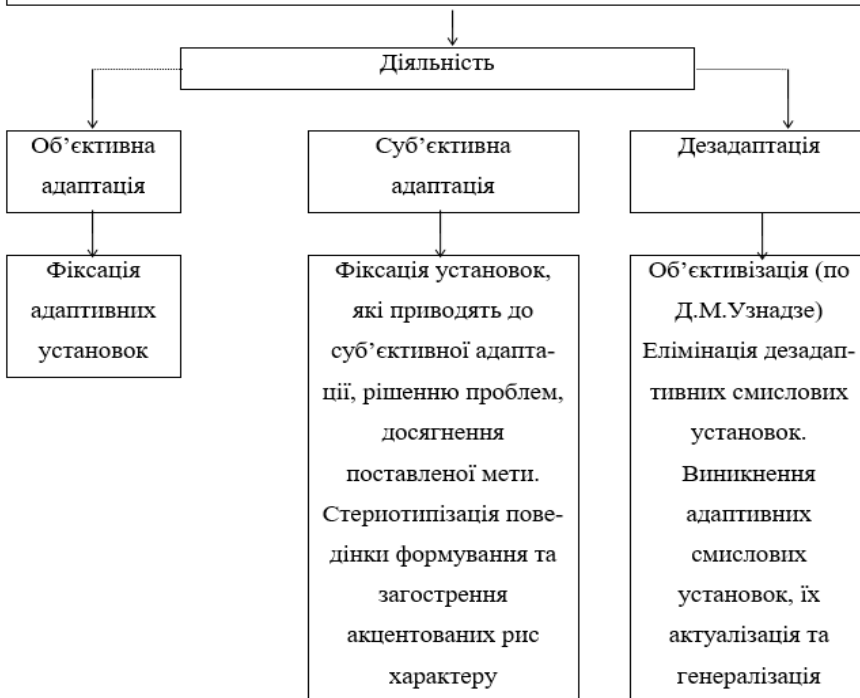
Обидва ці напрямки будуть використані як основні для розкриття діяльнісного розуміння особистості. Цей процес може відбуватися як в умовах стихійного впливу на особистість різних обставин життя в суспільстві, які іноді мають характер різнонаправлених факторів, так і в умовах виховання, тобто цілеспрямованого формування особистості. Через ціннісні орієнтації відбувається самоактуалізація «Я-концепції» особистості і виявляється в цілях, ідеалах, переконаннях, інтересах та інших її формах.

Таким чином, виходячи з вищезазначеного, можна дійти до висновку про те, що установча діяльність психіки є основою предметної діяльності суб'єкта (див. схему).

Людина постійно долучена до різноманітної діяльності та здійснює ту або іншу поведінку. З метою аналізу та розуміння чинників людської поведінки ми зупинимося на теорії самодетермінації та внутрішньої мотивації Л.Едварда, Дісі та Річардом М. Руаяном. Сам термін «мотивація» був введений психологами для відповіді на запитання «чому або заради чого виконується певна діяльність».

Установча діяльність психіки як основа предметної діяльності суб'єкта

Психологічна та виконавча компетентність	
Потреби	Ситуації
Генералізовані смислові установки	
Локальні актуалізовані установки	Локальні латентні установки
Цільові установки	
Операціональні установки	

Поведінку людини можна охарактеризувати з різних боків. В процесуальному плані певний поведінковий акт має початок, протікання та завершення. Він може бути охарактеризований з точки зору інтен-

сивності та спрямованості. В більшості мотиваційних теорій аналізуються три основні параметри поведінкової активності: ініціація, інтенсивність та спрямованість. Мотиваційна поведінка є результатом дії двох факторів: особистого та ситуативного. Під особистим фактором розуміють мотиваційні диспозиції особистості (потреби, мотиви, установки, цінності), а під ситуативним – зовнішні, оточуючі людину умови (поведінка інших людей, стосунки, оцінки, реакція оточуючих, фізичні умови). Треба відзначити, що коли йдеться про зовнішні фактори, то аналізуються перш за все не об'єктивні параметри середовища, а оцінки та інтерпретації особистістю контекстуальних аспектів своєї поведінки, тобто суб'єктивне відображення об'єктивних умов та значення, якого вона цим умовам надає.

Людина поводить себе відповідно до того, як вона оцінює навколишню дійсність. Роль мотиваційних диспозицій зводиться не скільки до прямої детермінації, стільки до участі у формуванні позитивних оцінних схем, за допомогою яких людина інтерпретує ситуацію. Наступні дії є результатом цієї інтерпретації. Більшість психологів погоджуються з виділенням двох типів мотивації або двох типів поведінки: зовнішньої та внутрішньої.

Зовнішня мотивація – конструкт для опису детермінації поведінки в тих ситуаціях, коли фактори, які його ініціюють та регулюють, знаходяться за «Я – особистістю» або за поведінкою. Достатньо ініціюючому та регулюючому фактору стати зовнішнім, як вся мотивація набуває зовнішнього характеру.

Внутрішня мотивація – конструкт, який описує такий тип детермінації поведінки, коли ініціюючі та регулюючі фактори проходять в середині особистого «Я» і повністю знаходяться в середині самої поведінки.

Внутрішні мотиваційні дії не мають винагород, окрім самої активності. Люди займаються цією діяльністю заради неї самої, а не для досягнення яких-небудь внутрішніх винагород.

Така діяльність є самоціллю, а не засобом для досягнення якоїсь іншої мети. У зв'язку зі сказаним вище зупинимось на законі ефекту Л.Грондайна. Цей закон проголошує, що привабливі наслідки поведінки впливають на частотність ініціації поведінкових актів, які приз-

водять до цих наслідків. Поведінка, яка призводить до позитивних наслідків, має тенденцію до повторення, тоді як поведінка, яка призводить до негативних наслідків, має тенденцію до завершення.

Другим варіантом теорії зовнішньої мотивації є теорія валентності – очікування інструментальності. Даний тип теорії побудований на двох фундаментальних умовах людської поведінки, які в психології почали вживатися після робіт К.Левіна. Перша умова полягає в тому, що для того, щоб бути мотивованою в певному виді поведінки, особистість повинна переконатися, що існує прямий зв'язок між здійсненою поведінкою та її наслідками. Ця суб'єктивна впевненість одержала назву «очікування-інструментальність». Друга умова: наслідки поведінки повинні бути емоційно суттєвими для індивіда, повинні мати для неї певні цінності. Ця афективна привабливість одержала назву «валентність».

Якщо наслідки поведінки незначні для індивіда, то він буде відчувати інтенції від їх виконання. Також, якщо людина буде впевнена, що поведінка ніяк не пов'язана з її результатом, то мотивації до виконання не буде. Висока мотивація згідно з даним підходом буде тільки тоді, коли людина переконається, що бажані для неї наслідки є прямим результатом її поведінки.

Ця група теорій належить до зовнішніх, тому що провідним регулюючим фактором є валентність зовнішніх, стосовно поведінки, наслідків та зв'язок між поведінкою та цими наслідками. Логічно проаналізувати теорії внутрішньої мотивації. Термін «внутрішня мотивація» вперше був введений Ф.Харлоу. У книзі «Динаміка поведінки», яка стала результатом ідей, вперше викладених Р.К.Вудвортом, – людина народжується з активною тенденцією засвоїти світ за допомогою поведінки. Маємо на увазі поведінку як постійний потік активності для ефективної взаємодії з довкіллям. Задоволення спонукання припиняє цю активність для того, щоб забезпечити організм необхідною енергією.

Найбільш позитивний вплив, як на пізнавальні процеси, так і на особистість в цілому, має внутрішня мотивація. Внутрішня мотивація може мати перевагу під час вирішення різних завдань. Для пояснення «внутрішньої мотивації» необхідно звернутися до ідей Ф.Хайдера

та Р. де Чармса. Треба помітити конструкти: «зовнішній/внутрішній локус контролю», введені Д.Роттером, «зовнішній-внутрішній локус каузальності (причинності). Локус контролю відображає точку зору докладання зусиль, що контролюють результат поведінки. Результати можуть бути під контролем або поведінкою (внутрішній локус контролю), або оточуючих сил (зовнішній локус контролю). Локус каузальності відображає точку докладання зусиль, детермінуючих саму поведінку. Вперше це поняття ввів Ф.Хайдер та використав його для аналізу причин поведінки індивіда під час міжособової взаємодії. Р.де Чармс розширив його застосування на область мотивації. «Первинною мотиваційною передумовою» є прагнення ефективно взаємодіяти з оточуючими. Людина прагне до того, щоб бути першопричиною, джерелом своєї поведінки, вона прагне до особистої каузальності. Далі, аналізуючи психологічну природу внутрішньої та зовнішньої мотивації, Р.де Чармс використовує конструкт «локус каузальності». «Як тільки особистість починає сприймати причини своєї поведінки як зовнішні стосовно неї самої, то її активність є зовні вмотивованою». Е.Л.Дісі сформулював основні положення своєї теорії так: зовнішні фактори, пов'язані з регуляцією поведінки, будуть впливати на внутрішню мотивацію особистості настільки, наскільки вони змінюють локус каузальності поведінки. Ті фактори, які сприяють екстерналізації локусу каузальності, будуть пригнічувати (притісняти) внутрішню мотивацію, тоді як ті, які сприяють її інтерналізації, будуть її підвищувати. Зовнішні фактори будуть впливати на внутрішню мотивацію особистості під час виконання діяльності з оптимальними труднощами в тій мірі, в якій вони будуть впливати на почуття компетентності, за умови, що ця діяльність самодетермінована. Ті фактори, які сприяють підвищенню почуття компетентності, позитивно впливають на внутрішню мотивацію, тоді як ті, які знижують його, надають внутрішній мотивації негативного впливу.

Будь-який фактор навколишнього середовища, пов'язаний з ініціацією та регуляцією поведінки людини, має два аспекти: контролюючий та інформуючий. Дія зовнішнього стимулу (схвалення, осудження, зворотнього зв'язку і тому подібне), який сприймається об'єктом як прагнення змусити його до початку, продовження, підсилення змі-

ни напрямку або припинення поведінки, називається контролюванням. Застосування зовнішніх ідей, які сприймаються суб'єктом не як примус до певної поведінки, а оцінюється як прагнення поінформувати його про умови і наслідки поведінки, про процес його виконання, рівні успішності, ступені компетентності та майстерності, називається інформуванням.

Аналізуючи сказане, можна зробити висновки: 1. Наявність наміру до виконання діяльності є головною ознакою мотиваційної поведінки людини. В залежності від сприйняття людина може знаходитися в одному з трьох мотиваційних станів: стан зовнішньої мотивації або стан амотивації. Стан внутрішньої мотивації, опосередкований потребами в самодетермінації, які є одними з провідних психологічних потреб «Я» людини. У зв'язку з цим людина відчуває, що вона є дійсною причиною поведінки. Стан внутрішньої мотивації обумовлений зовнішніми причинами стосовно «Я». Вони спрямовані на регуляцію поведінки людини. В такому стані людина сприймає причини своєї поведінки як зовнішні, нав'язані зовні. У цьому стані людина може сприймати себе компетентною та ефективною, але це почуття не буде сприяти внутрішній мотивації. 2. Будь-яка подія, повідомлення, комунікація, тобто будь-який стимул, на який людина наражається під час діяльності, може мати для неї контролююче та інформуюче значення. Контролюючими є такі стимули, які сприймаються, як примус думати, відчувати або вести себе певним чином; інформуючими є такі стимули, які не сприймаються як надання свободи вибору, можливості самовизначення.

Методологічні основи психологічного підходу до проблеми самовизначення були закладені С.Л.Рубінштейном [19]. Проблема самовизначення розглядалась ним у контексті проблеми детермінації в світлі висунутого ним принципу – зовнішні чинники діють, переломлюючись через внутрішні умови. Теза, згідно з якою зовнішні чинники діють через внутрішні умови так, що ефект дії залежить від внутрішніх властивостей об'єкта, означає, по суті, що всяка детермінація необхідна як детермінація інших, зовнішніх, і як самовизначення (визначення внутрішніх властивостей об'єкта). У цьому контексті самовизначення виступає як самодетермінація на відміну

від зовнішньої детермінації; на відміну від зовнішньої детермінації у понятті самовизначення, таким чином, виражається активна природа «внутрішніх умов», через які переламуються зовнішні діяння (впливи). Насправді самовизначення й визначення іншим, зовнішнім існує ієрархія цих відносин, в якій вищим рівнем виступає самовизначення на рівні істот, які мають свідомість. Стосовно цього рівня – рівня людини – у розумінні самовизначення С.Л.Рубінштейном виражається суть, значення принципу детермінізму – «зміст його полягає у вираженні ролі внутрішнього моменту самовизначення, вірності собі в неодноразовому підпорядковуванні зовнішньому». Більш того, сама специфіка людського існування полягає у ступені співвідношення самовизначення і визначення іншим (умовами, обставинами), в характері самовизначення в зв'язку з наявністю у людини свідомості і дії.

Підхід С.Л.Рубінштейна розвиває у своїх працях К.О.Абульханова-Славська [1]. Для неї, як і для С.Л.Рубінштейна, центральним моментом самовизначення є самодетермінація, власна активність, усвідомлене прагнення зайняти певну позицію.

У віковому аспекті проблема самовизначення найбільш повно була розглянута Л.І.Божовичем [6]. Характеризуючи соціальну ситуацію розвитку школярів, він зазначає, що вибір життєвого шляху, самовизначення, є афективним центром їх життєвої ситуації. Підкреслюючи важливість самовизначення, Л.І.Божович не дає його однозначного визначення; це «вибір майбутнього шляху, необхідність знайти своє місце в роботі, в суспільстві, в житті», «пошук мети та смислу свого існування», «необхідність знати своє місце в спільному потоці життя». Певне, найбільш повним є визначення самовизначення як потреби злити в єдину смислову систему узагальнені уявлення про світ і узагальнені уявлення про себе самого та, таким чином, знайти і визначити смисл власного існування.

Для того, щоб стала зрозумілою психологічна сутність самовизначення, необхідно розглядати в розгорнутій формі такі його характеристики: зв'язок самовизначення з цінностями; потреба в самовизначенні як потреба у формуванні певної смислової системи, в якій центральним моментом є уява про смисл власного життя; спрямуван-

ня у майбутнє. Практично кожна з цих характеристик розглядається як самостійний предмет і у психологічних, і у філософських роботах.

П.Гереманн [8] вказав на принципову різницю у природі елементів уяви людини про своє майбутнє, в якому наявна і різниця в їх функції. Він розрізняє в складі життєвого плану два типи мети: кінцеві (ідеальні) та допоміжні (реальні, конкретні). Кінцева мета вміщує ідеали, зрозумілі як цінності. Ця мета стабільна. Реальна ж мета характеризується конкретністю і досяжністю, які можуть змінюватись в залежності від успіхів та невдач. Таким чином, П.Гереманн прямо вказує на зв'язок життєвого плану з цінностями.

Цінність містить в собі один з основних механізмів взаємодії особи і громади, особи і культури. Це положення є центральним для так званого гуманістично-аксіологічного підходу до культури, згідно з яким культура сприймається як світ втілених цінностей; «галузь застосування поняття», «цінності – людський світ культури та соціальної дійсності». У цьому підході адекватно вирішується питання про співвідношення цінностей і мети: цінність, в першу чергу, є тим, що надає ідеальній (тобто реально ще не здійсненій) меті силу впливу на спосіб і характер людської діяльності, спонукальну силу. Таким чином, цінності, ціннісна свідомість лежать в основі цілепокладання: цільова детермінація людської діяльності – це ціннісна детермінація. Цілі можуть впливати на людську діяльність не реально-каузально, але як ідеальні цінності, реалізацію яких людина вважає своєю нагальною потребою або обов'язком.

Для розуміння проблеми особистісного самовизначення важливо відзначити ще одне особливе положення: рівень особи – це рівень ціннісно-змістової детермінації, рівень існування в світі змісту та цінностей. Для особистості основна площина руху – морально-ціннісна. Самовизначення – це те, що існування у світі змісту є існуванням на власно особистому рівні (на що вказував ще Л.С.Виготський); галузь змісту та цінностей є та галузь, в якій і трапляється взаємодія особи, громади. Цінність і зміст є мовою цієї взаємодії, що особливо значимо при розгляді проблем кримінально-виконавчої психології.

1.2. Девіація в поведінці людей, схильних до правопорушень

Життя людини регулюється нормами і правилами. Діяльність людей перетворилася б на хаос, якби вони не дотримувалися правил, які визначають поведінку відповідно до ситуації. Норми, яким ми слідуємо в наших діях, додають навколишньому соціальному світу регулярність і передбаченість. Проте не завжди і не всі дії людей відповідають соціальним очікуванням. Люди достатньо часто відхиляються від правил, яким вони зобов'язані слідувати.

Вивчення поведінки, яка не відповідає соціальній нормі, – одне з найбільш захоплюючих завдань психології. Ця наукова галузь складна для аналізу, тому що типів порушень норм та правил так само багато, як багато соціально-психологічних норм і цінностей. Крім того, норми різних культур, а також субкультур в рамках одного суспільства істотно розрізняються. Тому те, що нормально для одного співтовариства, може бути відхиленням для іншого.

Соціальні, групові норми (від латин. *погма* – точне розпорядження, зразок) – сукупність правил і вимог, що виробляються кожною реально функціонуючою спільністю і які мають роль найважливішого засобу регуляції поведінки членів даної групи, характеру їх взаємин, взаємодії і спілкування. Групові норми є специфічною і своєрідною призмою заломлення соціальних норм, які регулюють життєдіяльність великих груп і суспільства в цілому. Наявність у групі стійкої системи групових норм не тільки дозволяє їй співвіднести поведінку кожного свого члена з виробленим еталоном і на цій підставі вибрати найбільш ефективний засіб дії на дану особу, але у значній мірі полегшує здійснення соціального контролю за активністю цієї спільності з боку соціального оточення. Групові норми сприяють підвищенню стійкості і стабільності групи, тим самим виконуючи в певному значенні консервативну роль, що нерідко породжує ригідність і нездатність групи до перебудови своєї життєдіяльності в незвичайних, наприклад, екстремальних умовах. Так, групові норми, прийняті в корпоративних угрупованнях, жорстко і однозначно регламентують практично всі без виключення дії членів групи, блокують при цьому процеси як групового розвитку, так і особистого становлення

переважної більшості членів такої спільності. У колективі, навпаки, більшість групових норм, будучи достатньо гнучкими, визначають деякий ряд варіантів активності його членів. Однією з найважливіших ознак розвиненості системи групових норм є високий показник предметно-діяльничої та ціннісно-орієнтаційної єдності членів групи, особливо в етичній і діловій сферах її життєдіяльності. При цьому підставою подібної згуртованості в колективі є не конформна реакція індивідів на груповий тиск, а справжнє колективістське самовизначення кожної особистості, без чого не тільки неможлива успішна інтеграція індивіда в конкретній групі, але вкрай ускладнена його адаптація в загальному соціумі.

Відхилення від норми визначають як дивіацію. Її можна визначити як невідповідність наявній нормі або набору норм, прийнятих значною частиною людей в групі або суспільстві. У жодному суспільстві неможливо просто розділити всіх на тих, хто відхиляється від норм, і тих, хто їм слідує.

Найчастіше ми слідуємо соціальним правилам і нормам тому, що внаслідок процесу соціалізації нам звично діяти і поступати саме так.

Всі суспільні норми супроводжуються санкціями, які захищають від неконформності. Санкція – будь-яка реакція з боку інших на поведінку індивіда або групи. Мета такого роду реакції – гарантувати виконання даної соціальної норми. Санкції бувають позитивними (заохочення за конформність) або негативними (покарання за неконформну поведінку). Санкції можуть бути формальними і неформальними. Формальна санкція має місце там, де існує група або організація, завданням якої є гарантоване дотримання норм. Неформальні санкції – менш організовані і більш спонтанні реакції на неконформність.

Більшість типів формальних санкцій в сучасних суспільствах пов'язана з системою покарань, представленою судами і в'язницями. Поліція також є організацією, в чій обов'язки входить притягнення злочинців до суду і, можливо, подальшого ув'язнення. До формальних негативних санкцій відносяться штрафи, арешт. Позитивних формальних санкцій існує небагато. Для стимулювання зразкового водіння, як заохочення, пропонуються відзнаки типу «за відмінне водіння». Формальні позитивні санкції можна знайти і в інших сферах

суспільного життя: нагородження медалями за хоробрість в бою, ступені і дипломи, які свідчать про академічні успіхи, нагороди за участь в спортивних змаганнях і таке інше.

Неформальні санкції, позитивні і негативні, складають невід'ємну частину всіх областей суспільної діяльності. Позитивні неформальні санкції можуть виражатися в похвалі, схвальній усмішці, поплескуванні по спині та таке інше. Негативні неформальні санкції зазвичай виражаються як образливий тон, лайка або догана, демонстративне ігнорування індивіда. І хоча формальні санкції ефективніші, неформальні санкції мають фундаментальне значення для створення конформності в дотриманні норм. Потреба зберегти розташування друзів, сім'ї, колег, бажання уникнути насмішки, сорому, відторгнення часто визначають поведінку людей в значно більшому ступені, чим формальні заохочення або покарання.

Природа і зміст девіантної поведінки широко варіюються у міру переходу від минулого до сьогодення і від одного суспільства до іншого. Пояснення цього феномену можливо знайти у основних теоріях девіації. При цьому жодна з теорій не дає вичерпного пояснення злочину, не говорячи вже про відхилення. Проте вони перетинаються в розумінні деяких питань, і можуть бути об'єднані для пояснення інших. Це дає можливість отримати достатньо широке уявлення про найважливіші аспекти девіантної поведінки.

Перші спроби пояснення природи злочинів і інших форм девіації в основному носили біологічний характер. Французький антрополог Брока стверджував, що в будові черепа і мозку злочинців він вбачає особливості, які відрізняють їх від законотворчого населення. Італійський криміналіст Чезаре Ломброзо, який працював в 70-х роках дев'ятнадцятого століття, прийшов до висновку про те, що деякі люди народжуються із злочинними схильностями, і вони відносяться до примітивного людського типу (Lombroso Cesare. *Crime: Its Causes and Remedies*. Boston, 1911.). На його думку, злочинні типи можуть бути визначені за формою черепа. Він не заперечував впливу соціального досвіду на розвиток кримінальної поведінки, але його основна ідея полягала в тому, що більшість злочинців біологічно дегенеративні або дефективні.

Згодом ці ідеї були повністю спростовані, але теза про те, що на злочинні схильності впливає біологічна будова індивіда, спливала під різними личинами ще не раз (Eysenck Hans. *Crime and Personality*. St Albans, 1977; Mednick S. A. et al. *The Causes of Crime: New Biological Approaches*. Cambridge, 1987.). Якийсь час популярною була ідея пояснення кримінальної поведінки як наслідку впливу спадковості на формування кримінальних схильностей. Річард Дайгдейл досліджував фамільне дерево сім'ї. Він порівнював різні типи сімей з позицій тенденції до правопорушень. Таке порівняння повинно було, на думку автора, наочно показати відмінність поведінки сімей залежно від їх генетичної спрямованості (Estabrook A. *The Dukes in 1915*. Washington, 1916.). Дослідження генеалогії сімей практично нічого не говорить про вплив спадковості, оскільки розвести спадкові впливи і впливи навколишнього середовища неможливо.

Ідея про зв'язок між біологічними чинниками і схильністю до злочину пізніше з'явилася в роботах Вільяма А. Шелдона в 1940-х роках. Шелдон виділив три фізичні типи людини; на його думку, один з них прямо пов'язаний зі схильністю до правопорушень. М'язистий, активний тип (мезоморф), за припущенням Шелдона, з більшою вірогідністю може стати злочинцем, чим людина субтильної статури (екзоморф) або повнішої комплекції (ендоморф). Подальші дослідження, зроблені іншими ученими, дали приблизно такі ж результати. Не дивлячись на те, що ці погляди мають своїх прихильників, вони викликали широку критику. Якщо навіть допустити, що існує загальний зв'язок між фізичною будовою людини і схильністю до правопорушень, це не прояснює питання про вплив спадковості. Люди м'язистої статури, яких Шелдон пов'язує із злочинами, можуть бути залучені в дії банд, оскільки там надається можливість для демонстрації своєї сили. Більш того, до недавнього часу всі дослідження в цій області були обмежені вивченням злочинців в дитячих колоніях. Якщо тут і є якийсь зв'язок із статурою, то, можливо, лише тому, що міцних, атлетично складених злочинців скоріше поміщають за ґрати, чим слабких і худих.

Пізніше робилися спроби пов'язати кримінальні схильності з певним набором хромосом в генетичному коді (Cowen P. *An XYY Man* // *British Journal of Psychiatry*, 135. 1979.). Висувалися припущення,

що серед злочинців, особливо винних в тяжких злочинах, непропорційно висока частка людей з додатковою Y-хромосомою. У ряді досліджень, проведених у в'язницях посиленого режиму, отриманий результат вказує на таке відхилення: один із сотні ув'язнених, порівняно з однією людиною на тисячу для звичайного населення, мав таке відхилення. Проте подальші дослідження в цьому напрямі виявилися суперечливими. Незабаром у дослідників з'явилася здогадка, що неспроможність досліджень пояснюється малим розміром вибірок. Дослідження на крупніших масивах населення показали, що чоловіки з набором XXУ не більш схильні до здійснення насильницьких актів, чим з XY (Mednick S. A. et al. *Biology and violence*. In: Martin Wolfgang and N. A. Wiener (eds). *Criminal Violence*. London, 1982.).

Психологічні теорії злочину, так само, як і біологічні, пов'язують злочинні схильності з певним типом особистості. Ідеї Фрейда мали певний вплив на психологічні тлумачення злочину, хоча сам Фрейд практично нічого в області кримінології не писав. Пізніші автори спиралися на його ідеї, припускаючи, що у невеликої частини людей розвивається «аморальна», або психопатична особистість. Згідно Фрейдю, більшість наших моральних якостей походять з самообмежень, яким ми навчаємося в ранньому дитинстві протягом Едипової фази розвитку. Унаслідок особливого характеру взаємин з батьками у деяких дітей не виробляються подібні самообмеження, і, відповідно, відсутнє основне відчуття моральності. Психопатів можна описати як замкнутих на собі людей, що знаходять задоволення в насильстві як такому. Індивіди, що мають психопатичні риси, скоюють іноді тяжкі злочини. Але з самим поняттям психопатії в сучасній науці існують певні протиріччя. Немає повної ясності з тим, чи дійсно такі риси неминуче є кримінальними. Майже всі дослідження індивідів з психопатичними властивостями були проведені серед засуджених, тому такі властивості неминуче повинні виглядати негативно. Якщо ми опишемо ті ж самі риси характеру з позитивного боку, то отримаємо абсолютно інший тип особистості, і не буде підстав стверджувати, що люди такого типу мають природжену схильність до злочинів.

Психологічні теорії злочину, що виводяться з учення Фрейда або інших психологічних концепцій, в кращому разі можуть пояснити

лише деякі аспекти злочинів. Існує безліч різних видів злочинів, і припущення, що ті, хто їх здійснює, мають специфічно схожі психологічні характеристики, здається неправдоподібним. Навіть якщо ми обмежимося однією категорією злочинів, наприклад, тяжкими злочинами, то виявиться безліч різних обставин. Деякі такі злочини вчинюються індивідами, інші – організованими групами. Навряд чи психологічний склад злочинця – «одиначки» такий же, як у членів міцно згуртованої банди. Навіть якщо психологічні відмінності можна було б пов'язати з різними формами злочинності, то і тоді важко пояснити, яким чином такий зв'язок може виникати. Може бути і так, що на першому місці знаходиться не схильність до кримінальної поведінки, а участь в групі, для якої кримінальні дії є нормою і яка впливає на установки і світогляд індивіда.

Задовільне пояснення природи злочину повинне бути соціально-психологічним, оскільки злочини пов'язані з соціальними інститутами суспільства. Одним з найбільш важливих аспектів соціально-психологічного підходу є те, що він вказує на взаємозв'язок конформності і відхилень в різних соціальних контекстах. У сучасних суспільствах існує безліч субкультур, і поведінка, що вважається нормою в одній субкультурі, може розцінюватися як відхилення в іншій. Крім того, в суспільствах існують відмінності між багатими і бідними, і ці відмінності надзвичайно сильно впливають на можливість різних груп. Не дивно, що такі злочини, як кишенькові крадіжки або пограбування зі зломом вчинюються переважно людьми з бідних верств населення. Інші види злочинів – розтрата або ухилення від сплати податків – здійснюються людьми, які мають достатньо високий рівень життя (Box Steven. Power. Crime and Mystification. London, 1983.).

Едвін Х. Сазерленд пов'язував злочин з тим, що він назвав диференційованою асоціацією (Sutherland Edwin H. Principles of Criminology. Chicago, 1999.). Ідея диференційованої асоціації дуже проста. У суспільстві, яке містить безліч субкультур, деякі соціальні співтовариства заохочують протизаконні дії, а інші – ні. Індивід стає правопорушником або злочинцем, об'єднуючи себе з тими людьми, які є носіями кримінальних норм. Згідно Сазерленду, кримінальна

поведінка засвоюється переважно в первинних групах, зокрема в групах однолітків. Ця теорія абсолютно відмінна від точки зору про те, що злочинці та всі інші розрізняються своїми психологічними особливостями. Вона вважає кримінальні види діяльності засвоєними так само, як засвоюються і законотрухняні, причому направлені вони на одні і ті ж потреби і цінності. Злодії прагнуть «робити гроші», як і люди, зайняті звичайною діяльністю, але обирають для цього протизаконні заходи (Gibbons Don. *The Criminological Enterprise: Theories and Perspectives*. Englewood Cliffs, 1979.).

Роберт До. Мертон, який вказував на зв'язок злочинності із поведінкою, також походить з визнання «нормальності» злочинця (Merton Robert K. *Social Theory and Social Structure*. Glencoe, 1987.). Мертон свої дослідження обґрунтував концепцією аномії (моральний розпад), запропонованою вперше одним із засновників соціології Емілем Дюркгеймом (1858-1917), і створив теорію девіацій, яка отримала загальне визнання. Дюркгейм розвивав поняття аномії у зв'язку з тезою, що в сучасних суспільствах традиційні стандарти і норми руйнуються, не будучи замінені новими. Аномія виникає тоді, коли в певних напрямках суспільного життя немає ясних стандартів поведінки. У цих обставинах, на думку Дюркгейма, люди підвладні тривозі, страхам перед невизначеністю, тому аномія може стати одним з суспільно-соціальних чинників, який впливає на схильність до самогубства.

Мертон модифікував поняття аномії для позначення напруженості, яка виникає в поведінці індивіда за ситуації, коли прийняті норми вступають в конфлікт з суспільною реальністю. Так, в деяких суспільствах загальноприйняті цінності орієнтують людину на просування вперед, на «роботу грошей», тобто на матеріальний успіх. Як засоби для досягнення цієї мети, передбачаються самодисципліна і інтенсивна робота. Згідно з цим положенням, люди, що працюють дійсно інтенсивно, повинні добитися успіху незалежно від своєї стартової позиції в житті. Насправді це не так, оскільки більшість людей, що спочатку знаходяться в несприятливому положенні, мають в своєму розпорядженні обмежені перспективи зростання. Ті, хто не «досяг» успіху, стикаються із засудженням своєї очевидної нездатності доби-

тися матеріального успіху. У такій ситуації виникає велика спокуса «просунутися» будь-якими засобами, законними або незаконними.

Мертон виділяє п'ять можливих реакцій на напругу, яка виникає у зв'язку з невідповідністю між соціально-схвалюваними цінностями і обмеженістю засобів їх досягнення. «Конформісти» дотримуються загальноприйнятих цінностей і встановлених засобів їх реалізації, при цьому не має значення, добилися вони успіху чи ні. У цю категорію потрапляє більшість населення. «Іноватори» – ті, хто продовжує дотримуватися соціально прийнятих цінностей, але використовують незаконні засоби для їх досягнення. Даний тип реакції характерний для злочинців, що досягли добробуту за допомогою протизаконних дій.

«Ритуалізм» властивий тим, хто продовжує слідувати прийнятими стандартами, хоча відчуття сенсу цінностей, що направляли їх дії, вже втрачене. Правила виконуються ради них самих, без мети, як би без «власної волі». Ритуалісти, як правило, люди, які присвятили себе утомливій і нецікавій роботі, без перспектив і з незначною винагородою. «Ретріатисти» – ті, хто не сприймає світогляд суперництва, тим самим не сприймаючи ні домінуючих цінностей, ні санкціонованих засобів їх досягнення. І, нарешті, «бунтарі» відкидають існуючі цінності і нормативні засоби, але активно бажають затвердити нові цінності і перетворити соціальну систему. До цієї категорії відносяться члени радикальних політичних угруповань.

Мертон не давав пояснень, яким чином вибирається та або інша реакція на аномію. Ці пропуски були заповнені пізніше іншими дослідниками, що зв'язали ідею Сазерленда про диференційовану асоціацію (суть її полягає в тому, що група людей, з якими пов'язаний індивід, негативно або позитивно впливає на його відношення до злочину) з тезами Мертона. Річард А. Кловард і Ллойд Е. Олін провели дослідження в юнацьких злочинних угрупованнях. На їх думку, подібні угруповання формуються в субкультурних співтовариствах, де шанси на легальне досягнення успіху малі. Члени подібних угруповань сприймають бажаність деяких показників матеріального успіху, проте їх цінності фільтруються в місцевих субкультурах. У кримінальних районах субкультура злочинних угруповань допомагає

індивідові пройти шлях від дитячої крадіжки до дорослого злочинного життя. У районах, не охоплених організованою злочинністю, правопорушення, що здійснюються угрупованнями, приймають форму бійок і вандалізму, оскільки можливість стати частиною кримінальної структури для членів угруповань практично відсутня. Ті, хто не в змозі взаємодіяти ні з легальним соціальним порядком, ні із злочинними груповими субкультурами, знаходять альтернативу реальності у інших суспільно не сприймаючих діях.

У роботах Кловарда і Оліна виявляються паралелі з дослідженням злочинних субкультур, проведеним раніше Альбертом Коеном. Коен виділив в найбільших містах райони, де злочинність стала способом життя. На його думку, члени угруповань крадуть не ради матеріальної вигоди, а з тих же самих причин, по яких займаються бійками і вандалізмом, – вони демонструють неприйняття «респектабельного» суспільства. Усвідомлюючи свій негатив в існуючому соціальному порядку, угруповання створюють власні, опозиційні цінності.

У дослідженнях Кловарда-Еліна і Коена підкреслюється зв'язок між конформністю і відхиленням: відсутність можливості для успіху в сенсі, прийнятому домінуючим суспільством, є основним диференціюючим чинником між тими, хто залучений в злочинні дії, і тими, хто не залучений до них. Проте, думка, що люди з бідніших прошарків населення мають той же рівень потреби в «успіху», що і люди із сприятливішого середовища, не є достатньо обґрунтованою. Навпаки, більшість з них співвідносять свої устремління з тим, що мають в реальності. Помилково також думати, що невідповідність прагнень і можливостей властива тільки непривілейованим верствам населення. Можна припустити, що існує тиск у бік кримінальної діяльності (і, можливо, деяких інших типів відхилень, запропонованих Мертоном), там, де існує великий розрив між прагненнями і можливостями. Про такий розрив можна говорити, наприклад, в так званих злочинах «білих комірців»: розтраті, шахрайствах і ухиленні від сплати податків.

Одним з найважливіших підходів для розуміння того, як відбуваються злочини, є теорія стигматизації (тобто наклеювання ярликів) – хоча цей термін сам по собі позначає групу пов'язаних між собою ідей, а не єдиний підхід. Прихильники теорії стигматизації інтерпре-

тують відхилення не як якийсь набір характеристик індивіда або групи, а як процес взаємодії між людьми з відхиленнями і людьми без відхилень. Згідно цієї точки зору, щоб зрозуміти природу відхилення, потрібно зрозуміти перш за все, чому на деяких людей навішують ярлик. Ті, хто представляє сили закону і порядку, або ті, хто може нав'язувати свої моральні установки іншим, і виступають основним джерелом ярликів. Ярлики застосовуються, щоб сформувані категорії відхилення, і, таким чином, виражають структуру влади в суспільстві. Правила, за якими визначаються відхилення, і умови, коли ці правила застосовуються, встановлюються багатими для бідних, чоловіками для жінок, старшими для молодших, етнічною більшістю для представників меншин.

Як тільки на дитину навішується ярлик злочинця, вчителі і майбутні працедавці надалі розглядатимуть його і ставитимуться до нього як до того, хто не вселяє довіри. Індивід знову здійснює кримінальні дії, тим самим збільшуючи розрив з ортодоксальними соціальними нормами. Первинний акт правопорушення Едвін Лемерт називає первинним відхиленням. Вторинне відхилення відбувається, коли індивід приймає клеймо і сприймає себе як злочинця.

Розглянемо поведінку хлопчика, який, будучи з друзями в суботній вечір за містом, розбив скло в магазині. Ця дія буде розцінена, найімовірніше, як випадковість буйної поведінки, простимої для молодих людей. Хлопець швидше за все обмежиться зауваженням і невеликим штрафом. Якщо він з «респектабельної» сім'ї, це цілком вірогідний результат. Подія з вітриною відповідатиме первинному відхиленню, якщо молода людина виглядатиме як «пристойний», але такий, що був дещо необережним в той момент. Проте, якщо реакція поліції і суду буде суворішою, скажімо, виголошення умовного вироку і спрямування в опікунську раду, то інцидент може стати першим кроком у процесі вторинного відхилення. Процес «навчання бути злочинцем» посилюється тими ж самими організаціями, чийм завданням є коректування поведінки, – колоніями, в'язницями і притулками.

Теорія стигматизації важлива, оскільки походить з допущення, що жодна дія не є спочатку злочинною. Визначення кримінальності

встановлюється людьми, наділеними владою, шляхом формулювання законів і їх інтерпретації, судами і виправними установами. Критики теорії ярликів стверджують, що є дії, однозначно заборонені всіма культурами, такі, як вбивство, зґвалтування і розбій. Ця точка зору насправді некоректна: навіть в рамках нашої власної культури вбивство не завжди розцінюється як злочин. У військовий час знищення ворога сприймається позитивно, і до недавнього часу британськими законами статевий акт, здійснений жінкою з примусу з боку чоловіка, не розцінювався як зґвалтування.

Теорію стигматизації можна критикувати переконливіше по інших трьох напрямках. По-перше, в рамках цієї теорії робиться акцент на процесі навішування ярликів, тоді як процеси, які викликали непристойну поведінку, залишаються поза увагою. Ясно, що навішування ярликів не здійснюється довільно; відмінності в соціалізації, установках і можливостях впливають на те, наскільки люди чутливі до отриманого ярлика і як поведуться після цього.

По-друге, до цих пір неясно, чи дійсно навішування ярлика володіє ефектом посилення негативної поведінки. Як правило, злочинна поведінка підсилює подальші підозри, але чи є це результатом саме навішування ярлика? Судити про це дуже важко, оскільки тут задіяно багато інших чинників, наприклад, збільшення спілкування з іншими правопорушниками або поява нових можливостей для здійснення правопорушень.

По-третє, пошук причин застосування різних ярликів призводить до необхідності вивчити розвиток сучасної законодавчої і судової системи. Отже, для розуміння відхилення повинен досліджуватися історичний аспект. Уільям Нельсон вивчав характер зміни процедур кримінального законодавства. Він дійшов до висновку про те, що система законодавства і покарання, що сформувалася в минулому, надзвичайно сильно вплинула на пізніший розвиток законодавчої системи у всьому світі. Вивчаючи судові протоколи, Нельсон виявив значні зміни. До початку Війни за незалежність присяжні могли самі інтерпретувати закони і виносити ухвали щодо конкретних випадків. Закони про власність, що існували у той час, не сприяли фінансовим операціям і накопиченню капіталу. Проте після війни, коли інтереси

змістилися у бік економічної експансії, закони були змінені для посилення захисту приватної власності. Напористе придбання землі і власності стало «легальним», тоді як злочини проти власності, включаючи дрібні крадіжки, стали підставою для найсерйозніших санкцій.

Ні у одній із згаданих соціально-психологічних теорій девіантної поведінки немає місця тлумаченню кримінальної поведінки як навмисної і обдуманого дії. У кожній з них злочинність розглядається більше як «протидія», а не як «дія», як наслідок зовнішніх впливів, а не як результат дій індивіда. Теорія асоціації, що диференціюється, робить акцент на взаємодії з представниками злочинних угруповань; теорія аномії фокусує увагу на тиску, якому піддаються індивіди в суспільстві, орієнтованому на успіх; теорія стигментації підкреслює ефект, який створюється суспільними інститутами при класифікації поведінки. Але люди, що здійснюють злочинні дії, неважливо, регулярно або спорадично, поступають так з певною метою, нерідко усвідомлюючи, чим вони ризикують.

Останнім часом робилися спроби застосувати при аналізі кримінальних актів інтерпретацію раціонального вибору. Суть підходу полягає в тому, що люди самі вибирають злочинні дії, а не змушуються до цього зовнішніми впливами. Вони просто вважають, що є ситуації, в яких варто піти на ризик. Люди з «кримінальною ментальністю» – ті, хто, не дивлячись на ризик бути спійманими, бачать переваги, які можуть бути отримані в ситуації порушення закону. Дослідження показують, що значна частина злочинних дій, зокрема, майже всі дрібні злочини на зразок крадіжок без застосування насильства, є «ситуативними» рішеннями. З'являється деяка можливість, яка дуже хороша, щоб упустити її, – наприклад, людина бачить, що будинок порожній, пробує відкрити двері і виявляє, що йому це вдається. Злочинців – «професіоналів» не так вже багато, більшість злодіїв – «дилетанти».

Сучасні дослідження вказують на те, що більша частина правопорушень заздалегідь не планувалися. Ще третина відбувається з мінімальним плануванням, наприклад, як знайти партнера, де залишити вкрадений автомобіль або де дістати зброю. Такий план зазвичай складався в день, коли вчинювався злочин, нерідко за декілька годин до нього. Тільки 15% з них ретельно розробляли план, 9% з

них слідували звичці, сталій раніше. Більше 60% злочинців вказують на те, що перед скоєнням злочину навіть не допускали думки, що їх можуть зловити. Це переконання мало підстави: у вибірку входила людина, яка до 26 років скоїла більше 1000 грабежів і лише один раз була засуджена.

Ситуативність злочинів проти власності показує, наскільки близькі кримінальні дії до нормальних повсякденних рішень. Раз індивід в принципі готовий зайнятися кримінальною діяльністю (стан розуму, пояснити яке могли б інші теорії), багато злочинних дій припускають абсолютно звичайні процеси ухвалення рішень. Рішення узяти що-небудь в магазині, коли ніхто не бачить, не дуже відрізняється від рішення купити товар, що потрапив на очі, – фактично, людина може зробити і те і інше під час одного походу за покупками.

Отже, який висновок можна зробити з цього огляду теорій злочинності? Перш за все, ми повинні повторити зауваження, зроблене раніше. Не дивлячись на те, що «злочин» – тільки одна з категорій девіантної поведінки, яка охоплює таке різноманіття видів діяльності (від узятої і не сплаченої плитки шоколаду до масового вбивства), здається абсолютно неможливим створити єдину теорію, яка могла б пояснити всі форми кримінальної діяльності. Кожна з розглянутих нами теоретичних точок зору дає внесок в розуміння або якихось аспектів, або якихось видів злочинів. Біологічні і психологічні підходи можуть служити для того, щоб ідентифікувати деякі особові характеристики, які за заданих особливих умов соціального виховання і досвіду привертають певних індивідів до роздумів про злочинні дії. Наприклад, індивіди з рисами, що зазвичай описуються як «психопатичні», можливо, значно ширше представлені серед особливо небезпечних злочинців, чим серед населення в цілому. З іншого боку, вони, ймовірно, надзвичайно добре представлені серед людей, що зробили акти вищого героїзму або серед тих, хто займається пов'язаними з ризиком різноманітними видами діяльності.

Загальний внесок соціально-психологічних теорій злочинності двоякий. По-перше, ці теорії правильно підкреслюють безперервність між кримінальною і «респектабельною» поведінкою. Ситуації, в яких різні типи діяльності розглядаються як «кримінальні» і пере-

слідуються законом, варіюються надзвичайно широко. По-друге, майже у всіх підходах особливо наголошується на «контекстуальному» елементі здійснення злочинних дій. На вірогідність скоєння злочину і придбання репутації злочинця фундаментальним чином впливають соціальні норми і соціальна ситуація, в яких знаходиться індивід.

Не дивлячись на її недоліки, теорія стигматизації, можливо, є найбільш корисним підходом для розуміння різних аспектів злочину і злочинної поведінки. Ця теорія, доповнена історичною інтерпретацією, пояснює умови, при яких деякі види діяльності визначаються як протизаконні, пояснює роль влади у формулюванні подібних визначень, а також обставини, при яких той або інший індивід вступає в конфлікт із законом. Ситуативні інтерпретації злочину можуть бути легко пов'язані з цим підходом, полегшуючи розуміння питання, з приводу якого теорія стигматизації не дає пояснення: чому багато людей свідомо здійснюють дії, за якими слідує правові санкції.

Виходячи з вищезазначених підходів, можна визначити види відхилень у поведінці людей щодо порушення соціально ухвалених норм.

Поведінка особистості і її розвиток, що не відповідають вимогам соціальної і психічної норм, є відхилення від норми. Всі відхилення можна класифікувати: по-перше, за формою і змістом прояви; по-друге, по ступеню стійкості; по-третє, за об'ємом і широтою відхилення особистості; по-четверте, по ступеню враженості.

За змістом вони можуть бути: відхиленнями від соціальної норми і відхиленнями від психічної норми. У свою чергу, відхилення від соціальної норми залежно від форми прояву діляться на етичні – такі, що виражаються в аморальній поведінці і вчинках, і кримінальні – такі, що виявляються в злочинах і злочинній поведінці.

Відхилення від соціальної норми (етичні і кримінальні) не є патологічними у прямому розумінні цього слова. Людина, яка здатна до відхилення від соціальної норми, залишається свідомою істотою – особою, яка усвідомлює свої негативні вчинки та дії, і тому несе за них особисту відповідальність. У неї не порушено ні мислення, ні пам'ять, ні які-небудь інші психічні функції. Суть відхилень полягає в неправильному усвідомленні особистістю свого місця і призначення в суспільстві, в дефективності етичної і правової свідомості, соціаль-

них установок і звичок. Отже, коли ми говоримо про відхилення від соціальної норми, то маємо на увазі перш за все морально-психологічні властивості, що виявляються як в поведінці особистості, так і в її психічній діяльності. Наприклад, грабіжник прагне до того, щоб знайти жертву, вислідити її, а потім зробити злочинні дії. Тут певна позиція і злочинна установка позначаються не тільки в спрямованості дій (пошук і висліджування жертви), але і в спрямованості психічних процесів (мислення, сприйняття, уяви і таке інше).

Інший характер мають психічні відхилення. Їх причинами можуть бути соціальні чинники, але психологічний механізм їх полягає в порушенні мозкової функції. Звідси зрозуміло, що морально-психологічні відхилення виправляються педагогічними засобами, а психічні – переважно медичними заходами.

На основі моральних, а іноді і психічних відхилень, виникають кримінальні відхилення. Так, накопичення і користолубство, що склалися під впливом певних умов, самі є живильним ґрунтом для злочинів проти державної і особистої власності; нестриманість і слабкий самоконтроль можуть перерости в хуліганські дії; неправильна оцінка своїх особових якостей, що виражається з самовпевненості, може стати причиною злочинів по необережності; кар'єризм нерідко спонукає людину до досягнення поставленої мети протизаконними засобами і таке інше. Такі патологічні відхилення, як нав'язливі ідеї, збочення емоцій, маревні стани, афективність, можуть бути причиною суспільно небезпечних діянь (вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, хуліганств і таке інше.).

Шукати причини злочинності в соціальних умовах життя людей, оминувши їх психологію, – крайність. Подібний підхід є виразом вульгарного соціологізму. Ще С.В.Познишев в 1926 році писав: «...ні один злочин не можна пояснити виключно зовнішніми причинами, ігноруючи особливості особистості, яка скоїла його. Намалюйте який завгодно ланцюг зовнішніх подій, все одно для того, щоб під тиском їх відбувся злочин, необхідно додати до них відомий склад особистості. Особистість іншого складу, в тих же умовах, або скоїть інший злочин, чим даний, або зовсім не скоїть злочину, а знайде інший вихід зі свого положення, – можливо, кінчить самогубством, піде просити

милостиню, помириться з родичами, з якими була в сварці, і вибачитися у них, змінить професію і таке інше».

Проте небезпечна інша крайність – психологізація злочинності і особистості злочинця. Психологія особистості злочинця сама є результатом віддзеркалення існуючих умов життя суспільства, суспільних відносин. Так, з розвитком суспільства, з вдосконаленням суспільних відносин в корені змінюється психологія людей. Істотних змін зазнає і психологія особистості злочинця. Це, в свою чергу, призводить до зміни структури і характеристики будь-яких злочинів.

По ступеню стійкості всі відхилення можна класифікувати на тимчасові (випадкові) і стійкі (характерні для даної особистості). Причиною тимчасових відхилень від соціальної норми у вчинках і поведінці людини може бути несприятлива ситуація, яка в результаті дії надсильних подразників призводить до порушень нервової системи, викликає важкі психічні стани і негативно впливає на звичну поведінку. Так, унаслідок тривалої нервової напруги, виснаження нервової системи хворобою, психічних станів (пригніченості, відчаю і таке інше), завжди витримана людина може проявити запальність, грубість, тобто все те, що називається відхиленням від моральної норми. Тимчасові відхилення можуть бути викликані і тиском групи: явищами внутрішньогрупової навіюваності і конформності, унаслідок чого, наприклад, неповнолітні підлітки нерідко здійснюють правопорушення.

Відомі випадки тимчасових психічних відхилень від норми, які можуть бути як патологічними, так і непатологічними. Патологічні психічні відхилення виражаються в психічних хворобах, тобто поразці психічної діяльності, при якій порушується віддзеркалення реального навколишнього світу, що виявляється в розладі свідомості і самосвідомості, в зміні поведінки людини. При психічній хворобі в результаті розладу діяльності головного мозку змінюється нормальний перебіг психічних процесів, розладнується сфера відчуттів, порушується пам'ять і психічні реакції, поведінка хворого стає неупорядкованою.

Стійкі характерні для людини соціальні відхилення (етичні і кримінальні) свідчать про атипичність окремих рис особистості, або особистості в цілому і її поведінки для даної соціальної групи і су-

спільства, а стійкі патологічні психічні відхилення – про руйнування особистості. Такі патологічні відхилення можуть бути довготривалі з прогресуючим погіршенням.

За об'ємом і широтою ураженості особистості відхилення від соціально ухвалених норм можуть бути частковими (парціальними) і глобальними.

Часткові соціальні відхилення – це відхилення, що зачіпають лише одну групу відносин людини і характеризують її непослідовність і дволикий характер. Є люди, у яких правильні політичні переконання мирно уживаються з аморальною поведінкою в побуті, чесним відношенням до праці; з міщанськими поглядами на сімейне життя, відношенням до жінки, дітей, батьків, що виявляється в непослідовній поведінці людини в різноманітних життєвих ситуаціях (на роботі і удома, в школі і на вулиці, у колективі, наодинці з самим собою і таке інше). Так, непослідовність поведінки розкриває внутрішню суперечність і відсутність цілісності особистості, може при певному збігу обставин породити кримінальні риси особистості і перерости в кримінальну поведінку.

Часткові психічні відхилення виражаються в односторонній поразці свідомості особистості і її психічних функцій, коли є ще можливість компенсації психічних розладів і соціально-трудової реадптації людини. При часткових психічних відхиленнях людина може, хоч і не завжди, затримати здійснення таких антисоціальних вчинків, які диктуються її свідомістю або дієвим маренням.

До глобальних відносяться відхилення, захоплюючі свідомість і психіку особистості в цілому. Комплекс стійких глобальних соціальних відхилень свідчить про завершення формування негативного типу або атипової для даних суспільних умов особистості. Атипічність особистості має відносний характер. При стійких глобальних патологічних відхиленнях йдеться про руйнування (розпад) особистості.

По ступеню вираженості відхилення класифікуються на виразно виражені і невиразно виражені (норми, що стоять на межі). Виразно виражені відхилення від соціальної норми закріплюються в тих або інших стійких рисах особистості, що викликають ідентичну аморальну і злочинну поведінку її в схожих умовах. Внаслідок цього можна

передбачати (прогнозувати) злочинну поведінку особистості і проводити профілактику можливих злочинів. Відхилення від соціальної норми, які носять не яскраво виражений характер, можуть свідчити про аморфність особистості або про те, що формування її негативних рис ще продовжується. Невиразно виражені відхилення від соціально-психічної норми можуть свідчити про початок психічних відхилень, а різко виражені – про їх прогрес.

Причини відхилень від соціальної норми можуть бути різними; їх можна розділити на наступні великі групи:

- загальні причини: відставання свідомості від буття, наявність пережитків в свідомості окремих людей, вплив (прямий і опосередкований) певної ідеології;

- негативний вплив мікросоціального середовища (вплив бездоглядності дітей, поганий вплив сімейних відношень, негативний вплив вуличного оточення і таке інше);

- прояв негативних моментів в макросоціальному середовищі (елементи неправильного економічного планування і стимулювання діяльності людей, диспропорція у виробництві окремих предметів споживання, відсутність належного контролю, факти бюрократизму і формалізму і таке інше);

- помилки у вихованні в сім'ї, школі, виробничому і інших колективах і таке інше. Психолого-педагогічна невідповідність людей, які повинні професійно виховувати підростаюче покоління;

- суперечності виховних впливів в сім'ї і школі, на виробництві і в навколишньому соціальному середовищі і таке інше.

Дослідження психологічного механізму становлення особистості правопорушника, мотивів поведінки, разом з виявленням загальних соціальних причин злочинності, причин конкретного злочину і умов, сприяючих правопорушенням, дозволяє намітити найбільш ефективні шляхи і засоби протидії появи і закріпленню кримінальних відхилень в психічному аспекті особистості.

Подібно до того, як лікареві для успішного лікування хворих необхідно знання витоків і ступеня розвитку хвороб, вихователів для повернення особистості до соціальної норми потрібно знання витоків і ступеня її кримінальної зараженості і аморальності.

1.3. Особистісні диспозиції засуджених

Особистісні диспозиції схильних до правопорушення та засуджених визначаються їх ціннісними орієнтаціями. Ціннісні орієнтації (від франц. *orientation* – настанова) – ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та інші підстави оцінок суб'єктом навколишньої дійсності і орієнтації в ній; спосіб диференціації об'єктів індивідом по їх значущості. Ціннісні орієнтації формуються при засвоєнні соціального досвіду і виявляються в цілях, ідеалах, переконаннях, інтересах і інших проявах особистості. У структурі людської діяльності ціннісні орієнтації тісно пов'язані з пізнавальними і вольовими її сторонами. Система ціннісних орієнтацій утворює змістовну сторону спрямованості особистості і виражає внутрішню основу її відносин до дійсності. В процесі спільної діяльності, що визначає відносини людей в групах, складаються групові ціннісні орієнтації. Збіг найважливіших ціннісних орієнтацій членів групи забезпечує її згуртованість, ціннісно-орієнтаційну єдність.

Ціннісно-орієнтаційна єдність – один з основних показників згуртованості групи, який фіксує ступінь збігу позицій і оцінок її членів по відношенню до цілей діяльності і цінностей, найбільш значущих для групи в цілому. Показником ціннісно-орієнтаційної єдності служить частота збігів позицій членів групи відносно значущих для неї об'єктів оцінювання. Високий ступінь ціннісно-орієнтаційної єдності виступає важливим джерелом інтенсифікації внутрішньогрупового спілкування і підвищення ефективності спільної діяльності. Ціннісно-орієнтаційна єдність не призводить до нівелювання особистості в групі, оскільки не перешкоджає різноманітності смаків, інтересів, звичок і таке інше членів групи. Вона не припускає також обов'язкового збігу в розумінні способів досягнення загальної для всіх членів групи мети. Ціннісно-орієнтаційна єдність в колективі, як групі високого рівня розвитку, – це зближення підходів до цілей і завдань спільної діяльності. В рамках стратометричної концепції розроблені методики отримання емпіричних показників ціннісно-орієнтаційної єдності, що дозволяють порівнювати різні групи по цьому параметру.

Таким чином, особистісні диспозиції (цінності) – поняття, яке використовується для позначення об'єктів, явищ, їх властивостей, а також абстрактних ідей, що утілюють в собі суспільні ідеали і виступають завдяки цьому як еталон належного. Визнаючи диспозиційний об'єктивний і трансцендентний характер по відношенню до індивідуальної свідомості і діяльності їх, можна розглядати як продукт життєдіяльності соціальних груп та спільнот, людства в цілому, які виступають як єдиний сукупний суб'єкт. Можна говорити про три форми їх існування. По-перше, цінність виступає як суспільний ідеал, як вироблене суспільною свідомістю абстрактне уявлення, що міститься в нім, про атрибути належного в різних сферах суспільного життя. Такі цінності можуть бути як загальнолюдськими, «вічними» (істина, краса, справедливість), так і конкретно-історичними (патріархат, рівність, демократія). По-друге, цінність визначається у формі, яка об'єктивувалася, у вигляді творів матеріальної і духовної культури або людських вчинків, що є конкретним наочним втіленням суспільних ціннісних ідеалів (етичних, естетичних, політичних, правових і таке інше.). По-третє, соціальні цінності, заломлюючись через призму індивідуальної життєдіяльності, входять в психологічну структуру особистості у формі особових цінностей, особистих диспозицій що є одним з джерел мотивації її поведінки. Кожній людині властива індивідуальна, специфічна ієрархія особистих цінностей, які служать сполучною ланкою між духовною культурою суспільства і духовним світом особистості, між суспільним і індивідуальним буттям. Система особистих цінностей складається в процесі діяльнісного розподілу індивідами змісту суспільних цінностей, які об'єктивувалися в творах матеріальної і духовної культури. Як правило, для особистих цінностей характерна висока усвідомленість, вони відображаються в свідомості у формі ціннісних орієнтацій і служать важливим чинником соціальної регуляції взаємин людей і поведінки індивіда в соціальному середовищі.

Соціальне середовище включає індивідів, групи індивідів, колективи, соціальні прошарки та інші спільноти. Це поняття охоплює також різні процеси, матеріальні і духовні відносини. Компонентами соціального середовища особистості є її оточуюча духовна атмосфера

ра, соціально-психологічний клімат, який складається в ній, предмети виробничого, побутового й іншого призначення. Соціальне середовище формує свої цінності, які розділяються і захищаються всіма особами, включеними в це середовище. Якщо саме середовище особливе, якщо своєрідні пануючі в ньому відносини, отже, специфічні цінності цього середовища.

Цінністю називають будь-який об'єкт, який має значення для окремої особистості або для групи індивідів, а також для ширшої соціальної спільності (соціальна група, клас, народ). До цінностей можуть відноситися матеріальні предмети. Можна говорити і про духовні цінності. Під ціннісною орієнтацією розуміється суб'єктивна орієнтація членів групи або окремої особистості по відношенню до цінностей. Ціннісна орієнтація на відміну від цінності означає спрямованість поведінки, стимулюючу діяльність людини, яка прямо або побічно націлена на досягнення цінності.

Цінності і ціннісні орієнтації можуть з'явитися лише в тій або іншій соціальній спільності. У цьому сенсі всі вони суспільні. Але у зв'язку з тим, що ті або інші групи індивідів можуть мати цінності, які не розділяються всім суспільством або суперечать йому – тоді мова йде про антигромадські цінності. Деякі, що з'являються в середовищі засуджених, – суперечать цінностям суспільства. Тому до них застосоване визначення «антигромадські» цінності. Але таке визначення не повинно приховувати той факт, що всі цінності складаються в тій або іншій соціальній спільності.

Ціннісні орієнтації мають найпомітніший вплив на поведінку людини. Причому у окремої людини, у групи осіб вони утворюють певну систему. У цій системі можна виділити провідні орієнтації, від яких в першу чергу залежить поведінка. Крім того, потрібно мати на увазі, що в одному і тому ж соціальному середовищі є групи, які орієнтуються на різні цінності або мають різні ведучі ціннісні орієнтації. Різниця в ціннісних орієнтаціях властива і різним групам засуджених. Потрібно мати на увазі також, що засуджені є частиною суспільства. Тому, не дивлячись на тимчасову ізоляцію, вони розділяють основні цінності суспільства. Знання про систему ціннісних орієнтацій у засуджених, провідних орієнтацій тієї або іншої групи має практичне значення.

За визначенням О.Ф.Зеленського [9], Д.В.Сочівко, В.М.Літвішко [20] та інших існує наступна система ціннісних орієнтацій, яка власлива всім засудженим. Це свобода, справедливість, минуле і майбутнє життя (тобто життя після звільнення з місць позбавлення волі), «Я» (тобто власна особистість), сім'я (дружина, діти, батьки), друзі (подруги), праця і навчання, режим (як умова відбування покарання), адміністрація місць позбавлення волі (як уособлення умов відбування покарання), матеріальні блага.

Вже просте перерахування цінностей говорить про своєрідність середовища, де вони сформувалися. Так, наприклад, для всіх інших громадян свобода не виділяється в окремо усвідомлювану цінність. Вона необхідна умова для досягнення всіх інших. Не можна сказати, що для більшості інших громадян настільки актуалізується справедливість, що вона виступає як одна з основних цінностей. Цінності, що складаються в середовищі засуджених, усвідомлюються як такі і виділяються з маси інших в свідомості засуджених через втрату їх і того, що засуджені чітко усвідомлюють труднощі з їх реалізацією в умовах місць позбавлення волі.

Особливості властиві не тільки цінностям засуджених, але і орієнтаціям на ці цінності. Цінності тільки тоді стають стимулом поведінки, коли вони підтверджуються власним життєвим досвідом або досвідом тих, хто оточує; тих, хто переконує в реальності їх досягнення. Іншими словами, цінність включається в мотивацію поведінки, коли вона усвідомлюється як реально досяжна мета. Недоступність, принаймні в осяяному майбутньому, формує певне відношення до неї індивіда. В першу чергу це характерно для відношення до такої цінності, як свобода.

Свобода – найважливіша цінність для всіх засуджених. Навколо неї зосереджені всі помисли, відчуття і мрії. У перші дні перебування в місцях позбавлення волі втрата свободи переноситься особливо хворобливо. Гострота переживань виявляється в занепокоєнні, в збудженості, гострих реакціях на зауваження і таке інше. З часом настає прискорення, за яким нерідко криється апатія, млявість і таке інше. Як пояснюють самі засуджені, спогади про минуле життя поступово затухають, і разом з тим виразніше усвідомлюється неминуча

низка днів майбутнього життя в колонії. Це призводить до зниження емоційного настрою, відчуття пригніченості, тривожності. Все разом веде нерідко до нерівноцінних агресивних реакцій (наприклад, до фізичного насильства над іншими засудженими). Така поведінка власлива не тільки тим, хто вперше опинився в місцях позбавлення волі, але і рецидивістам, хоча у них процес звикання відбувається значно швидше, але реакція на позбавлення свободи аналогічна.

Недоступність цінності призводить до так званого «ефекту уникнення об'єкту», що представляє цінність. Це відбувається тому, що поява бажаної цінності очікувалася дуже довго. У засуджених боязнь очікуваної цінності (свободи) виявляється в посиленні страхів, побоювань, які не погашаються навіть красою мрії про свободу, оскільки життя в умовах свободи настільки забуте, нереальне, що таїть в собі скоріше загрозу, страх, аніж привертає. Міняється з часом і розуміння свободи засудженими. Якщо спочатку це те звичайне життя, яке вів засуджений до скоєння злочину, то з роками, проведеними в місцях позбавлення волі, воно ідеалізується, представляється безконфліктним, цікавим. Така ідеалізація є результатом відвикання від нього.

Позбавлення волі примушує людину переоцінити відношення до свого власного життя. Це викликано віднесенням їх суспільством до специфічної категорії людей – злочинців. Злочин, за яким прослідувало позбавлення волі, – подія, яка відокремлює індивіда від суспільства. Це усвідомлюють засуджені. Тому злочин – це подія, яка відокремлює засудженого від суспільства. Минуле життя, яке в певній мірі було прологом довершеного злочину, знецінюється. «Зробив би все можливе, щоб забути минуле... Якби став жити спочатку, то постарався б жити зовсім інакше...», – ось лейтмотив думок більшості засуджених.

Майбутнє життя протиставляється справжньому і минулому. Воно бачиться вільним, цікавим, в колі близьких, друзів і таке інше. Така поляризація відносин до минулого і майбутнього життя свідчить про зайву ідеалізацію майбутнього життя як цінності, а отже про зниження впливу її на поведінку. Кожна людина буде своє реальне життя на основі досягнутого і з урахуванням минулого досвіду. Якщо ж знецінюється минуле життя, то й не створюється міцний фундамент майбутнього. Життя ж в місцях позбавлення волі навряд чи може роз-

глядатися основою майбутнього. Минуле життя тому і знецінюється, що воно закінчилося, змінилося теперішнім життям в місцях позбавлення волі. Майбутнє життя турбує ще і тому, що засуджені усвідомлюють: у нього вони зроблять крок із теперішнього.

Відношення суспільства до злочину і злочинців найістотнішим чином впливає на відношення засуджених до своєї власної особистості, до свого «Я». У кожної людини відношення до самого себе складається залежно від того, як його оцінюють оточуючі. У зв'язку з тим, що кожен індивід виконує в суспільстві не одну соціальну функцію, він включений в декілька соціальних прошарків (трудовий колектив, побутове оточення, товариші по навчанню і таке інше), які в процесі життя міняються. Формування відношення до себе нагадує мозаїку: цілісний образ складається із маси окремих шматочків. Дійсно, та або інша людина може бути хорошим робітником, раціоналізатором, але незлагідним і сварливим співмешканцем і таке інше. Інший може бути веселим і товариським, душею компанії, але безініціативним на виробництві і таке інше. Суспільство оцінює індивіда, виходячи з тих видів діяльності, в правильному здійсненні яких воно зацікавлене. Перш за все, це виробнича і найтісніше пов'язані з нею види діяльності: суспільно-політична, пізнавальна та інші. Суспільство з повагою відноситься до будь-якого індивіда, який чесно трудиться над збільшенням його добробуту. Але в будь-якому суспільстві існують соціальні відмінності, що в свою чергу впливає на оцінку і на самооцінку індивідів. Та або інша людина, яка вважає, що її положення по основному виду діяльності відносно невисоке, може компенсувати зниження статусу в одній сфері діяльності підвищенням його в іншій. Так, наприклад, індивід може міркувати таким чином: «Хай я не отримав високих посад у порівнянні з деякими своїми знайомими, зате я беззмінний учасник самодіяльності, без мене не обходиться жодна вечірка і таке інше.» Інший, у якого не залишається часу на розваги, може утішати себе тим, що він швидко просувається по службі, є знавцем справи і таке інше. Все це дозволяє людині в цілому зберігати відносно високу думку про себе.

Здійснення людиною злочину і засудження за злочин в місця позбавлення волі корінним чином змінює її відношення до суспільства

і, відповідно, впливає на оцінку індивідом самого себе. Суспільство, поміщаючи його в місця позбавлення волі, обмежує засудженого у виконанні лише деяких соціальних функцій (тимчасово). Але в буденній свідомості зі словом «злочинець» нерідко пов'язується образ якогось лиходія, у якого немає позитивних рис. Такого роду настанова, яка живе в буденній свідомості, виявляється, наприклад, при прийомі колишніх засуджених на роботу, у відношенні до них з боку сусідів по будинку і таке інше. Таке відношення до засуджених можна зустріти і з боку представників адміністрації місць позбавлення волі, коли засудженому постійно вселяється думка про його непоправність, про те, що від нього не можна чекати нічого хорошого. Очевидно, що індивід не може миритися з такою оцінкою його особистості. Він намагається захиститися. При цьому необхідно вказати наступне: по-перше, в місцях позбавлення волі самооцінка індивіда може змінюватися тому, що людина відноситься буденною свідомістю до специфічної категорії людей, відношення до яких також своєрідне; по-друге, «ярлик» злочинця створює бар'єр між засудженими (або колишніми засудженими) й іншими громадянами; по-третє, однією з форм захисту проти такого відношення до засуджених (або колишніх засуджених) є консолідація осіб, що знаходяться в місцях позбавлення волі.

Відчуження, яке існує між злочинцями і рештою суспільства, і яке добре відчувають засуджені, примушує їх об'єднуватися. Причини такої згуртованості зрозумілі. Досить вказати на те, що міркування типу – «хай я поганий, яким ви мене рахуєте, але я не один і ми маємо один про одного зовсім інакше» – є ефективним об'єднуючим засобом. Таким чином, засуджені об'єднують себе в якусь категорію «ми», яка протиставляється всім тим, хто живе в умовах свободи і об'єднується в понятті «вони».

Засуджені, знаючи, що суспільство відноситься до них насторожено, відповідають його конкретним представникам тим же. У місцях позбавлення волі офіційними представниками суспільства є адміністрація, вихователі і таке інше. Крім того, ці представники персоніфікували в собі всі ті обмеження, які послідували за засудженням. Вони втілюють собою режим. Тому відношення до них з боку засуджених не тільки насторожене, негативне, але нерідко й вороже.

В той же час від працівників місць позбавлення волі (адміністрації) багато в чому залежить доля засудженого. Тому адміністрація і її представники виступають для засуджених як досить значущий, цінний об'єкт. Відношення до цієї цінності також своєрідне. В умовах свободи індивід оцінює представника адміністрації, як правило, з позицій інтересів загальної справи. На перший план висуваються ділові якості. Уміння ладнати з людьми і, зокрема з підлеглими, розглядається як важлива якість, але яка не підміняє професійних атрибутів. У засуджених в оцінці представників адміністрації на перший план висуваються етичні властивості: «Уміє вникнути... Знає як підійти... Бачить в тобі людину... Якщо скаже, то зробить...», – ось зразковий перелік якостей, які засуджені відзначають як головні у хороших, на їх думку, адміністраторів. Високо оцінюються такі професійні якості представників адміністрації, як знання внутрішнього життя засуджених, уміння розтлумачити законодавчі норми і таке інше. Характерно, що оцінка представників виробничого персоналу міняється: на перше місце висуваються ділові якості, пов'язані з умінням організувати виробничий процес. Таке відношення до представників адміністрації стане зрозумілим, якщо врахувати, що засуджені оцінюють їх через призму відносин між «ми» і «вони». Якщо представник адміністрації зуміє розгледіти в засудженому позитивні властивості, якщо зможе відноситися до нього як до винного, але у багатьох відношеннях рівноправного партнера, то може розраховувати на довіру і, отже, на повагу і добровільне підпорядкування.

Різного роду обмеження охоплюються таким поняттям, як режим утримання в місцях позбавлення волі. Тому режим також усвідомлюється засудженими, як цінність; причому цінність, яка тісно пов'язана з іншою цінністю – свободою. Звідси і суперечність відношення до режиму.

Зі свободою пов'язані такі цінності, як праця і навчання. Нерезальність отримання свободи найближчим часом призводить до знецінення праці і навчання. Якщо ж свобода стає реально досяжною, то змінюється відношення до праці і до навчання. Зокрема, підвищується активність в трудовій сфері. Засуджені починають з більшим натхненням відвідувати заняття в училищах та інших навчальних

закладах. Перед виходом з місць позбавлення волі (якщо не сформувався ефект уникнення об'єкту) життєві плани засуджених набувають конкретності. Якщо засуджені, перебування яких в колоніях повинне припинитися не скоро, говорять про свої плани на майбутнє в загальних рисах: «постарався б не скоювати більше злочинів», «зробив би все можливе, щоб не опинитися тут знов», то, ті хто скоро звільняються, пов'язують свою правомірну поведінку з реалізацією конкретних життєвих планів: «постараюся налагодити життя в сім'ї, влаштуватися на роботу за фахом», «поїду в місто, де живуть і працюють знайомі, які писали мені про те, що там потрібні фахівці мого профілю» і таке інше.

Цінність праці і навчання в процесі відбування покарання знижується ще і тому, що сприймається як вимушене. Це зв'язано, зокрема, ще і з тим, що всі засуджені не надають виконуваний в місцях позбавлення волі праці творчого початку. В той же час всі вони переконані, що саме в праці реалізуються творчі (потреби людини). Але це в праці, яка містить в собі самостійність; праці, в якій реалізується відносна незалежність засуджених. З цієї причини в місцях позбавлення волі розвинені різного роду ремесла: чеканка, різьба по дереву, каменю і таке інше. Характерно, що переважно засуджені захоплюються ними в місця позбавлення волі і не займаються на волі. Очевидно, що на свободі є інші можливості для реалізації творчих потреб.

Сім'я і друзі також є однією з найважливіших цінностей для засуджених. Відомо, яку психологічну підтримку вони надають, або можуть надати. Разом з тим відношення до них своєрідне. Воно пов'язане з відношенням оточуючих до засуджених взагалі. Ізоляція від суспільства, яка призводить до розмежування «ми» і «вони», впливає на те, що в оцінці людей взагалі і в оцінці конкретних індивідів, з якими засудженим доведеться зіткнутися на волі, спостерігається поляризація. На думку засуджених, в переважній більшості люди є справедливими, чесними і таке інше. Але разом з тим засуджені не сподіваються зустріти турботу по відношенню до себе, за виключенням матері й найближчих родичів. Причина тому – ярлик злочинця: людини, яка побувала в місцях позбавлення волі. Причина цьому криється ще й у тому, що, на думку більшості засуджених, конкретні люди відносилися до них не-

справедливо при оцінці ситуації, в якій вони скоїли злочин, при оцінці їх особистості і таке інше. Подібне відношення до людей призводить до розчарування, невіри в можливість дружби з незасудженими. Засуджені сподіваються зустріти дружню прихильність в основному з боку осіб, які побували в місцях позбавлення волі.

Відсутність віри в допомогу з боку оточення викликана ще і тим, що життя в умовах позбавлення волі може сприяти формуванню індивідуалізму, замкнутості. Цьому сприяє ряд обставин: по-перше, засуджених об'єднує між собою не спільність завдань, а штучне включення в ту або іншу групу. Навіть у разі конфлікту з найближчим оточенням не так просто його змінити. А якщо немає спільності завдань, то скорочується число стимулів до взаємодопомоги. Через тривожність, побоювання, які викликаються ізоляцією, більшою можливістю конфліктів в замкнутому колективі і таке інше, засуджені замкнуті, зосереджені на собі. По-друге, офіційній організації засуджених (загін, бригада), яка сприяє формуванню відчуття колективізму, протистоїть їх неформальна організація. Усередині неї також існує взаємодопомога, але вона заснована на принципах, з якими адміністрація місць позбавлення волі бореться. Крім того, ці принципи розділяються не всіма засудженими.

Замкнутість, відчуженість від оточуючих веде до того, що індивід починає покладатися в основному на свої власні сили, на своє «Я». У цьому, здавалося б, немає нічого поганого. Але вся біда в тому, що ця надія у засуджених не заснована на нерозривному і суперечливому взаємовідношенні між індивідом і колективом, коли останній розглядається як основна умова розвитку і саморозвитку особистості. Засуджені відчувають свою відчуженість, тоді як в звичайних умовах індивід скоріше відчуває свій нерозривний зв'язок з тим або іншим колективом. Крім того, засуджені сподіваються на свої власні сили не тому, що впевнені в них, а тому, що сумніваються в допомозі з боку інших. Зрозуміло, що все це не сприяє не тільки появі позитивних дружніх зв'язків, але і підтримці старих.

Всі без виключення засуджені в числі цінностей назвали матеріальні блага. Це природно не тільки для осіб, які живуть в умовах ізоляції. Особливості ціннісних орієнтацій у засуджених в даному випадку

виявляються в тому, що підвищується значущість матеріальних благ, пов'язана не тільки із задоволенням фізіологічних потреб. Матеріальні блага – це і спосіб підтримки авторитету серед засуджених, і засіб, в якому упредметнюється відносна незалежність їх по відношенню до режиму, і речовинний зв'язок з іншим світом – світом свободи.

І нарешті, необхідно розглянути орієнтацію на таку цінність як справедливість. Відомо, що люди тим частіше вдаються до етичної оцінки тих, хто їх оточує, чим яскравіше в їх свідомості відбивається нерівність. Через залежне положення засуджених справедливість як цінність висувається на перший план. Причому вона представляється їм ціннішою в порівнянні з правовими нормами, хоча засуджені розуміють, що як норма права, так і норма моралі оцінюють і регулюють поведінку. Перевага викликана декількома причинами: частина засуджених вважає, що їм інкриміновано діяння, якого вони насправді не здійснювали; інша частина вважає, що дії їх кваліфікували надто суворо; переважна більшість засуджених переконані в тому, що термін позбавлення волі, або не відповідає провині, або для їх виправлення занадто великий. Але головна причина в тому, що з правовими нормами асоціюється покарання, обмеження, а залежне положення, викликане позбавленням волі, ізоляцією від суспільства, необхідністю підкорятися вимогам режиму загострюють в свідомості таку цінність, як справедливість.

Такі цінності і ціннісні орієнтації, які складаються в місцях позбавлення волі істотним чином впливають на поведінку засуджених. Ціннісні орієнтації впливають на поведінку не тільки кожна сама по собі, а частіше у взаємодії і нерідко суперечливій.

Суперечності в системі ціннісних орієнтації можуть бути різніми. Одні з них властиві всім засудженим, а інші виникають у зв'язку з тим або іншим місцем певного засудженого в неформальній організації і тому не розповсюджуються на тих, хто не має в цих організаціях активної ролі. Крім того, суперечності можна підрозділити на ті, що постійно існують і ті, які виникають в тих або інших ситуаціях. Розглянемо найпоширеніші і найбільш гостріші з них, які визначають поведінку засуджених.

Щодо постійно існуючих, властивих переважній більшості засуджених, слід віднести суперечності між відношенням до власної осо-

бистості і відношенням до інших (у тому числі родичів, друзів, сім'ї); відношенням до минулого і майбутнього життя; відношенням до праці, навчання; відношенням до свободи; відношенням до свободи і відношенням до адміністрації закладу позбавлення волі. Відмічені суперечності багато в чому запобігають виховному ефекту, якщо їх не усунути або хоч би не послабити.

У процесі перевиховання засуджених необхідно використовувати принцип: «У сучасному суспільстві кожна засуджена людина може знову стати повноцінним членом суспільства». Проте реалізувати цей принцип важко тому, що не у всіх засуджених формується таке відношення до свого «Я», яке сприяло б усвідомленню власної повноцінності. Раніше вже йшла мова про ярлик злочинця і відношення оточуючих до засуджених. Очевидно, що для перевиховання засудженого необхідно, щоб він визнав свою провину. В той же час потрібно прагнути до того, щоб людина звільнилася від відчуття соціальної збитковості. Інакше ми ставимо індивіда в ситуацію, коли йому постійно необхідно доводити, що він такий же, як усі. Ситуація «постійного виправдання» важка сама по собі і нерідко сприяє зриву в поведінці. Крім того, таке положення суперечить проголошуваним нами принципам. Усвідомлення своєї збитковості в суспільстві ізолює людину від оточуючих надовго після того, як він покинув місця позбавлення волі, де ізоляція була дійсною. Людина протиставляє себе оточуючим, і як наслідок легше наважується на агресивні акти проти оточення, легше сходиться з собі подібними. Таким чином, перевиховуючи людину, потрібно завжди пам'ятати, що вона житиме в умовах свободи. Якщо не пам'ятати цього, то процес перевиховання зіткнеться із суперечністю, суть якої в тому, що основи майбутньої протиправної поведінки набуваються під час перевиховання засудженого, зводячи нанівець зусилля вихователів.

Знецінення минулого життя, яке розглядається засудженими як пролог справжнього, не абсолютно. Воно має цінність остільки в свідомості засуджених не пов'язується з довершеним злочином. Це або дитинство, або служба в армії, або початок трудової діяльності – все те, що в суспільній думці існує як безумовно цінне, почесне. Применшення у власних очах власного «Я» призводить до того, що знеціню-

ються достоїнства минулого життя. У зв'язку з цим цілком правильний принцип «виправлення – це початок нового життя». Виховання неможливе без самовиховання. А самовиховання, у свою чергу, засноване на опорі індивіда на цінності, які закріплені і підтверджені його досвідом і визнані суспільством. Тому перевиховання в місцях позбавлення волі повинне бути поступовим, тобто будуватися з урахуванням минулого життєвого досвіду індивіда, не перекреслюючи минуле як щось повністю негативне.

Праця і навчання є самостійними цінностями і в той же час можуть розглядатися як засоби досягнення інших цінностей. Як самостійні цінності вони виступають на досить високих рівнях свого власного розвитку. Праця тоді стає самостійною цінністю, коли вона зацікавлює людину, є складною за змістом, коли вона є джерелом розвитку і удосконалення особистості. Праця є самостійною цінністю, коли працівник явно усвідомлює її значення для суспільства. Те ж саме можна сказати і про навчання. У місцях позбавлення волі виконується праця нерідко буває нескладною, одноманітною. Цінність її для засудженого полягає в тому, що вона дає можливість отримати певні матеріальні блага і є одним із засобів швидкого досягнення свободи. Остання обставина є найважливішим стимулом добровільного і добросовісного виконання виробничих обов'язків. Але, якщо цей зв'язок слабшає, то відношення до праці і навчання стає нейтральним.

Про відношення до адміністрації місць позбавлення волі і її вимог виконання розпоряджень режиму вже йшлося. Суперечність в даному випадку виявляється в тому, що засуджені прагнуть не конфліктувати з адміністрацією (згодні вони з її вимогами чи ні), оскільки від відносин з нею багато в чому залежить їх подальша доля. Якщо ж адміністрація в чомусь і не має рації, на думку засуджених, то це підсилює насторожене відношення до неї. Починають знецінюватися загально визнані цінності, носіями яких є адміністрація. Особливо яскраво виявляється ця суперечність в деяких конкретних ситуаціях, які проте впливають на постійні відносини, що складаються між вихователями і вихованцями.

Із ситуативних суперечностей, які найбільш гостро відображають конкуренцію цінностей, можна виділити суперечність між відношен-

ням до свободи і до справедливості. Вище наголошувалося, що справедливість актуалізується в свідомості в силу залежного положення засуджених. Нерідко окремі представники адміністрації ухвалюють рішення, спираючись на формальні вимоги і не вдаючись до суті взаємин в середовищі засуджених. Будемо справедливі і в тому, що помилки, допущені працівниками місць позбавлення волі, не завжди виправляються, оскільки вони або не помічаються, або співробітник не хоче виправити їх, боячись підірвати свій авторитет і таке інше. В такому замкнутому середовищі, якими є місця позбавлення волі, будь-який конфлікт стає відомим. Боротьба за справедливе рішення в цьому випадку може призвести до конфлікту з адміністрацією або з окремими її представниками. А від останніх багато що залежить в життєдіяльності засудженого. Якщо ж врахувати насторожене відношення засуджених до адміністрації, то легко уявити труднощі в ухваленні рішення, спрямованого на захист порушеної справедливості. І нерідко одна цінність приноситься в жертву іншій. Не виключені випадки, коли у засудженого є дійсні підстави добитися зміни вироку, але це сприймається деколи як невизнання власної провини. А визнання провини – перша ознака виправлення, на думку вихователів, і, отже, необхідна підстава умовно-дострокового звільнення. Засуджений стоїть перед вибором: відмовитися від своїх домагань і претендувати на умовно-дострокове звільнення або продовжувати добитися справедливого рішення, зволікаючи тим самим звільнення з місць позбавлення волі. Очевидно, що суперечність цінностей, кожна з яких належить до найважливіших, знижує ефект виховної дії. Звичайно, випадки, коли є дійсні підстави добитися відміни або зміни вироку, рідкісні, але конкуренція цих двох цінностей спостерігається часто через актуалізацію справедливості. Треба мати на увазі, що небажання вислуховувати, переконувати засуджених, покладання надії яких на справедливе рішення абсолютно безпідставне, лише підсилює суперечність між цінностями, але не знімає її.

Суперечності між відношенням до тих або інших цінностей виникають іноді у зв'язку з тим або іншим місцем засудженого в неформальній організації і у зв'язку з тією або іншою роллю, яку він в ній виконує. Роль, яку виконує засуджений в цих організаціях, нав'язує

йому певну поведінку, навіть якщо він прийняв її на себе добровільно. Ці ролі приписи призводять до конфлікту цінностей.

Для всіх засуджених незалежно від ролі, яку вони виконують в своєму середовищі, свобода є найважливішою цінністю. Найбільш ефективний шлях до її досягнення це не просто хороша поведінка, добросовісна праця і таке інше, а і активна участь в роботі самодіяльних організацій. А це – активна співпраця з адміністрацією, для чого потрібно подолати бар'єр «ми» і «вони». Засуджені з негативною спрямованістю в поведінці, не дивлячись на явно виражене прагнення до свободи, не хочуть співробітничати. Їх небажання продиктоване вимогами тієї ролі, яку вони виконують в середовищі засуджених. Але в запереченні є і досить значущі аспекти, не зважати на які не можна. Вони пов'язані, зокрема, з орієнтацією на таку цінність, як справедливість. Якщо відношення до справедливості актуалізоване і до того ж є порушенням того, що засуджені вважають справедливим, то існує не менш гостра потреба в захисті справедливості, в критиці дій адміністрації. В цьому випадку «негативні» беруть на себе функцію якщо не захисників справедливості, то виразників думки засуджених. А громадська думка засуджених висловлює у ряді випадків заохочення «негативним». Так, на запитання: «Що Вас привертає в лідерах «негативних»?» більшість опитаних засуджених відповіли приблизно наступне: «Незалежність. Уміння постояти за себе. Сміливість у відносинах з адміністрацією. Відсутність страху перед позбавленнями».

На захист відмови в співпраці з адміністрацією «негативні» нерідко приводять вагомні аргументи: «Ми надаємо послуги за винагороду на відміну від інших» і таке інше. Адміністрація в таких випадках опиняється в скрутному становищі, оскільки не може виключити цих «активістів» з числа членів організацій без побоювань створити для них конфліктну ситуацію в середовищі засуджених. Але факт є фактом і він небезуспішно використовується «негативними».

У поведінці «негативних» є ще один вельми значущий момент. Він пов'язаний з відношенням їх до власної особистості. Позиція «негативних» з погляду цілей виправлення і перевиховання негативна. Вона має активний характер. І це допомагає зберегти, хай і за до-

помогою офіційно не схвалюваних способів ціннісне відношення до власної особистості при мовчазній, а іноді й відкритій підтримці з боку великої маси засуджених.

«Негативні» отримують велику свободу за рахунок применшення прав іншої частини засуджених. У неформальній організації відбувається як би перерозподіл свободи за рахунок применшення її у одних і збільшення у інших. Те, що можна одним, не дозволяється іншим. Завдяки такому перерозподілу «негативні» отримують додаткові можливості для реалізації потреб в саморозвитку, самоствердженні, в реалізації матеріальних потреб, що також допомагає зберегти відношення до власної особистості, високий емоційний настрій. В той же час необхідно пам'ятати, що такий перерозподіл заснований не на грубій силі (хоча у ряді випадків застосовується і вона), а на цінностях, які розділяються всіма засудженими. Зокрема, ролеві розпорядження примушують «негативних» надавати допомогу всім іншим засудженим, якщо ці засуджені потрапляють у винятково важкі умови (в штрафний ізолятор, приміщення камерного типу і таке інше). Таким чином, «негативні» існують не тільки завдяки грубій силі, нахабству, жорсткості, небажанню виправлятися і таке інше. Їх поведінка – це поведінка, в якій реалізуються звичайні людські цінності. Інакше вони б опинилися в ізоляції і проіснували недовго хоч би тому, що їх значно менше ніж інших засуджених. Про значущість для людини цінностей, на які орієнтуються «негативні», говорить і той факт, що ці особи у будь-який час можуть стати членами громадської організації. В цьому випадку лідери негативних груп користуються великими благами в порівнянні з членами громадських організацій, оскільки адміністрація прагне ширше використовувати силу прикладу. Проте випадки такого роду залишаються переважно прикладами, а не звичайною практикою. Зрозуміло, що серед «негативних» є особи, які орієнтовані на досягнення інших цінностей, у тому числі і матеріальних в першу чергу. Лідери їх нерідко вдаються до послуг засуджених, у будь-який час готових на розправу за винагороду. Все це так. Але все-таки груба фізична сила не є першопричиною, коли йдеться про причини наявності авторитету у цієї групи засуджених.

Активісти (в даному випадку це особи, які щиро встали на шлях виправлення) як основний аргумент, яким вони пояснювали участь в громадських організаціях, називали бажання швидкого звільнення. Серед них є колишні лідери негативних груп. Зміни в їх свідомості відбулися тому, що, маючи тривалі терміни позбавлення волі, вони вбачають в активно-суспільному житті найбільш вірогідний шлях до свободи. Серед них орієнтація на таку цінність як «начальство» найбільш значуща і стійка. У цієї групи засуджених з часом формується стійке негативне відношення до більшої частини «негативних». Це виникає в наслідок того, що, вставши на позицію вихователів, вони глибше бачать недоліки «негативних» і ту реальну шкоду, яку ті приносять справі перевиховання засуджених. Ця обставина свідчить про те, що на виховання активної життєвої позиції у засуджених впливають в першу чергу не голослівні ствердження, а їх власний досвід.

В той же час активісти також є засудженими і багато в чому поділяють думку свого середовища. Тому вони опиняються в складній ситуації, коли необхідно захищати з одного боку позиції адміністрації, а з іншого – того середовища, в якому вони знаходяться.

Серед громадських діячів, як вже наголошувалося, є і пристосованці. Наявність їх говорить про суперечності в системі ціннісних орієнтацій. Засуджений може не поділяти тих або інших прийнятих в середовищі засуджених цінностей, може навіть замасковано боротися з ними, але в своїй зовнішній поведінці демонструвати орієнтацію на ці цінності, які не розділяються ним, з метою досягнення інших: свободи, матеріальних благ і таке інше. Така позиція не підтримується ні представниками адміністрації, ні засудженими. Але вона складається об'єктивно в ситуаціях, коли необхідний вибір.

Засуджені, які займають нейтральне положення в неформальній організації засуджених, також виділяють свободу як основну цінність. Але вони орієнтуються на інші способи її досягнення, які представляються їм ціннішими у порівнянні з іншими. Вони сподіваються на хорошу працю, акуратне відношення до школи, училища, зразкову поведінку. Серед них в цілому немає яскраво виражених орієнтацій на ту або іншу цінність або групу цінностей. Такий

рівномірний розподіл викликаний низкою причин. По-перше, у цієї категорії засуджених збереглися міцні зв'язки з сім'єю, родичами, друзями, що дозволяє їм зберегти колишнє відношення до власної особистості, вище цінувати своє минуле життя. По-друге, вони в цілому мають відносно недовгі терміни позбавлення волі і тому утримуються від вибору активної позиції, оскільки він завжди пов'язаний з конфліктом. По-третє, у виборі позиції і орієнтації на ті або інші цінності важливе значення мають особисті властивості людини. Не дивлячись на те, що ті засуджені, які займають нейтральне положення, не виявляють чіткої орієнтації на цінності, що не схвалюються суспільством, перевиховання і виховання їх має свої певні труднощі. Річ у тому, що відмова від вибору – це в той же час і відмова від орієнтації на цінності, які поділяються суспільством в цілому. Крім того, «нейтральні» складають переважаючу більшість засуджених і «негативні» існують завдяки їх байдужому відношенню до тих або інших цінностей.

Матеріальні блага є загальнозначущою цінністю. Але і на неї орієнтація неоднакова у різних груп засуджених. Якщо у «нейтральних», а також у засуджених, які займають нижчий ступінь в ієрархії неформальної організації («знедолених людях»), ці блага в першу чергу задовольняють ті потреби, заради яких ці блага існують, то у «негативних» на перше місце висувається інша якість матеріальних благ – соціальна. Новий, або порівняно якісний одяг, деякі заборонені предмети туалету, тільки власні сигарети і таке інше – це скоріше ознаки статусу, ніж засіб задоволення психофізіологічних потреб. Втрата в деяких ситуаціях можливості користуватися матеріальними благами змушує «негативних» миритися з нею, а ніж вдаватися до способів придбання, які заборонені ролевими розпорядженнями. Треба вказати на те, що і представники самодіяльних організацій уникають користування деякими джерелами задоволення матеріальних потреб, що не схвалюються в середовищі засуджених (послугами знедолених «людей», заснованими на взаємодопомозі).

Питання для самоперевірки

1. Чим визначається людина як особистість та індивід?
2. Що виражає внутрішню основу ставлення особистості до дійсності?
3. Що впливає на формування «Я – концепції» особистості?
4. Які ви знаєте види відхилень у поведінці людей щодо порушення соціально-ухвалених норм?
5. Які ви знаєте соціально-психологічні та правові санкції щодо захисту від некомфортності?
6. Який психологічний феномен лежить в основі регуляції поведінки засуджених?
7. Які ціннісні орієнтації поділяються усіма засудженими?

Завдання для самопідготовки

1. Охарактеризуйте сучасні підходи до визначення структури особистості.
2. Визначте взаємозалежність та взаємообумовленість «Я – концепції» та настанови.
3. Охарактеризуйте основні положення біологічної та психологічної теорій злочинності і дивіації.
4. Визначте основні наукові положення теорії стигматизації.
5. Визначте теоретичні особливості аномії як причини злочину.
6. Окресліть взаємозв'язок між злочинністю та психопатичними особливостями особистості.
7. Охарактеризуйте основні протиріччя в системі ціннісних орієнтацій засуджених.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. О субъекте психической деятельности. Москва, 1983. 88 с.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2 т. Москва, 1980. Т.І. 66 с.
3. Асмолов А.Г. Психология личности. Москва, 1990. 211 с.
4. Бернс Р. Развитие Я – концепции и воспитания. Москва: Изд-во Педагогика, 1986. 121 с.

5. Блага К., Шебек М. Я – твой ученик, Ты – мой учитель. Москва, 1991. 140 с.
6. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва: Изд-во Просвещение, 1986. 464 с.
7. Выготский Л.С. Проблема возраста. Собр. соч.: В 6 т.- М: Изд-во Педагогика, 1983. Т. 4. 432 с.
8. Гереманн П. Способ формирования планов. Москва. 1981. 94 с.
9. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание. Киев: Юринком Интер, 1999. 241 с.
10. Казначеев В.П. Учение В.П. Вернадского о биосфере и ноосфере. Новосибирск, 1999. 238 с.
11. Кон И.С. Открытие «Я». Москва, 1978. 311 с.
12. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. Москва: Изд-во Науки, 1998.
13. Леонтьев Д.А. Установка как механизм смысловой регуляции деятельности. – В кн. Теория установки и актуальные проблемы психологии. Тбилисси: Изд-во Мецниереба, 1990. С. 158-168.
14. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. 308 с.
15. Лийт К. Интимность и взаимоотношения в семье. Человек, общение и жилая среда. Таллин, 1980. 311 с.
16. Моисеев М.М. Человек и ноосфера. Москва, 1990. 231 с.
17. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. Москва: Политиздат, 1982. 433 с.
18. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности. Москва, 1992. 114 с.
19. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. Москва, 1989.
20. Сочивко Д.В., Литвишко В.М. Пенитенциарная антропология. Опыт систематизации психолого-педагогической теории и практики в местах лишения свободы. Москва: Московский психолого-социальный институт, 2006. 320 с.
21. Фейдимен Дж., Фрейгер Р. Личность и личностный рост, Вып. 1,2, 3,4. Москва, 1994.
22. Франкл В. Человек в поисках смысла., Москва: Прогрес, 1990.
23. Фрейд З. Теория бессознательного. Москва: Наука, 1980. 346 с.

РОЗДІЛ 2.

ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ ТА СТАНИ ЗАСУДЖЕНОГО В УМОВАХ НЕСВОБОДИ

2.1. Особливості психічних процесів осіб позбавлених волі

Психічне як процес – концепція, розроблена С. Л. Рубінштейном [18] і його учнями (О. В. Брушлинський та інші), яка розкриває основний спосіб існування психічного. Психічне існує перш за все як процес – пластичний, безперервний, ніколи спочатку повністю не заданий, тому що формується і розвивається, породжує ті або інші продукти або результати (психічні стани і образи, поняття, відчуття, рішення і таке інше). Психічне як процес не зводиться до послідовності стадій в часі, формуючись в ході безперервної взаємодії (діяльності, спілкування і таке інше) індивіда, який змінюється, із зовнішнім світом, і, отже, саме безперервно змінюється і розвивається, все більш повно відображаючи цю динамічність навколишньої дійсності, беручи участь в регуляції всіх дій, вчинків і таке інше. Так, мислення – це аналіз, синтез, узагальнення умов і вимог поставленої задачі і способів її рішення. У цьому безперервному процесі утворюються переривчасті розумові операції (логічні, математичні, лінгвістичні та інші), які породжують мислення. Мислення як процес нерозривно пов'язано з мисленням як діяльністю особистості (з мотивацією, здібностями і таке інше). На кожній даній стадії свого психічного розвитку людина здійснює розумовий процес, виходячи з мотивів, які вже склалися, і здібностей; подальше формування мотивів і здібностей відбувається на послідоючих стадіях розумового процесу. При цьому мислення, сприйняття і таке інше формуються переважно неусвідомлено, несвідомо. Проте на рівні особового аспекту мислення, сприйняття і таке інше людина в значній мірі усвідомлено регулює протікання цих процесів. Нерозривний взаємозв'язок усвідомленого і неусвідомленого забезпечує безперервність психічного

як процесу. Ця безперервність виявляється в тісному взаємозв'язку пізнавального і афектного компонентів будь-якого психічного акту. Концепція психічного як процес розкриває єдність свідомості і діяльності, оскільки психіка людей виявляється і формується в діяльності і виражається в психічних станах.

Психічний стан – поняття, яке використовується для умовного виділення в психіці індивіда статичного моменту, на відміну від поняття «психічний процес», що підкреслює динамічні моменти психіки, і поняття «психічна властивість», вказуючого на стійкість проявів психіки індивіда, їх закріплену повторюваність в структурі його особистості. Один і той же прояв психіки може бути розглянутий в різних відносинах. Наприклад, афект як психічний стан є узагальненою характеристикою емоційних, пізнавальних і поведінкових аспектів психіки суб'єкта у визначений, відносно обмежений, відрізок часу; як психічний процес він характеризується стадіальністю розвитку емоцій; він може розглядатися і як прояв психічних властивостей індивіда (запальності, нестриманості і таке інше). До психічних станів відносяться прояви відчуттів (настрої, афекти, ейфорія, тривога, фрустрація і таке інше), уваги (зосередженість, неухважність), волі (рішучість, розгубленість, зібраність), мислення (сумніви), уяви (марення) тощо.

Психічні стани групують по різних підставах. По відповідності основним станам кори головного мозку можна розрізнити оптимальний, збуджений і депресивний стан. Наприклад, нормальний бадьорий стан з рівновагою між процесами збудження і гальмування може бути покладений в основу оптимального психічного стану, при якому діяльність людини активна і найбільш продуктивна.

Збуджений загальний стан правомірно розглядати як афектне, таке, що утрудняє або робить неможливим гальмівний процес. При такому стані нерідко людина втрачає над собою контроль, порушується її діяльність. Особливо це стосується збудження, яке може перейти в крайній ступінь, – в афект.

Наступний, довгий, але теж послідовний ряд перехідних станів, пояснює стан депресії, а також розгубленості, апатії. Першою фазою цього ряду – зрівняльною, при якій зрівнюється ефект сильних і слабких подразників, добре пояснюється, наприклад, слабе реагування

людей на те, що їх оточує (як результат тривалої роботи без відпочинку, особливо без сну, стомлення кліток кори головного мозку).

При парадоксальній фазі на сильні подразники людина реагує слабкіше, ніж на менш сильні. Відбувається це тому, що гальмівний стан заглиблюється, працездатність кори головного мозку знижується і сильні подразники виявляються надсильними, важко переносимими для ослабленої нервової клітини; вона або зовсім не реагує на них, або дає дуже слабку реакцію. Слабкі ж подразники продовжують викликати звичайну реакцію, яка об'єктивно стає сильнішою, ніж реакція на сильний подразник. Цим можна пояснити явища, коли засуджений реагує бурхливим спалахом на незначні зауваження вихователя і залишається абсолютно байдужим до суворих заходів та дій.

При подальшому розвитку гальмівного стану кори головного мозку настає ультрапарадоксальна фаза, коли у відповідь на позитивні умовні подразники виникають гальмівні реакції, а на гальмівні подразники – позитивні реакції. Пояснюється це тим, що всякий позитивний подразник може бути непосильним для кори головного мозку – непосильним і викликати зберігаючу гальмівну реакцію. Глибоке гальмування кори головного мозку, яке викликається в цьому стані позитивним сигналом, призводить до корінної зміни реакції на гальмівні сигнали. В той час, коли корковий представник позитивного подразника знаходиться в стані гальмування, кірковий представник подразника, який викликає зазвичай гальмівний ефект, за законом позитивної індукції збуджується, то це викликає позитивну реакцію. Прикладом психічного стану, відповідного ультрапарадоксальній фазі, можуть служити випадки активного негативізму, упертість.

На цій же підставі розрізняють: активний і пасивний стан; творчий і репродуктивний стан; парціальний і загальний стан (стан однієї аналізаторної або сигнальної системи і кори головного мозку в цілому); стани, які викликаються переважанням в психічній діяльності кори головного мозку або підкірки (активність підкірки і гальмування кори породжує істеричний стан і, навпаки, гальмування підкірки при збудженні кори – астенічний тощо).

За чисто психологічною ознакою стани класифікуються на інтелектуальні, емоційні, вольові і комбіновані.

Залежно від діяльності, яку вони супроводжують, психічні стани поділяються на стани в ігровій, учбовій, трудовій, спортивній і інших видах діяльності.

По ролі в структурі особистості стани можуть бути ситуативними, особистими, груповими. Ситуативні стани виражають особливості ситуації, які викликають у людини нехарактерні для неї реакції. Особовими і колективними (груповими) є стани, які характерні даній конкретній людині або ж колективу (групі).

По глибині переживань розрізняють стани глибокі і поверхневі. Приміром, пристрасть – глибший стан, ніж настрої.

По характеру впливу на особистість, колектив (групу) стани поділяють на позитивні і негативні. Ця класифікація важлива для вихователів. Негативно діючі на людину і колектив стани нерідко бувають причиною виникнення психологічного бар'єру між вихователем і засудженим, із-за якого виховні заходи виявляються або малоефективними, або взагалі безрезультатними. В той же час психічний стан, який позитивно впливає на психічну діяльність, підвищує ефект педагогічної дії.

По тривалості протікання стани бувають тривалими і короткочасними. Туга вперше засуджених по домівці може охоплювати період до декількох тижнів або місяців, поки вони не звикнуть до умов позбавлення волі, не «увійдуть» в колектив. Стан очікування у звільненого з місць позбавлена волі виникає за декілька місяців до кінця терміну позбавлення волі.

По ступеню усвідомленості стани можуть бути більш, або менш усвідомленими.

Психічні стани, як і всі явища психічного життя, детерміновані діями зовнішнього і внутрішнього середовища. Особливе значення в їх виникненні відіграють соціальні умови життя людини (макросоціальний чинник).

Під впливом конкретних фактів життя і особових обставин можуть виникати різні психічні стани. При цьому найбільш значущі факти суспільного життя, події викликають схожі стани у багатьох людей. Великий вплив на стани людей мають ідеологія, світогляд і таке інше.

Негативні психічні стани засуджених значною мірою пояснюються суперечностями в їх етичних переконаннях, песимістичними поглядами, «філософією» злодія, вбивці.

Значна залежність психічних станів людини від її здоров'я. Так, спостереження показують, що у важкохворих туберкульозом переважають агресивні стани, які знаходять вихід в різних буйствах, непокорі адміністрації, нападах на медичний персонал, в прагненні діяти за принципом: «Мені погано – нехай і іншим буде погано». Особливо сильно дезорганізуюватимуть психіку людини, викликаючи відповідні психічні стани, алкоголь, наркоманія, вживання інших збудливих засобів, неврегульованість життя.

Психічні стани органічно пов'язані з потребами особистості. Поки потреба людини не задоволена, вона знаходиться в стані незадоволеності своїми потребами, а отже, і самим собою. У роботі із засудженими це треба враховувати. Позбавлення волі органічно включає обмеження багатьох матеріальних і духовних потреб, незадоволення яких неминуче викликає переважно етичні страждання і, як наслідок, важкі психічні стани, що, поза сумнівом, створює певні передумови для виправлення і перевиховання засуджених. Разом з тим, необхідна розумність, доцільність в обмеженні задоволення потреб, така їх міра, яка не буде викликати тяжкі переживання, страждання, і не надломить психіку людини.

Психічні стани залежать від індивідуальних особливостей людини. Характерно, що позбавлення волі по-різному впливає на людей. Деякі засуджені не витримують невизначеності в своїй долі (наприклад, у зв'язку з наближенням того терміну відбування покарання, після якого можливе умовно-дострокове звільнення). Звичайно це люди з холеричними і меланхолійними рисами темпераменту. У флегматиків і сангвіників подібний стан не так рельєфно виявляється в їх зовнішній поведінці.

На психічні стани людини впливають попередні стани. Зв'язок між даним і попереднім психічним станом може бути двояким. У одних випадках попередній стан замінявся протилежним (полярним). Так, стан напруги, яку відчуває засуджений, чекаючи рішення про амністію, змінювався розрядкою, якщо очікуване здійснилося. У інших

випадках один стан міняється на схожий. Так, тимчасове озлоблення, яке виникло у засудженого в ході слідства і суду, деколи переростає в «глобальну» озлобленість на все суспільство, на інших людей.

На психічні стани засуджених впливають і умови життя в конкретній установі для позбавлених волі, її місце розташування (у якому районі країни, на якому місці), планування, зовнішній вигляд споруд і тюремних атрибутів – огорожа, засоби охорони і таке інше.

Сильно відображається на психічних станах засуджених морально-психологічна атмосфера в колективі: стиль взаємин, внутрішньо-колективні побутові традиції, групові настрої, здатні за законом психічної індукції, «заражати» оточуючих.

Позбавлення волі по-різному сприймається і переживається вперше засудженими і неодноразово судимими, жінками і чоловіками, молодими і літніми людьми, неодруженими і сімейними, засудженими на короткі і тривалі терміни тощо. Але у всіх випадках в психічних станах людей, позбавлених свободи, є багато загального, що дає право говорити про типові стани засуджених.

Певна закономірність спостерігається в динаміці психічних станів позбавлених волі. Звертають на себе увагу, наприклад, поворотні пункти (критичні крапки), в яких з неминучістю виникає зміна або яскравий прояв типових психічних станів: арешт, пред'явлення звинувачення, віддання під суд і судовий розгляд, оголошення вироку, рішення касаційної інстанції, відправлення в колонію, прибуття в колонію, перші місяці перебування в колонії (період адаптації), зміна умов утримання (перехід з колоній одного в колонію іншого виду режиму і таке інше), останні місяці перед звільненням, звільнення і пристосування до життя на волі. Психічні стани можуть, звичайно, змінюватися і в проміжках між критичними крапками. Жодного засудженого, наприклад, не може залишити байдужим факт надання побачення і таке інше.

Позбавлений волі постійно знаходиться в стані очікування слідства, суду, виголошення вироку, відправки в колонію, зміни умов утримання, звільнення. При цьому відбувається завчасне настроювання людини на майбутні умови життя і діяльності. Очікування може бути різним по психологічному змісту. Це – боязнь можливих страж-

дань (наприклад, вперше засудженого страхає майбутня відправка в колонію, де він повинен відбувати термін покарання); тривога, яка виникає у разі, коли події, що цікавлять людину, по своєму результату невідомі (чи буде він амністований, чи звільнять умовно-достроково, чи помилують його, чи направлять в колонію посиленого режиму утримання і таке інше). Тривога викликається невизначеністю інформації, яка поступає, вона властива всім позбавленим волі, але ступінь її прояву у підслідних, підсудних і засуджених різна – від відкритої (афектної) до прихованої (яка зовні не проявляється) – залежно від суб'єктивної значущості очікуваних подій і індивідуальних якостей людини. Засуджені, наприклад, так описують стан очікування: «... коли суд виніс вирок, то я з полегшенням зітхнув. Хоча мене і засудили до позбавлення волі, але термін дали незначний. І тут я дізнався, що родичі людини, яка постраждала, почали добиватися перегляду справи... У свідомість закралася тривога. Не спав ночей, хвилювався. Заспокоївся, коли касаційна інстанція залишила вирок в силі. Але потім знову почав хвилюватися. Турбувало: а що таке колонія? У камері у нас сиділи всякі, нагнали страху, наговорили такого, що став боятися відправки в колонію, а особливо боявся, що в дорозі зі мною щось трапиться. Виявилось, що колонія є колонія, – не в'язниця, але і не будинок відпочинку. Все підпорядковано нашому перевихованню. Працював чесно. Хороший у нас попався начальник загону. Зустрів, ознайомив з порядками, попередив, з ким небажано дружити, як поводитися... Вже скоро і звільнення. Як довго тягнуться останні дні і години. Чекаю звільнення і несучи фізичні муки. Якимсь став не впізнаним. Все мене дратує, не покидає думка: яке ж сьогодні число?». В стані очікування людина може випробовувати і нетерпіння. Воно охоплює позбавленого волі напередодні події, яка по результату своєму для нього відома, але дуже хвилює, цікавить його. Наприклад, особливе нетерпіння проявляють засуджені напередодні, або ж незадовго до звільнення. Нетерпіння виявляється також по-різному: від бурхливої радості до афектно-гальмівних реакцій.

Людина в стані очікування характеризується підвищеною, іноді нерівномірною напруженістю і загостренням психічних і фізіологічних функцій. Майбутнє звільнення і радує, і лякає його новизною та

невідомістю обстановки на волі. Виникає маса запитань: як і де влаштуватися на роботу; як зустріне сім'я або улюблена дівчина, колектив, друзі, товариші; як складеться подальше життя.

Особливим станом позбавленого свободи є надія на краще майбутнє. Вона властива взагалі всім людям, але надія у засудженого особливого роду – це надія на зміну своєї долі в майбутньому, в основному після звільнення. Інший зміст має надія у підслідного і підсудного. Вона пов'язана в основному з проблемою: як би полегшити свою долю і уникнути строгого покарання в даний час.

Станами, протилежними надії, є безнадійність і приреченість – важкі стани, при яких людина іноді втрачає перспективу і сенс життя. У такому стані нерідко засуджені йдуть на найтяжчі злочини в колонії. Особливо властиво це засудженим до вищої міри покарання, яким вона була в порядку помилування замінена максимальним терміном позбавлення волі, а також засудженим, страждаючим на невиліковні хвороби. Безнадійність і приреченість особливо гостро виявляються у засуджених на тривалі терміни і у неодноразово судимих. У такому стані у них пригнічуються воля, мислення, пам'ять і таке інше, вони або зовсім не реагують, або, навпаки, бурхливо, хворобливо реагують на виховні дії.

Подолати даний стан людини, відродити надію на краще майбутнє і додати надії реальні контури – це означає певною мірою стимулювати засудженого до визнання своєї провини, розкаяння, бездоганної поведінки і самовиховання в процесі відбування покарання.

Властиві позбавленим свободи і такі стани, як незахищеність або уявна захищеність. Пройшовши через всі стадії кримінального процесу як заарештованого, обвинуваченого, підсудного, засудженого, тобто людини, до якої суспільство пред'являє особливий попит за скоєне, вона вважає себе беззахисним перед органами правосуддя. Їй здається, що вони мають лише одну мету – як би сильніше покарати. У подальшому з такою ж упередженістю засуджений відноситься і до вихователів та усіх працівників колонії. Упередження про уявні «каральні» домагання з боку співробітників колонії штовхає позбавлених волі на «захисні» заходи. Один з таких заходів – об'єднання в мікрогрупи.

Типовим станом позбавленого волі є туга. Туга по домівці, свободі, рідним, друзям з певною силою впливає на людину – виробляє специфічну тюремну ходу, заціпенілість обличчя, підвищену збудливість і драгує, викликає персеверацію – нав'язливе повторення одних і тих же образів пам'яті і уяви. Особливо гостро туга виявляється напередодні різних свят, сімейних торжеств (днів народження і таке інше), після одержання листів зі свободи, закінчення побачень і таке інше.

Від туги слід відрізнити нудьгу – стан, при якому знижується увага і інтерес до навколишньої дійсності. Нудьга властива не тільки позбавленим волі. Вона добре описана в художній і науковій психологічній літературі. Але у позбавленого волі нудьга особливого роду. Вона викликається як зовнішніми причинами (одноманітність життя в місцях позбавлення волі, відсутність свіжих вражень, сенсорний голод і таке інше), так і суб'єктивними особливостями особистості (бідністю її духовного життя, вузькістю інтересів, обмеженістю кругозору і таке інше). Нудьга – неприємний і обтяжливий стан, з якого позбавлені волі намагаються вийти різними шляхами. Одні зусиллям волі зосереджуються на певній діяльності (пізнавальній, трудовій тощо), інші шукають розваг, нерідко заборонених, треті знущаються над іншими, четверті тиняються з кута в кут.

До типових психічних станів відноситься апатія – стан байдужості, яка викликається не тільки одноманітністю вражень, але часто і, навпаки, їх надмірною кількістю. Вона породжує пасивність, паралізує волю та інтелект. У такому стані засуджені стають байдужими до своєї долі, не хочуть вчитися в школі, трудитися, брати участь у колективному житті колонії.

Ті або інші психічні стани у засуджених, як правило, не виступають ізольовано, а виявляються в комплексі.

При цьому в кожен даний момент проявляється якийсь один яскраво виражений стан, що підпорядковує собі інші. Так, на загальному фоні стану очікування може часом виявлятися туга, тривога, а на тлі туги – стан нетерпіння, апатія і таке інше. Багато психічних станів, позбавлених волі, мають складну структуру. Відчай засудженого,

наприклад, може бути комбінацією сорому від свідомості винності в скоєнні злочину і переконанням в своєму безсиллі, неможливості вплинути на свою долю.

Одним із складних комплексних психічних станів позбавлених волі є фрустрація – стан людини, який виражається в характерних особливостях переживань і поведінки і викликається об'єктивно непереборними (або які суб'єктивно так сприймаються і розуміються) труднощами, які виникають на шляху до досягнення мети або до вирішення певних завдань. У фрустрації засуджених об'єднуються туга і тривога, безнадійність і приреченість, апатія і таке інше. Фрустрація виявляється по-різному і обумовлює особливу активність (агресія, примхливість, самокатування), або ж пасивність і бездіяльність людини залежно від сили і суб'єктивної значущості фрустратора (подразника), індивідуально-психологічних якостей особистості, попередніх станів, від особливостей взаємин, які склалися (особливо між вихователями і засудженими, вчителями шкіл і таке інше).

Психічні стани вносять істотні корективи в сприйняття особистості. Так, в стані очікування спотворюється сприйняття часу: позбавленим волі здається, що час «тягнеться», і нерідко вони намагаються прискорити його течію, «убити час» різними, у тому числі і забороненими, розвагами, іграми.

Психічні стани мають певний вплив на об'єктивність сприйняття навколишньої дійсності. Так, в стані надії засуджений починає оптимістичніше сприймати явища суспільного життя і своє положення; в стані приреченості і відчаю виявляється особливий суб'єктивізм в сприйнятті засудженого. Під впливом апатії, нудьги істотно притупляється пам'ять, виявляється млявість думки, нав'язливість уяви, нездатність зосередити увагу на якій-небудь діяльності, що повинно враховуватися при організації навчання засуджених в школі при місцях позбавлення волі.

Томливі очікування викликають відчуття роздратування і відчаю, особливо коли надія на дострокове звільнення не виправдалася і термін позбавлення волі вийшов значно тривалішим, ніж думав засуджений. Очікування, нетерпіння, тривога, туга порушують сон людини.

Безсоння розтягує ніч, психологічно і фізично виснажує людину, робить її дратівливою, замкнутою, розлюченою. Сновидіння позбавлених волі стають неспокійними, тривожними. При безсонні людину опановують найпохмуріші думки, гарячково, а деколи хворобливо працює її уява.

Важкі психічні стани можуть призводити слабовільних осіб, позбавлених свободи, до втрати своєї індивідуальності. Зовні це виявляється не тільки в ході, але і в тьмяному погляді, бідності мови. Не випадково багато засуджених, що пробули рік і більше в колонії, нерідко стають схожими один на одного. Досвідченим працівникам місьць позбавлення волі ці прояви слугують сигналом для аналізу причин, що породжують важкі стани, і вживання заходів до запобігання небажаним вчинкам, обумовленим такими станами.

Причинна обумовленість психічних станів засуджених сукупністю зовнішніх і внутрішніх чинників відкриває перед працівниками місьць позбавлення волі перспективу управління цими станами. Мова йдеться не про те, щоб позбавлені волі взагалі не переживали безсонних ночей, очікування, розкаяння совісті, туги по волі, не мучалися сумнівами, відчаєм, безнадійністю і таке інше. Без таких переживань втрачається гострота позбавлення волі, а колонія, дійсно, може стати «рідним будинком». Важливо попередити виникнення повного відчаю, не допустити переростання глибоких внутрішніх конфліктів в психічні зриви.

Зняття негативних і формуванню позитивних психічних станів сприяє попередження і запобігання всіляким порушенням взаємин серед засуджених, а також між працівниками місьць позбавлення волі і засудженими. Практика показує, що в колоніях, де колектив засуджених недостатньо згуртований, а пануючими є потворні відносини, формуються стани незахищеності або помилкової психологічної захищеності. Зняття і подолання цих станів йде тим успішніше, чим успішніше проводиться робота по об'єднанню колективу засуджених.

Щоб жоден засуджений, якою би він не був слабосильною або самотньою людиною, в колективі не відчував себе відособленим і беззахисним, вихователі прагнуть зробити загальновідомим той

факт, що в даній колонії ніхто не тільки не має права, але і не має можливості безкарно знущатися, чинити насильство. З перших днів кожному засудженому в таких колоніях стає відомо, що всіякі спроби насильства одних осіб над іншими тут присікаються найрішучішим чином.

Сприяє виклику потрібних станів встановлення працівниками місць позбавлення волі психологічного контакту із засудженим, уміння викликати його прихильність до себе. Досягається це зверненням до позитивних, етичних якостей особистості, нагадуванням про минулі достоїнства і заслуги, виразом упевненості, що людина виправдає надії, що покладаються на нього.

Нерідко подолання негативних станів відбувається швидше, якщо працівник місця позбавлення волі подасть якусь підтримку засудженому у вигляді конкретної поради або схвалення його дій і вчинків, спрямованих на виправлення і перевиховання, а також заохочення за досягнуті успіхи і старанність в колективній і трудовій діяльності.

Допомагають подолати стани невпевненості, тривоги і боязко-сті засудженого перед його звільненням дружнє напуття, побажання успішного життя на волі як з боку працівників місць позбавлення волі, так і з боку колективу засуджених.

Велике значення в підтримці позитивних і знятті негативних психічних станів має чітка організація життя і побуту засуджених, наукова організація їх праці, навчання, відпочинку, культурно-освітньої роботи, фізкультури і спорту. Навпаки, відсутність чіткого плану і ритму праці розхолоджує засуджених, породжує розхлябаність, безвідповідальність, нервозність і невпевненість у завтрашньому дні. У свою чергу, ці негативні психічні стани згубно впливають на результати і ритм виробничої діяльності.

Управління викликаними або виниклими позитивними психічними станами засуджених включає також їх поглиблення і закріплення.

2.2. Відчуття та сприймання засуджених

Відчуття – віддзеркалення властивостей предметів об'єктивного світу, яке виникає при їх безпосередній дії на органи чуття.

Здавна термін відчуття трактується широко, охоплюючи всі явища плотського віддзеркалення, включаючи і сприйняття. Вже в V ст. до н.е. Геракліт і Профагор розглядали відчуття як джерело людського пізнання. У XVIII ст. відчуття розуміється як комплекс асоціативних зв'язків.

У роботах вітчизняних психологів затвердилося уявлення про активну дієву природу процесів віддзеркалення навіть окремих властивостей предметів. В ході цих процесів відбувається «уподібнення» динаміки руху органів чуття властивостям сприйманих предметів.

Відчуття, сприймання – це процеси чуттєвого пізнання. Це такий ступінь чуттєвого відображення дійсності, коли знання про світ безпосередньо пов'язані з дією предметів на органи чуття. В процесі життєдіяльності людина отримує перші чуттєві знання про навколишні предмети, їх якості та властивості, про власне тіло. Фізіологічно ці знання забезпечуються діяльністю першої сигнальної системи, а тому чуттєві форми відображення загальні для людини і тварини.

Відчуття не є єдиною формою відображення світу. Більш високі форми чуттєвого пізнання, сприймання та уявлення, не можуть бути зведені до суми або комбінації відчуттів. Кожна із форм відображення має своєрідність, але без відчуттів, як початкової форми відображення, неможливе існування будь-якої пізнавальної діяльності. Відчуття є джерелом наших знань про світ і про нас самих.

У наш час нараховується близько двох десятків різноманітних аналізаторних систем, відображаючих дію зовнішнього і внутрішнього середовища на рецептори. Щоб краще розібратися у цій різноманітності наших відчуттів, їх необхідно класифікувати і поділити на види.

Класифікація відчуттів відбувається за кількома ознаками:

По-перше, за наявністю або відсутністю безпосереднього контакту рецептора з подразником, який викликає відчуття, виділяють дистантні і контактні рецептори. Зір, слух, нюх відносяться

до дистантних. Ці види відчуттів забезпечують орієнтування в навколишньому середовищі. Смакові, больові, тактильні відчуття – контактні.

По-друге, за розташуванням рецепторів прийнято ділити відчуття на три групи:

- екстероцептивні (від лат. – зовнішній) – відображають якості предметів і явищ навколишнього світу і рецептори їх знаходяться зовні тіла, до них належать: зорові, слухові, нюхові, смакові, тактильні та інші відчуття;

- інтероцептивні (від лат. – всередині) – їх рецептори розташовані на внутрішніх органах і відображають їх стан, до них відносять органічні відчуття;

- пропріоцептивні (від лат. – власний) – рецептори їх розміщені в рухових апаратах нашого організму, вони дають нам інформацію про рух і положення нашого тіла в просторі. Це кінестезичні та статичні відчуття.

У межах кожної з цих груп відчуття поділяються на види залежно від аналізаторів і адекватних (відповідних) їм подразників.

Адекватними називають ті подразники, до сприймання яких даний орган пристосований і які в звичайних умовах його збуджують (наприклад, світло – для ока, звукові коливання – для вуха).

Неадекватними (невідповідними) називають такі подразники, до сприймання яких орган не пристосований і які, звичайно, його не збуджують (наприклад, світло – для вуха, механічна дія – для ока і таке інше).

Відчуття мають свої властивості та закономірності. Загальними властивостями відчуттів є якість, інтенсивність та тривалість, локалізація.

Якість – це та властивість відчуттів, яка відрізняє їх від інших. Якісно відрізняються відчуття одного виду від іншого, а також різні відчуття в межах одного і того ж виду. Прикладами якостей, відчуттів є різні кольорові тони і відтінки, звуки різної висоти, різні запахи, і таке інше. Якість кожного відчуття визначається властивістю того об'єкта, який його викликає. Кожний аналізатор відображає великий діапазон якостей. Образ сприймання відображає предметну визначе-

ність світу. Якості, які дані у відчуттях, входять як складова частина до предметної характеристики сприймань.

Інтенсивність відчуттів – це їхня кількісна характеристика. Відчуття однієї і тієї ж якості завжди бувають сильнішими чи слабшими. Інтенсивність визначається силою подразника. Кількісна і якісна характеристика подразника тісно зв'язані між собою, про що будемо говорити, розглядаючи основні закономірності відчуттів.

Для кожного відчуття характерна також тривалість, що являє собою його часову характеристику. Тривалість відчуття залежить від тривалості дії подразника.

Відчуттям характерна локалізованість. Це означає, що будь-який образ відчуття має елементи просторового розташування подразника. Колір, світло, звук співвідносяться з джерелом. Тактильні, больові, температурні відчуття – з тією частиною тіла, яка викликає дане відчуття. При цьому локалізація больових відчуттів буває більш розмитю і менш точною.

Загальні закономірності відчуттів характеризуються: порогамі чутливості, адаптацією, взаємодією, сенсibiliзацією, контрастом, синестезією.

Пороги чутливості. Не всяка сила подразника, діючи на аналізатор, може викликати відчуття. Відчуття виникають при дії подразника певної інтенсивності.

Психологічну характеристику залежності між інтенсивністю відчуттів і силою подразника виражає поняття порога чутливості. Є такі пороги чутливості: нижній абсолютний поріг чутливості, верхній абсолютний поріг чутливості та поріг чутливості до розрізнення. Та найменша сила подразника, яка, діючи на аналізатор, викликає ледве помітне відчуття, називається нижнім абсолютним порогом чутливості.

Нижній поріг характеризує гостроту чутливості аналізатора. Між абсолютною чутливістю і величиною порога існує обернене відношення: чим нижчий поріг, тим чутливіше вища і навпаки. Наші аналізатори є дуже чутливими органами. Вони збуджуються дуже малою силою енергії відповідних їм подразників. Це стосується в першу чергу вуха, ока, а також нюху. Та найбільша сила подразника, при якій

ще існують відчуття даного виду, називається верхнім абсолютним порогом чутливості.

Пороги чутливості індивідуальні для кожної людини. Іноді зустрічаються люди з пониженою слуховою і зоровою чутливістю. За допомогою органів чуття ми можемо не лише констатувати наявність або відсутність того чи іншого подразника, але й розрізнити подразники за їх силою, інтенсивністю і якістю.

Адаптація. Чутливість аналізаторів, що визначається величиною абсолютних порогів, не постійна і змінюється під впливом цілого ряду фізіологічних і психологічних умов, серед яких особливе місце займає явище адаптації. Адаптація, або пристосування, це зміна чутливості під впливом постійно діючого подразника, що проявляється у зниженні або підвищенні порогів. У житті явище адаптації добре відоме кожному. В першу хвилину, коли людина заходить в річку, вода здається їй холодною. Але потім відчуття холоду зникає, вода здається теплою. Подібне можна спостерігати в усіх видах чутливості, окрім больового.

З незначною адаптацією ми зустрічаємося в больових відчуттях. Біль сигналізує про руйнування організму, і зрозуміло, що адаптація до болю може призвести до загибелі організму.

У здоровому аналізаторі розрізняють адаптацію до світла, темряви.

Взаємодія відчуттів – це зміна чутливості однієї аналізаторної системи під впливом діяльності іншої системи. Зміна чутливості пояснюється корковими зв'язками між аналізаторами, значною мірою законом одночасної індукції.

Загальна закономірність взаємодії відчуттів така: слабкі подразники в одній аналізаторній системі підвищують чутливість іншої системи, сильні – понижують. Всі наші аналізаторні системи здатні більшою чи меншою мірою впливати один на одного.

Сенсибілізація. Підвищення чутливості в результаті взаємодії аналізаторів, а також систематичних вправ називається сенсибілізацією. Сенсибілізація органів відчуття можлива не лише шляхом застосування побічних подразників, але й шляхом вправ. Можливості тренування органів чуття і їх удосконалення дуже великі.

Наші відчуття розвиваються під впливом умов життя і вимог практичної діяльності.

Взаємодія відчуттів проявляється також і в такому явищі, як синестезія. Синестезія – це виникнення від впливом подразника одного аналізатора відчуттів, характерних для іншого аналізатора. Синестезія спостерігається в найрізноманітніших видах відчуттів. Найчастіше зустрічається зорово-слухова синестезія, коли при дії звукових подразників у людини виникають зорові образи. Синестезією володіють далеко не всі люди. Немає ні в кого сумніву, що є можливість вживання таких виразів: оксамитовий голос, темний звук, холодний колір, солодкий звук, гострий смак та інші. Явище синестезії – ще одне свідчення постійного взаємозв'язку аналізаторних систем людського організму, цілісності чуттєвого відображення навколишньої дійсності.

Розглянуті закономірності відчуттів розкривають їх високу динамічність, їх залежність від сили подразника, від функціонального стану аналізаторної системи, викликаного початком або припиненням дії подразника, а також результатом одночасної дії декількох подразників на один аналізатор або суміжні аналізатори. Можна сказати, що закономірності відчуттів визначають умови, за яких стимул досягає свідомості. Біологічно важливі стимули діють на мозок при знижених порогах і підвищеній чутливості, стимули які втратили біологічну значимість, – при більш високих порогах.

Відчуття і сприймання – це процеси чуттєвого пізнання.

Сприймання – це відображення в свідомості людини предметів і явищ, у сукупності їх якостей та частин, що діють у певний момент на органи відчуття. Воно виникає при безпосередній дії фізичних подразників на рецепторні поверхні органів відчуття. Разом з процесами відчуття сприймання забезпечує безпосередньо-плотське орієнтування в навколишньому світі. Будучи необхідним етапом пізнання, воно завжди більшою чи меншою мірою пов'язане з мисленням, пам'яттю, увагою, спрямовує мотивацією і має певне афектно-емоційне забарвлення. Вирішальне значення для перевірки і корекції перцептивного образу (від лат. *perceptio* – сприймання) є включеність сприймання в процес практичної діяльності. Сприймання буває двох основних видів: сприймання міжособистісне і міжгрупове.

Сприймання міжособистісне – сприймання, розуміння і оцінка людини людиною. Специфіка міжособистісного сприймання в порівнянні із сприйманням неживих предметів полягає в більшій упереженості, яка виявляється в об'єднанні когнітивних (пізнавальних) і емоційних компонентів, в яскравіше вираженому оцінному і ціннісному забарвленні, в прямій залежності уявлення про іншу людину від мотиваційно-сислової структури діяльності сприймаючого суб'єкта. Значне число досліджень міжособистісного сприймання присвячене вивченню формування першого враження про людину. У них з'ясовуються закономірності «добудовування» образу іншої людини на основі наявної, нерідко обмеженої інформації про неї. Важливою особливістю міжособистісного сприймання є не стільки сприймання якостей людини, скільки сприймання її у взаєминах з іншими людьми (сприймання переваг в групі, структурі групи і тому подібне).

Міжгрупове сприймання – процеси соціальної перцепції, в яких як суб'єктом, так і об'єктом сприймання виступають соціальні групи або спільності. Специфіка міжгрупового сприймання в порівнянні з міжособистім сприйманням полягає: у об'єднанні індивідуальних уявлень в деяке ціле, якісно відмінне від складових його елементів; у тривалому і значно менш гнучкому процесі формування міжгрупового сприймання, яке, будучи сформованим, стає стійким до зовнішніх впливів; у схематизації і спрощенні можливого діапазону сторін сприймання і оцінки іншої групи. Міжгрупове сприймання характеризується стереотипністю, злиттям когнітивних (пізнавальних) і емоційних компонентів, яскравою афектною забарвленістю і різко вираженою оціночною спрямованістю. Саме тому міжгрупове сприймання відрізняється упереженістю, а самі міжгрупові уявлення вельми уразливі в тому, що стосується їх істинності, точності і адекватності. Вказані характеристики і особливості міжгрупового сприймання в концентрованому вигляді виражаються у ряді таких ефектів, як міжгрупова дискримінація і внутрішньогруповий фаворитизм, що яскраво виражається серед ув'язнених. Всупереч широко поширеній в зарубіжній психології точці зору, згідно якої ці ефекти є початковими, універсальними і неминучими компонентами міжгрупових відносин, у вітчизняній психології був відмічений їх вторинний по відношенню

до діяльнісного плану характер, зокрема теоретично і експериментально доведена їх залежність від рівня групового розвитку і типу спільної міжгрупової діяльності, їх нетиповість для колективу.

Сприймання людини характеризуються як загальними закономірностями, так і індивідуальними особливостями. Всім людям характерні загальні прояви психіки, завдяки чому проходить відображення основних закономірностей дійсності. Наявність загального у відображальній психічній діяльності дає можливість людям розуміти одне одного, приходити до зрозумілих для всіх висновків, об'єктивно відображати навколишній світ.

Сприймає і спостерігає конкретна людина. Тому в процесі сприймання кожен із нас віднаходить свої індивідуальні особливості предметів. Це пояснюється психічним складом особистості і аперцепцією. Індивідуальні особливості можуть залежати і від специфіки функціонування органів відчуття. Це визначає гостроту зору, чутливість слуху, витонченість нюху, смаку.

Індивідуальні особливості роблять сприймання кожної людини індивідуально-своєрідним. Індивідуальний характер сприймання може проявитися в їх динаміці, точності, глибині, рівні їх узагальненості і в особливостях емоційного забарвлення.

У людській практиці і психологічному вивченні особливостей сприймання людей склалися знання про такі основні типи сприймання: синтетичний, аналітичний, аналітико-синтетичний та емоційний.

У людей синтетичного типу проявляється схильність до узагальненого відображення явищ і до визначення основної суті того, що відбувається. Вони не надають значення основній суті того, що відбувається. Вони не надають значення деталям і не люблять вдаватися до них.

Люди аналітичного типу меншою мірою проявляють схильність до узагальненої характеристики явищ дійсності. Для них характерне намагання виділяти і аналізувати насамперед деталі, частковості. Вони вникають в усі подробиці. Для них іноді буває проблемою зрозуміти загальну суть явища.

Люди аналітико-синтетичного типу сприймання однаковою мірою намагаються зрозуміти основну суть явища і фактично його підтвердити. Такі люди завжди співвідносять аналіз окремих частин з

висновками, встановлення фактів – з їх поясненням. Таке сприймання найбільш сприятливе для діяльності.

Зустрічаються люди, для яких характерним є не тільки виділення сутності явищ і його частковостей, скільки намагання перш за все висловити своє відношення, свої переживання, що викликані цими явищами. Таке їх сприймання є плутаним, неорганізованим. Це люди емоційного типу сприймання. У них проявляється підвищена емоційна збудливість на найрізноманітніші подразники.

У сприйнятті часу найчастіше засуджені недооцінюють короткі тимчасові проміжки часу і переоцінюють довгі. Уповільнюють перебіг часу особливі психічні стани (очікування, туга, нудьга, фрустрація та інше), одноманітність вражень в місцях позбавлення волі, незайнятність, невміння організувати свій вільний час і таке інше. При цьому засудженому здається, що час плине повільно, і він прагне якимось «убити», скоротати його, у тому числі й іграми «під інтерес».

Засудженим характерний суб'єктивізм в сприйнятті подій і явищ суспільного і особистого життя. Більшість засуджених не намагаються адекватно, правильно зрозуміти міру своєї відповідальності, об'єктивно розібратися в здійсненому ними злочині, сприймають покарання як несправедливе.

У засуджених найчастіше негативно спрямована активність сприйняття. У деякої частини засуджених спостерігається моральна невихованість сприйняття, що виражається в невмінні бачити, слухати інших людей, в загостреній тязі до інтимних сторін життя і таке інше. У зв'язку з цим велике значення має виховання культури сприйняття у засуджених.

2.3. Емоції та почуття засуджених

Емоції (від латин. *emoveo* – приголомшую, хвилюю) – психічне віддзеркалення у формі безпосереднього упередженого переживання життєвого сенсу явищ і ситуацій, обумовленого відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта. В процесі еволюції емоції виникли як засіб, що дозволяє живим істотам визначати біологічну значущість станів організму і зовнішніх дій. Проста форма емо-

цій – так званий емоційний тон відчуттів – безпосередні переживання, супроводжуючі окремі життєво важливі дії (наприклад, смакові, температурні) і спонукаючі суб'єкта до їх збереження або усунення. У екстремальних умовах, коли суб'єкт не справляється з виниклою ситуацією, розвиваються афекти. Емоції за походженням є формою видового досвіду: орієнтуючись на них, індивід здійснює необхідні дії (наприклад, по уникненню небезпеки, продовженню роду), доцільність яких залишається для нього прихованою. Емоції важливі і для набуття індивідуального досвіду. В цьому випадку емоції викликаються ситуаціями і сигналами, передуючими прямим зухвалим емоційним діям, що дозволяє суб'єктові завчасно до них приготуватися. Рівень енергетичної мобілізації (активації) організму, необхідний для здійснюваних емоційних функцій, забезпечується вегетативною нервовою системою в її взаємодії із структурами головного мозку, складовими центрального нервового субстрату емоцій. При емоціях відбуваються зміни в діяльності органів дихання, травлення, серцево-судинної системи, залоз внутрішньої секреції, скелетної і гладкої мускулатури і інше. Емоції людини є продуктом суспільно-історичного розвитку. Вони відносяться до процесів внутрішньої регуляції поведінки. Будучи суб'єктивною формою виразу потреб, емоції передують діяльності по їх задоволенню, спонукаючи і спрямовуючи її. Вищий продукт розвитку емоцій людини – стійкі почуття до предметів, що відповідають його вищим потребам. Сильне, абсолютно домінуюче почуття називається пристрастю. Події, що сигналізують про можливі зміни в житті людини, разом із специфічними емоціями можуть викликати також зміни загального емоційного фону – так звані настрої. Емоційне життя людини наповнене багатообразним змістом: емоції виражають оцінне відношення до окремих умов, які сприяють або перешкоджають здійсненню діяльності (наприклад, страх, гнів), до конкретних досягнень в ній (радість, засмучення), до ситуацій, що склалися або є можливими, і таке інше. Характер і динаміка ситуативних емоцій визначаються як об'єктивними подіями, так і почуттями, з яких вони розвиваються (наприклад, з любові може розвинутися гордість улюбленою людиною, засмучення із-за її невдач, ревності і таке інше). Відношення до явищ як головна властивість емоцій представ-

лена в їх якісних характеристиках (до них відноситься знак (позитивний, негативний) і модальність (здивування, радість, огида, обурення, тривога і таке інше), в динаміці протікання самих емоцій (тривалість, інтенсивність і таке інше) і їх зовнішнього виразу (емоційній експресії) (в міміці, мові, пантоміміці). Емоції людини розрізняються ступенем усвідомленості. Конфлікт між усвідомленими і неусвідомленими емоціями найчастіше лежить в основі неврозів. Розвиток емоцій в онтогенезі знаходить свій вираз в диференціації якостей емоцій, ускладненні об'єктів, що викликають емоційний відгук, розвитку здатності регулювати емоціями і їх зовнішній вираз. Емоційний досвід людини змінюється і збагачується в процесі розвитку особистості в результаті співпереживань, що виникають в спілкуванні з іншими людьми, при сприйнятті витворів мистецтва, під впливом засобів масової інформації. Емоції виступають в ролі регуляторів людського спілкування, впливаючи на вибір партнерів спілкування і визначаючи його способи і засоби. Одним із засобів спілкування є виразні рухи, що мають сигнальний і соціальний характер. При деяких загальних рисах вони істотно розрізняються в різних історичних епохах і в різних культурах.

Властивості людини, які характеризують зміст, якість і динаміку її емоцій і почуттів визначаються як емоційність. Змістовні аспекти емоційності відображають явища і ситуації, що мають особливу значущість для суб'єкта. Вони нерозривно пов'язані із головними особливостями особистості, її етичним потенціалом: спрямованістю мотиваційної сфери, світоглядом, ціннісними орієнтаціями і таке інше. Якісні властивості емоційності характеризують відношення індивіда до явищ навколишнього світу і знаходять свій вираз в знаку і модальності домінуючих емоцій. До динамічних властивостей емоційності відносяться особливості виникнення, протікання і припинення емоційних процесів і їх зовнішнього виразу. Емоційність є однією з основних (разом з активністю) складових темпераменту.

Почуття – одна з основних форм переживання людиною свого відношення до предметів і явищ дійсності, що відрізняється відносною стійкістю. На відміну від ситуативних емоцій і афектів, які відображають суб'єктивне значення предметів в конкретних умовах, почут-

тя виділяють явища, що мають стабільну мотиваційну значущість. Відкриваючи особистості предмети, що відповідають її потребам, і спонукаючи до діяльності по їх задоволенню, почуття є конкретно-суб'єктивною формою існування останніх. Формування почуття є необхідною умовою розвитку людини як особистості. Само по собі знання мотивів, ідеалів, норм поведінки недостатньо для того, щоб людина ними керувала; тільки ставши предметом стійких почуттів, ці знання стають реальними спонуками до діяльності. Почуття людини суспільно обумовлені і історичні, як і сама людська особистість, що змінюється в ході розвитку суспільства. У онтогенезі почуття з'являються пізніше, ніж ситуативні емоції; вони формуються у міру розвитку індивідуальної свідомості під впливом виховних дій сім'ї, школи, мистецтва й інших суспільних інститутів. Предметами почуття стають перш за все ті явища і умови, від яких залежить розвиток подій, значущих для особистості, тому сприйманих емоційно. Виникаючи як результат узагальнення емоційного досвіду, почуття стають провідними утвореннями емоційної сфери людини і починають, у свою чергу, визначати динаміку і зміст ситуативних емоцій. Наприклад, з почуттям любові до близької людини залежно від обставин можуть розвинутися тривога за неї, горе при розлуці, радість при зустрічі, гнів, якщо улюблена людина не виправдала надій, і таке інше. Такі ситуативні емоції уточнюють зміст почуття відносно умов, що склалися, і, спонукаючи до певних дій, сприяють розвитку чутливої діяльності. Іноді почуття і пов'язані з ними емоції можуть викликати суперечливі відносини до їх об'єкта. В процесі формування особистості почуття організовуються в ієрархічну систему, в якій одні почуття займають провідне положення, інші ж залишаються потенційними тенденціями, що не реалізуються. Зміст домінуючих почуттів визначає одну з найважливіших характеристик спрямованості особистості.

Найбільш поширена класифікація почуттів виділяє окремі їх підвиди по сферах діяльності, в яких вони виявляються. Особливу групу складають вищі почуття, в яких відображається все багатство емоційних відносин людини до навколишньої дійсності. До області етичних почуттів відноситься все те, що визначає відношення людини до соціальних установ, до держави, до певного класу, партій, до інших

людей, до самого себе. Пізнавальна діяльність породжує у людини пізнавальні, або інтелектуальні почуття. Їх предметом є як сам процес придбання знань, так і його результат; вершиною інтелектуальних почуттів є узагальнене почуття любові до істини. Серед вищих почуттів важливе місце займають практичні почуття, пов'язані з діяльністю: працею, освітою, спортом. До вищих почуттів відносяться також естетичні почуття, які припускають усвідомлену або неусвідомлену здатність при сприйнятті явищ навколишньої дійсності керуватися поняттями прекрасного. Інтелектуальні, практичні, естетичні почуття виникають в єдності з етичними і збагачуються у зв'язку з ними. По ступеню узагальненості предметного змісту почуття підрозділяються на конкретні (наприклад, почуття до дитини, витвору мистецтва і таке інше), узагальнені (почуття до дітей взагалі, до музики і таке інше) і абстрактні (почуття справедливості, трагічного і таке інше).

Особисті почуття виражаються через чутливість. Чутливість – це, по-перше, загальна здібність до відчуття; чутливість з'являється у філогенезі, коли людина починає реагувати на чинники навколишнього середовища, які виконують сигнальну функцію по відношенню до неї та мають пряме біологічне значення діям; по-друге, у диференціальній психології – підвищена готовність до афектних реакцій; по-третє, у психофізиці – величина, обернено пропорційна порогу відчуття. Відповідно розрізняють абсолютну і диференціальну (різницеву) чутливість. Класифікація видів чутливості співпадає з існуючими класифікаціями відчуттів. Так, виділяють види чутливості, які відрізняються по ступеню детального сенсорного аналізу. Враховуючи характер подразника, можна говорити про чутливість до дії механічних, оптичних, хімічних, температурних інших стимулів. Чутливість організму може бути оцінена не тільки на основі відчуттів, але і по зміні протікання різних психофізіологічних процесів. В результаті, як правило, виходять дещо різні показники. Наприклад, зорова чутливість, визначається по реакції зміни інтегральних ритмів мозку, виявляється вищою за чутливість, що оцінюється на підставі словесного звіту випробовуваного.

Одна і та ж емоція неоднаково впливає на різних людей, вона має різний вплив на одну і ту саму людину, яка потрапляє в різні ситуації. Емоції можуть впливати на всі системи індивіда, на суб'єкта в цілому.

Давно відомо, що емоція, як і інші мотиваційні стани, впливає на сприймання. Для страждаючої і сумної людини характерна тенденція інтерпретувати зауваження інших як критичні.

Емоції впливають як на соматичні процеси і на сферу сприймання, так і на пам'ять, мислення і уяву людини. Ефект «звуженого зору» в сприйманні має свій аналог у пізнавальній сфері. Зляканій людині важко перевірити різні альтернативи. У розгніваної людини з'являються лише «сердиті думки». В стані підвищеного інтересу або збудження суб'єкт настільки охоплений цікавістю, що не здатний до дослідження.

Емоції, які переживає людина в певний час, впливають фактично на все, що вона робить у сфері навчання, гри, праці. Коли вона реально зацікавлена в предметі, то має бажання вивчити його глибоко. Відчуваючи відразу до якого-небудь предмета, вона намагається його уникнути.

Твердження про те, що емоція може розглядатися як окремий або особливий стан свідомості, не є новим. Герберт Спенсер [4] описав так: емоції – їх початок і закінчення у часі порівняно не визначені і вони не мають чіткої локалізації в просторі. Вони не обмежені попередніми і наступними станами свідомості з якоюсь визначеністю, і немає меж між ними і існуючими з ними станами свідомості.

Емоційні стани і в повсякденному житті часто розглядаються як змінні стани, або більш точно, як специфічні чи особливі стани свідомості. Людина, що вчинила якусь недоречність, часто пояснює свою поведінку, говорячи: «я не пам'ятав себе», «я вийшов із себе».

Людина, яка пережила сильну емоцію, усвідомлює, що емоційне переживання – це незвичайний стан свідомості. Ідея різних станів свідомості існує з часів античної філософії. А з середини XIX ст. вчені знаходять докази того, що кожна окрема півкуля мозку контролює зовсім окрему свідомість. Газаніга (Gazzaniga) [4] підкреслює: «Дані свідчать про те, що розподіл півкуль створює дві незалежні сфери свідомості в межах одного черепа, в межах одного організму».

Два фактори важливі при аналізі питання про співвідношення емоцій і розвитку особистості. Перший – це генетичні задатки суб'єк-

та в сфері емоцій. Генетичний склад індивіда відіграє важливу роль у набутті емоційних рис (чи порогів) до різних емоцій. Другий фактор – особистий досвід індивіда і навчання, що відноситься до емоційної сфери, і особливо спеціалізовані способи вираження емоцій і зумовлена емоціями поведінка.

Почуття сприяють виділенню предметів, що відповідають потребам особистості і стимулюють діяльність, спрямовану на їх задоволення. Почуття суб'єктивно – для людини – виступають показником того, як відбувається процес задоволення її потреб. Позитивні емоційні стани (задоволення, здивування тощо), що виникають у процесі спілкування і діяльності, свідчать про благополучне протікання процесу задоволення потреб. Незадоволення потреби супроводжується негативними емоціями (сором, гнів, страх, тощо).

У психології склалося уявлення, відповідно якого емоційний стан визначається якістю і інтенсивністю актуальної потреби індивіда і оцінкою, яку він дає вірогідності її задоволення. Цей погляд на природу і походження емоцій одержав назву інформаційної концепції емоцій (П.В. Симонов [19]).

Усвідомлюючи або не усвідомлюючи, людина порівнює інформацію про те, що необхідно для задоволення потреби, з тим, що вона має в момент виникнення. Якщо суб'єктивна вірогідність потреби велика, з'являються позитивні почуття. Негативні емоції породжуються більш або менш усвідомленою суб'єктом реальною або уявною неможливістю задоволення потреби або ж падіння її вірогідності порівняно з прогнозом, який суб'єкт давав раніше. Інформаційна концепція емоцій володіє безсумнівно доказовістю, хоч, мабуть, не охоплює поясненням всієї різноманітної і багатой емоційної сфери особистості. Далеко не всі емоції за своїм походженням вкладаються в цю схему. Так, наприклад, емоція здивування не може бути віднесена ні до позитивних, ні до негативних емоційних станів.

Важливою характеристикою емоційних станів є їх регулятивна функція. Виникаючі у людини переживання виступають у ролі сигналів, які інформують людину про те, як іде в неї процес задоволення потреб, з яким видом перешкод вона зустрічається, на що потрібно звернути увагу, над чим необхідно замислитися, що потрібно зміни-

ти. Емоція сигналізує про благополучний або неблагополучний розвиток подій, про більшу або меншу визначеність становища суб'єкта в системі його предметних і міжособистісних взаємин і забезпечує тим самим регулювання, корекцію його поведінки в умовах спілкування і діяльності.

Почуття – одна із специфічних форм відображення дійсності. Якщо в пізнавальних процесах відображаються предмети і явища дійсності, то в почуттях відображаються ставлення суб'єкта з притаманними йому потребами до пізнаваних і змінних ним предметів і явищ дійсності.

У процесі взаємодії особистості із зовнішнім світом виникають емоції, почуття. Емоції і почуття – це різноманітні переживання людини, в яких відображається хід її життєвих взаємовідношень і стосунків із зовнішнім світом і іншими людьми. Своєрідність відображення полягає в тому, що і як в переживаннях відображається. Емоції і почуття – певний процес, що відбувається в часі. Водночас він є психічним станом особистості. На цей стан ми вказуємо, говорячи про ту чи іншу людину, що вона спокійна, схвильована, зворушена, збентежена, весела, пригнічена і таке інше. Почуття виступає і як властивість людини, виявляється в її більш чи менш стійкому позитивному або негативному ставленні до певних об'єктів, людей, галузей діяльності. Емоції і почуття мають велике значення в житті людини.

У сучасній системі наукових знань існує безліч припущень про значення емоцій і їх зв'язки з фізіологічними і психічними функціями людини. Охарактеризуємо деякі з них.

Периферична теорія емоцій (Уільям Джеймс, Карл Ланге [4]). Дії на організм зовнішніх стимулів викликають органічні (вегетативні), вазомоторні і нервово-м'язові зміни. Перетворення в центральній нервовій системі імпульсів про всілякі зміни в організмі, які надходять від внутрішніх органів і органів руху, веде до виникнення емоцій і емоційних переживань.

Когнітивна теорія атрибуції емоційного збудження (Стенлі Шехтер, Джером Зінгер [4]). Стимули, які впливають на живий організм, призводять до загального збудження вегетативної нервової

системи – стану недиференційованої активації, який визначає інтенсивність емоційного реагування, але не його знак і модальність. Недиференційована емоційна активація набуває форми специфічного емоційного переживання після осмислення і когнітивної оцінки ситуації на основі наявного досвіду та актуальних мотивів і інтересів.

Теорія емоційних явищ (Л. М. Веккер [4]). Відчуття є початковим компонентом всіх психічних процесів. Безпосередньому психічному віддзеркаленню людини відкриваються: реальні процеси і явища через екстерорецепцію (власні образи і думки відкриваються суб'єктові в результаті опосередкованого їх пізнання); стани власного тіла через органічні інтерорецептивні відчуття.

Емоції є відношенням суб'єкта до об'єкта і мають двокомпонентний склад, який включає: когнітивний компонент – безпосереднє віддзеркалення об'єктів; суб'єктивний компонент – безпосереднє віддзеркалення станів власного тіла.

Суб'єктивний компонент включає два основних якісно різних рівня організації: результатний – соматичний та похідний – психічний.

Переживання в своїх початкових формах є безпосереднє віддзеркалення самим суб'єктом своїх власних органічних станів, станів свого власного тіла. Переживання можуть бути викликані: доцентровими (афферентними) механізмами інтерорецепторною органічною чутливістю (реальні органічні відчуття, органічний біль і таке інше); відцентровими (эфферентними) механізмами перетворення внутрішнього середовища організму, які залежать від особливостей взаємодії живого організму з навколишнім середовищем; впливають на особливості інтерорецепторної органічної чутливості.

Відцентрово викликані інтерорецепторні органічні відчуття є такою формою внутрішнього досвіду, яка переживається як внутрішній емоційний стан, настрій, відчуття.

Відцентрові (эфферентні) механізми перетворення внутрішнього середовища організму змінюються і удосконалюються впродовж індивідуального життя, зв'язуючись через пізнавальні процеси з життєвими завданнями, які вирішує суб'єкт в навколишньому середовищі.

Емоційні процеси набувають наочно-віднесеного характеру – формуються когнітивні компоненти емоцій.

Біологічна теорія емоцій (П. Д. Анохін). Емоції виникають в процесі еволюції як життєво важливі пристосовні механізми, сприяючи адаптації живого до умов проживання.

Емоції охоплюють весь організм і здійснюють швидко інтеграцію і узгодження всіх функцій організму з метою досягнення біологічно-корисних результатів і задоволення потреб.

Позитивні емоційні стани виникають у тому випадку, коли інформація про результати виконаних дій точно співпадає з прогнозованими результатами, які фіксовані в дії. У разі неспівпадання виникають негативні емоційні стани. Позитивні емоції фіксують і закріплюють певні форми функціональної організації живого організму, чим забезпечують досягнення біологічно-корисних результатів. Негативні емоції фіксують біологічно-шкідливі і небезпечні чинники і способи функціонування.

У людських, соціальних формах поведінки емоції мають таке ж функціональне значення, як і в біологічних формах поведінки (фіксують і виражають результати діяльності і спілкування, що має для суб'єкта соціально-позитивні або соціально-негативні результати і наслідки).

Теорія простору гедонії (У. Вундт [4]). Існує два види «психічних елементів» – відчуття і почуття.

Почуття необхідно доповнюють будь-який відображаємий зміст. Почуття складають єдиний безперервний континуум, в якому відмінності і переходи від одного переживання до іншого пов'язані із змінами «емоційних якостей», кожне з яких характеризує будь-яке елементарне почуття: залежність від характеру і значущості дій (задоволення – незадоволення); сила мотиваційної значущості дій (збудження – заспокоєння); залежність від апперцепції (очікування).

Почуттєвий (емоційний) процес здійснюється в тривимірному просторі по певному маршруту-формі, який можна графічно зобразити у формі моделі тривимірного «простору гедонії» з біполярними осями. Така «форма перебігу відчуттів» є афект (радість, гнів і таке інше). Вищий ступінь розвитку афектів – вольовий процес.

Елементарні відчуття в певний момент часу об'єднуються в цілісні рівнодіючі складні почуттєві утворення.

У свідомості постійно здійснюється: просторова сумація почуттів, які переживаються одночасно; тимчасова сумація поступових один за одним або розділених деяким проміжком часу переживань.

Теорія фрустрації (Доллард, Дууб, Міллер, Маурер [4]). Фрустрація – негативний емоційний стан що виникає в результаті появи несподіваного блокування поведінки, яка веде до досягнення очікуваної мети. Інтенсивність фрустрації тим вище, чим ближче суб'єкт до досягнення поставленої мети. Фрустрація може акумулюватися (накопичуватися), що веде до емоційного «вибуху» у формі агресії. При цьому таку емоційну реакцію може викликати незначна причина. Сила агресивного збудження прямо залежить від величини фрустрації.

Гостра фрустрація викликає агресію безпосередньо на її джерело. Менш сильна фрустрація може обмежитися непрямим проявом агресії.

Заборона агресії прямо пропорційна силі покарання, очікуваного за здійснення агресії.

Заборона прямого прояву агресії є додаткова фрустрація. Остання викликає агресію проти причини заборони (тенденція до переміщення предмету агресії в змозі фрустрації).

Прояв будь-якого виду агресії ослабляє ваблення до всіх інших актів агресії.

Теоретичний аналіз і пояснення функціонального значення емоційних явищ в контексті діяльнісного підходу (У. Д. Віллонас [4]).

Не фізіологічні процеси, а суб'єктивні переживання виступають носіями психічних образів. І це слугує онтологічною основою (субстанцією) для втілення образів, думок, ідей. При цьому фізіологічні процеси забезпечують виникнення феномена переживання.

Основою образів, уявлень і понять результативно є амодальна «почуттєва тканина» суб'єктивних переживань-почуттів, які об'єднують і пов'язують враження суб'єкта, отримувані в процесах взаємодії з навколишнім світом.

Почуття-переживання виконують ряд функцій: злиття почуттів-переживань є механізмом організації пізнавального досвіду; почуття-переживання служать сполучною ланкою між окремими обра-

зами, думками, уявленнями – об'єднують їх у свідомість; на основі згортання і скорочення переживань складаються почуття вищих порядків; такі почуття «озброюють» суб'єкта уявленням про можливий почуттєвий розвиток ситуації; предмети мотиваційних відносин ідентифікуються не тільки на основі пізнавальних характеристик, але і на основі переживань.

У процесах розвитку філогенезу (еволюційного) психіки, а також в процесах її функціонування емоційні переживання забезпечують діяльність і віддзеркалення упередженістю, вибірковістю, цілеспрямованістю.

Емоційні переживання представляють собою конкретно-суб'єктивне існування сенсу (біологічного і особового). Сенс дій визначається не об'єктивним значенням (пізнавальним), коли дія виступає у відношенні до іншого об'єктивного явища або властивості, а суб'єктивним значенням (смісловим), коли дія виступає у відношенні до потреб і мотивів суб'єкта.

Сміслові утворення у людини можуть бути двох типів: сенс самих мотивів, який існує в суб'єктивній емоційно-безпосередній формі і не може стати вербалізованим; виражений в мовних значеннях, який: є усвідомленням деяких відносин між мотивом і предметами, явищами, подіями; отримує деяке причинне пояснення, але далеко не завжди вірне і істинне.

Відображені в образі світу об'єктивні міжпредметні зв'язки і відносини служать основою, схемою для розповсюдження смислових відносин на предметні обставини, які сприяють або перешкоджають досягненню мотивів.

Сміслові відносини можуть виступати: як емоційне переживання відносин між цілями різних дій і мотивами; як постійне емоційне переживання і оцінка всіх подій і явищ по відношенню до потреб і мотивів суб'єкта.

Як одиницю психічного віддзеркалення можна розглядати афект – сукупність образів, пов'язаних між собою емоційним переживанням і відображених в пам'яті так, що актуалізація одного з них вабить негайну актуалізацію в свідомості емоції, а також уявлення про ситуацію, яка породила її.

По своїх функціях в процесі задоволення потреб емоційні явища розділяються на дві фундаментальні групи.

Провідні емоційні переживання або спонуки: «офарблюють» самі предмети потреб і перетворюють їх тим самим в мотиви; виникають при актуалізації потреби і мотиву; передують відповідній діяльності, спонукають до неї, визначають її спрямованість; значною мірою визначають спрямованість і особливості емоційної сфери особистості.

Похідні емоційні переживання: виникають в процесі будь-якої діяльності; виражають відносини суб'єкта до ситуації, «офарблюють» значущі для досягнення предмету потреби умови, виділяючи проміжні цілі; носять універсальний характер і можуть виникати з приводу будь-якої діяльності (наприклад, емоції успіху-неуспіху, задоволення-незадоволення).

Для соціальної оцінки людини важливого значення набувають емоційні особливості і емоційні якості особистості.

До природжених емоційних особливостей людини відносяться емоційна збудливість (афектна сприйнятливність людини, чуйність до зовнішніх дій), емоційна імпульсивність (швидкість перетворення емоції в спонукальну силу вчинків і дій людини), емоційна лабільність (темп і ритм переживань, а також швидкість зміни одного стану іншим). На відміну від почуттів, в яких розібратися буває нелегко, емоційні особливості чітко виявляються.

У багатьох засуджених емоційні особливості виступають найбільш рельєфно. Так, у одних емоційно збудливих людей емоційна сприйнятливність в місцях позбавлення волі виявляється яскравіше і сильніше, у інших інертність може доходити до емоційної інфантильності, у третіх ефективність і імпульсивність перетворюються на повну розторможеність емоційних реакцій (афектів і афектних станів).

До емоційних якостей особистості відносяться придбані в житті стійкі психічні утворення, що накладають відбиток на багато проявів особистості і характеризують її з соціального боку. Серед емоційних якостей особистості виділяють: чуйність, вразливість, життєрадісність і оптимізм.

Однією з головних типових емоційних якостей людини-колективіста є чуйність, яка припускає гуманне відношення до людей,

здатність людини швидко відгукуватися на переживання, горе інших людей як на свої власні, глибоко розуміти їх, бути доброчесним і доброзичливим, співчувати людям.

Чуйності протистоїть черствість. Черствість може перерости в жорстокість і нелюдяність. Черствістю і жорстокістю характеризуються, перш за все люди, що скоїли злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особистості.

Безсердечність і жорстокість вбивць, насильників, грабіжників і розбійників виявляються і при відбуванні ними кримінального покарання. Такі риси характерні для організаторів групових злочинів, «авторитетів» злочинного світу. Вони організують цькування і переслідування осіб, що встали на шлях виправлення, катують і шантажують їх, прагнучи утримати «владу».

Важливе значення має виховання у засуджених вразливості – емоційної якості, що включає як чутливість людини, так і силу і глибину його переживань. Вразливість обумовлена всім складом особистості, зокрема її відношенням до навколишнього світу, рівнем етичного розвитку. У вразливих людей, якщо вони і зробили правопорушення, сама обстановка злочину, муки жертви викликають таке емоційне потрясіння, будить такі муки совісті, що врешті-решт спонукає їх з'явитися з повинною. Позбавлення волі, судовий процес справляють на них незабутнє враження, викликаючи сильні переживання: розкаяння, сором, пробудження совісті. Нечутливі ж засуджені залишаються байдужими, сила емоційної дії кримінального покарання для них виявляється нікчемною.

Значущими емоційними якостями особистості є також життєрадісність і оптимізм, що виражаються в упевненості людини в своєму майбутньому, несхильності до песимістичних настроїв. Життєрадісність не слід плутати з безтурботністю людини. Серед засуджених часто зустрічаються безтурботні люди або ж, навпаки, особистості, що втратили будь-яку перспективу, песимісти, що рахують своє життя занапащеним, безцільним, невдалим, а тому і не докладають зусиль, щоб виправитися, стати на чесний шлях.

Виховання емоцій і почуттів у засуджених починається з вивчення і правильної оцінки особливостей їх емоційної сфери: встанов-

лення ступеня вихованості моральних, правових, естетичних і інтелектуальних почуттів; виявлення характерних для даної особистості емоційних станів, особливостей та якостей.

При оцінці емоцій і почуттів слід враховувати, що багатьом засудженим властиві:

- аморальність почуттів, мотивація вчинків переважно низовинними емоціями;

- підвищена емоційна збудливість;

- невміння, а іноді і небажання стримувати себе і зважати на переживання інших;

- велика залежність почуттів і емоцій від внутрішньогрупової, мікросоціальної атмосфери;

- традиційність, специфічність переживань, обумовлених позбавленням волі, «тюремними атрибутами» і «законами» кримінального світу;

- значна частка сильних негативних переживань у вигляді негативних афектів (відчаю, приреченості і ін.);

- почуття неповноцінності, збитковості з наявністю негативних настроїв (пригніченості), а також низовинних пристрастей, що насаджуються злісними порушниками режиму;

- часті патологічні відхилення в області емоцій і відчуттів;

- перебільшення прояву почуттів (якщо горе, то вже навзрид;, якщо образа, то зі скандалом і істерикою), що з часом веде до девальвації людських переживань;

- маскуваність істинних і показуха помилкових переживань (особливо таких, як стан розкаяння, почуття провини, сорому і совісті і таке інше.), що диктується корисливими міркуваннями;

- багатозначність зовнішнього виразу емоцій і почуттів, коли декілька переживань однаково зовні виражені або одна конкретна емоція (почуття) виявляється в найрізноманітніших формах.

Уміння по зовнішніх експресивних (від латинського *expressio* – виразність) проявах помічати, розуміти і «читати» переживання засуджених – це один з необхідних елементів, один з багатьох елементів успіху в педагогічній та виховній діяльності. Іншим, не менш важливим його елементом, є управління вихователя своїми емоція-

ми і почуттями, умілий, відповідно до ситуації їх зовнішній вираз. Це уміння не дається від природи і не з'являється само собою. Воно виробляється в процесі підготовки працівників колонії, в процесі їх діяльності і тим скоріше і успішніше, чим скоріше вони усвідомлять, відчують необхідність вдосконалення своїх емоцій і почуттів.

Через уміння керівника та працівників колонії «читати» емоції і почуття людей, управляти ними здійснюється контакт з емоційною сферою керованих і виховуваних, формується їх позитивне емоційне відношення (симпатії до керівника), яке, як вважає В.Н.Мясищев [14], є початковим моментом відношення до праці.

Перевиховання та виховання почуттів і емоцій у засуджених має два головні аспекти: перший – виховання необхідних почуттів і формування емоційних якостей, другий – виклик і підтримка емоційних станів, що позитивно впливають на перевиховання засудженого. Обидва аспекти тісно взаємопов'язані.

Перевиховання почуттів і формування емоційних якостей у засуджених є одним з найскладніших виховних завдань в місцях позбавлення волі, оскільки рішення їх невіддільно від корінної перебудови особистості в цілому.

Формування ідейної спрямованості – це головне в перевихованні почуттів у засуджених, оскільки моральні, правові, а також інтелектуальні і естетичні почуття людей ґрунтуються на їх переконаннях і поглядах, на світогляді. Найважливішою умовою виховання почуттів у засуджених є зміна їх помилкових поглядів і переконань, формування позитивної свідомості.

Необхідно вказувати на негативні аспекти, які наносяться злочинцями суспільству, і на цій основі виховувати такі почуття, які спонукали б засуджених поривати із злочинним минулим.

Переконуючи засуджених, формуючи їх світогляд, слід пам'ятати, що успіх цієї роботи в значній мірі залежить від сили емоційної дії. Недооцінка емоційного моменту призводить до того, що навіть найпереконливіші доводи, що спираються на очевидні факти, не завжди призводять на них помітне враження.

У вихованні почуття і витісненні низовинних емоцій велика роль кіномистецтва і художньої літератури. Ретельний підбір кінофільмів,

їх обговорення, організація художньої самодіяльності, постійне керівництво читанням художньої літератури – випробувані і вірні шляхи впливу на емоції і почуття засуджених.

Закріплення почуття засуджених в колективній праці. Почуття, які виникають в процесі планомірної і систематичної виховної роботи засуджених обов'язково повинні закріплюватися в праці, в процесі якої засуджений накопичує певний емоційний досвід. Почуття засудженого, який не бере участі в колективному житті колонії, а також в колективній продуктивній праці, не отримують необхідного гарту. Не можна виховати емоційну чуйність у людини поза колективом і колективною працею. Працьовитість закріплюється в колективній праці, за допомогою якої людина вносить посильний внесок в загальну справу. В цьому випадку особистість отримує задоволення від зробленої роботи, її почуття із споглядальних перетворюються на дієві, в активні спонукачі її поведінку.

Взаємини в колективі і малій групі помітно відбиваються на почуттях засуджених, їх станах. Принципова оцінка достоїнств і недоліків кожного, взаємна допомога і підтримка, справедлива критика породжують здоровий дух і відчуття оптимізму, упевненості в своїх силах, стан захищеності. Безпринципність створює гнітючу атмосферу незахищеності і невпевненості, викликає почуття безсилля окремої особистості перед обставинами, що склалися, веде до взаємної недовіри, підозрливості, коли в кожному бачать потенційного ворога. У свою чергу, це може викликати загострення відносин, конфлікти, породжувати нову провину і злочини. Тому питання взаємин та їх формування на основі вимог, норм моралі повинні стояти в центрі уваги вихователів, усіх працівників колонії.

Особливе значення у вихованні почуттів засуджених мають взаємини між працівниками колонії і засудженими. Строгість і справедливність працівників колонії, вимогливість, яка поєднується з довірою, гуманним і чуйним відношенням до засуджених, активізують в них кращі почуття, підвищують емоційну сприйнятливість, готовність внутрішньо прийняти виховну дію, активізують їх діяльність.

Черствість, грубість і жорстокість, приниження і образа людської гідності засудженого породжують почуття образи, стан озлобленості і

інші негативні емоції, які є несприятливим психологічним підґрунтям для вимог, порад та зауважень. У цих умовах між працівниками колонії і засудженим виникає стіна відчуженості – психологічний бар'єр.

Негативно впливає на виховання почуттів засуджених залякування. Воно вбиває почуття власної гідності і честі, упевненість в своїх силах, породжує пристосовництво, нещирість, затурканість.

У вихованні почуттів у засуджених слід використовувати вплив родичів як через листи, так і при побаченнях. Тут відкривається сприятлива можливість для виховання почуття синового, батьківського обов'язку, любові, емоційної чуйності, сорому і совісті, розкаяння і таке інше. Саме очікування побачення з родичами слід використовувати для виклику певних емоційних станів, здатних змінити поведінку засудженого на краще, навчити управляти цими станами і їх зовнішніми проявами.

2.4. Уява засуджених

Уява – психічний процес, що виражається: у побудові образу за-собів і кінцевого результату наочної діяльності суб'єкта; у створенні програми поведінки, коли проблемна ситуація невизначена; у продукуванні образів, які не програмують, а замінюють діяльність; у створенні образів, відповідних опису об'єкта. Найважливіше значення уяви в тому, що вона дозволяє представити результат праці до його початку, тим самим орієнтуючи людину в процесі діяльності. Створення за допомогою уяви моделі кінцевого або проміжного продукту праці сприяє його наочному втіленню: в кінці процесу праці виходить результат, який вже на початку цього процесу був в уяві людини. У представленні очікуваного результату за допомогою уяви і полягає корінна відмінність людської праці від інстинктивної поведінки тварин. Уява входить в будь-який трудовий процес, є необхідною стороною будь-якої творчої діяльності – художньої, конструкторської, наукової. В процесі діяльності уява виступає в єдності з мисленням. Включення уяви або мислення в процес діяльності визначається ступенем невизначеності проблемної ситуації, повнотою або дефіцитом інформації, що міститься в початкових даних завдання. Якщо початкові дані

відомі, то хід рішення задачі підкоряється переважно законам мислення; якщо ж ці дані насилу піддаються аналізу, то діють механізми уяви. Нерідко одна і та ж задача може бути вирішена як за допомогою уяви, так і за допомогою мислення. Цінність уяви в тому, що вона дозволяє ухвалити рішення за відсутності належної повноти знань, необхідних для виконання завдання; проте в даному випадку шляхи вирішення проблеми нерідко недостатньо точні, і в цьому обмеженість уяви. Процеси уяви мають аналітико-синтетичний характер, як і процеси мислення, пам'яті, сприймання. Суть уяви, якщо говорити про її механізми, – перетворення уявлень, створення нових образів на основі існуючих. Уява – це віддзеркалення реальної дійсності в нових, незвичних, несподіваних поєднаннях і зв'язках. Синтез уявлень в процесах уяви здійснюється в різних формах: аглютинація – з'єднання якостей, що не сполучаються в реальності, властивостей, частин предметів; гіперболізування – збільшення або зменшення предмету, зміна якості його частин; загострення – підкреслення яких-небудь ознак; схематизація – згладжування відмінностей предметів і виявлення рис схожості між ними; типізація – виділення істотного, такого, що повторюється в однорідних явищах і втілення його в конкретному образі. По ступеню вираженості активності розрізняють два види уяви – пасивне і активне. Пасивна уява характеризується створенням образів, які не утілюються в життя, програм, які не здійснюються або взагалі не можуть бути здійснені. Уява виступає при цьому як заміна діяльності, як її сурогат, за допомогою якого людина відмовляється від необхідності діяти. Пасивна уява може бути навмисною і ненавмисною. Ненавмисна пасивна уява спостерігається при ослабленні діяльності свідомості, при її розладах, в напівдрімотному стані, уві сні. Навмисна пасивна уява створює образи (марення), не пов'язані з волею, яка могла б сприяти їх втіленню в життя. Переважання в процесах уяви марень свідчить про певні дефекти розвитку особистості. Активна уява може бути творчою і такою, що відтворює. Творча уява припускає самостійне створення образів, що реалізуються в оригінальних і цінних продуктах діяльності, і є невід'ємною стороною творчості. Відтворююча уява має в своїй основі створення тих або інших образів, відповідних опису. Процес уяви не завжди негайно

реалізується в практичних діях. Нерідко уява приймає форму особливої внутрішньої діяльності, яка полягає в створенні образу бажаного майбутнього, тобто в мрії. Мрія – необхідна умова перетворення дійсності, спонукальна причина, мотив, остаточне завершення якої виявилось відстроченим.

Система уявлень грає важливу роль у формуванні особистості. Якщо у засудженого розвинути систему наукових уявлень про природу, суспільство, суспільні відносини, норми поведінки, то можна швидше сформувати у нього правильні, наукові погляди і переконання, а значить, і швидше його перевиховати. Особлива увага в місцях позбавлення волі повинна бути приділена формуванню у засуджених уявлень про відповідальність за скоєні злочини.

В умовах ізоляції від зовнішнього світу у багатьох засуджених, особливо при одиночному ув'язненні, або під впливом мікросередовища (наприклад, під впливом кримінальних «авторитетів»), формуються мінливі або помилкові уявлення про майбутнє життя на волі. Ці помилки негативно позначаються на процесі адаптації звільненого до вільного життя. виправляючи і перевиховуючи засуджених, потрібно одночасно формувати у них адекватні уявлення про майбутнє життя на волі.

Формування у ув'язнених в слідчих ізоляторах правильних уявлень про життя в колонії, про вимоги режиму, права і обов'язки засудженого є важливим елементом їх психологічної підготовки до відбування позбавлення волі. Сформовані таким чином уявлення впливають на апперцепцію і правильність сприйняття засудженим навколишньої дійсності. Важливе значення в трудовому вихованні і навчанні ув'язнених має формування у них уявлень про свою виробничу та навчальну діяльність. Кожній професії відповідає система уявлень, яка програмує діяльність людини. Чим точніше сформовані уявлення і міцніше система їх зв'язків, тим успішніше самі дії, які виконуються людиною. В процесі професійної підготовки засуджених слід враховувати, що уявлення виникають тільки в тому випадку, коли людина бачила, чула, безпосередньо відчувала і сприймала те, що повинне відклатися у неї в свідомості у вигляді образів.

Ефективним способом формування уявлень у засуджених є наочність і в навчанні, і в – вихованні.

Необхідні уявлення формуються успішніше, якщо засуджений сумлінно відноситься до занять, до своєї виробничої діяльності, якщо враховуються індивідуальні відмінності в розвитку уявлень у засуджених і ступінь впливу на їх уявлення морально-психологічної атмосфери колонії.

Уява може бути мимовільною і довільною. Якщо нові образи виникають в свідомості без наперед поставленої мети, самі собою, то в цьому випадку говорять про мимовільну, пасивну уяву.

Уява, що викликається навмисно у зв'язку з наперед поставленою ціллю, називається довільною. Вона супроводжується свідомим пошуком, відбором, комбінацією і перетворенням уявлень і знань, застосуванням вольових зусиль.

Основні форми довільної уяви – відтворююча і творча.

Відтворююча (репродуктивна) уява – це процес створення образів на основі особистого досвіду, розповіді, документів і таке подібне. Так, вивчаючи архівні матеріали, можна відтворити образи минулого і описати життя ув'язнених в царській в'язниці. У засудженого, який чекає відправки із слідчого ізолятора в колонію, на основі розповідей інших ув'язнених виникає уявлення про спосіб життя в колонії і умови відбування покарання. Добре розвинена відтворююча уява допомагає засудженому краще трудитися і вчитися в школі і профтехучилищі, правильно сприймати і оцінювати виховну роботу і таке інше. Якщо ж відтворююча уява набуває негативної спрямованості (наприклад, у особливо небезпечних рецидивістів), то вона починає виявлятися в порушеннях вимог режиму.

Складнішою формою є творча уява, яка полягає в створенні образів і об'єктів, яких ще не було насправді. Завдяки творчій уяві створюються нові машини і механізми, спортивні ігри і таке подібне. Винахідництво і раціоналізація, вироблення нових форм обслуговування техніки, удосконалення технологічного процесу на виробництві в місцях позбавлення волі також ґрунтуються на творчій уяві працівників і засуджених. Але буває і так, що вся сила творчої уяви виявляється у засудженого в різних тюремних хитруваннях, «винаходах»,

спрямованих на обман вихователів і адміністрації колонії, здійснення провини і злочинів. Наприклад, відомі численні випадки прояву винахідливості і вигадки засудженими в цілях здійснення втеч, проведення і проносу заборонених предметів в зону, нелегальної пересилки кореспонденції, устаткування в зоні і камерах тайників для зберігання заборонених предметів і таке інше.

У рецидивістів і особливо небезпечних рецидивістів зустрічається злочинна спрямованість уяви, яка виявляється в ретельній підготовці і кваліфікованому здійсненні злочину.

Своєрідним видом уяви, як вже вказувалося вище, є мрія як образ бажаного майбутнього. Мрія тісно пов'язана з емоційним відношенням засудженого до уявного. Вона є не тільки передбаченням того, чого ще немає, але і включає пристрасне бажання здійснити задумане. Тому мрія може істотно стимулювати його поведінку.

Якщо мрія носить реальний характер, вона допомагає засудженому мобілізувати себе для досягнення поставленої мети і подолання виникаючих труднощів при відбуванні покарання. За своїм змістом реальна мрія у одних засуджених направлена на здійснення благородних і суспільно корисних цілей (швидше виправитися, спокутувати свою провину і таке інше), у інших, навпаки, – на здійснення нікчемних, суспільно шкідливих цілей (помсти і таке інше).

Якщо мрія нереальна, або ж носить пасивний характер, вона розслабляє волю засудженого, відводить його від боротьби з реальними труднощами, відволікає і знижує активність, гальмує процес його управління і перевиховання. Такі нездійсненні, нереальні і безплідні мрії, відірвані від дійсності, називаються мареннями.

Особливе місце займає уява в психічній діяльності людини, позбавленої свободи. Незадоволення і обмежене задоволення матеріальних і духовних потреб (у зв'язку з позбавленням волі) нерідко мимоволі викликає у засудженого в свідомості яскраве представлення тієї ситуації, в якій ці потреби задовольнялися на волі. Причиною появи образів мимовільної уяви у засудженого також бувають відчуття (сором, розкаяння і таке інше), психічні стани (туга по свободі, очікування, надія на майбутнє і таке інше). Наприклад,

чекаючи день звільнення засуджений створює в своїй уяві картини зустрічі з рідними і сім'єю, повернення в рідні місця: «Я, як наяву, бачив перед звільненням свій будинок, стежину, ведучу до нього, а на стежині – дружина і поряд з нею син. І я йду до них все ближче і ближче... А ось і мама. Я посміхаюся, чую їх голоси... Плачу від радості... Я навіть відчував смак їжі, яку любила готувати моя дружина... Прокинуся, а довкруги засуджені, і стає на душі тужливо. Коли ж, нарешті, прийде цей день?»

Позбавлення волі може викликати у засудженого жаль про те, що відбулося і мрію про те, чого не було, але що могло бути.

Найчастіше засуджені мріють про свободу, зустріч з рідними, про життя після відбуття покарання, а часом про помсту тим особам, які «їх посадили». Схильних до втечі серед засуджених в кожній колонії – одиниці, але мріють про втечу багато, особливо навесні. Проводячи охоронну роботу в місцях позбавлення волі, працівники і адміністрація завжди повинні враховувати особливості розвитку уяви і мрії осіб, схильних до втечі.

У сімейних засуджених переважають мрії про зустрічі з дружиною, дітьми. Неодружені мріють про майбутніх коханих. При цьому під впливом постійних розмов в середовищі засуджених виникають мрії, що мають сексуальне забарвлення, які штовхають їх до різних статевих збочень в колоніях і до нерозбірливого пошуку співмешканок після звільнення, а часом і до згвалтувань.

У деяких засуджених спостерігаються відхилення в області фантазії: коли одна мрія змінюється іншою поза всякою послідовністю і зв'язком, або нав'язливе повторення одних і тих же образів, фізіологічною основою яких є збудження, яке виникло в корі головного мозку. Частина засуджених, свідомо поринаючи у мрії, часто нереальних, прагне таким чином «убити тюремний час».

Виправлення і перевиховання засуджених включає і розвиток їх уяви. Для цього необхідно знати особливості цього процесу, уміти оцінювати: по спрямованості (якими мотивами вона спонукається); за змістом (у яких областях дійсності воно виявляється); по широті (скільки областей дійсності воно охоплює); по силі (сильне або слабе); по ступеню реальності (реальне і нереальне).

Оскільки основну роль в діяльності людини відіграє довільна уява, зміст якої залежить від рівня ідейності людини, остільки для розвитку уяви першорядне значення має зміна ідейної спрямованості особистості засудженого, його переконання. Важко розвинути уяву, якщо він не переконаний в необхідності проявляти вольові зусилля в досягненні поставленої мети.

Для розвитку уяви необхідно постійно поповнювати запас знань, понять, уявлень. Перш за все це стосується виробничої діяльності, навчання в школі при місцях позбавлення волі. При недоліку знань і унаслідок бідності уяви може виникнути шаблон в думках засудженого. Проте простого накопичення знань і засвоєння прийомів дій недостатньо. Необхідно створювати засудженому такі умови, коли б він міг проявити творчість у використанні своїх знань, навиків і умінь.

Недолік відомостей у засудженого про умови відбування покарання перед відправкою із слідчого ізолятора в колонію призводить до того, що він легко піддається впливу чуток, свідомо поширюваних негативно настроєними засудженими. У нього мимоволі з'являється уява, викликаючи або надмірну напруженість, або апатію і щонайповнішу байдужість до своєї долі. Недолік відомостей у засудженого перед звільненням про умови життя на волі також викликає мимовільну уяву і настроює його поводитися неадекватно в умовах майбутнього життя. Тому попереднє ознайомлення засудженого з умовами відбування покарання в колонії, психологічна підготовка до життя на волі сприяють правильному функціонуванню уяви засудженого і адекватній його поведінці.

Для боротьби з неприборканою уявою і мареннями важливо уміти ефективно використовувати вільний час засуджених, вчасно приходити на допомогу тим, хто живе в світі марень, а не реальної дійсності, уміти зняти ті стани, які переживаються ними, які негативно впливають на їх поведінку.

При виправленні і перевихованні засуджених треба враховувати індивідуальні особливості їх уяви, залежні від віку, професії, поглядів на життя, характеру колишньої злочинної діяльності і таке інше.

2.5. Мислення та особливості розвитку інтелекту засуджених

Відчуття та сприймання людини відображають головним чином ті предмети і явища, які безпосередньо впливають на органи відчуттів. Недоступне плотському пізнанню людина пізнає завдяки мисленню.

Мислення є процесом встановлення зв'язків (асоціацій) між елементарними психічними явищами – відчуттями, уявленнями, поняттями.

Існує декілька основних типів асоціацій: асоціації по просторово-часовій суміжності; асоціації по схожості і асоціації по контрасту; асоціації по відношенню (атрибутивні, причинно-наслідкові і таке інше).

Механізмами мислення виступають: асоціативна тенденція, коли в розумовому процесі: по-перше, відтворюються різноманітні зв'язки (асоціації) між уявленнями, що організовані на основі минулого досвіду і зберігаються в пам'яті; по-друге, встановлюються і накопичуються нові асоціації.

Гештальтпсихологія визначає мислення як акт переструктурування проблемних ситуацій при якому: психічні явища підпорядковані принципу цілісних форм, принципу структурної неадитивності (гештальт) – неможливості об'єднання складних психічних явищ до простої суми складових їх елементів і одиниць; розумовий процес є послідовною зміною різних типів цілісного бачення проблемної ситуації – зміна гештальтів.

Таким чином мислення – це процеси переструктурування проблемної ситуації в свідомості (феноменальному полі) суб'єкта, що ведуть до безпосереднього розсуду необхідного рішення. Основний механізм мислення – встановлення нових відносин між даними, складовими проблемної ситуації шляхом їх переструктурування.

Існує декілька основних законів переструктурування, які ведуть до структурної завершеності гештальта при вирішенні проблемної ситуації: а) змінюються відносини між «фігурою і фоном»; б) формуються найбільш симетричні, прості, впорядковані гештальти і таке подібне.

З позицій біхевіоризма (Торндайк, Уотсон [4]) мислення є сукупність навиків – рухових реакцій організму у відповідь на зовнішні подразники (зв'язки «стимул – реакція»), які є:

- переважно приховані мовні реакції, у яких зникає зовнішня звукова форма (вербальні реакції «мова мінус звук»);
- приховані, скорочені реакції рук (мануальні реакції);
- приховані вісцелярні, вегетативні реакції.

Мислення формується шляхом навчення на основі:

- класичного обумовлення, коли ситуативні стимули набувають характеру сигналів, які свідчать про вірогідне (можливого) отримання підкріплення або задоволення певної потреби і викликають певну реакцію;

- оперантного обумовлення, коли наслідки власної пошукової поведінки випадково призводять до біологічно корисного результату і діють як підкріплюючі стимули, підвищуючи частоту такої поведінки в майбутньому.

Мислення в сучасній зарубіжній психології розглядається у зв'язку із інтелектуальними здібностями особистості (Дж. Гилфорд [4]).

Інтелект – це сукупність множини щодо самостійних спроможностей. Будь-який розумовий акт може бути представлений в системі відносин між трьома складовими: змістом – те, про що мислить суб'єкт; операції – як суб'єкт мислить; що суб'єкт отримує як результат.

Зміст виражається матеріалом інтелектуальної діяльності і буває:

- конкретний – реальні предмети або їх зображення;
- символічний – букви, знаки, цифри;
- семантичний – значення слів;
- поведінковий – вчинки іншої людини, свої власні.

Тип виконуваної розумової операції можливо визначити як:

- пізнання і розуміння певного матеріалу: дізнатися про предмет по невизначеному силуету;

- пам'ять – запам'ятовування і відтворення інформації: запам'ятати і назвати ряд цифр;

- конвергентна продуктивність – пошук рішення в одному напрямі з метою отримання єдиної правильної відповіді: узагальнити одним словом декілька понять;

- дивергентна продуктивність – пошук у різних напрямках при отриманні декількох в рівній мірі правильних відповідей: назвати можливі способи використання знайомого предмета;

- контроль і оцінка – думка про правильність, логічність заданої ситуації: знайти фактичну або логічну невідповідність на зображенні.

Різновиди кінцевого продукту виражаються як:

- одиниці об'єктів: вписати відсутні літери в слова;

- класи об'єктів: розкласти предмети на групи;

- відносини: встановити зв'язки між об'єктами;

- системи: виявити правило організації безлічі об'єктів;

- трансформації: змінити і перетворити заданий матеріал;

- імплікації: прогноз результату в рамках ситуації «що відбудеться, якщо...».

У сучасній когнітивній американо-європейській психології мислення розглядається як процес, за допомогою якого формуються нові репрезентації на основі складних розумових механізмів перетворення інформації. При цьому наголошується, що мислення:

- припускає використання наявної інформації (знань) і її перетворення: по-перше, у формі образних і просторових репрезентацій; по-друге, у вербальній формі і логічно організованій формі;

- може призводити до конструювання нових репрезентацій (образів, понять, міжпонятійних схем) шляхом перетворення початкових репрезентацій;

- спрямоване: на вибір, планування і ухвалення рішень за наявності безлічі альтернатив; на вирішення проблем, що забезпечують досягнення певного результату.

При цьому існує різноманіття як альтернативних, так і взаємодоповнюючих моделей, які направлені на пояснення найрізноманітніших аспектів мислення людини.

Мислення у вітчизняній психології розглядається, в першу чергу, відносно структурної організації процесів мислення.

Основна функція процесів мислення – орієнтування суб'єкта в навколишньому світі за допомогою встановлення міжпредметних зв'язків і відносин на основі використання різних засобів і способів: шляхом дії предметів один на одного, шляхом використання певних

засобів вимірювання, шляхом включення в організацію мислення знаків і символів.

Процеси встановлення міжнаочних зв'язків і відносин можуть протікати на декількох взаємопов'язаних рівнях. Це розумові операції на рівнях наочно-дієвого, наочно-образного (конкретно-образного), понятійного (словесно-логічного) мислення.

Кожен новий рівень встановлення міжпредметних зв'язків і відносин розвивається на основі нижче лежачих рівнів. Розвиток йде в напрямі від наочно-дієвих до понятійних форм мислення.

На кожному рівні мислення встановлення міжнаочних зв'язків і відносин реалізується за допомогою ряду універсальних операцій: аналіз і синтез; абстрагування – узагальнення і конкретизація і таке інше.

На словесно-логічному рівні як засоби організації мислення виступають знаки і символи, які дозволяють: фіксувати результати розумової діяльності людини в логічних формах, поняттях, думках, висновках; б) організувати і здійснювати попереднє орієнтування в реальності на основі виконання розумових операцій.

Функціональні теорії мислення розглядаються у зв'язку з психологічними механізмами.

Механізм аналізу через синтез (С. Л. Рубінштейн [18]). Пізнавані явища і предмети включаються в нові зв'язки, відносини, взаємодії з іншими явищами і предметами (синтез). Завдяки цьому виявляються, абстрагуються і встановлюються нові властивості досліджуваних предметів і явищ (аналіз). Нові властивості і способи їх виявлення можуть фіксуватися за допомогою знаково-символічних засобів як нові узагальнення і поняття.

Механізм абстрактного синтезу (Л. С. Виготський [14]). У процесах емпіричного аналізу (аналізу через синтез) встановлюються, абстрагуються і фіксуються істотні ознаки предметів і явищ. Виявлені ознаки абстрагуються і об'єднуються по різних підставах (синтез), що забезпечує формування не тільки емпіричних узагальнень, але й теоретичних понять, направлених на пояснення предметів і явищ. Отримані шляхом розумового конструювання поняття фіксуються в знаково-символічних засобах.

Механізм інтеріоризації (Л.С. Виготський, О. Н. Леонтьєв, А. У. Запорожець, П. Я. Гальперін [14]).

Існує два взаємопов'язані напрями формування і розвитку довільних, навмисних дослідницьких для орієнтування дій, направлених на встановлення міжпредметних зв'язків і відносин. Перший напрям розвитку: від розділеної (сумісної) дії до дії довільної і індивідуальної. Розвиток умінь підпорядковувати свої дії, направлені на встановлення міжпредметних зв'язків і відносин, мовним вказівкам іншої людини. Розвиток у суб'єкта умінь організовувати за допомогою мови процеси встановлення міжпредметних зв'язків і відносин з іншими людьми. Міжфункціональне об'єднання обох умінь в одну функцію – формування довільності в процесах встановлення міжпредметних зв'язків і відносин. Оволодіння власними процесами мислення. Другий напрям розвитку: від зовнішніх довільних дій з предметами до внутрішніх розумових форм виконання дій. Домовний розвиток мислення в процесах практичного встановлення міжпредметних зв'язків і відносин. Міжфункціональне об'єднання домовних форм мислення і мовних функцій. Оволодіння зовнішніми розгорненими формами мовної організації процесів встановлення міжпредметних зв'язків і відносин – процесів мислення. Перетворення зовнішніх форм мовної організації мислення (через мову) у внутрішні форми мовної організації. Подальше скорочення і автоматизація внутрішніх мовних форм організації і довільного виконання розумових (мислених) дій.

О. Н. Леонтьєв [9] вказує на те, що особливістю розумових дій є неповнота умов, в яких вони реалізуються. Спосіб досягнення мети в певних умовах, яку слід виявити або побудувати, складає основу будь-якого розумового завдання. Розумові завдання реалізуються в два етапи: відкриття нових міжпредметних відносин і зв'язків в певних умовах (підготовчий етап); включення їх в процес рішення (виконавчий етап). Підготовчий етап – власне пізнавальний, орієнтування – відділяється від виконавчого етапу і починає існувати самостійно і фіксуватися як продукт пізнавальної діяльності у формі значень за допомогою мови і знаково-символічних засобів. Опосередковані мовою розумові форми орієнтовних операцій і дій людини відділяються від наочно-практичних виконавчих складових діяльності і можуть набу-

вати характеру самостійного виду пізнавальної діяльності, яка утворюється по механізму спрямованості мотиву на мету.

Процеси мислення включаються до складу будь-якої людської дії або будь-якої людської діяльності у формі зовнішніх і розумових дій і операцій. При цьому узагальнені цілі розумових дій по механізму «спрямованості мотиву на мету» можуть набувати характеру мотивів-цілей. В результаті формується самостійна розумова діяльність. В зв'язку з цим слід розрізнити:

- розумові операції – не усвідомлюються; слугують автоматизованими способами встановлення міжпредметних зв'язків, відносин і виконання різноманітних розумових дій;

- розумові дії – забезпечують процеси усвідомленого і цілеспрямованого встановлення зв'язків і відносин;

- розумову діяльність – підпорядкована пізнавальному мотиву, який спрямовує активність суб'єкта на вирішення певного діапазону проблем і завдань.

Розумовий процес як система операцій і дій людської діяльності характеризується: наявністю мотиву; цілями, які формулюються і досягаються в певних умовах в процесах реалізації дій; наявністю засобів; способами досягнення мети – операціями; результатами.

За визначенням О. Н. Леонтьєва, А. У. Запорожця, П. Я. Гальперіна [14], мислення – це особливий спосіб психічного орієнтування, який забезпечує виділення і фіксацію суб'єктом різноманітних відносин і зв'язків в процесі планування і реалізації ієрархічно організованих, взаємно підлеглих операцій і дій. Основним критерієм проявлення мислення є встановлення міжпредметних зв'язків і відносин шляхом функціонального використання однієї дії (операції) як засобу досягнення мети іншої дії. Метою першої дії виступає таке перетворення наочних умов, яке робить можливою реалізацію іншої дії, яка необхідна для досягнення наступної мети. Мислення здійснюється в процесах дослідницького для орієнтування пошуку і виявлення таких відносин і зв'язків між діями в певних умовах (завдання), які забезпечують досягнення певної кінцевої мети. Мета, спосіб досягнення якої необхідно виявити і побудувати в певних умовах, складає розумове завдання (завдання – мета, дана в певних наочних умовах).

Результатом формування і розвитку процесів мислення є узагальнені способи організації дослідницьких для орієнтування операцій і дій, які актуалізуються і використовуються суб'єктом для встановлення різних міжпредметних зв'язків і відносин. Вони фіксуються в різних допонятійних і в понятійних узагальненнях з опорою на мовні і знаково-символічні засоби.

Формування узагальнень – процес перенесення операцій і дій в нові ситуації. Процес мовного спілкування – це окремий випадок перенесення і узагальнення – перенесення і узагальнення значень слів.

Суб'єктивно можуть відтворюватися і рефлексивно аналізуватися у формі феноменів різного ступеня ясності, складності, абстрактності.

П. Я. Гальперін, Н. Ф. Талізїна, Н. Г. Салміна [14] та інші визначили закономірності формування внутрішнього плану розумових дій, який забезпечує організацію мислення, поведінку і діяльність людини.

По-перше, психічний розвиток людини забезпечується оволодінням зовнішніми наочно-практичними діями відповідно до тих зразків, які задаються іншими людьми в сумісних взаємодіях. Будь-яка дія включає:

- орієнтовну, результативну психологічну складову. Орієнтовні дії включають операції орієнтування, планування, контролю;
- виконавчу складову. Виконавча дія включає виконавчі операції і операції корекції дії по ходу виконання.

По-друге, кожен тип операцій у складі дія забезпечує свої специфічні функції:

- функції орієнтування результативно забезпечуються дослідницькими операціями органів відчуття, яке веде до побудови перцептивного образу ситуації;
- операції планування майбутніх дій припускають встановлення міжпредметних зв'язків і відносин в процесі орієнтування (мислення);
- виконавчі операції забезпечують реалізацію дії відповідно до плану.
- операції контролю забезпечують зіставлення реально-отриманого результату з передбачуваним (запланованим) результатом;
- операції корекції забезпечують виправлення дії по ходу її виконання.

У міру скорочення і автоматизації такі операції перетворюються на образи, уявлення, поняття, а також в способи їх розумових перетворень.

По-третє, результатом процесу мислення людини є дії практичного встановлення міжпредметних зв'язків і відносин, перенесені у внутрішній розумовий план. Одиницею мислення виступає окрема дія, направлена на встановлення міжпредметних відносин або зв'язків.

По-четверте, розумові дії формуються на основі розділених з іншими людьми зовнішніх практичних дій встановлення міжпредметних зв'язків і відносин. Перетворення зовнішньої сумісної наочної дії на самостійну і розумову дію включає декілька етапів:

- дослідження дії, яка виконується іншою людиною, в плані сприйняття;

- виконання дії, яка може бути: а) наочно-практична матеріальна дія з реальними об'єктами; б) «матеріалізована» дія, яка виконується із зображеннями або знаково-символічними об'єктами;

- самостійне виконання наочно-практичної або матеріалізованої дії з опорою на зовнішню мову, а потім з опорою на внутрішню мову «про себе»;

- рівень самостійних дій над предметами, зображеннями, схемами, моделями з опорою на мову «про себе»;

- рівень розумових дій.

Внутрішній план розумових дій включає перетворення уявлень і понять, які в різному ступені організовані знаково-символічними засобами.

Для організації розумових дій можуть використовуватися: зовнішні матеріальні (наприклад, графічні або мовні) знаково-символічні засоби; інтеріоризовані суб'єктом внутрішні способи використання знаків і символів (внутрішня мова, а також знаково-символічні схеми, моделі різного ступеня узагальненості і абстрактності).

Інтеріоризовані знаково-символічні зображення, схеми, моделі, у свою чергу, можуть ставати предметом перетворення в розумовому плані з використанням інших знаково-символічних засобів (зовнішніх і внутрішніх). Виникають ієрархічні і гетерархічні відносини між різними рівнями організації розумових дій.

Будь-які види результативно розгорнутих в часі розумових дій у міру оволодіння ними суб'єктом скорочуються, автоматизуються, набувають симультативного характеру і перетворюються в розумові операції, які забезпечують умови для виконання інших, все більш складних розумових дій. Так формуються складні ієрархічні відносини – між розумовими діями і розумовими операціями.

Дослідження, які проводилися з метою вивчення поетапного формування розумових дій і розумових операцій, дозволили встановити деякі механізми, які лежать в основі інтуїтивного і творчого мислення.

П. Я. Гальперін [14] визначив механізми, які лежать в основі інтуїтивного і творчого мислення. Він вказував на те, що основну роль в процесах інтуїтивного і творчого рішення різноманітних задач виконують два чинники: усвідомлювані дослідницькі для орієнтування дії, направлені на виділення основних умов завдання, а також на встановлення міжпредметних зв'язків і відносин між умовами; неусвідомлювані автоматизовані розумові операції, які раніше в процесах формування могли представляти складні системи розумових дій.

Якщо отримане рішення побудовано переважно на основі автоматизованих прийомів розумової діяльності, розумових операцій, то сам спосіб рішення вимагатиме свого розгортання і усвідомлення.

Процес усвідомлення способу рішення припускає фіксацію (вираз) в знаково-символічній формі тих операцій, які забезпечили рішення.

Процес усвідомлення способів і ухвалень рішення може перетворюватися для суб'єкта в самостійне завдання.

Необхідно звернути увагу на ще один психологічний механізм організації інтуїтивних форм мислення в контексті діяльнісного підходу, досліджений Я.О.Пономарьовим [14]. При виконанні різноманітних наочних дій в пам'яті суб'єкта фіксується два види досвіду: усвідомлюваний, який формується в результаті опосередкованих знаково-символічними засобами, дій, що цілеспрямовано реалізуються та може бути довільно актуалізований при необхідності; інтуїтивний, неусвідомлюваний, який: не фіксований в знаково-символічних засобах та утворюється стихійно поза полем довільної уваги суб'єкта. У подальшому він не може бути довільно актуалізований.

Інтуїтивний, неусвідомлюваний досвід постійно накопичується як «побічний» продукт дій, що цілеспрямовано реалізуються.

Рішення творчих задач складається з трьох основних фаз:

- фаза довільного, усвідомлюваного логічного пошуку способу рішення;

- фаза інтуїтивного пошуку і виявлення в «неусвідомлюваному досвіді» способу рішення;

- фаза вербалізації інтуїтивного рішення, а також його формалізації.

Інтуїтивне творче рішення нових задач стає можливим при ряді умов:

- наявності побічного продукту раніше виконуваних дій в неусвідомлюваному досвіді;

- високому рівні пізнавально-пошукової мотивації;

- чіткому формулюванню завдання;

- відсутності домінування надмірно-автоматизованих усвідомлюваних способів дії.

Ряд функціональних особливостей розумових операцій у складі інтуїтивних і творчих розумових дій, а також зв'язок розумових операцій з емоційними і мотиваційними процесами – операціональне значення і операціональний сенс – виявлені в дослідженнях О.К.Тіхомірова [20]. Він визначає психологічний механізм емоційного передбачення в процесах рішення розумових задач як виконання творчої розумової дії, яка реалізується за допомогою розумових операцій – автоматизованих, неусвідомлюваних прийомів і способів рішення. При цьому кожна операція, залежно від функціональної необхідності в процесі рішення по відношенню до цілеспрямованості, набуває операціонального значення. Ефективність використовуваних операцій (їх операціональне значення) визначається: досягненням мети і рішенням задачі; найбільш простим способом рішення, заснованим на виборі певних операцій з діапазону можливих і необхідних.

В процесі рішення задач операціональне значення відбраних операцій не усвідомлюється, але емоційно переживається суб'єктом як операціональний сенс. Операціональний сенс через усвідомлювану мету і сенс дії пов'язаний з мотивом діяльності, яка реалізується

ся. Сенс операції, використуваної в ході рішення задачі, може бути зареєстрований: об'єктивно або суб'єктивно, в самозвіті випробовуваного – як переживання емоційного стану (наприклад, у формі «освянення», інсайту).

Новий спосіб встановлення міжпредметних зв'язків і відносин в певній ситуації при рішенні задачі емоційно фіксується. У подальшому емоційні переживання визначають напрями пошуку рішення задач в аналогічних ситуаціях.

Регулююча функція емоцій в процесах рішення задач, як правило, не усвідомлюється суб'єктом.

Виходячи з вищезазначеного, можна визначити особливості мисленнєвої діяльності засуджених. Мислення засудженого, як і будь-якої людини, завжди походить з якихось потреб, цілей і мотивів діяльності і поведінки. Мотиви мислення засуджених можуть бути: суспільно цінними і антигромадськими, такими, що мають негативну спрямованість.

Один засуджений, маючи добре розвинені якості розуму, прагне до корисної діяльності: раціоналізації і винахідництва, колективної діяльності, активного і продуктивного навчання. Інший же використовує свій розум, винахідливість в антигромадських діях: у порушенні режиму, обмані вихователів і таке інше. Тому виховання мотивації розумової діяльності засуджених, зміна негативної спрямованості – головне в розвитку їх мислення.

Якщо засуджений дійшов висновку про необхідність навчання, керуючись специфічно-пізнавальними мотивами (інтересом до знань, бажанням здобути освіту, бажанням заслужити умовно-дострокове звільнення і таке інше), то ці мотиви важливо закріпити і розвинути. Якщо ж він дійшов такого висновку під впливом зовнішніх стимулів (вимоги адміністрації, примушування рідних і близьких), то бажано ці мотиви з часом перебудувати, перевести їх в специфічні мотиви навчання (інтерес до пізнання, розуміння необхідності навчатися в умовах наукового і соціального прогресу і таке інше).

Сама злочинна діяльність також впливає на розвиток мислення засудженого і формування певних якостей його розуму. Спостерігається істотна різниця в мисленні людини, яка вперше скоїла зло-

чин по необережності, і в мисленні рецидивіста, у якого злочинний спосіб життя став нормою, і він неодноразово відбував покарання. Якщо у перших позбавлення волі може на деякий час навіть скути розумову діяльність, то у других вона активізує особливу витонченість в мисленні і розумовій діяльності, спрямованій на здійснення порушень режиму з метою полегшення умов перебування в місцях позбавлення волі.

Завдання усіх працівників місць позбавлення волі полягає в тому, щоб знати особисті розумові якості засуджених, розвивати позитивні і нейтралізувати негативні.

Серед засуджених частіше, ніж на волі, можна зустріти осіб з порушенням мислення, такими, як в'язкість, розірваність, сповільненість думки. Це вимагає втручання психіатрів. На мисленнєву, інтелектуальну діяльність засудженого негативно впливають алкоголь і інші збудливі засоби. Статеві збочення: дезорганізують всю психіку, вони порушують і розумову діяльність засудженого.

2.6. Мовлення засуджених

Мовлення це – форма спілкування, яка опосередкована мовою. Мовлення включає процеси породження і сприйняття повідомлень для цілей спілкування або (у окремому випадку) для цілей регуляції і контролю власної діяльності. Для психології представляє інтерес перш за все місце мовлення в системі вищих психічних функцій людини – в його взаємовідношенні з мисленням, свідомістю, пам'яттю, емоціями і таке інше; при цьому особливо важливі ті його особливості, які відображають структуру особистості і діяльності. Більшість психологів розглядає мовлення як мовну діяльність, яка виступає або у вигляді цілісного акту діяльності (якщо вона має специфічну мотивацію, що не реалізовується іншими видами діяльності), або у вигляді мовних дій, включених в немовну діяльність. Структура мовної діяльності або мовної дії в принципі співпадає із структурою будь-якої дії, тобто включає фази орієнтування, планування (у формі «внутрішнього програмування»), реалізації і контролю. Мовлення може бути активним, конструйованим кожного разу

наново, і реактивним, таким, що є ланцюжком динамічних мовних стереотипів. Мова може бути усна і письмова.

Усна мова – вербальне (словесне) спілкування за допомогою мовних засобів, що сприймаються на слух. Вона характеризується тим, що окремі компоненти мовного повідомлення породжуються і сприймаються послідовно. Процеси породження усної мови включають ланки орієнтування, одночасного планування (програмування), мовної реалізації і контролю; при цьому планування у свою чергу здійснюється по двох паралельних каналах і стосується змістовної і моторно-артикуляційної сторін усної мови.

Письмова мова – вербальне (словесне) спілкування за допомогою письмових текстів. Воно може бути і відстроченим (наприклад, лист), і безпосереднім (обмін записками). Письмова мова відрізняється від мови усної не тільки тим, що використовує графіку, але і в граматичних (перш за все синтаксичному) і стилістичних відносинах – типовими для письмової мови синтаксичними конструкціями і специфічними для неї функціональними стилями. Їй властива вельми складна композиційно-структурна організація, якою необхідно спеціально опановувати, і звідси – особливе завдання навчання письмової мови.

В умовах спонтанного усного мовлення свідомий вибір і оцінка використовуваних в ньому мовних засобів зведені до мінімуму, тоді як в письмовій і в підготовчій усній мові займають значне місце. Різні види і форми мови будуються по специфічних закономірностях (наприклад, розмовна мова допускає значні відхилення від граматичної системи мови, особливе місце займає логічна і тим більше художня мова).

У окрему групу можна виділити внутрішню мову. Внутрішня мова – різні види використання мови (точніше, мовних значень) поза процесом реальної комунікації. Виділяють три основні типи внутрішньої мови: а) внутрішнє промовляння – «мова про себе», що зберігає структуру зовнішньої мови, але позбавлена фонації, тобто вимовляння звуків, і типова для вирішення розумових завдань в утруднених умовах; б) власна внутрішня мова, коли вона виступає як засіб мислення і має специфічні ознаки (код образів і схем, наочний код, наочні значення) і має специфічну структуру, відмінну від структури зовнішньої мови; в) внутрішнє програмування, тобто формування і

закріплення в специфічних одиницях задуму (типу, програми) мовного вислову, цілого тексту і його змістовних частин.

Мовлення деякої частини засуджених відрізняється великою своєрідністю. У ній, загалом, спостерігаються дві крайнощі: невиразність, нелогічність і непослідовність або ж велика емоційна насиченість (експресивність). У останньому випадку супроводжуючі мову засоби немовного спілкування набувають потворного, підкреслено карикатурного характеру. Замість того, щоб говорити спокійно, засуджений нерідко кричить, сильно жестикулює і таке інше.

Специфічна особливість мовлення багатьох засуджених – це кримінальний, так званий злочинський жаргон. Жаргон і супутні йому нецензурні вирази розбещують засуджених, знижують їх моральність, негативно впливають на взаємини людей, викликаючи роздратування і у відповідь грубість, взаємне непорозуміння.

Причини розповсюдження жаргону різні. Це і низький інтелектуальний і етичний рівень багатьох засуджених, і сила кримінальних традицій, і зацікавленість деяких категорій засуджених в розповсюдженні жаргону, а також невміння певної частини працівників місць позбавлення волі вести боротьбу з ним.

Тюремний жаргон виник як засіб «розпізнавання своїх прихильників» і виділення їх в особливу касту злочинців.

За допомогою жаргону авторитети кримінального світу протиставляють себе людям, підкреслюють свою уявну перевагу, а також намагаються приховати деякі сторони своєї діяльності від необізнаних, і головним чином від адміністрації колонії.

Існують різні види тюремного жаргону. Відмінність між ними настільки істотна, що люди, які володіють тим або іншим жаргоном, можуть не розуміти одне одного.

Негативний вплив типових особливостей мови засуджених на їх моральність спонукає працівників колонії приділяти серйозну увагу її розвитку і вдосконаленню. Розвиток мовлення сприяє глибшому розумінню засудженими засвоєваних ними етичних, правових і інших знань. Оскільки мовлення – матеріальний носій думки, остільки з розвитком мовлення людина розумово розвивається і підвищується її інтелектуальний рівень.

Найважливішим шляхом розвитку мовлення у засуджених є розширення словникового запасу. Збагачення запасу слів досягається читанням художньої і наукової літератури, газет, журналів. Постійне набуття нових слів повинне супроводжуватися розкриттям їх значення.

Істотною роллю в розвитку мовлення засудженого має мова працівників колонії, яка повинна служити еталоном. На жаль, нерідко і вони не володіють високою культурою мовлення, а окремі навіть вдаються до жаргону, намагаючись таким помилковим шляхом завоювати авторитет у засуджених. Слід боротися проти засмічення мови словами-паразитами, із звичкою замінювати слова жестами, з неправильним вживанням слів, помилками в наголосі і таке інше, виявляти розповсюджувачів табірної жаргону і застосовувати до них суворі заходи.

2.7. Пам'ять засуджених

Пам'ять – процеси організації і збереження минулого досвіду, що роблять можливим його повторне використання в діяльності або повернення в сферу свідомості. Пам'ять зв'язує минуле суб'єкта з його сьогоденням і майбутнім і є найважливішою пізнавальною функцією, яка лежить в основі розвитку і навчання. Дослідження пам'яті мають міждисциплінарний характер, оскільки в різних формах вона зустрічається на всіх рівнях життя і включає не тільки процеси збереження індивідуального досвіду, але і механізми передачі спадкової інформації.

При психологічному аналізі пам'яті важливо враховувати, що вона входить в цілісну структуру людської особистості. У міру розвитку мотиваційної сфери людини може змінюватися її відношення до свого минулого, унаслідок чого одне і те ж знання може по-різному зберігатися в пам'яті особистості.

Існує декілька засад класифікації видів людської пам'яті. Більшість психологів (Г.С. Костюк, А.В. Петровський, О.О. Смірнов [14] та інші) виділяють критерії для визначення видів людської пам'яті: зміст матеріалу; характер мети діяльності; час його закріплення і зберігання.

Пам'ять поділяється залежно від змісту матеріалу на рухову, емоційну, образну і словесно-логічну.

Рухова пам'ять є однією з умов утворення різноманітних умінь та навичок, необхідних у навчальній, трудовій та іншій діяльності людини. Сутність цієї пам'яті полягає в запам'ятовуванні і відтворенні людиною своїх рухів. Складніші види пам'яті існують тільки завдяки руховій. Володіння своєю руховою пам'яттю дає людині можливість свідомо використовувати закріплені системи рухів при виробленні нових їх систем. У подальшому розвитку пам'ять, ускладнюючись, дістає відносну незалежність від дій.

Емоційна пам'ять зберігає переживання і почуття, пов'язані з подіями, що мали місце в минулому. Запам'ятовується насамперед те, що викликає емоції. Цей вид пам'яті надає досвіду індивіда глибоко особистісного характеру і відзначається особливою міцністю. Глибоко пережиті події важко забути. Довільне відтворення почуттів майже неможливе. Поряд з фіксацією чуттєвого стану, що супроводжує сприйняття тієї чи іншої інформації, емоційна пам'ять забезпечує швидке і міцне запам'ятовування і самої інформації, що викликала певний емоційний стан, проте не завжди можна сподіватися на точність її збереження.

Образна пам'ять – це зорові, слухові, нюхові, смакові, тактильні уявлення, які більш узагальнені (обличчя людей, плескіт моря, та інше). Вони зазнають впливу з боку інших уявлень, процесів збереження і забування. Але образи, уявлення запам'ятовуваних предметів, явищ, асоціюючись з словами, закріплюються в них і завдяки цьому набувають відносно стійкого характеру.

Наше чуттєве пізнання, зафіксоване в образах пам'яті, є джерелом наших знань про зовнішній світ.

Образна пам'ять, як і ейдетичні образи, не пасивна копія з предметів і явищ дійсності, а особлива активність, спрямована на розв'язання пізнавального завдання.

Словесно-логічна пам'ять є специфічно людською пам'яттю, бо нерозривно зв'язана з мисленням та мовою, розвивається разом з розвитком їх змісту є провідною у засвоєнні знань в процесі навчальної діяльності.

Словесно-логічна пам'ять формується в процесі прижиттєвого розвитку на основі образної. Характерними рисами її є точність від-

творення і значна залежність від волі. Точність словесного відтворення забезпечується не лише повторенням, але й залежить від обсягу матеріалу: чим коротший матеріал, тим менше помилок при відтворенні. Стислість матеріалу можлива не лише за рахунок простого урізування, але й за рахунок відокремлення найсуттєвішого.

Поступово, завдяки зв'язку пам'яті з мисленням, мовою, розвивається словесно-логічна пам'ять.

Залежно від характеру мети діяльності і того, як пам'ять включається в структуру діяльності людини, вона поділяється на мимовільну і довільну.

Мимовільна пам'ять здійснюється без мети, без вольового зусилля, вона завжди є наслідком певної практичної діяльності людини, тому її результативність визначається способом організації цієї діяльності.

Мимовільна пам'ять спрямована не на запам'ятовування, а має іншу мету, наприклад, розуміння, коли через певний проміжок часу матеріал, що запам'ятався, осмислюється, класифікується, в ньому визначаються внутрішні і зовнішні зв'язки.

Довільна пам'ять протікає з чіткою постановкою мети щось запам'ятати, відтворити, пригадати. Головним знаряддям довільної пам'яті є мова, бо коли людина оволодіває внутрішньою мовою, вона може використовувати слово як внутрішній сигнал, як самоінструкцію спрямовувати і регулювати активність запам'ятовування і процес пригадування. Розвиток довільної логічної пам'яті вимагає для виникнення не тільки накопичення великого інформаційного масиву, а й оволодіння певною системою розумових операцій.

Критерієм розвиненої довільної пам'яті є міра усвідомлюваності індивідом мети і змісту запам'ятовування чи відтворення.

Мимовільна і довільна пам'ять являють собою два послідовних ступені розвитку пам'яті. Мимовільна пам'ять є генетично першим видом пам'яті, вона без спеціальних вимірів і зусиль збагачує наш досвід. Довільна пам'ять дає можливість людині керувати своєю пам'яттю.

Залежно від часу зберігання матеріалу, пам'ять поділяється на сенсорну, короткочасну і тривалу.

Сенсорна пам'ять фіксується в периферичних частинах аналізаторів (у внутрішніх каналах вуха, на сітківці ока, в закінченнях шкірного, нюхового, смакового нервів). Сенсорна пам'ять – це миттєвий відбиток різної модальності, обсяг якого може бути більшим від обсягу короткочасної пам'яті. Необхідна умова утримання інформації в сенсорній пам'яті – наявність установки на її появу.

Завдяки сенсорній пам'яті індивід має змогу розпізнавати образи ще в процесі їх формування.

Короткочасна пам'ять утримує і відтворює матеріал, який надходить з сенсорної і тривалої пам'яті.

Короткочасна пам'ять характеризується швидким запам'ятовуванням матеріалу, негайним його відтворенням і дуже коротким збереженням (20-30 сек.). Вона обслуговує ситуативні завдання діяльності і функціонує без зусилля. Встановлено, що в основі короткочасної пам'яті лежать процеси активного проговорювання, повторення матеріалу (Р.Аткінсон [1]).

Переведення інформації з короткочасної в тривалу нерідко викликає труднощі, бо спочатку необхідно осмислити і певним чином структурувати матеріал, пов'язати з тим, що людина добре знає, а потім повторити. Механічний характер проговорювання матеріалу призводить до забування, якщо ж він осмислений і супроводжується мнемічними діями, то переходить у тривалу пам'ять.

Тривала пам'ять зберігає людський досвід і забезпечує довгочасне (від годин до десятиліть) збереження матеріалу. Вона найбільш складна і найбільш містка. Матеріал в ній зберігається, зазнаючи впливу процесів запам'ятовування, забування, відтворення.

Тривала пам'ять поділяється на два типи: із свідомим доступом, тобто людина може по своїй волі згадати потрібну інформацію; із закритим доступом. Людина в природних умовах не має до неї доступу, і лише під час гіпнозу, завдяки подразненню всіх ділянок головного мозку, може отримати доступ до неї і актуалізувати в усіх деталях образи, переживання, картини всього життя людини.

Організація матеріалу в тривалій пам'яті підкоряється таким принципам, як використання засобів, залежність запам'ятовування від місця матеріалу в структурі діяльності. Останній принцип обґрун-

тований дослідженнями, в яких висвітлена залежність запам'ятовування від зв'язків матеріалу з мотивами, метою і умовами діяльності (П.І.Зінченко, О.О.Смирнов [19]).

Розглянуті види пам'яті взаємопов'язані як змістом того, що запам'ятовується й відтворюється, метою та засобами діяльності, так і часом його закріплення і зберігання. Особливо виразно виступає опосередкований характер пам'яті. В процесі розвитку пам'яті її засоби змінюються, починаючи з зовнішніх дій, переходять далі до внутрішніх мисленневих дій, що здійснюються за допомогою мовлення.

Довготривала пам'ять включає два типи змісту досвіду: категоріальна (семантична) пам'ять: внутрішньопонятійна і міжпонятійна; епізодична (подієва, схемна) пам'ять, не датовані за часом епізоди і події: схеми «сцен», ситуацій і схеми подій.

Залежно від усвідомленості та запам'ятовування матеріалу пам'ять буває імпліційною та експліційною. Перша забезпечує пізнання предметів і явищ при повторній зустрічі з ними, а також відтворення певних дій в контексті ситуації. Друга забезпечує – усвідомлюване вербальне відтворення різноманітних відомостей.

Залежно від змісту інформації пам'ять буває: декларативна пам'ять – збереження знань про предмети, явища, події, знання про те, «що є...»; процедурна пам'ять – збереження моторних навиків і знань про те, «як робити щось...».

Р. Аткинсон [1], Р. Шиффрін визначили модель послідовних етапів просування і переробки поступаючої інформації. Інформація послідовно проходить обробку в сенсорних регістрах, в короткочасному сховищі і поступає в довготривале сховище. Обробка інформації в короткочасному сховищі здійснюється на основі інформації, яка поступає з сенсорних регістрів (рецепторних апаратів) і з довготривалого сховища. Потім частково піддається довільному контролю. Перцептивна інформація поступає в сенсорні регістри різної модальності. Через декілька мілісекунд інформація, на яку обернена увага, передається в короткочасне сховище, де інформація: обробляється шляхом повторення з опорою на вербально-слухову систему; частково витісняється у міру надходження нової інформації. З короткочасного сховища інформація поступає в довготривале сховище. З довготри-

валого сховища може поступати інформація, потрібна для виконання поточних завдань. Витягання інформації з довготривалого сховища може спиратися на різні стратегії.

Ф. Крейк, Р. Локхарт та інші визначили моделі структурної організації знань (інформації) і послідовно-рівневої обробки інформації в довготривалій пам'яті. Знання – це когнітивні (інформаційні) утворення, що володіють постійністю, не залежні від актуально виконаного завдання і такі, що зберігаються в довготривалій пам'яті: вербальні, образні, понятійні, семантичні структури.

З довготривалої пам'яті знання витягуються у формі різних репрезентацій: вербальних, образних, понятійних, семантичних та інших структур.

При цьому можливо виділити наступні типи репрезентацій: репрезентації – когнітивні конструкції, які шикуються суб'єктом в конкретному контексті для специфічних цілей залежно від обставин; образні репрезентації (засновані на сприйнятті) фіксують і відображають модальні і просторові характеристики – форми, розміри, розташування, орієнтації об'єктів і процесів; концептуальні (категоріальні) репрезентації (засновані на значенні) фіксують і виражають наші знання про світ за допомогою предикативних структур мови; репрезентації дій – неусвідомлювані і усвідомлювані знання про дії, які включають два аспекти: семантичний – значення дії, яке потенційно може бути виражене за допомогою мови (що?); способи, засоби і послідовність виконання дії, які можуть потенційно бути виражені за допомогою мови (як?).

Існує безліч гіпотез та моделей організації і кодування інформації в довготривалій пам'яті людини.

Гіпотеза подвійного кодування (А. Певіо): існують дві незалежні кодуючі системи і два способи представлення інформації в пам'яті: а) невербальні, образні процеси кодування; б) вербальні, символічні процеси кодування.

Гіпотеза організуючих зв'язків (Р. Бауер): будь-який стимул із зовнішнього середовища кодується в мозку на основі прихованої ієрархії різних взаємопов'язаних кодів, серед яких є і образні коди.

Концептуально-пропозиціональна гіпотеза кодування (Д. Андерсон, Р. Бауер): відмінність між внутрішніми репрезентаціями лінгвіс-

тичної інформації і образних уявлень полягає тільки в ступені їх деталізації. У пам'яті фіксуються тільки інтерпретації подій – вербальні і візуальні, але не образні («картинні») зображення.

Гіпотеза функціональної еквівалентності зовнішніх стимулів і процесів кодування в мозку (Р. Шепард): уявлення (відтворені або конструйовані) функціонально еквівалентні безпосереднім перцептивним образам. Нервові процеси в мозку, що забезпечують представлення об'єкта, можуть не бути схожими на зовнішній об'єкт, представлений в образі. Між об'єктом і нервовим процесом в мозку існує ізоморфізм другого порядку, який є не структурною відповідністю між об'єктом і образом, уявленням і процесами в мозку, а функціональною відповідністю (об'єкт виступає «ключем» для актуалізації відповідних об'єкту функцій в мозку).

Модель багатовимірного кодування перцептивних ознак об'єктів (Д. Грін, А. Хурделіть). Кожен параметр образу, що сприймається, можна представити у вигляді крапки в багатовимірному просторі перцептивних категорій. Чим складніше перцептивний матеріал, тим по більшій кількості ознак він кодуватиметься. Чим більша відстань між ознаками об'єктів в багатовимірному просторі перцептивних ознак, тим легше по них розрізнити і пізнати.

Модель організації понять у формі пропозиційних мереж. «Асоціативна пам'ять людини». (Д. Андерсон, Р. Бауер). Базовою когнітивною одиницею, яка входить в семантичну переробку, є вислів (пропозиція), утворений з суб'єкта, предиката і їх аргументів. Досвід людини фіксується в довготривалій пам'яті у формі семантичних одиниць, які можна представити як пропозиції, – найменші одиниці знання, які можуть бути виражені в окремому вислові. Пропозиції можуть мати різні по складності і розгалуженості структури. Структурно вони можуть складатися з ряду універсальних складових. Вони можуть включати: а) зміст факту або події; б) контекст, в якому відбувається подія або існує факт. Факт (подія) може включати: а) суб'єкт, предикат, об'єкт, різні відносини. Контекст може включати: інформацію про місце; інформацію про час.

Модель організації семантичних мереж «ELINOR» (П. Ліндсей, Д. Норман, Д. Румельхарт). Пам'ять людини є складною мережею се-

мантичних одиниць (вузлів) і семантичних відносин між такими одиницями. Знання (поняття) зберігаються в пам'яті у формі незалежних одиниць, які об'єднуються різноманітними семантичними зв'язками. Поняття є «вузол», де сходяться певні семантичні відносини. У довготривалій пам'яті людини існує три основні типи семантичної організації інформації. Поняття – семантичні структури, які зазвичай фіксуються іменниками і визначаються трьома типами відносин: відношення «бути» (людина є тварина); відношення «мати» (людина має очі); відношення «зворотне бути». Події – семантичні структури ситуацій, центром яких виступають дії, які зазвичай фіксуються дієсловами і визначаються двома основними типами відносин: відношення «дійова особа»; відносини з об'єктами. Епізоди – події, які об'єднані пропозиціональними зв'язками, які можуть бути трьох типів: відношення «потім», що веде до нової події; відношення «в той же час», що дозволяє об'єднувати дві події, що одночасно відбуваються; відношення «час», що дозволяє з'єднати події з невизначеним тимчасовим порядком проходження.

Культурно-історична теорія пам'яті (Л.С. Виготський, А. Н. Леонт'єв). Пам'ять сучасної людини – це продукт його культурно-історичного розвитку. Природна біологічна пам'ять у міру розвитку людського суспільства і людської культури заміщається соціально організованими опосередкованими формами.

У людському суспільстві операції запам'ятовування і відтворення результативно формуються в розділеній з іншими людьми діяльності і виконуються за допомогою штучно створюваних знаково-символічних засобів («стимулів-засобів»). Спочатку такими засобами виступають предмети, мова і мовні символи і знаки. Пізніше такими засобами починають виступати штучно створювані знаково-символічні системи (писемність, математичні та інші знаки). Спочатку суб'єкт в своїх діях опановує зовнішніми способами використання знаків і символів: а) для організації та запам'ятовування змісту; б) для організації мнемічних дій. У міру набуття умінь і навиків самостійного зовнішнього використання знаково-символічних засобів з метою запам'ятовування такі уміння переходять в розумовий план свідомості. Зовнішні способи використання знаково-символічних засобів за-

міщаються внутрішніми способами їх використання і забезпечують довільну внутрішню самоорганізацію пам'яті суб'єктом. Розумові форми довільної організації мнемічних дій можуть автоматизуватися, скорочуватися і набувати форми мнемічних операцій.

О. Н. Леонтьєв визначив діяльнісний підхід до процесів пам'яті.

Процеси пам'яті (запам'ятовування, збереження, відтворення, забування) залежать від цілей і особливостей діяльності суб'єкта.

У розвиненій формі процеси запам'ятовування перетворюються в особливий рід довільно організовуваних людських дій. У суспільстві дії передаються як способи організації спеціальних операцій і дій, направлених на організацію процесів запам'ятовування і відтворення різного змісту життєвого досвіду. Оволодіння різними способами дій для досягнення пізнавальних цілей забезпечує зміни у відносинах між мимовільним і довільним запам'ятовуванням.

Мимовільне запам'ятовування може бути як продуктом поточної діяльності, так і результатом відвернення від неї – випадковим запам'ятовуванням. Мимовільне запам'ятовування, що виступає продуктом поточної діяльності, займає в житті людини основне місце. З появою довільної пам'яті мимовільна пам'ять не тільки не втрачає свого значення, але і продовжує удосконалюватися.

У людських діях є фактори, які сприяють мимовільному запам'ятовуванню. Краще запам'ятовується матеріал, який придумується самим випробовуваним або служить продуктом його діяльності, ніж матеріал, який надається в готовому вигляді. Те, що є об'єктом цілеспрямованих дій, запам'ятовується значно краще в порівнянні з тим, що служить об'єктом вже достатньо автоматизованих операцій. Глибинне розуміння і пов'язана з нею інтелектуальна активність є найважливішою умовою продуктивності мимовільного запам'ятовування. Висока активність діяльності забезпечує продуктивне мимовільне запам'ятовування, що перевершує по результатах довільне запам'ятовування в умовах менш активної діяльності суб'єкта. Ефективність довільного запам'ятовування залежить: від мотивів діяльності; від цілей і спрямованості дій.

Виходячи з вищезазначеного, можна окреслити наступні особливості пам'яті у засуджених. У зв'язку з тривалими перервами в отриманні

нової інформації, навчанні у деякої частини засуджених спостерігається знижена точність і готовність пам'яті, відсутність навиків смислового запам'ятовування і заучування нового учбового матеріалу. Суттєво послаблює пам'ять засуджених алкоголь та інші збудливі засоби.

Засуджені часто живуть мимовільними спогадами про минуле життя. Тюремні спогади далеко минулого відрізняються такою жвавістю, яка вражає своєю силою навіть їх самих. В основі цього лежить явище контрасту між життям в колонії і життям на волі. Чим більше здається безнадійно втраченим для засудженого минуле, тим значніше воно відрізняється від сьогодення, тим наполегливіше повертається до нього думка.

Явищем контрасту можна пояснити і той факт, що спогади засуджених носять переважно приємний характер. Хоча людині взагалі властиво більш охоче згадувати приємне, ніж турбувати себе важкими думками, в місцях позбавлення волі ця особливість виявляється ще більш виразніше. При цьому в спогадах засуджених відрізки часу, насичені у минулому цікавими подіями, що добре запам'яталися, здаються довшими, ніж ті, про які згадувати не хочеться.

Проте зміст спогадів засуджених не залишається незмінним, він перебудовується і переосмислюється у зв'язку з еволюцією спрямованості їх особистості. Ті спогади, які раніше викликали приємні переживання, у міру виправлення засудженого можуть викликати інші відчуття (досаду, сором, розкаяння і таке інше).

В процесі виправлення і перевиховання не можна не враховувати індивідуальних відмінностей пам'яті засуджених. Необхідно спиратися на позитивні і долати негативні її сторони. Пам'ять засуджених удосконалюється під час навчання, трудової діяльності і тим успішніше, чим успішніше у них формується свідоме і відповідальне відношення до праці, навчання, отримання спеціальності і таке інше. Для підвищення продуктивності запам'ятовування необхідна ясна постановка пізнавального завдання (чому треба запам'ятати, де буде потрібні дані знання). Важливо також стимулювати мотиви навчання, активізувати на уроках пізнавальні інтереси у засуджених, навчити їх розрізняти пізнавальні завдання в ході навчання (зрозуміти, розібратися в матеріалі і запам'ятати його).

Важливою умовою розвитку пам'яті є вдосконалення мислення і розумових операцій, доведення розумових дій до узагальнених навиків та умінь і використання їх як прийоми запам'ятовування і відтворення.

Перемикання професійно-злочинної пам'яті на корисну для суспільства діяльність відбувається в результаті впливу вихователів на особистість засудженого, особливо на спрямованість, відчуття, характер і волю. Розвитку пам'яті сприяє створення атмосфери зацікавленості і змагальності.

Вихователю доб'ється великого успіху, якщо розвиватиме у засудженого звичку задалегідь у всьому розібратися, перш ніж запам'ятати, уміння відбирати матеріал для запам'ятовування, виділяти в нім головне, уміло розбивати матеріал на порції при заучуванні, своєчасно повторювати пройдене.

2.8. Увага засуджених

Увага – зосередженість діяльності суб'єкта в даний момент часу на якому-небудь реальному або ідеальному об'єкті (предметі, події, образі, міркуванні і таке інше). Увага характеризує також узгодженість різних ланок функціональної структури дії, що визначає успішність його виконання (наприклад, швидкість і точність рішення задачі). У роботах В. Вундта це поняття було віднесене до процесів, за допомогою яких здійснюється виразне усвідомлення змісту сприйманого і його інтеграція до цілісної структури минулого досвіду («творчий синтез»). У сучасній психології виділяють три види уваги. Найбільш простою і генетично результатною є мимовільна увага. Вона має пасивний характер, оскільки нав'язується суб'єктові зовнішніми, по відношенню до цілей його діяльності, подіями. Фізіологічним проявом цього виду уваги служить орієнтовна реакція. Якщо діяльність здійснюється в руслі свідомих намірів суб'єкта і вимагає з його боку вольових зусиль, то говорять про довільну увагу. Вона відрізняється активним характером, складною структурою, опосередкованою соціально-виробленими способами організації поведінки і комунікації, і по своєму походженню пов'язана з трудовою діяльністю. У міру розвитку операціонально-тех-

нічної сторони діяльності, у зв'язку з її автоматизацією і переходом дій в операції, а також в результаті змін мотивації (наприклад, зрушення мотиву на мету), можлива поява так званої довільної постдовільної уваги. При цьому зберігається відповідність спрямованості діяльності свідомо прийнятим цілям, але її виконання вже не вимагає спеціальних розумових зусиль і обмежено в часі лише стомленням і виснаженням ресурсів організму (Н. Ф. Добрині [3]). До характеристик уваги, визначених шляхом експериментальних досліджень, відносяться вибірковість, об'єм, стійкість, можливість розподілу і переключеність. Вибірковість уваги пов'язана з можливістю успішного настроювання (за наявності перешкод) на сприйняття інформації, що відноситься до свідомої мети. Кількість одночасно виразно усвідомлюваних об'єктів береться за величину об'єму уваги, який практично не відрізняється від об'єму безпосереднього запам'ятовування, або короточасної пам'яті. Цей показник багато в чому залежить від організації матеріалу, що запам'ятовується, і його характеру і зазвичай приймається рівним 5-7 об'єктам. У сучасній психології розроблена теорія уваги як функції внутрішнього контролю за відповідністю розумових дій програмам їх здійснення (П. Я Гальперін). Розвиток подібного контролю покращує результативність будь-якої діяльності, зокрема її планомірне формування, дозволяє подолати деякі дефекти уваги, наприклад неуважність.

На сьогодні, в науковій літературі, визначено ряд наукових теорій і моделей уваги. Охарактеризуємо деякі з них.

Модель ранньої селекції. Модель обмеженої пропускнуої спроможності каналу передачі інформації (Д. Бродбент). Суть цієї теорії полягає в тому, що центральна нервова система людини є каналом передачі інформації з обмеженою пропускнуою спроможністю від органів відчуття до вищих механізмів їх обробки. Селекція інформації відбувається на ранніх стадіях сенсорного аналізу стимуляції. Інформація відбирається на основі певних сенсорних ознак фільтром за принципом «все або нічого». При цьому необхідно виділити етапи переробки інформації на ранніх стадіях: дія фізичних стимулів на органи відчуття; сенсорна реєстрація і зберігання всієї інформації, яка поступила в іконічний пам'яті; фільтр, що забезпечує відбір значущої інформації; пізнання і перцептивний аналіз відібраної інформації.

Вся інформація, яка поступає, паралельно обробляється, пізнається, репрезентується в короткочасній пам'яті і піддається попередньому аналізу. Найбільш важлива інформація відбирається для подальшої переробки. Відбір інформації здійснюється на основі очікувань. Найбільш істотна інформація зберігається і піддається подальшій обробці; неактуальна і неістотна інформація забувається.

Модель уваги на основі виборчого ослаблення сигналів (А. М. Трейсман). Існує перцептивний фільтр, розташований між вхідними сенсорними сигналами і вербальним (семантичним) аналізом повідомлення. Фільтр ретельно проглядає вхідну сенсорну інформацію і регулює «потужність» різних сигналів. Після проходження фільтру інформаційні потоки мають різні пороги активації, забезпечуючи перевагу для обробки одного найбільш важливого поточного повідомлення. Існують дві основні стадії обробки інформації. Стадія передувати. При цьому відбувається швидке витягання і обробка інформації, отриманої рецепторами, які дозволяють виділити прості і найбільш помітні ознаки об'єктів. Потім обробка інформації проводиться автоматично, швидко, паралельно без свідомих зусиль і зосередження. Стадія сфокусованої уваги – обробка інформації проводиться послідовно, вимагає зосередження і свідомих зусиль.

Увага як процес передбачення (Ульрік Найссер). Увага є активне передбачення результатів сприйняття, що веде до синтезу сенсорних даних на основі внутрішніх когнітивних схем. Існують процеси передувати, грубої, швидкої, паралельної обробки інформації і процеси фокальної уваги – детальні, повільні, послідовні. При цьому пізнавальна активність носить циклічний характер, що розгортається в часі (пізнавальний цикл). Пізнавальні схеми направляють і організують процеси дослідження, прогнозу і планування поведінки. Процеси дослідження і прогнозу визначають вибір зовнішніх об'єктів. Зовнішні об'єкти через органи відчуття модифікують наявні в пам'яті суб'єкта пізнавальні схеми (далі цикл може повторюватися).

Інформація, яка не піддається поточному прогнозу, сприймається шляхом автоматичного запуску орієнтовних реакцій, що дає початок новим пізнавальним циклам.

Довільна увага людини як вища психічна функція (Л. С. Виготський). Довільна увага формується у людини як вища психічна функція на основі природних психічних функцій. Результативно довільна увага формується від зовнішніх дій до дій самостійних і внутрішніх – розумових. Спочатку дорослий спрямовує увагу дитини на предмети і дії з предметами, використовуючи жести і мову. Опанувавши способами використання жестів і мови, дитина вчиться управляти увагою інших людей. Опанувавши способами використання знаків для організації уваги інших, дитина починає використовувати їх для довільної організації своєї власної уваги. Спочатку опосередковані знаками способи організації уваги носять зовнішній, розгорнений характер, а потім набувають внутрішніх форм.

Увага як автоматизована форма розумового контролю над виконанням орієнтовних дій (П. Я. Гальперін). Два факти лежать в основі утруднень при побудові психологічної теорії уваги: увага ніде не виступає як самостійний процес; вона відкривається як спрямованість, послідовність, зосередженість будь-якої форми діяльності; увага не має свого окремого специфічного продукту.

Формування розумових дій представляє собою подвійне утворення: мислимий наочний зміст; власне процеси мислення як психічні дії, які направлені на певний наочний зміст.

Внутрішня увага формується з контролю над психічною (розумовою) дією, оберненою на наочний зміст. Будь-яка дія включає орієнтовну, виконавчу і контрольну частини. Коли дія стає розумовою і скороченою, то: орієнтовна частина дії перетворюється на побудову наочного поля можливих дій (розуміння); виконавча частина дії перетворюється в асоціативне виконання операцій в розумовому плані свідомості над мислимим змістом предмету дії; контрольна частина дії перетворюється в акт звернення «Я» на мислимий предмет дії і його розумові перетворення. Контрольна частина дії, стаючи розумовою, автоматизованою і скороченою, утворює увагу. На перших етапах свого формування дії контролю самі вимагають уваги. Не всякий контроль є увага, але всяка увага означає особливу форму контролю.

Залежно від того, як здійснювалося скорочення контрольної частини дії – стихійно або шляхом планомірного засвоєння, автоматизу-

ватимуться різні механізми уваги. Автоматизація контролю, яка стихійно складається, над виконуваною дією утворює мимовільні форми уваги. Автоматизація довільно організованого контролю над виконуваною дією, що результативно спирається на усвідомлювані критерії, утворює довільні форми уваги.

При планомірному засвоєнні (у міру перетворення в розумову форму і скорочення) контрольна частина дії здійснюється за допомогою мірки, критерію, зразка, плану і перетворюється в передуючий образ. Цим пояснюються дві основні властивості уваги – вибірковість і позитивний вплив на діяльність, з якою вона пов'язана.

Організація довільного контролю припускає два взаємозв'язані типи операцій: встановлення порядку операцій і дій контролю; виділення чітких критеріїв, на які орієнтуються контрольні операції і дії (об'єкти, предмети, їх властивості, які потрібно контролювати).

Для формування нового прийому довільної уваги необхідно разом з основною діяльністю сформувані розумовий автоматизований план контролю і перевірки ходу її виконання і вірності отримуваних результатів. Довільний контроль може вести до руйнування автоматизованих дій, оскільки дії довільного контролю припиняють виконання контрольованих дій або руйнують автоматизовані форми їх організації. Контроль, направлений на фізіологічні процеси, може призводити до психогенних порушень і захворювань – неврозів.

Виходячи з вищезазначеного, можна дійти до висновку про те, що, як і інші явища психічного життя засуджених, увага розвивається в процесі виховання і навчання, під впливом свідомих зусиль, роботи особистості над собою. Будучи пов'язаною зі всіма сторонами особистості, з її ідейною спрямованістю, інтересами і схильностями, знаннями, вольовими якостями, особливостями темпераменту і характеру, вона формується шляхом всебічного виховання, морального і фізичного становлення людини, строгого режиму її життя, навчання і праці.

Найбільш успішно увага розвивається на основі глибокого усвідомлення засудженим своєї відповідальності за виконання виробничого плану, учбового завдання і доручень, стійкого інтересу до своєї професії, виразного розуміння мети виконуваної роботи (заняття).

Що стосується підтримки і розвитку уваги в процесі трудової діяльності, то успіх тут залежить від зацікавленості засуджених у виробництві, правильного морального і матеріального стимулювання їх праці, створення належних умов на робочих місцях.

Однією з особливостей багатьох засуджених є те, що їх увага морально не вихована: вони нерідко зосереджують свою увагу на фізичних недоліках людей (наприклад, на шрамі, що спотворює обличчя «новачка», який прибув в колонію) або на інтимних обставинах, які викликають збентеження, відчуття незручності у об'єкта уваги, і таке подібне. В той же час багато хто з них може не звернути уваги на старшого за віком і не поступитися йому місцем, не прийти на допомогу людині, яка потрапила в біду. Значну частину засуджених на лаву підсудних і в колонію привела неухважність. У одному випадку – це автомобільна катастрофа, в іншому – аварія на виробництві, в третьому – смертельний результат в лікувальній практиці і таке інше. Неухважність може бути однією з причин скоєння посадових злочинів.

Критерієм вихованості уваги засуджених є розвиток різних форм фокусування об'єктів та чіткість його регулювання. Фокусування означає центральну зону уваги, для якої характерна найбільша ясність та чіткість сприйняття й інших психічних процесів.

Увага високого рівня має вибіркового характеру, що підвищує ефективність пізнавальних можливостей цих процесів. Критерієм розвитку вибіркового уваги є правильність вибору об'єктів зосередженості.

Увага завжди виступає спрямованою. Об'єктом уваги можуть бути різні предмети. Основним критерієм вихованості спрямованої уваги є розвиток її моральної та інтелектуально-вольової основи, самостійності і творчого підходу до виконуваної діяльності.

Цілеспрямованість уваги засуджених є проявом свідомої діяльності та вираженнями її особистісного смислу.

На вихованість уваги засуджених впливають різні властивості особистості, потреби, інтереси, емоційно-вольові якості, ставлення до діяльності, уміння, навички, звички.

Увага виникає на основі таких властивостей особистості, як ставлення до праці, вольових зусиль, умінь та навичок і інших властивос-

тей. Разом з тим увага є передумовою формування інших властивостей особистості, зокрема, організованості у поведінці і діяльності, а також тактовності у спілкуванні з іншими людьми.

Увага засудженого залежить від його ставлення до праці, підвищеного інтересу, захопленості роботою або нестійкого ставлення до неї, слабкості розвитку інтересу і потреби у цьому виді діяльності.

Зв'язок трудових умінь з потребою засудженого у праці піднімає увагу на новий, більш високий рівень розвитку. Увага, залишаючись на рівні уміння, водночас є увагою-звичкою. Остання і є показником вихованості за умови, коли така звичка сприяє розумовому і моральному розвитку засудженого.

У психологічній основі вольової уваги важливі всі вольові якості характеру – цілеспрямованість волі, ініціативність, відповідальність, організованість, наполегливість, витримка і самоконтроль.

Регуляція уваги, що здійснюється засобом мовлення у різних видах діяльності, а також увага до свого мовлення та до висловлювань інших, є показником високого рівня її вихованості.

Важливим критерієм вихованості уваги є розвиток уміння узгоджувати свою увагу з увагою інших.

Внутрішнє мовлення зміцнює і актуалізує зосередженість на предметі думки і є засобом переключення уваги і самоконтролю у міркуванні та спілкуванні.

Критерієм вихованості уваги є єдність уваги і сприймання, уваги і пам'яті, уваги і мислення та уяви, що складає психологічну передумову вихованості уваги.

Емоційність уваги визначається єдністю її з інтелектуальними, моральними та естетичними почуттями.

Розвиток уваги може досягати рівня розвитку уважності у формі співчуття та співпереживання щодо інших людей.

Для високого рівня розвитку уваги характерні гармонійність, урівноваженість всіх трьох видів властивостей уваги, а саме: інтенсивність уваги, її широта (обсяг та розподіл) та єдність стійкості і динаміки, що дає нам переключеність уваги.

Справжню увагу варто відрізнити від удаваної. Справжня увага – це найвищий рівень її зосередженості, широти і активізації в діяль-

ності. Вихована мимовільна увага відрізняється високим рівнем активізації розумового зосередження на основі інтересу, допитливості, емоційного ставлення до об'єкта праці.

Вихованість довільної уваги відрізняється розвинутими волевими зусиллями, опорою у розв'язуванні задачі на мисленнєві дії і операції.

Післядовільна увага актуалізується у стані творчого натхнення в науковій та художній праці.

Для виявлення рівня вихованості уваги велике значення має актуалізація уваги, що відіграє роль настройки на зосереджену працю.

Критерієм вихованості уваги у засудженого є подолання всіх видів відволікань уваги та неухважності на основі формування мотивів учіння та праці високого пізнавального та морального рівнів. Для вихованої уваги у засуджених характерне збереження її регулюючої функції і підтримання стану витримки у наступній роботі.

Працівники колонії повинні привчати засуджених завжди бути уважними до виконання доручення, завдання, незалежно від того, де, коли і в яких умовах виконується та або інша робота. Звичка за будь-яких обставин діяти з великою увагою поступово розвинеться в уважність – одну з найважливіших етичних рис особистості. Особливо необхідно виховувати уважне ставлення засуджених до інших людей як рису людяності, доброзичливості і товариської взаємодопомоги.

2.9. Воля засуджених

Воля – здатність людини, яка виявляється в самодетерміації і саморегуляції своєї діяльності і різних психічних процесів. В якості основних функцій волі виділяють: вибір мотивів і цілей, регуляцію спонуки до дій при недостатній або надмірній їх мотивації, організацію психічних процесів в адекватну систему діяльності, мобілізацію фізичних і психічних можливостей в ситуації подолання перешкод при досягненні поставлених цілей. Поняття «Воля» було спочатку введене для пояснення спонук до дій, здійснюваних за власним рішенням людини. Потім воно стало використовуватися для пояснення можливості вільного вибору при конфлікті бажань людини, пов'яза-

ної з постановкою проблем «свободи волі». Можливість довільно регулювати дії і психічні процеси, підпорядкувавши їх своїм свідомим рішенням, також пояснюється наявністю волі, як і прояв в діях людини таких якостей, як наполегливість, рішучість, витримка, сміливість і таке інше. Різноманіття всіх ситуацій, які вимагають термінової вольової регуляції (подолання перешкод, спрямованість дії в майбутнє, конфлікт мотивів, конфлікт між вимогою підпорядкування соціальним нормам і бажанням і таке інше), можна звести до трьох реальностей, в основі яких лежить необхідність: заповнення дефіциту спонуки до дій за відсутності їх достатньої мотивації; вибору мотивів, цілей, видів дії при їх конфлікті; довільній регуляції зовнішніх і внутрішніх дій і психічних процесів. Як соціальне новоутворення психіки, обумовлене розвитком трудової діяльності, воля може бути представлена як система різних психічних процесів або як особлива внутрішня дія, яка включає різні зовнішні і внутрішні засоби. Участь мислення, уяви, емоцій, мотивів і таке інше у вольовій регуляції призводила в історії науки до перебільшеної оцінки або інтелектуальних процесів (інтелектуальні теорії волі), або афектних процесів (емоційні теорії волі). Були створені теорії, в яких воля розглядалася як первинна здатність душі. Вольова регуляція поведінки і дій є довільною регуляцією активності людини. Вона формується і розвивається під впливом контролю за її поведінкою з боку суспільства, а потім самоконтролю особистості. Вольова регуляція виявляється як особовий рівень довільної регуляції, яка відрізняється тим, що рішення про вольову регуляцію походить від особистості і при регуляції використовуються особові засоби. Одним з таких засобів особової регуляції є зміна сенсу дій. Навмисна зміна сенсу дії, яка призводить до зміни спонуки, може досягатися через переоцінку значущості мотиву, через залучення додаткових мотивів, через передбачення і переживання наслідків дії, через актуалізацію мотивів за допомогою уявної ситуації і таке інше. Розвиток вольової регуляції пов'язаний перш за все з формуванням багатой мотиваційно-сміслової сфери, стійкого світогляду і переконань людини, а також здібності до вольових зусиль в особливих ситуаціях дії. Розвиток цієї здатності пов'язаний з переходом від зовнішніх способів зміни сенсу дії до внутрішніх.

Своєрідність активності особистості знаходить своє вираження у вольових якостях особистості. Вольові якості – це відносно постійні, незалежні від конкретної ситуації, стійкі психічні утворення, що вказують на досягнутий особистістю рівень свідомої саморегуляції поведінки, її влади над собою. Це індивідуальні особливості волі, властиві окремим людям. До позитивних якостей відносять такі якості, як наполегливість, цілеспрямованість, витримка і таке інше. Якості, що характеризують слабкість волі особистості, визначаються в таких поняттях, як безпринципність, безініціативність, нестриманість, боязкість, впертість тощо.

Перелік позитивних і негативних вольових якостей дуже великий, тому розглянемо основні з них. Найбільш чітку класифікацію вольових якостей зробив В.К. Калін [7]. Такі вольові якості, як енергійність, терплячість, витримку та кмітливість відносять до первинних якостей особистості. Функціональні прояви цих якостей є односпрямованими регуляторними діями свідомості, що здійснюються в формі вольового зусилля.

Під енергійністю розуміється здатність вольовим зусиллям швидко піднімати активність до необхідного рівня.

Терплячість визначають як уміння підтримувати за допомогою допоміжного вольового зусилля, інтенсивність роботи на заданому рівні при виникненні перешкоджаючих внутрішніх умов (наприклад, при втомі, при поганому настрої, при незначних хворобливих проявах).

Витримка – це здатність вольовим зусиллям швидко гальмувати (послаблювати, уповільнювати) дії, почуття та думки, що заважають здійсненню прийнятого рішення. Витриманість, самовладання – це уміння людини володіти собою в умовах дії сильних або дуже сильних подразників; витримані люди урівноважені і послідовні, в складній і несподіваній обстановці не піддаються почуттю розгубленості, утримують себе від дій, які викликаються почуттями роздратування, досади, злості, страху.

У середовищі засуджених витримка деколи розуміється невірно, тільки як здатність стримувати прояв своїх емоцій або переносити біль без видимих зовнішніх проявів. Бувають випадки, коли вони вда-

ються до самокалічення, щоб відхилитися від праці. Засуджені, особливо молоді, захоплюються такою «волею» і прагнуть наслідувати цим особам. Викриття аморальності подібної витримки набуває важливе значення у виховній роботі.

Нестриманість – це нездатність людини володіти собою в життєвих ситуаціях. Серед засуджених значну частину складають невитримані люди, які скоїли злочин в пориві гніву, люті і таке інше. Нестриманість серед засуджених виявляється у взаємних образах, бійках, нецензурній лайці. Подолання цієї негативної якості, формування самовладання – одне з виховних завдань працівників колонії. Зустрічаються випадки награної нестриманості: засуджений починає сваритися, ображати вихователів, щоб вивести їх з рівноваги, підірвати їх авторитет. Необхідно розрізнити ці прояви нестриманості і диференційовано впливати на засуджених.

Кмітливість – це здатність при виникненні небезпечної ситуації (для життя, здоров'я чи престижу) зберегти стійкість організації психічних функцій, що не позначається на якості діяльності. Інакше кажучи, сміливість пов'язана з умінням протистояти страху і йти на виправданий ризик задля визначеної цілі.

Існує цілий ряд вольових якостей особистості, які є системними – наполегливість, дисциплінованість, самостійність, цілеспрямованість, ініціативність, організованість та інші. При цьому важливо знати, що базальні (первинні) вольові якості складають основу системних (вторинних) якостей, їх ядро.

Цілеспрямованість полягає в умінні людини керуватися в своїх діях і вчинках загальними і стійкими цілями, обумовленими її твердими переконаннями. Цілеспрямована особистість завжди спирається на загальну, часто віддалену мету і підпорядковує їй свою конкретну мету. Така особистість добре знає, чого хоче досягти і що їй робити. Ясність мети – в цьому полягає її гідність. Цілеспрямована людина позитивної спрямованості, як правило, в житті і діяльності досягає великих результатів. Серед засуджених зустрічаються як нецілеспрямовані (що живуть сьогоднішнім днем, у яких відсутня ясно усвідомлена життєва мета і перспектива), так і цілеспрямовані люди, але аморальної або навіть злочинної спрямованості. Виховання у засуджених

гармонійного поєднання особистих цілей з цілями суспільства, підпорядкування особистих цілей суспільним – найважливіше завдання виховання у них цілеспрямованості.

Наполегливість – це вміння постійно і тривало переслідувати мету, не знижуючи енергії в боротьбі з труднощами. Наполегливість – якість, в якій виявляється ступінь вольової активності людини, направленої на подолання труднощів. Наполегливі люди здібні до тривалої і неослабної особистісної напруги; сила вольового натиску у міру подолання перешкод і руху до мети у них не слабшає, а зростає. Наполеглива особистість правильно оцінює обставини, знаходить в них те, що допомагає досягненню мети. Така особистість здатна до тривалого і неослабного напруження енергії, неухильного руху до наміченої мети.

Справжній наполегливості, яка є важливим показником розвинутої волі, протистоять такі якості, як негативізм і упертість, які свідчать про недолік волі. Подоланню цих, найбільш негативних вольових якостей, які часто зустрічаються у засуджених, повинна бути приділена особлива увага. Негативізм як необґрунтована протидія всьому тому, що походить від інших людей, виражається в бажанні і прагненні в що б те не стало поступати і діяти по-своєму, протидіяти іншим, відкидати поради або вказівки інших. Окремим випадком негативізму є упертість. Уперта людина, навіть розуміючи, що вона не має рацію, може стояти на своєму.

Принциповість – це вміння особистості керуватися в своїх вчинках стійкими принципами, переконаннями в доцільності певних моральних норм поведінки, які регулюють взаємини між людьми. Принциповість виявляється в стійкій дисциплінованості поведінки, в правдивих, чуйних вчинках. Протилежними до цих якостей володіє людина безпринципна.

До вольових якостей, які найбільш характеризують силу волі особистості, належать самостійність та ініціативність.

Самостійність – це вміння обходитись у своїх діях без чужої допомоги, а також вміння критично ставитися до чужих впливів, оцінюючи їх відповідно до своїх поглядів і переконань. Самостійність особистості виявляється в здатності за власним почином організувати

діяльність, ставити мету, вносити в поведінку, в разі необхідності, зміни. Самостійна особистість не чекає підказок, вказівок від інших людей, активно відстоює власні погляди, може бути організатором, повести за собою до реалізації мети.

Ініціативність – це вміння знаходити нові, нешаблонні рішення і засоби їх здійснення. Протилежними якостями до цих є безініціативність та залежність. Така людина легко піддається впливу інших людей, їх дій, вчинків, власні рішення ставить під сумнів, не впевнена в їх правильності та необхідності. Особливо виразно ці якості виступають у формі навіювання.

Однією з важливих вольових якостей людини є її рішучість. Рішучість – це вміння приймати обдумані рішення, послідовно втілювати їх в життя. Рішучість виражає здатність людини своєчасно ухвалювати обґрунтовані рішення і без зайвих коливань і затримок виконувати їх; їй протистоїть нерішучість. Нерішучість є проявом слабкості волі. Нерішуча людина схильна або відкидати остаточне прийняття рішення, або без кінця його переглядати.

Для одних засуджених ухвалення рішення – болісна операція, від якої вони прагнуть скоріше позбавитися, поступаючись якістю ухваленого рішення, тому рішення приймають похапки, недостатньо обдумані і обґрунтовані.

У інших – нерішучість виявляється в постійних суперечностях особистості. Такі особи не уміють володіти внутрішніми конфліктами, коливаються і тому втрачають час при ухваленні рішення.

Треті – нерішучі в самому процесі вольової дії, сумніваються, коливаються або відкладають без достатніх підстав виконання ухваленого рішення.

Воля особистості характеризується також її організованістю, яка полягає в умінні людини керуватися в своїй поведінці твердо наміченим планом. Ця якість вимагає вміння не тільки твердо йти за наміченим планом, а й проявляти необхідну гнучкість при зміні обставин дійсності.

Сукупність позитивних (базових і системних) вольових якостей утворює силу волі особистості. Встановлено, що люди з сильною волею володіють високим рівнем мотивації досягнення. Мотивація

досягнення – це наполегливість у досягненні своєї мети, прагнення до поліпшення результатів, незадоволеність досягнутим, намагання добитися свого, що б не було. Так, люди з високою потребою в досягненні завжди в пошуках ситуацій, де вони могли б перевірити свої можливості, впевнені в успішному завершенні справи, готові взяти на себе відповідальність, рішучі в екстремальних ситуаціях, не втрачають рівноваги в умовах змагання, виявляють велику наполегливість при подоланні зовнішніх чи внутрішніх перешкод.

Висвітлені негативні якості характеризують вольову слабкість людини.

Стійкість волі – духовна і фізична витривалість, яка виявляється в тривалій боротьбі з труднощами, в збереженні сили, що не слабшає при тимчасових невдачах і знегодах. Відсутність духовної стійкості небезпечна тим, що в несприятливих умовах вона може підштовхнути людину на скоєння злочину. Потрапляючи в місця позбавлення волі, нестійкі люди впадають в смуток, втрачають бадьорість духу, не проявляють завзятості і наполегливості в прагненні до виправлення і звільнення. Природно, що перевиховувати таких засуджених важко.

Сміливість – уміння протистояти страху і йти на виправданий ризик в ім'я поставленої мети. Якістю, протилежною сміливості, є боязкість. Із сміливістю не можна ототожнювати нахабство – недолік, який особливо поширений серед негативної частини засуджених. Це – відкрите знехтування елементарних норм взаємин між людьми. Деколи за нахабством засудженого ховається спроба затвердити себе серед інших в ролі сміливої людини. Вона нерідко виявляється в лихослів'ї, браваді, образі людей.

Дисциплінованість – цінна соціальна і особистісна значуща вольова якість. Вона виявляється в точному і неухильному підпорядкуванні своїх дій і вчинків вимогам законів і моральності. Злочинець – людина у край недисциплінована, вона зневажає вимоги громадського обов'язку, порушує закони.

Близьким до дисциплінованості вольовим якостям є ініціативність, тобто здатність людини творчо виконувати свої обов'язки. Ініціативність протилежна інертності, байдужості і байдужому від-

ношенню до справи. Прояв ініціативи вимагає великої концентрації духовних і фізичних сил особистості.

Якщо не направляти енергію засуджених в потрібне русло, то деякі з них можуть проявляти безрозсудну ініціативність, яка перетворюється на звичайну тюремну хитрість, виверткість і витонченість.

Самостійність виявляється в діях, які здійснюються через тверде переконання в правильності своєї поведінки і припускає упевненість в своїх силах, критичність розуму, наполегливість в досягненні мети, здатність узяти на себе відповідальність за здійснювані дії.

Самостійності протистоїть несамостійність – легка податливість зовнішньому впливу, некритичне сприйняття порад інших, навіюваність і конформність особистості. Несамостійність – передумова скоєння злочинів багатьма засудженими. Деякі з них із цієї ж причини не можуть порвати із злочинним минулим. У згуртованому колективі вони підпорядковуються хорошим людям, а в злочинській групі, зграї – на ватажків. Вихованню самостійності у цих засуджених слід приділяти особливу увагу.

Мужність – здатність людини поводитися з гідністю і не втрачати присутності духу в будь-якій, навіть смертельно небезпечній обстановці. Мужня людина – господар своїх відчуттів, потреб і спонук, вона в будь-яких умовах зберігає ясність розуму. Мужність – показник духовної зрілості людини. Визнати свої помилки, з'явитися з повинною, порвати із злочинськими традиціями, не боячись погроз з боку негативної частини засуджених, може людина, що володіє мужністю.

Протилежно мужності – легкодухність. Кримінальний закон передбачає відповідальність за злочини, здійснені по легкодухості. Потрапляючи в місця позбавлення волі, малодушні люди сприяють виникненню негативної обстановки в колективі засуджених. Вони не можуть протистояти натиску злочинських авторитетів, служать у них на посилках і таке інше. Такі люди в злочинному середовищі не користуються ніякою пошаною.

Крайній – ступінь слабовілля людини – знаходиться за межами норм. До вагомих розладів складної вольової дії призводять абулія та апраксія.

Абулія пов'язана з нездатністю, при розумінні необхідності, прийняти рішення, діяти або виконувати це рішення. Причини полягають

у порушенні динамічного співвідношення між корою великих півкуль і підкіркою. Нормальний вольовий акт передбачає оптимальну (не слабку і не сильну) імпульсивність. Якщо інтенсивність імпульсів низька, то вольовий акт неможливий. Так само і при завищеній імпульсивності, коли бажання дає миттєву розрядку в дію (як в стані афекту), тобто відсутнє свідоме врахування наслідків, обмірковування мети, врівноваження мотивів стає неможливим – дія втрачає характер свідомої, вибіркової, вольової.

Апраксія – складне порушення цілеспрямованості дій, яке викликається розладом мозкових структур. При локальних розладах лобних ділянок мозку настає апраксія. Вона виявляється в порушенні довільної регуляції рухів, дій і поведінки в цілому.

Воля, як і весь психічний світ, не є надприродною силою, а виникає і розвивається в процесі життя і виховання. Розвиток вольової регуляції поведінки нерозривно пов'язаний з розвитком спонукань. Для дитинства характерна нестійкість спонукань, залежність їх від безпосередньої ситуації, чим обумовлюється імпульсивність і безсистемність дій. На наступних вікових етапах відбувається об'єднання ситуативних спонукань у більш стійкі утворення з поступовим переходом в єдину мотиваційну систему, що визначає спрямованість поведінки. Разом з тим відбувається розвиток свідомої вольової регуляції поведінки і в цілому активності особистості. Людина набуває здатності оцінювати себе, щоб керуватися в своїй поведінці не випадковими потягами, а системою засвоєних і прийнятих для себе правил і норм моральної поведінки.

Цілеспрямованість, самостійність, рішучість, з якими людина долає труднощі на шляху до здійснення мети, вказують, що вона з об'єкту волі інших людей поступово стає суб'єктом власної волі. Але чи набуває цей процес позитивних форм, чи почнуть виникати збочення – все це буде залежати від системи особистих якостей особистості.

З розвитком особистості вольові якості стають компонентами і рисами характеру. В поведінці проявляється стійкість у розподілі вольових зусиль відповідно до домінуючих інтересів. Вольова активність вже відповідає суспільним вимогам. Але які вольові якості і на якій стадії завершеності включаються в структуру характеру особистості

– це залежить від багатьох обставин, в тому числі від протікання процесу самоствердження, від соціального вибору та самовизначення, від самовиховання кожної особистості.

Виховання волі – це, по суті, процес виховання особистості в цілому, а не якоїсь однієї якості. Існують основні принципи і вимоги щодо формування волі особистості.

Основними вихідними положеннями виховання волі є:

- правильне поєднання свідомого переконування з організацією вимог до поведінки людини;

- другим положенням буде те, що справжні, дієві вимоги повинні характеризуватися тим, що виконання чи невиконання їх буде реально впливати на життєві взаємини особистості з оточуючими, а також на її ставлення до самої себе;

- останнім положенням виховання волі повинно бути сполучення свідомого переконування з організацією практичного досвіду здійснення вольових дій та вчинків особистості.

Позитивне значення для виховання волі мають свідомі цілеспрямовані вправи, пов'язані з свідомим прагненням особистості навчитися володіти собою, опанувати вольовим способом поведінки. Важливою умовою розвитку волі є інтерес до самовиховання волі. Існує багато способів становлення вольової регуляції поведінки особистості в ситуаціях повсякденного життя. Кожну дію можна перетворити у вправу, якщо здійснювати її свідомо, а не за звичкою чи з почуття обов'язку. Істинне призначення волі полягає в тому, щоб спрямовувати, а не в тому, щоб примушувати до чогось. Деякі прийоми вправляння і виховання волі (за Р. Ассаджолі [7]): зробіть що-небудь, чого ніколи раніше не робили; заплануйте що-небудь, а потім здійсніть свій план; продовжуйте робити те, що робили, ще п'ять хвилин, навіть коли ви стомилися і вас почало приваблювати щось інше; зробіть що-небудь досить повільно; коли легше сказати «так», але правильніше сказати «ні», говоріть «ні»; робіть те, що, як ви вважаєте, зараз найголовніше; у найнезначніших ситуаціях вибору робіть його без вагань; чиніть всупереч усім очікуванням; утримуйтеся говорити те, що вас підштовхують сказати; відкладіть те, виконанню чого ви віддасте перевагу саме зараз; спочатку виконайте те, що ви хотіли відкласти.

Виконуйте кожного для одну вправу протягом місяця, навіть коли це видається вам не вигідним.

Волю засуджених найдоцільніше оцінювати по силі, спрямованості, вираженості і стійкості вольових якостей.

Засуджені, як і всі люди, бувають вольовими і слабковільними. У них розрізняють позитивно спрямовану (добру) і негативно спрямовану (злу) волю. Серед них зустрічаються люди із стійкими позитивними вольовими якостями. У багатьох засуджених поряд з позитивними уживаються і негативні вольові якості. Більшості ж їх унаслідок негативної загальної спрямованості властиві стійкі негативні вольові якості, які важко піддаються перевихованню.

Відповідно до вказаних ознак можна виділити наступні групи засуджених:

- засуджені з позитивно спрямованою сильною волею і стійкими вольовими якостями, які скоїли, як правило, злочини ненавмисно, по необережності;

- засуджені з позитивно спрямованою, але слабкою волею, такі, що скоїли злочини під тиском інших людей, а не за власним бажанням; морально вольова нестійкість заважає їм порвати із злочинним життям, ненависним багатьом з них;

- засуджені з негативно спрямованою (аморальною і морально невихованою) слабкою волею. Найчастіше – це особи молодого віку, ще підлітками вони попали під вплив рецидивістів. У цих засуджених необхідно змінювати спрямованість і укріплювати силу волі, формувати позитивні вольові якості;

- засуджені з кримінально спрямованою сильною волею, яскраво вираженими негативними вольовими якостями. Вони умисне скоїли злочини, в групових злочинах грали роль організаторів, а в колоніях прагнуть до лідерства і протидії виховній роботі. Особливо серед них виділяються засуджені, які проявляють негативне, озлоблене відношення до всього, що спрямоване на їх виправлення. Викриття їх егоїстичних устремлень, злодійського «авторитету», недопущення підпорядкування основної маси засуджених їх волі набувають першочергового значення у виховній роботі;

- засуджені, воля яких дезорганізована невірою в можливість стати на чесний шлях життя, втратою перспектив в житті. Безуспішні спроби покінчити із злочинним минулим роблять їх абсолютно безвольними, такими, що сліпо підкоряються обставинам;

- засуджені з психічними аномаліями і хворобливими порушеннями волі, до якої необхідно застосовувати заходи медико-педагогічного характеру.

Головна умова виховання і перевиховання волі у всіх засуджених – підвищення їх ідейної свідомості, подолання бездіяльності, розвиток морально-естетичних відчуттів, виховання потреб і мотивів, подолання їх збоченості, однобічності, вузькості, бідності.

Для того, щоб формувати ту або іншу вольову якість особистості, треба знати, що, з одного боку, в неї входить певний мотив, який забезпечує позитивне відношення людини до бажаної форми поведінки, з іншого – засвоєння відповідних способів поведінки. Так, наприклад, щоб сформувати дисциплінованість як якість особистості, треба активізувати бажання людини бути дисциплінованим і уміння дисципліновано поводитися.

Для виховання сильної волі потрібно створення такої системи засобів, яка забезпечила б постійну підтримку і розвиток мотивів, необхідних для тих або інших вольових якостей.

Воля людини формується не міркуваннями, не якимсь одним понадефективним засобом і навіть не сумою штучно створених, спеціально надуманих вправ (як помилково вважають іноді вихователі і засуджені). Вона міцніє і загартовується в активній діяльності людини, в повсякденному подоланні великих і малих труднощів, в систематичних великих і малих перемогах над собою. Саме у системі таких перемог і накопичується досвід вольової поведінки, створюється і загартовується вольовий характер. Як відсутність фізичних тренувань призводить до постаріння м'язів, так і відсутність тренувань духовних призводить до ослаблення волі.

Тренує і загартовує волю режим, який встановлює численні і різноманітні правила поведінки і що зобов'язує засуджених точно слідувати їм. Щоб не порушити вимог режиму, засудженому доводиться не тільки їх пам'ятати, але і дотримуватися їх, підкорятися

їм, будувати свою діяльність, виходячи з цих правил. Таким чином, режим привчає засуджених управляти своєю поведінкою в умовах позбавлення волі.

Велика роль праці у виправленні і перевихованні волі у засуджених. Для добросовісного виконання виробничого завдання потрібна вольова спрямованість, людині постійно доводиться робити в процесі праці тривалі вольові зусилля, що не тільки сприяє формуванню вольових якостей (наприклад, наполегливості, енергійності, цілеспрямованості, самостійності, дисциплінованості), але і формує уважність, кмітливість, винахідливість, виховує професійні звички, без чого воля людини не може бути повноцінною. Особливо важливо всіляко підкреслювати, що тривала старанність, яка проявляється в праці, відшкодуванні нанесеного збитку – все це вимагає вольових зусиль і самообмежень, а ухилення від виробничої діяльності, обман вихователів в корисливих цілях нічого спільного не мають з вольовим гартом особистості; ухилення від труднощів ще більше розбещує людину, деморалізує її волю.

Сприяє вихованню і перевихованню волі участь засуджених в загальноосвітньому і професійному навчанні. З повною віддачею трудитися на виробництві, брати участь в суспільній діяльності і одночасно вчитися, підвищувати свою кваліфікацію може дійсно вольова людина. Для виховання сили волі особливе значення має привчання людини старанно засвоювати матеріал, що не викликає інтересу, але необхідний в житті, практичній діяльності. Вельми корисним для виховання волі є розвиток стійких мотивів навчання (придбати знання, підготуватися до трудового життя на волі, підвищити кваліфікацію з метою залучення до чесного трудового життя), які додавали б сенс всьому навчанню засудженого в місцях позбавлення волі.

У вихованні волі засуджених велика роль колективу. Коли людина живе, працює і вчиться в колективі, вона формує уміння погоджувати свої дії і вчинки з діями і вчинками інших, підпорядковувати свої інтереси інтересам більшості, зважати на громадську думку, норми гуртожитку, брати участь в досягненні колективної мети діяльності. Максимальною виховною дією володіє той колектив, в якому кожен його член відчуває себе значущою особистістю.

Виравовування вікових особливостей правопорушників – особлива умова успіху при вихованні і перевихованні волі засуджених. Так, підліткам-правопорушникам властиві: прагнення до самостійності, особлива схильність ставити все під сумнів, некритичне наслідування, хвороблива самолюбність і образливість; гостра реакція на оцінку їх вчинків; деяка нестійкість інтересів; підвищена збудливість; нестійкість переконань і вольових якостей.

Виховуючи волю у правопорушників юнацького віку, слід мати на увазі, що риси їх характеру, переконання і вольові якості недостатньо стійкі. Разом з тим у них нерідко спостерігається імпульсивна суперечність мотивів поведінки. Це пов'язано з прагненням до незвичайного, до романтики, з вибором як ідеалу особистості сильною, але негативно спрямованою волею.

При індивідуальній роботі, спрямованій на формування вольових якостей у дорослих, особливої уваги вимагають ті засуджені, які не мають твердих цілей і життєвих установок.

Особливості людей, як вже наголошувалося, можуть виявлятися і в протіканні вольового акту, і у вольових станах, і в якостях волі. Їх необхідно знати, щоб постійно створювати в житті, праці, у відносинах засуджених ситуації з такими труднощами, подолання яких неминуче викличе у них прояви, необхідні для формування слабозвинених вольових якостей. Несмілому, наприклад, доручити зробити доповідь на зборах, не цілеспрямованому – таке завдання, яке вимагає постійних, систематичних, тривалих зусиль, і таке інше.

Не слід забувати про опору на позитивні якості особистості в подоланні негативних її вольових якостей. Так, у несмілого потенційною позитивною якістю може опинитися самокритичність або скромність і таке інше.

Тому велике значення має постійне і диференційоване стимулювання спонуку засуджених до подолання труднощів (своєчасна порада, вимога або схвалення, наказ і популяризація зробленого, заохоченням або покарання). Особливо дієвим стимулятором є довіра.

Спонукає засудженого проявити вольове зусилля вимога, яка повинна бути здійснима і доведена до логічного кінця, тобто до вчинку.

Важливим стимулом повинна бути своєчасна і справедлива суспільна оцінка вольових зусиль. Вихователь або колектив, позитивно оцінюючи вчинок засудженого, тим самим стимулює його повторення. Заслужене заохочення закріплює досягнуті успіхи і сприяє прояву нового зусилля при подоланні труднощів, а незаслужене заохочення і несправедливе стягнення знижують вольове зусилля.

У формуванні у засуджених вольових якостей не можна переоцінити їх прагнення до самовиховання. Важливо допомогти засудженим побачити свої негативні якості, спонукати постійно оцінювати свої дії, усвідомлювати їх наслідки. Критичне відношення до своїх вчинків, можливість до себе – одна з характерних ознак вольової людини.

Питання для самоперевірки

1. В чому полягає фізіологічна основа та зовнішні прояви психічних станів?
2. Яка класифікація психічних станів існує в сучасній науці?
3. Яким чином можливо впливати на психічні стани засуджених в процесі їх перевиховання?
4. Що таке відчуття і яка їх психофізіологічна природа?
5. Які Ви знаєте види відчуттів?
6. Що таке сприймання?
7. Що таке уява?
8. Що таке мислення і що виступає одиницею аналізу процесів мислення?
9. У чому полягають основні особливості формування і розвитку людських форм мислення?
10. Що таке пам'ять, її класифікація і види пам'яті?
11. Які Ви знаєте гіпотези та моделі організації і кодування інформації в довготривалій пам'яті людини?

Завдання для самопідготовки

1. Охарактеризуйте психічний стан засудженого.
2. Визначте основні причини психічних станів засудженого.
3. Охарактеризуйте типічні стани різних категорій засуджених.
4. Охарактеризуйте відчуття засуджених на різні терміни позбавлення волі.

5. Окресліть основні напрямки роботи щодо перевиховання почуття та формування емоційних якостей засуджених.
6. Визначте емоційні особливості і якості засуджених.
7. Охарактеризуйте індивідуальні особливості сприймання у засуджених.
8. Охарактеризуйте особливості мови засуджених.
9. Охарактеризуйте особливості пам'яті у засуджених.
10. Вкажіть на основні особливості розвитку уваги засуджених.
11. Визначте основні умови і шляхи виховання та перевиховання волі у засуджених.
12. Охарактеризуйте вольові якості засуджених.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аткинсон Р. Человеческая память и процессе обучения. М., 1980. – 133 с.
2. Брунер Дж. Психология познания. М., 1977. – 233 с.
3. Додонов Б.И. Эмоция как ценность. М., Просвещение, 1978. с.109-122.
4. Изард К. Эмоция человека. Пер. с англ. М., Издательство МГУ, 1990. с.440.
5. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. М., 1981. – 117 с.
6. Коваленко А.Б. Психология розуміння творчих задач. К., 1994. – 201 с.
7. Кравков СВ. Очерк общей психофизиологии органов чувств. М.-Л., 1986. – 233 с.
8. Лезер Ф. Тренировка памяти. М., 1995. – 111 с.
9. Леонтьев А.Н. Проблема возникновения ощущения. – В кн.: Проблемы развития психики. 3-е изд. М., 1972. – 344 с.
10. М.І. Пірен. Основи етнопсихології. К., 1996. – 204 с.
11. Мили Дж., Мили М. Чувства животных и человека (пер. с англ.) М., 1966. – 322 с.
12. Немов Р.С. Психология. В 2 кн. – Кн. 1. Общие основы психологии, М., 1994.– 455 с.

13. Общая психология. Под ред. А.В. Петровского М., Просвещение. 1986.– 430 с.
14. Общая психология. Под ред. В.В. Богословского, А.Г. Ковалева, А.А. Степанова, М., Просвещение, 1991.– 544 с.
15. Петровский А.В. Введение в психологию, М., 1995. – 332 с.
16. Познавательные процессы и способности в обучении. Под ред. В.Д. Шадрикова. М., Просвещение., 1990 .– 344 с.
17. Психологічний словник. За ред. В.І. Войтка. К., 1982. – 655 с.
18. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. – М., 1989. – 311 с.
19. Смирнов А.А. Избранные психологические труды: В 2 т., Т. 2., М., 1987. – 310 с.
20. Тихомиров О.К. Психология мышления. М., 1984. – 207 с.
21. Хрестоматия по общей психологии: Психология мышления. М., 1981. – 344 с.

РОЗДІЛ 3.

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЯКОСТІ ЗАСУДЖЕНОГО

3.1. Темперамент засуджених

Темперамент (від латин. *tern peramentum* – належне співвідношення частин, відповідність) – характеристика індивіда з позицій його динамічних особливостей; інтенсивності, швидкості, темпу, ритму психічних процесів і станів. Два компоненти темпераменту – активність і емоційність присутні в більшості класифікацій і теорій темпераменту. Активність поведінки характеризує ступінь енергійності, стрімкості, швидкості і, навпаки, повільності, інертності, а емоційність – особливості протікання емоцій, почуттів, настроїв і їх якості: знак (позитивний, негативний) і модальність (радість, горе, страх, гнів і таке інше). Розрізняють власне темперамент як певне стійке поєднання психодинамічних властивостей, які виявляються в діяльності і поведінці, і його органічну основу. Відомо три основні системи пояснень її суті, з якої дві перші мають лише історичний інтерес. Перша (гуморальна) пов'язувала стан організму із співвідношенням різних соків (рідин), у зв'язку з чим виділялися чотири типи темпераменту: сангвінічний, холеричний, меланхолічний, флегматичний (Гіппократ, Гален та інші); ця термінологія стала широковживаною. Друга (конституціональна) походить з відмінностей в конституції організму – його фізичної будови, співвідношення його окремих частин, різних тканин (Кречмер, Шелдон та інші). Третя пов'язує типи темпераменту з діяльністю центральної нервової системи. Вчення І.П. Павлова про вплив центральної нервової системи на динамічні особливості поведінки виділяє три основні властивості нервової системи – сила, рівноваженість, рухливість збудливого і гальмівного процесів – і чотири основних типових їх поєднання у вигляді чотирьох типів вищої нервової діяльності: сильний, урівноважений, рухомий; силь-

ний, урівноважений, інертний; сильний, неурівноважений; слабкий. Першому типу відповідає темперамент сангвініка, другому – флегматика, третьому – холерика, четвертому – меланхоліка. Дослідження Б.М. Теплова і В.Д. Небиліцина показали, що структура основних властивостей нервової системи багато складніша, а число комбінацій значно більше, чим це раніше представлялося. Проте вказані чотири типи темпераменту як найбільш узагальнені, можуть бути використані для вивчення індивідуальності. Темперамент відносно стійкий і несхильний до змін під впливом середовища і виховання, проте він змінюється в онтогенезі.

Темперамент не характеризує змістовну сторону особистості (спрямованість мотиваційної сфери, ціннісні орієнтації, світогляд) і не визначає безпосередньо змістовні риси особистості. Проте властивості темпераменту можуть як сприяти, так і протидіяти формуванню певних рис особистості, оскільки темперамент може модифікувати значення чинників середовища і виховних дій, від яких у вирішальному ступені залежить формування особистості.

У контексті діяльнісного підходу до пояснення психічних явищ психічні властивості (темперамент, характер, здібності) розглядаються як стійкі параметри і якісні особливості протікання психічних процесів в різних ситуаціях, які складаються: а) із стійких форм орієнтування в певному діапазоні ситуацій; б) стійких форм переживання і оцінювання ситуацій; в) стійких форм організації поведінки в різних ситуаціях.

Здійснюючи феноменологічний описовий аналіз психіки, до особової сфери людини зазвичай відносять такі психічні властивості, як темперамент, характер, здібності. При цьому слід пам'ятати, що темперамент не можна вважати властивістю особистості на тій підставі, що він за визначенням не виступає результатом включення суб'єкта в систему соціальних відносин, а переважно є результатом динамічних, функціонально-фізіологічних особливостей реалізації вищої нервової діяльності.

Таким чином, темперамент – сукупність властивостей і особливостей вищої нервової діяльності індивіда (суб'єкта), які визначають динамічні особливості протікання психічних процесів, дій, діяльності та

поведінки людини. Темперамент визначає динамічні прояви різноманітних особових властивостей. У основу першої теорії темпераменту старогрецьким лікарем Гіппократом було закладено припущення про те, що темперамент людини залежить від зміщення в організмі людини чотирьох рідин і переважання однієї з них над іншими: 1) кров («сангвіс»), 2) лімфа («флегма»), 3) жовч («холе»), 4) чорна жовч («мелан холе»). У вітчизняній психології основні положення теорії темпераменту були закладені І.П. Павловим, який вказував на те, що тип темпераменту залежить від типу вищої нервової діяльності. Тип вищої нервової діяльності визначається силою, врівноваженістю і рухливістю протікання нервових процесів. Залежно від сили, стійкості нервових процесів (працездатність, витривалість нервових клітин) виділяються сильні і слабкі типи. Слабкий тип відповідає меланхолійному темпераменту. Сильні типи залежно від врівноваженості нервових процесів (співвідношення між процесами збудження і гальмування в корі головного мозку) поділяються на урівноважені і на неурівноважені типи. Сильний неурівноважений тип вищої нервової діяльності: холеричний темперамент. Урівноважені типи залежно від рухливості нервових процесів (швидкість зміни процесів збудження гальмування і навпаки) поділяються на два види. Сильний урівноважений рухомий тип вищої нервової діяльності: сангвінічний темперамент. Сильний урівноважений інертний тип вищої нервової діяльності: флегматичний темперамент.

В даний час в психофізіології виділяється більша кількість властивостей і, відповідно, типів темпераменту. Б.М. Теплов, В.Д. Небілицин вказують на те, що основні динамічні особливості нервової системи визначаються групою нейродинамічних властивостей, кожне з яких може мати три кількісні параметри:

- силою нервової системи, яка залежить від витривалості і працездатності нервових клітин: а) для збудливого процесу; б) для гальмівного процесу; в) врівноваженість збудливих і гальмівних процесів по параметру сили;

- рухливістю нервової системи, яка визначає швидкість зміни нервових процесів: а) для збудливого процесу; б) для гальмівного процесу; в) врівноваженість збудливих і гальмівних процесів по параметру рухливості;

- динамічністю нервової системи, яка визначає легкість утворення позитивних і гальмівних зв'язків при формуванні умовних реакцій (здібність до навчання в широкому сенсі): а) для збудливого процесу; б) для гальмівного процесу; в) врівноваженість збудливих і гальмівних процесів по параметру динамічності;

- лабільністю нервової системи, яка визначає швидкість виникнення і припинення нервового процесу: а) для збудливого процесу; б) для гальмівного процесу; в) врівноваженість збудливих і гальмівних процесів по параметру лабільності.

Сангвінічний тип темпераменту характеризується високою лабільністю. Умовні рефлекси (як позитивні, так і гальмівні) утворюються легко і відзначаються точністю та міцністю. Сангвініки можуть легко збуджуватись, а також легко гальмувати свої бажання. Діяльність сангвініка характеризується продуктивністю, якщо йому цікаво, то він знаходить щось нове для себе. Якщо стає нецікаво, він починає нудьгувати і полишає розпочату справу, не доводячи її до кінця.

Сангвінік дуже рухливий, легко пристосовується до нових умов життя, швидко знаходить контакт у стосунках з оточуючими людьми, відзначається товариськістю, вільно та розкуто почуває себе у новому оточенні. За спрямованістю він яскравий екстраверт. У колі своїх друзів завжди веселий та життєрадісний. Настрій у нього здебільшого оптимістичний.

Для сангвініка характерна підвищена реактивність, він голосно сміється та бурхливо сердиться. Почуття виникають дуже легко і також легко змінюються, може легко контролювати свої емоції відповідно до вимог середовища.

Надзвичайно легко та швидко схоплює все нове, легко переключає увагу, засвоює нові навички. У нього гнучкий розум, добре розвинуте почуття гумору.

Риси сангвінічного темпераменту по-різному проявляються залежно від спрямованості діяльності людини: якщо немає серйозних інтересів у житті, то вони бувають легковажними та поверховими.

Для холеричного темпераменту характерна циклічність у діяльності та поведінці. Він може повністю віддатися справі, працюючи завзято, енергійно переборювати труднощі на шляху досягнення мети,

і водночас все лишити. Непостійність його настрою та циклічність поведінки пояснюється неврівноваженістю його вищої нервової діяльності та виявляється в переважанні збудження над гальмуванням. Тому інтенсивна діяльність підкірки не завжди достатньо регулюється корою. Це яскраво простежується під час виникнення складних обставин, коли люди цього типу не можуть знайти правильного рішення під час сильного емоційного збудження.

Складне протікання збудження та гальмівного процесу у холерика може призводити до зриву нервової системи з боку гальмування. Тому холеричний тип, який є підвищено збудливим та нестриманим може виявлятися в житті у різних варіантах. Люди з серйозними позитивними інтересами проявляють себе в ініціативних енергійних та принципових справах. Якщо ж таких інтересів немає, холерик виявляється в афективних переживаннях, роздратованості та нестриманості.

Холерик характеризується підвищеною збудливістю та емоційною реактивністю. Він буває нетерплячим, запальним та різким у стосунках, прямолінійним. Його вольові дії дуже поривчасті, якщо йому цікаво, він здатний до високої концентрації уваги, але виявляє недостатню здатність до переключення уваги. За спрямованістю холерик екстраверт, любить бути у центрі уваги, але в спілкуванні невживчивий, любить, щоб усе було, як він того хоче, наполегливий. Володіє організаторськими здібностями. У нього жива міміка, виразна жестикуляція, часто швидкий темп мовлення.

Флегматик – спокійний, завжди врівноважений, наполегливий і завзятий трудівник (І.П. Павлов). Його реакції оптимально пристосовані до сили умовних подразників, а тому вони адекватно реагують на впливи зовнішнього середовища: якщо слабкі подразники, то і реакція слабка, якщо сильні – то сильна. Але властива їм інертність не дає змоги швидко реагувати на швидкі зміни середовища.

Умовні рефлекси у флегматиків утворюються повільніше, але виявляються досить стійкими. Вони вміють контролювати, затримувати та регулювати безумовні рефлекси та емоції. Тому в своїй поведінці, рухах, розмові вони повільні та спокійні. Міміка дуже бідна, голос тихий та невиразний.

Флегматики точно дотримуються виробленого розпорядку життя, і тому ніщо не може відвернути їх від основної праці. Вони працюють зосереджено, наполегливо, визначаються посидючістю, стійкістю уваги. Але переключення уваги у них дещо уповільнене.

За спрямованістю флегматик інтроверт, тому важко сходиться з людьми, не має потреби у нових знайомствах. Разом з тим йому характерна товариськість, однакове ставлення до інших людей, він не схильний до афектів.

Почуття у флегматиків виникають повільніше, ніж у сангвіників та холериків, але визначаються силою, тривалістю і водночас стриманістю у зовнішніх проявах, слабкою експресивністю.

Меланхолік, як слабкий тип темпераменту, характеризується слабкістю як збудливого, так і гальмівного процесів. Тому умовні рефлекси у них нестійкі і від зміни оточення легко гальмуються. У меланхоліків особливо послаблене внутрішнє гальмування, тому їм характерна низька комплексна реактивність, легке відволікання уваги, нетривале зосередження на об'єктах діяльності.

За спрямованістю меланхолік інтроверт, тому він важко переживає зміну життєвого оточення, а потрапляючи в нові умови життя, дуже розгублюється. Він буває надмірно сором'язливим, замкненим, боязким та нерішучим. Не любить нових знайомств і галасливих компаній.

Меланхолік дуже вразлива людина, схильна до астеничних емоцій. Почуття відзначаються повільністю свого перебігу, стійкістю та слабкою експресивністю. Це люди з чутливою натурою.

Для меланхоліка потрібне спокійне, звичайне оточення, де він може успішно працювати і впоратися з будь-якими завданнями.

Описані типи темпераменту у своєму чистому вигляді рідко зустрічаються в житті. У більшості людей поєднуються риси різних темпераментів, тому важко віднести ту чи іншу людину до певного типу темпераменту. Насправді типів темпераменту (як і типів нервової системи) існує більше, ніж чотири. У тих випадках, коли у людини виявляються риси різних темпераментів, слід говорити про змішаний тип темпераменту.

Як ми вже говорили, риси темпераменту вроджені, спадково обумовлені, як і якості нервової системи, які складають їх фізіологічну

основу, але особливості прояву кожного типу темпераменту змінюються з віком. Вікові зміни темпераменту знаходяться у прямій залежності від дозрівання та розвитку організму, його психіки.

Особливості типу темпераменту починають проявлятися вже з раннього дитинства. І тому завдання працівників колонії полягає в тому, щоб враховувати ці особливості та виробляти у засуджених уміння володіти своїм темпераментом.

Як же треба враховувати особливості того чи іншого типу темпераменту в навчальній та трудовій діяльності?

Оскільки у людей сангвінічного темпераменту легко утворюються та залишаються стійкими тимчасові зв'язки, вони легко засвоюють новий матеріал, майже «хапають на льоту». Але внаслідок того, що вони дуже рухливі, їхня увага відволікається від основної справи, то до них слід застосовувати заходи, які б виховували посидючість та зосередженість. Потрібно постійно підтримувати інтерес сангвініка до розпочатої справи, інакше вони почнуть нудьгувати, стають млявими, або, навпаки, починають шукати сторонні негативні збудники та розважатися.

Працюючи з холериками, слід враховувати, що вони легко концентрують свою увагу на тому чи іншому об'єкті, але не можуть її швидко переключати, тому що процеси гальмування у них уповільнені. Працівникам колонії слід так організовувати діяльність засуджених, щоб полегшити успішне переключення уваги та виховувати уміння її переключати.

Холерики також схильні до порушення дисципліни, тому що частіше бувають підвищено збудливими, схильними до афективних реакцій, їх треба захопити цікавими справами і давати виконання доручень. Навички та звички у холерика утворюються легко, але змінити їх буває дуже і дуже важко. Тому перехід від звичних дій до інших, нових, має здійснюватися поступово. Неврівноважені засуджені (якими є холерики) потребують більше часу для утворення нового динамічного стереотипу – тому щодо них не можна використовувати грубих, категоричних заборон, а спрямовувати на іншу діяльність поступово.

У засуджених флегматичного та меланхолійного темпераментів тимчасові зв'язки утворюються повільніше внаслідок недостатньої

рухливості кіркових процесів. Тому їм потрібно давати більше часу на засвоєння та опанування новим матеріалом і таке інше.

Інертність нервових процесів, недостатня рухливість флегматика призводить до того, що вони повільно переключають увагу. Працюючи з ними, слід добирати завдання, які сприяють виробленню більшої швидкості реагування та моторної рухливості. Динамічні стереотипи у флегматиків утворюються повільніше, ніж у сангвініків, а тому їх треба поступово переключати з однієї звичної дії на іншу.

Засуджені меланхолійного темпераменту потребують особливої уваги внаслідок своєї вразливості, швидкої втомлюваності організму. Вони потребують спокійного, сприятливого оточення та продуманого режиму впливу, який передбачає поступовий перехід від звичних умов життя до іншої діяльності та обставин.

Усі типи темпераменту мають свої позитивні та негативні сторони. Так, для холерика позитивним є активність, пристрасність, енергійність; для сангвініка – рухливість, емоційність, чуйність; для флегматика – витримка, спокій; для меланхоліка – глибина та стійкість почуттів, емоційна чутливість. Разом з тим холерики можуть бути нестриманими, різкими, афективними; сангвініки – недостатньо зосередженими, легковажними та поверховими; флегматики – в'ялими, байдужими; меланхоліки – сором'язливими, замкнутими. А тому завдання працівників колонії полягає в тому, щоб виявити ці та інші особливості прояву темпераменту та, спираючись на їх позитивні сторони, намагатися перебороти негативні прояви. Наприклад, виховання може привчити холерика до стриманості у вияві своїх почуттів, яка йому не властива, а меланхолік може стати більш сміливим та рішучим у вчинках.

Правильне виховання та перевиховання засуджених – в контексті проблем темпераменту – повинно полягати в тому, що в процесі формування особистості використовувати характерні для конкретного індивіда якості темпераменту, закріплювати позитивні та гальмувати негативні.

У деяких видах діяльності від рис темпераменту може залежати не тільки хід виконання та перевиховання, але й кінцевий результат. А тому відносно до певного виду діяльності слід говорити про більш чи менш сприятливі динамічні риси психіки. В більшості професій

риси темпераменту, впливаючи на своєрідність процесу діяльності, не впливають на її кінцеву продуктивність. Недоліки темпераменту можуть компенсуватися спеціальною підготовкою, вольовими зусиллями та захопленістю.

Особливості темпераменту проявляються насамперед в особливостях використання способів роботи. Індивідуальний стиль діяльності виробляється та відшліфовується, коли людина активно шукає прийомів та засобів, що допоможуть досягти найкращих результатів. Так, індивідуальний стиль діяльності більш яскраво проявляється у творчих людей, тому що для творчої особистості характерна індивідуалізація прийомів роботи.

Не можна, наприклад, тільки по темпераменту давати кримінальну оцінку особистості. Сам по собі темперамент не може бути кримінальним, він виявляється в кримінальній поведінці особистості в органічному зв'язку з її етичними і іншими властивостями, лише додаючи кримінальній поведінці особливе забарвлення. Якщо, наприклад, сангвінік етично вихований, інтелектуально розвинений, суспільно активний, шанобливо відноситься до норм, не допускає від них відступу. Інший же сангвінік, що не володіє суспільно корисною спрямованістю, не має твердих етичних засад, – людина поверхнева, легковажна, здатна по легковажності до правопорушення.

Вихована людина холеричного темпераменту – це активний борець за правду, герой; невихований же холерик може бути злобною і безглуздою, агресивною і запальною, невитриманою людиною, що легко йде на порушення громадського порядку і здійснення хуліганських дій. Серед хуліганів частіше зустрічаються холерики і рідше флегматики і меланхоліки.

Залежно від етичних засад флегматик може бути працелюбним або ж непомірно ледачим. Він буває необразливим і таким, що викликає прихильність до себе або ж стійким в своїй образі, злості на інших, здатним довгий час виношувати почуття помсти і під його впливом зробити протиправну дію.

Меланхолік – це або терпляча і чуйна людина, або примхливий і черствий, замкнутий і потайний співучасник злочину, виконавець волі інших людей.

У злочинній поведінці темперамент оцінюється завжди в єдності з іншими особливостями особистості, спрямованістю, моральними якостями, розумовим розвитком і таке інше. Хоча непрямий зв'язок між деякими властивостями темпераменту і кримінальною поведінкою існує, він не носить фатального характеру і сильніше виявляється лише при слабкому розвитку інших властивостей особистості і особливо при ослабленні етичних бар'єрів.

У роботі із засудженими необхідно мати на увазі наступне.

По-перше, неприпустимо упереджене відношення до типу темпераменту, не можна вважати один тип темпераменту кращим, інший – гіршим. У засудженого з будь-яким темпераментом можуть бути розвинені всі суспільно значущі якості особистості. Облік особливостей темпераменту важливий, оскільки він дозволяє правильно підшукати індивідуальний підхід до людини і цим сприяти ефективному розвитку позитивних її якостей.

По-друге, тип темпераменту в своїй основі природжений, і тому він не піддається корінним змінам. Наприклад, не можна меланхоліка перетворити на сангвініка. Проте окремі властивості темпераменту в певних межах можуть бути змінені умовами життя, виховання, вони змінюються нерідко також у зв'язку з хворобою і пережитими людиною потрясіннями. Такі життєві зміни окремих властивостей темпераменту не спричиняють за собою зміну типу темпераменту в цілому. Негативні властивості темпераменту можуть вирівнюватися, як вважав І.П. Павлов, лише з часом за допомогою повільних і повторних вправ.

По-третє, тип темпераменту частіше замаскований. І те, що деколи береться за властивість темпераменту, виявляється особливістю характеру. Так, нестриманість як особливості характеру людини легко прийняти за властивість холеричного темпераменту. У зв'язку з етичною і правовою невихованістю і аморальністю засуджених у багатьох з них негативні риси того або іншого темпераменту виявляються в гіпертрофованому вигляді, пригнічуючи і маскуючи собою позитивні.

Знання типу темпераменту і окремих його домінуючих рис необхідно вихователю для підбору індивідуальних методів і засобів

виховної дії. Уміння управляти темпераментом засудженого є однією з найважливіших якостей вихователя. Виховна дія буде результативнішою, якщо вихователь наперед враховує позитивні властивості темпераменту і спирається на них, не дає виявитися негативним властивостям.

Так, у сангвініка слід усувати поверхневність, незібраність, деяку непосидючість і разом з тим необхідно спиратися на його швидку реакцію, ініціативність, рухливість. Щоб не допустити розвитку негативних властивостей сангвініка, потрібно ретельно і систематично його контролювати, що допомагає усунути непосидючість, незібраність. При цьому слід контролювати не взагалі, а в деталях, бо сангвінік не любить вникати в деталі дорученого йому діла. Він повинен мати завжди цікаву справу. До засуджених з сангвінічним типом темпераменту слід пред'являти підвищену вимогливість, включати їх в активну роботу, частіше доручати самостійні завдання; рішуче присікти спроби залишити роботу незакінченою або взятися до нової роботи; не допускати необґрунтованого, поспішного виконання доручення.

Інший підхід повинен бути до холерика. Поривчастості холерика потрібно протиставити тактовну заборону, коректне відношення. Якщо запальний засуджений на щось скаржиться і при цьому зайве гарячиться, то слід дати йому заспокоїтися, прохолоннути, а потім розібратися в суті скарги. Якщо вихователь сам погарячує, почне негайно доводити неправоту засудженого, то неминуча втрата часу, образа, недовір'я, а іноді і грубість. У роботі із засудженими з холеричним темпераментом важлива критична оцінка і самооцінка їх поведінки.

У флегматиків слід усувати повільність, інертність, спираючись на їх працьовитість і наполегливість. У таких засуджених розвиваються позитивні і усуваються негативні якості шляхом систематичної дачі завдань з вимогою вчасно відзвітувати за доручення, високої вимогливості і контролю, правильного дозування роботи, підвищення почуття відповідальності за виконання доручення в строк.

Замкнутість, підозрілість і невпевненість в собі меланхоліка може бути подолана шляхом активного залучення його в колективну діяльність, завантаження посильними завданнями, а також надання йому

підтримки, уваги, довіри, рішучим припиненням насмішок в його адресу, справедливою оцінкою виконаної ним роботи.

Успіхи в навчанні засуджених знаходяться в прямій залежності від їх здатності сприймати і аналізувати матеріал, від швидкості запам'ятовування, стійкості і зосередженості уваги, уміння переключатися з одного виду учбової діяльності на інший і таке інше. Тому ефективність учбового процесу із засудженими залежить і від ступеня обліку індивідуальних особливостей їх темпераменту. Оскільки сангвініки швидко схоплюють матеріал, сприйнятливі і кмітливі, остільки продуктивнішим з ними є активний учбовий процес у високому темпі, з наповненням його практичною діяльністю. Самостійну роботу та індивідуальні завдання сангвініка необхідно ретельно контролювати, розвивати у нього почуття відповідальності, вимагати посидючості, не допускати переоцінки своїх сил.

Флегматик через свою повільність може не встигнути засвоїти новий матеріал, відстає від швидкого темпу занять. Для нього важливо враховувати темп занять, не допускати квапливості.

Холерик за сприятливих умов виключно активний на заняттях, сприйнятливий і кмітливий. Проте властива йому недостатня посидючість, безсистемність в роботі можуть дати негативний результат. Крім того, холерика, як правило, обтяжує повільний хід занять. При недостатній моральній вихованості він здатний на репліки, підказки, заперечення. Досвідчені педагоги зазвичай використовують індивідуальні особливості холериків для організації бесіди, дискусії, індивідуальних завдань, підняття активності на заняттях.

Меланхолік дуже чутливий до умов занять. Докір вихователя, неправильний тон або навіть чийсь сміх він сприймає хворобливо. Для нього треба створити сприятливу обстановку, враховувати можливості зниженої сприйнятливості і підвищеної стомлюваності на заняттях.

Кожна діяльність пред'являє певні вимоги до динамічної сторони психіки людини. Проте не завжди в колонії можна підібрати роботу засудженим з урахуванням їх темпераменту. Тому важливим засобом пристосування засудженого до діяльності є індивідуалізація доручень і виробничих завдань, які максимально відповідатимуть можливостям типу темпераменту засудженого.

Важливим шляхом пристосування особистості до вимог діяльності є подолання негативних проявів темпераменту високими мотивами і установками, підтримкою необхідних психічних станів. Спираючись на стійкі мотиви (інтереси, схильності, прагнення, переконання) і особистісні настановлення, можна викликати у засудженого динамічні особливості поведінки, протилежні тим, які властиві типу його темпераменту. Так, наприклад, дуже цікава робота може викликати у засудженого з меланхолійним типом темпераменту активність і стійкість уваги сангвініка, працездатність і наполегливість флегматика. Ідейні і етичні настанови можуть викликати у холерика стриманість флегматика, а у флегматика – активність холерика.

Люди з різними типами темпераменту успішно справляться з однією і тією ж роботою, якщо у них сформована така система прийомів і способів дій, яка компенсує недостатні властивості їх темпераменту. Важливу роль у формуванні індивідуального стилю роботи відіграє самовиховання.

Особливості темпераменту засуджених повинні враховуватися і при організації психологічної підготовки їх до життя в нових умовах: при направленні із слідчого ізолятора в колонію і перед звільненням з місць позбавлення волі. Так, після оголошення вироку засуджені з різними типами темпераменту переживають різні психічні стани. Меланхолік, наприклад, швидше за все проявить надзвичайну пригніченість, а своє життя вважатиме пропащим. При цьому різке поведення працівника колонії з меланхоліком може викликати у нього крайній стан відчаю, безнадійності. Навпаки, своєчасна тактовна підтримка з боку вихователя, адміністрації допомагає такому засудженому подолати невпевненість і порвати із злочинним середовищем. Меланхоліка страшає невідомість, новизна і незвичність обстановки, в яку він може потрапити в майбутньому. Тому важливо психологічно підготувати його до життя в нових умовах.

Інша справа сангвінік. Він здатний швидко забувати перенесені неприємності і в найкоротші терміни адаптуватися до нових умов, тому строгість і суворість працівників колонії в обігу з ним може дати позитивний ефект. При психологічній підготовці сангвініка важливо

показати йому майбутні труднощі, наприклад життя на волі, не допустити переоцінки своїх сил і можливостей.

Темперамент засуджених важливо враховувати і при комплектуванні їх контактних колективів. У невеликому замкнутому колективі засуджених (бригаді, ланці, камері і таке інше) необхідно підбирати людей з різними типами темпераменту. Це створює умови для оптимальної їх сумісності.

Риси темпераменту є однією з передумов розвитку таких важливих якостей психіки, як характер.

3.2. Характер засуджених

Характер (від грецьк. charak-ter – відбиток, чеканка) – сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що складається і виявляється в діяльності і спілкуванні, обумовлюючи типові для неї способи поведінки. Пізнання характеру індивіда дозволяє із значною часткою вірогідності передбачати його поведінку і тим самим корегувати очікувані дії і вчинки. Характер обумовлений суспільним буттям особистості, засвоєнням соціального досвіду, що в свою чергу породжує типові риси характеру, визначувані типовими обставинами життєвого шляху людей в конкретно-історичних умовах. У єдності з соціально-типовим в характері виступає його індивідуальна своєрідність, що породжується різноманітними неповторними ситуаціями, в яких протікає соціалізація суб'єкта, його виховання і разом з тим залежний від природних передумов розвиток індивідуальності. Серед безлічі рис характеру індивіда деякі виступають як ведучі, інші як другорядні, обумовлені розвитком провідних властивостей, при цьому вони можуть і гармонувати, і різко контрастувати з провідними властивостями, що утворює цілісні або більш суперечливі характеру. Виявляючись в діяльності, характер в ній формується, виявляючи залежність як від її змісту і особового сенсу для індивіда, так і від її реальної, об'єктивно оцінюваної успішності і від суб'єктивного відношення індивіда до своїх успіхів і невдач. Характер виявляється в системі відносин людини до навколишньої дійсності: у відношенні до інших людей (товариськість або замкнутість, правдивість або брехливість,

тактовність або грубість і таке інше); у відношенні до справи (відповідальність або несумлінність, працьовитість або лінощі і таке інше); у відношенні до себе (скромність або самозакоханість, самокритичність або самовпевненість, гордість або приниження); у відношенні до власності (щедрість або жадність, ощадливість або марнотратство, акуратність або неохайність). Характер виявляє залежність від світогляду особистості, її переконань і моральних принципів, виявляючи тим самим свою суспільно-історичну природу. Так, чесність, принциповість, гуманність органічно пов'язані з етичними переконаннями, з якими несумісні лицемірство, безпринципність, бездушність. Проте самі по собі риси характеру не визначають однозначно соціальну позицію індивіда: життєрадісність або тривожність можуть володіти люди, що докорінно відрізняються одне від одного за своїми поглядами і переконаннями. Відносна стійкість рис характеру не виключає його високої пластичності. Для формування характеру вирішальне значення має соціальне виховання, включення особистості в колективи.

Вивченням характеру займається характерологія (від грецьк. *charakter* – відбиток, чеканка і *logos* – учення). Це один з напрямів в німецькій психології ХХ століття, який трактує людську індивідуальність як душевно-тілесну цілісність, первинну по відношенню до навколишнього світу, в якому вона живе, і визначувану в своїй поведінці спочатку властивими нею властивостями. Головний представник – Л. Клагес. Він вважав, що вивчення характеру повинно базуватися на спостереженні, описі і систематичному тлумаченні виразних рухів (а не усвідомлюваних суб'єктивних станів) людини, таких, наприклад, як почерк, жести і таке інше. За цим психологічним вченням стояла метафізична, висхідна до поглядів Ф. Ніцше теорія про «дух як супротивника душі», згідно якої людині властива суперечність між його спонтанним життям в якості неповторної цілісної особистості і універсальним духом, який руйнує її унікальність і неповторність. Найважливішими проблемами характеру як вчення про характери є: встановлення основних типів характеру; «пізнання» типу характеру по його проявах у кожному окремому випадку, що робить можливим цілісне індивідуально-психологічне розуміння і прогнозування пове-

дінки людини в певній ситуації. У історії психології відомо два основні підходи до проблеми характеру. Відповідно до першого, «статичного», характер трактується як незмінний набір (структура) основних рис, безвідносно до аналізу його формування і розвитку. Такий погляд поділяє німецький психопатолог Е. Кречмер, який розглядав характер у зв'язку з будовою тіла як психічну конституцію людини, відповідну його соматичній (тілесній) конституції, пояснюючи його природженими, перш за все ендокринними, чинниками. У психоаналізі З. Фрейда і його учнів (К. Юнга, А. Адлера та інших) утворення окремих рис і типів характеру розглядається як результат напруженої роботи людини по вирішенню конфліктних ситуацій. З цієї точки зору характер виявляється «кристалізацією» боротьби людини за реалізацію свого, багато в чому несвідомого, життєвого плану. Сучасна психологія виходить з визнання суспільно-історичної обумовленості характеру, ролі виховання в його формуванні. Проте якщо одні дослідники ставлять акцент на «природній» основі характеру, пов'язуючи з ним перш за все формально-динамічні особливості поведінки людини, такі, як темперамент, то інші відзначають його роль у формуванні загальної «спрямованості» особистості, її відносини до різних сфер соціального буття.

Надмірна вираженість окремих рис характеру і їх поєднань, яка представляє крайні варіанти норми, що граничать з психопатіями, називається акцентуацією характеру (Д. Леонгард). Акцентуація характеру відрізняється відсутністю одночасного прояву тріади ознак: стабільності характеру в часі, тотальності його проявів у всіх ситуаціях, соціальній дезадаптації. Залежно від ступеня вираженості розрізняють явну і приховану (латентні) акцентуацію характеру, яка може переходити одна в одну під впливом різних чинників, серед яких важливу роль відіграють особливості сімейного виховання, соціального оточення, професійної діяльності, фізичного здоров'я. Формуючись до підліткового віку, більшість акцентуацій характеру, як правило, з часом згладжуються, компенсуються. І лише при складних психогенних ситуаціях, які тривало впливають на «слабку ланку» характеру, можуть не тільки стати ґрунтом для гострих афектних реакцій, неврозів, але і стати умовою формування психопатичного розвитку (пси-

хопатій). Оскільки акцентуація характеру граничить з відповідними видами психопатичних розладів, їх типологія базується на детально розробленій в психіатрії класифікації психопатій, відображаючи, проте, і властивості характеру психічно здорової людини. На підставі різних класифікацій (Д. Леонгард, П.Б. Ганнушкін та інші) виділяються наступні основні типи акцентуації характеру:

- циклоїдний – чергування фаз гарного і поганого настрою з різним періодом;

- гіпертимний – постійно піднесений настрій, підвищена психічна активність з жаданням діяльності і тенденцією не доводити справу до кінця;

- лабільний – різка зміна настрою в залежності від ситуації;

- астеничний – швидка стомлюваність, дратівливість, схильність до депресій та іпохондрії;

- сензитивний – підвищена вразливість, боязливе, загострене почуття власної неповноцінності;

- психастеничний – висока тривожність, недовірливість, нерішучість, схильність до самоаналізу, постійних сумнівів, тенденція до утворення obsesій і ритуальних дій;

- шизоїдний – замкнутість, інтроверсія, емоційна холодність, що виявляється у відсутності співпереживання, труднощах у встановленні емоційних контактів, недоліку інтуїції в процесі спілкування;

- епілептоїдний – схильність до злобно-тужливого настрою з агресією, яка накопичується, виявляється у вигляді нападів люті і гніву (іноді з елементами жорстокості), конфліктності, в'язкості мислення, скрупульозності та педантичності;

- паранояльний – підвищена підозрілість і хвороблива образливість, стійкість негативних афектів, прагнення до домінування, неприйняття думки інших і, як наслідок, висока конфліктність;

- демонстративний істероїдний – яскраво виражена тенденція до витіснення неприємних для суб'єкта фактів і подій, до брехливості, фантазування, залучення до себе уваги, пихатістю, «втечею в хворобу» при незадоволеній потребі у визнанні;

- дістимний – переважання зниженого настрою, схильність до депресії, зосередженість на похмурих і сумних сторонах життя;

- нестійкий – схильність легко піддаватися впливу оточуючих, постійний пошук нових вражень, компаній, уміння легко встановлювати контакти, які мають поверхневий характер;

- конформний – надмірна підлеглість і залежність від думки інших, недолік критичності і ініціативності, схильність до консерватизму.

На відміну від «чистих» типів, значно частіше зустрічаються змішані форми акцентуації характеру – проміжні типи (результат одночасного розвитку декількох типових рис) і амальгамові (нашарування нових рис характеру), такі, що утворюються по певних законах.

Характер – найцінніше надбання особистості. Знання характеру – важлива умова спілкування людей. Це шлях до вирішення проблеми сумісності.

Форми прояву характеру різноманітні. Часто ми майже безпомилково здогадуємося про основні особливості характеру іншої людини з виразу обличчя і очей, з ходи, постави, з того, як вона сидить, пише, розмовляє, як і що робить. Тобто, характер можна визначити із зовнішнього вигляду людини. Показники характеру на обличчі людини можна поділити на статичні та динамічні. Статичні – форма голови, очей, уст, чола, носа і таке інше. Динамічні – міміка – різні рухи обличчя, певним чином пов'язані з психічним образом людини.

Не важко назвати риси характеру, які передаються через вираз очей. Погляд буває зверхнім, з викликом, заздрисним, ревним, безжалісним, зляканим, крижаним, проникливим, лукавим, дурним, розумним, суворим, прилипливим, пильним, відкритим, добрим, лагідним, правдивим, щирим і таке інше. Люди дивляться ліниво, холодно, запитливо, з цікавістю, пильно, спокійно, настирно і таке інше.

Значними характерологічними функціями володіють посмішка, міміка, рух губів. Так, губи можуть скривитися від злості, набути обрису чуттєвості, рішучості або безсилля. З обличчя може не сходити посмішка, сумна або несмілива, кисла або улеслива, здивована або принижена, безглузда або шахрайська, добра або недобра, отруйна або спокійна. Людина може сміятися вульгарно, по-дурному, щиро, незлобливо, відчайдушно, нахабно, щасливо.

Багато рис характеру набувають чіткої об'єктивації в загаднотілесних виразних та локомоторних рухах. Так, обіймами можна висловити привітність, стриманість, щирість. Сидіти можна серйозно, безтурботно, рішуче. Розв'язна хода властива, як правило, й відповідному індивіду; статечна – розсудливій та серйозній людині. Активні та енергійні люди звичайно ходять прямо та рішуче.

Здавна люди звертали увагу на почерк як на одну з можливих форм прояву характеру людини. Справді, вироблення навички письма потребує спеціального навчання та спеціальної системи вправ. Рухи руки, які спричиняє письмо, закріплюються, стають постійними, набувають стійких індивідуальних особливостей, що і забезпечує утворення почерку. Вироблений почерк незмінний довічно, незалежно від того, в який час, де, чим і як ми пишемо. На цій основі графологи вважають, що товщина, нахил літер, натиск під час письма, просторове розташування літер, їх висота та постійність написання, зв'язок букв у слові та ряд інших особливостей письма – все це виражає ті чи інші риси характеру.

Важливим джерелом пізнання характеру є мовне спілкування людей. Так, за тембром, інтонацією голосу можна судити про справжню та несправжню щирість людини, яка говорить, про її схильність до доброти, розсудливості, суворості та інше. Багато може сказати голос: пишномовний, скрадливий, ласкавий, несміливий, злісний, схвилюваний, торжествуючий, солодкавий, ніжний.

Однак основною формою прояву та основним способом виміру характеру є дії людини, її реальні вчинки та операції. За співвідношенням дії та мотиву не важко визначити риси характеру, які в них об'єктивуються. Але якщо справжні мотиви дій маскуються, ховаються високоморальними міркуваннями та «турботами», то не завжди вдається точно розкрити характерологічні особливості суб'єкта. Так, не завжди вдається розкрити лицеміра, вимагача та хабарника.

Невід'ємною якістю кожної характерологічної дії та вчинку є те, що в одній і тій самій ситуації можливе сполучення його різних сторін, які виступають показниками деяких взаємопов'язаних, але відмінних одна від одної рис характеру. Тому нерідко за одним вчинком (дією) можна багато дізнатися про характер тієї чи іншої людини.

Найбільш інформативними формами прояву характеру є робочі операції (дії, якими виконується та чи інша діяльність) та результати, продукти діяльності. У робочих операціях безпосередньо відображається реальне ставлення людини до діяльності, що може виражатися в таких рисах характеру, як старанність та сумлінність, ретельність та енергійність, ентузіазм та вдумливість тощо. І все ж таки найповніше характерологічний портрет людини розкривається в продуктах, результатах її діяльності. За результатами праці відбувається селекція рис характеру, визначаються здібності людини, її моральна зрілість, емоційна рівновага, вольова та інтелектуальна сила.

Знання форм прояву характеру впливає на визначення методів його вивчення. Були спроби визначити характер людини та передбачити її долю за лініями та бугорками долоні (хіромантія). Поширення набули погляди, згідно з якими на підставі краніометричних даних нібито можна судити про характер людини, якості його розуму (френологія). Багато людей захопилися, особливо письменники, за лініями та зморшками на обличчі, рухами та міміці обличчя визначити характер (фізіогноміка). Причому зародження вивчення характеру за допомогою таких способів виявляються в глибокій давнині. Як згадувалося раніше, основним методом пізнання характеру для графологів є почерк.

У ХХ сторіччі популярним стало вчення про психоаналіз. Його представники (Фрейд, Юнг, Адлер та їх послідовники) вважають, що пізнати людину, її характер можна тільки шляхом проникнення в ділянку підсвідомого, найглибшу частину її інтимного світу, де, на їх думку, зосереджені особисті потреби та конфлікти індивіда, його невирішені проблеми. У підсвідомості зберігається весь пережитий досвід, який не присутній у свідомості в цей час, але який стимулює аномальні форми поведінки, залежні від нерозв'язаних конфліктів, які хвилюють суб'єкта. Звідси проникнути у підсвідомість можна лише за допомогою таких методів, як аналіз описок, обмовок, запам'ятовувань, фантазій та сновидінь людини, а також методу вільних асоціацій, проєктивних тестів і таке інше. Однак зводити вивчення характеру тільки до проникнення в ділянку підсвідомого неправомірно насамперед через обмеження його пізнання.

Позначаючись на зовнішності людини, характер найбільш яскраво виявляється в її вчинках, поведінці, діяльності. Про характер слід судити насамперед на основі вчинків людей, в яких найбільш повно відображається їх суть.

Система звичних дій і вчинків – фундамент характеру людини. Від аналізу вчинків до синтезу їх у характері, в психологічному образі особистості і від зрозумілого характеру до вже передбачуваних вчинків – такий шлях проникнення в сутність індивідуального характеру.

Людина за своєю сутністю діяльна. В структуру людської діяльності входять як різні мимовільні, автоматизовані рухи (міміка, пантоміміка, хода тощо), так і довільні дії різного ступеня складності. Рухи і дії, виконання яких стає в певних умовах потребою для людини, як відомо, називаються звичками. Найбільш вдалий портрет не дає стільки відомостей про характер людини, як його звичні дії і рухи.

І все ж таки об'єктивні і безперечні дані про характер людини дають не ці мимовільні дії і рухи людини і не риси її зовнішності, а її свідомі і довільні дії і вчинки. Саме за вчинками ми робимо висновки, якою є людина.

Таким чином, характер має соціальну природу, тобто залежить від світогляду людини, змісту і характеру її діяльності, від соціальної групи, в якій вона живе і діє, від активної взаємодії з іншими людьми.

Своєрідність характеру людини додають інтелектуальні, емоційні і вольові особливості. Тому для оцінки характеру засудженого важливий облік саме цих його особливостей.

Інтелектуальними рисами характеру є спостережливість, кмітливість, винахідливість, здатність швидко орієнтуватися в нових умовах і таке інше. Сама по собі кожна окремо інтелектуальна риса характеру не може бути правильно оцінена без урахування спрямованості інтелектуальній діяльності засудженого. Якщо інтелектуальні риси характеру засудженого реалізуються в суспільно корисній діяльності і прояв їх стимулюється позитивними мотивами, то ці риси необхідно у нього розвивати. Якщо ж інтелектуальна діяльність засудженого направлена на порушення режиму, здійснення правопорушень, ухилення від роботи, то ясно, що він є підвищеною суспільною небезпечкою. Злочинець-інтелектуал вимагає особливого підходу у виховній

роботі, суть якого полягає в переключанні розумової активності засудженого на суспільно корисну діяльність: навчання в школі, раціоналізацію і винахідництво і таке інше. Нерозвиненість інтелектуальних рис характеру також буває у засуджених. В цьому випадку ми зустрічаємося з тупим, нерозвиненим злочинцем.

Вольові риси характеру – самостійність або несамостійність, рішучість або нерішучість, наполегливість або упертість. У людини з сильною волею, рішучою і наполегливою характер стає сильним і визначеним, і навпаки, безвілля зазвичай ототожнюється із слабохарактерністю. Разом з розвитком волі міцніє і характер людини. Оцінка характеру по вольових якостях припускає їх зіставлення з мотивами, які спонукають проявляти наполегливість, рішучість і таке інше. Наполегливість переконаного злочинця-рецидивіста і наполегливість засудженого, який прагне стати корисним членом суспільства, як вольові риси характеру мають протилежну суспільну оцінку.

Емоційні риси характеру – пристрасність, вразливість, емоційна чуйність, життєрадісність і таке інше. Залежно від переважання тих або інших емоцій і почуттів можна виділити засуджених з афектними рисами характеру, пристрасних, оптимістів, скигліїв, апатичних і таке інше. Емоційні риси характеру також можна оцінити як позитивні (наприклад, емоційна чуйність) і негативні (наприклад, черствість). Ці риси характеру слід оцінювати в зіставленні з тими потребами і мотивами, які викликали дане емоційне відношення.

Всі вказані властивості характеру знаходяться в складному, іноді суперечливому взаємозв'язку. Характер динамічний: він змінюється і розвивається впродовж всього життя людини. Змінюються обставини життя і діяльності особистості, вимоги до людини – змінюється і характер.

Характер засудженого склався в його взаємодії з навколишніми людьми, під впливом обставин життя і виховання. Щоб зрозуміти якісні особливості характеру засудженого, необхідно розкрити його життєвий шлях, встановити, які умови життя і виховання особливо повно вплинули на нього, його формування. Важливо виявити відхилення від норми в характерах засуджених, класифікувати їх характери по видах відхилень.

У характерах засуджених слід виділяти загальне, що їх об'єднує, і особливе, що відрізняє один від одного. Переважання індивідуалістичних і егоїстичних устремлінь – ось те загальне, що об'єднує характери засуджених і чим визначається ступінь злочинної зараженості їх особистості.

Ступінь злочинної зараженості особистості залежить від величини і змісту відхилень в характерах засуджених. До них можна віднести жадність, прагнення до збагачення будь-якими засобами і способами, які породжують цілу групу злочинів проти власності. Підвищена імпульсивність у поєднанні з легковажністю і відсутністю відповідальності за свою поведінку складає суб'єктивну передумову до хуліганства. У психологічному механізмі хуліганства велике місце займає пияцтво, яке сприяє формуванню у особистості негативних рис характеру, підвищує ступінь її збудливості, послаблює її етичні гальма, притупляє почуття відповідальності за свою поведінку, ускладнює самоконтроль.

Підвищена ефективність за відсутності стійкості і самовладання є суб'єктивною передумовою скоєння злочинів в стані сильного душевного хвилювання. Підвищена навіюваність і несамостійність в характерах засуджених, образливість і безвідповідальність можуть бути причиною залучення їх в групові злочинні дії в місцях позбавлення волі (бійки, порушення режиму, групова непокора і таке інше).

Перераховані особливості характеру засуджених не є патологічними. Разом з ними виділяються патологічні відхилення від норми – психопатії, такі, як патологічний афектний тип, істеричний тип, тип з маніакально-депресивним психозом і таке інше. Ці відхилення в характерах небезпечні в соціальному відношенні. Засуджені з такими відхиленнями підлягають примусовому лікуванню.

Найважливішою умовою виправлення і перевиховання характеру засуджених є уміння їх вивчати і оцінювати. Для цього вихователів необхідно володіти методами психології. Оскільки характер людини виявляється в справах, то для успішного його вивчення і об'єктивної оцінки першорядне значення має зіставлення змісту (що засуджений робить) з манерою поведінки (якими способами він робить). Істотне

значення для оцінки характерів засуджених має вивчення їх поведінки і діяльності в умовах, що викликають стресову ситуацію.

Характер людини починає формуватися на ранніх етапах її життя. Відхилення в характері виникають впродовж всього життя людини. Тому виявленню витоків і причин відхилень і об'єктивній оцінці характерів засуджених сприяє знання їх життєвого шляху і виховання до скоєння злочину. Необхідні відомості про характер засудженого вихователь черпне з особистої справи і характеристик, наявних в ній, листування і зустрічей з його рідними і знайомими. У бесіді із засудженим вихователь може отримати відомості про його спрямованість (інтереси, відношення до навчання в школі, до праці і таке інше). Але основні відомості про характер вихователь отримує тільки в результаті тривалого спостереження за життям і діяльністю засудженого, узагальнення незалежних характеристик.

На основі глибокого вивчення засудженого вихователь складає на нього психологічну характеристику, в якій відображається: загальний тип характеру, його повнота, цілісність, визначеність, сила, ступінь стійкості і мінливості тих або інших рис, а також ступінь кримінальної зараженості характеру. Далі визначаються програма і тактика роботи із засудженим по перевихованню його характеру.

Виправлення і перевиховання характеру засудженого підпорядковано загальним закономірностям виправлення і перевиховання його особистості. Звідси витікає важливе педагогічне правило: для формування цілісного високоморального характеру у засуджених необхідний всебічний розвиток їх особистості.

Перевиховання характеру у засуджених потрібно здійснювати шляхом виправлення не окремих його рис, а їх сукупності. У цьому і полягає стратегія перевиховання характеру. Так, формування дисциплінованості як риси характеру пов'язано з формуванням ряду взаємопов'язаних рис: уважності, наполегливості і старанності, принциповості й ініціативності, самостійності і таке інше. Тільки одночасно виховуючи всі ці риси в сукупності, можна виховати дисциплінованість як рису характеру.

Оскільки основний зміст характеру складають якості спрямованості особистості, то найважливішою умовою перевиховання характеру

у засуджених стає зміна їх спрямованості, формування настанови на виправлення.

Важливу роль в цій справі відіграє психологічно правильно поставлене ідейне і етичне виховання засуджених. Чим повніше вихователь доносить до засуджених зміст ідей, у душі яких вони перевиховуються, тим швидше долаються у них помилкові або антинаукові погляди і переконання, формуються етичні настанови і ідеали, що впливають на їх характер.

Характер засудженого виявляється у відносинах і формується відносинами. Першочергове значення має глибоке роз'яснення засудженому об'єктивних відносин, в які він включений в процесі відбування покарання. У міру усвідомлення і ухвалення безконфліктних зв'язків з суспільством, колективом, адміністрацією у засудженого складається правильне відношення до злочину і покарання, до вимог режиму і трудової діяльності. Результатами цього є розкаяння в довершеному злочині, бажання чесною працею і зразковою поведінкою спокутувати провину і довести своє виправлення.

Разом з тим неприпустимо обмежуватися лише роз'ясненням, необхідно практично включати засудженого у всі багатобразні відносини, в активне життя і діяльність колективу загону і колонії.

Сильний вплив на характер засуджених має стиль спілкування і відношення в колективі засуджених. Ставлення пригнічуюче або підбадьорююче, грубе або м'яке, сухе або емоційне формує протилежні риси характеру у засуджених. Отже, позитивні форми відносин і спілкування повинні насаджуватися в обігу засуджених один з одним і з працівниками колонії.

Особливе значення в перевихованні характерів у засуджених набувають конфліктні ситуації, які сприяють швидшому виявленню тих або інших рис характеру, а іноді і їх формуванню. При абсолютно однакових зовнішніх обставинах, наприклад, при несправедливому, суворому стягненні, у різних засуджених зміни в характері можуть відбитися в протилежних напрямках. Одні замикаються, озлоблюються, а інші стають людянішими. Ця відмінність залежить від того, який вихід з конфліктної ситуації знайшла людина, яку поведінку вона обрала, переживши потрясіння.

У перевихованні характеру у засуджених велике значення має правильне сприйняття ними позитивного досвіду поведінки і наслідування іншим людям. Вихователь повинен своєю поведінкою показувати засудженим приклад для наслідування і орієнтувати їх на сприйняття позитивного досвіду інших засуджених. Проте нерідко засуджені наслідують негативним прикладам: поведінці «авторитетів» кримінального світу. Вибір зразка для наслідування багато в чому залежить від громадської думки в колективі засуджених. Важливо формувати в їх колективі позитивну громадську думку, яка регулювала б поведінку людей, допомагала долати негативні думки, носіями яких є злісні порушники режиму.

Характер засудженого формується і виявляється в активній діяльності і вчинках. Тому у виправленні і перевихованні характерів необхідно приділяти особливу увагу організації діяльності і поведінки засуджених.

Саме у діяльності формуються ті індивідуально-своєрідні способи дії, в яких виражається характер. Щоб дії людини в процесі її діяльності і поведінки стали характерними, вони повинні придбати особливу якість – автоматизм. Одна з умов формування автоматизму – це систематична і наполеглива справа у відповідних діях і вчинках. У цьому виявляється зв'язок характеру із звичками. Розвиток багатьох рис характеру йде від вчинку до звички, а від неї до рис характеру.

Важливо разом з формуванням у засуджених позитивних звичок одночасно руйнувати негативні. Руйнування негативних звичок і рис характеру з фізіологічної точки зору – це руйнування стереотипу, згасання тимчасових нервових зв'язків в корі головного мозку. Найефективніше цей процес протікає тоді, коли тимчасові нервові зв'язки не знаходять постійного підкріплення. У повсякденному житті засудженого негативні звички не виявлятимуться, якщо в колонії створені такі умови, в яких кожного разу він вимушений поступати відповідно до норм.

Формування позитивних і руйнування негативних звичок і рис характеру відбувається за двома напрямками: від правильного розуміння (усвідомлення) того, як потрібно поступати, діяти, до організації поведінки; від організації правильної поведінки (досвіду) людей до його усвідомлення.

Велике значення у формуванні позитивних звичок і закріпленні їх в риси характеру має систематичність певних дій і вчинків. Систематичність в діях і вчинках засуджених забезпечується багато в чому таким елементом режиму, як добре продуманий розпорядок дня, який дозволяє регулювати поведінку і за часом (початок тих або інших робіт, дій, вчинків, їх закінчення, перехід від одних дій до інших і таке інше), і за змістом діяльності (систематичний контроль, оперативна оцінка вчинків засуджених, своєчасне стимулювання позитивних дій і таке інше). Дисциплінована поведінка у людини формується швидше, якщо попереджати провини, усувати передумови, що сприяють порушенню норм поведінки.

Важливою умовою руйнування негативних звичок є категоричне засудження кожного прояву негативної поведінки. Проте проста заборона тут не завжди ефективна. Успішніше погані звички руйнуються шляхом переключення активності засуджених з негативних дій на позитивні (принцип сублимації).

Особливе значення у формуванні характерів у засуджених має трудова діяльність. У роботі формуються працьовитість, а також такі вольові риси, як: наполегливість, організованість, самостійність; характер засудженого набуває цілісності і визначеності, сили і стійкості. В процесі праці слід спонукати засуджених до занять раціоналізацією і винахідництвом, що сприяє не тільки підвищенню продуктивності праці, переключенню енергії засуджених на корисні справи, але і формуванню позитивних рис характеру і їх закріпленню.

Характер у засуджених перебудовується і зміцнюється в учбовій діяльності – на заняттях в школі і професійних училищах. При цьому ефективніше виправляється і перевиховується характер засуджених за умови постійного ускладнення вимог до нього. Чим складніше доводиться засудженому долати труднощі в процесі навчання, тим краще формуються у нього наполегливість і активність; чим активніше і усвідомлено проходить процес навчання, тим сильніше стає у нього характер; чим організованіше проводяться заняття, тим швидше дисциплінованість стає рисою його характеру.

Необхідною умовою перевиховання характеру у засуджених є їх самовиховання. Самовиховання йде успішніше, якщо засуджені зна-

ють, що таке психіка, її структура, які риси характеру властиві їм. Тому із засудженими важливо проводити лекції і бесіди з питань психології, виховання і самовиховання, розповідати їм, як в умовах колонії організувати роботу по виправленню і перевихованню свого характеру.

3.3. Здібності засуджених

Здібності – індивідуально-психологічні властивості людини, які слугують умовами успішного здійснення якої-небудь діяльності і які виявляються по відмінностях в динаміці оволодіння необхідними для такої діяльності знаннями, уміннями, навичками. Здібності – індивідуально-психологічні особливості особистості, що є умовою успішного виконання тієї або іншої продуктивної діяльності.

Предметом спеціального психологічного вивчення здібності стали в ХІХ столітті, коли роботи Ф. Гальтона поклали початок експериментального і статистичного дослідження відмінностей людей. Здібності виявляються в процесі оволодіння діяльністю, в тому, наскільки індивід за інших рівних умов швидко і ґрунтовно, легко і міцно освоює способи її організації і здійснення. Вони тісно пов'язані із загальною спрямованістю особистості, з тим, наскільки стійкі схильності людини до тієї або іншої діяльності. У основі однакових досягнень при виконанні якої-небудь діяльності можуть лежати різні здібності, в той же час одна і та ж здібність може бути умовою успішності різних видів діяльності. Це забезпечує можливість широкої компенсації здібностей. Одним з важливих моментів в процесі навчання і виховання є питання про сензитивні періоди, які сприяють становленню тих або інших здібностей. Передбачається, що формування здібностей відбувається на основі задатків. Якісний аналіз здібностей направлений на виявлення таких індивідуальних характеристик людини, які необхідні для ефективного здійснення якого-небудь конкретного виду діяльності. Кількісні вимірювання здібностей характеризують міру їх вираженості. Найбільш поширеною формою оцінки ступеня вираженості здібностей є тести (досягнень, інтелекту, креативності). Рівень і ступінь розвитку здібностей виражають поняття таланту і геніальності.

Вивчення конкретно-психологічних характеристик різних здібностей дозволяє виділити загальні якості індивіда, які відповідають вимогам не одного, а багатьох видів діяльності, і спеціальні якості, які відповідають вужчому колу вимог даної діяльності.

Спеціальні здібності (від лат. *specialis* – особливий) – психологічні особливості індивіда, які є можливостями успішного виконання їми певного виду діяльності (музичної, сценічної, літературної і таке інше). Розвиток спеціальних здібностей спирається на відповідні задатки, наприклад, музичний слух і пам'ять. В даний час показано існування особливих сензитивних періодів, впродовж яких розвиток спеціальних здібностей відбувається особливо сприятливо. Через багатозначність задатків можливе формування спеціальних здібностей на анатомо-фізіологічній основі. Таким чином, певний рівень спеціальних здібностей може бути сформований практично у будь-якої людини.

Існує два протилежні пояснювальні принципи, які часто закладаються в теорії здібностей: здібності переважно успадковуються; здібності переважно формуються і розвиваються впродовж індивідуального життя. У вітчизняній психології основні пояснювальні принципи теорії здібностей були закладені в роботах Б.М. Теплова і в подальшому конкретизувалися в численних дослідженнях.

В.М. Дружинін в своїй теорії дворівневої структурної організації психічних здібностей людини вказував на те, що психіка людини ґрунтується на процесах придбання, перетворення, збереження знань. Відповідно слід виділяти три основні групи психічних здібностей:

- здібності до придбання знань в процесах навчання – учбові здібності;
- здібності до застосування знань – інтелектуальні здібності;
- здібності до перетворення і самостійному побудові знань – творчі (креативні) здібності.

Кожна група здібностей має дворівневу структурну організацію.

До першого рівня належать структурні компоненти, які переважно визначаються спадковістю: індивідуальні форми придбання знань і умінь; здібності, використовувані для навчання чому-небудь новому, – процеси запам'ятовування, індуктивне міркування (узагаль-

нення), сприйняття просторових відносин; потенційна креативність. До другого рівня належать структурні компоненти, які переважно визначаються впливом зовнішнього середовища: довільно організована здібність до придбання різноманітних знань і умінь; здібності, що виникають на основі накопичення життєвого досвіду і знань, – уміння формулювати думки, аналізувати проблеми, робити висновки, використовувати різноманітні стратегії для вирішення завдань (розвивається впродовж всього життя людини); актуальна креативність (загальний сензитивний період розвитку в 3-5 років) та спеціалізована (формується в період 13-20 років).

Діяльнісний підхід до аналізу і пояснення здібностей вказує на те, що, по-перше, людські здібності мають суспільно-історичний характер походження і їх зміст і діапазон змінюється услід за зміною змісту різних видів людської діяльності. По-друге, біологічними передумовами і умовами розвитку здібностей є задатки – морфологічні (анатомічні) і функціональні особливості організації мозку, органів відчуття, опорно-рухового апарату і інших систем організму. Задатки багатозначні можуть лежати в основі розвитку різних умінь і здібностей. По-третє, впродовж індивідуального життя у міру включення в різні види діяльності і оволодіння різноманітними діями у кожної людини на основі задатків формується індивідуальний діапазон здібностей. Здібності формуються і розвиваються у міру включення суб'єкта в різні види дій і діяльності. Здатність виявляється: а) як швидке і ефективне оволодіння певним діапазоном операцій і дій; б) як отримання високих результатів при реалізації таких операцій і дій. Люди з різними задатками можуть опанувати однаковими видами дій і діяльності. По-четверте, здатність є узагальнене уміння виконувати певний діапазон дій та вирішувати певний діапазон завдань. У психологічну структуру здатності включається ряд функціональних компонентів: діапазон способів орієнтовних операцій, необхідних для організації і виконання певних дій; діапазон способів планування і організації дій на основі попереднього орієнтування; діапазон виконавчих операцій, які забезпечують реалізацію певних дій.

Загальна здібність індивіда свідомо орієнтувати своє мислення на нові вимоги: це загальна здатність психіки пристосовуватися до

нових завдань і умов життя, визначається як обдарованість (Штерн). Аналогічне визначення дають Клапаред, Герстон та інші автори. Воно знайшло своїх критиків: Спірмен, який спрямував свої заперечення проти «пристосування» і проти теологічності штернівського визначення. Але визначення, дане Штерном, є показовим для сучасного трактування проблеми обдарованості.

Обдарованість – це ніби дар, який людина одержує, щось природне, спадково зумовлене. Обдарованість є функцією всієї системи, функцією особистості. Обдарованість означає внутрішні можливості розвитку особистості, які співвідносяться з умовами її розвитку. Природні задатки організму самі по собі не визначають однозначно обдарованості людини. Вони входять лише невід’ємним компонентом в ту систему умов, які визначають розвиток особистості, визначають і її обдарованість. Обдарованість виражає внутрішні можливості розвитку не організму як такого, а особистості. Вона обумовлена всією її історією і проявляється на різних етапах її розвитку. Однак якщо обдарованість виражає внутрішні особливості особистості, то до неї повною мірою можна віднести основне положення, що визначає психологічну концепцію: внутрішнє завжди опосередковане зовнішнім і невіддільне від нього.

С.Л. Рубінштейн виділяє спеціальну обдарованість, яка включає в себе співвіднесення внутрішніх психічних умов з вимогами спеціальних видів діяльності. Це співвіднесення обдарованості з конкретною діяльністю є не тільки абстрактним, а й реальним зв’язком, що зумовлює формування обдарованості. Спеціальні здібності визначаються через ставлення до окремих спеціальних діяльностей. У середині тих чи інших спеціальних здібностей проявляється загальна обдарованість індивіда, що співвідноситься з більш загальними умовами провідних форм людської діяльності.

Серед засуджених зустрічаються люди з високим рівнем розвитку складних здібностей: до музики, живопису, в організаторській діяльності, до навчання і таке інше. Одні з них прагнуть використовувати свої здібності на користь суспільства і колективу колонії, у інших же ці здібності придбали злочинну спрямованість, стали або стають знаряддям скоєння злочину. Так, засудже-

ний, який має здібності до живопису, використовує їх для підробки документів, виготовлення порнографічної продукції; обдарований музикант складає «зłodийські» пісні; здібний раціоналізатор і винахідник знаходить оригінальні способи здійснення втечі; хороший організатор займається організацією злочинних угруповань. Займаючись тим або іншим видом злочинної діяльності, правопорушники часом «спеціалізуються» і досягають високого рівня розвитку своїх здібностей, формуючи свій злочинний «почерк» діяльності і поведінки.

Так, зломщики і зłodії, які здійснюють квартирні крадіжки, здатні вмить розібратися в будь-яких замикаючих пристроях і замках. Винахідливості і спритності аферистів можуть позаздрити професійні ілюзійністи. Багато шахраїв володіють блискучими артистичними здібностями, уміють викликати прихильність до себе людей, встановлювати з ними довірчі відносини і таке інше.

Слід мати на увазі, що з розвитком науки і техніки все більшу питому вагу займають злочини, в здійсненні яких виявляються високий рівень розвитку технічних здібностей і глибокі знання в певних галузях діяльності.

Значну групу засуджених, особливо з числа хуліганів, складають особи, у яких здатності до професійної трудової діяльності слабо розвинені. Їх життєві настанови і сам спосіб життя не дозволили їм розвинути свої здібності, пов'язані з виробничою діяльністю. Багато хто з них втратив здібності до учбової діяльності у зв'язку з великою перервою в загальноосвітньому навчанні.

Перевиховання засуджених включає виправлення у них негативних етичних якостей (аморальних почуттів, рис характеру, аморальних звичок і переконань), відхилень в правосвідомості, які сприяли скоєнню злочинів, і формування у них таких етичних якостей і правосвідомості, яка свідчила б про здатність їх до суспільно корисної діяльності. З колонії повинна вийти людина, здатна виконувати свій громадянський обов'язок (не порушувати норми моралі і права) і нездібна на злочини та інші антигромадські вчинки. Отже, у засудженого повинні бути виховані етичні і правоправні здібності, ліквідовані етичні і правоправні нездатності.

Під етичними і правоправними здібностями розуміються комплекс моральних якостей і рівень розвитку правосвідомості, тобто тих «змінних величин», які визначають корисні для суспільства і його окремих членів вчинки особистості і перешкоджають здійсненню нею протиправних і аморальних дій і вчинків.

Здібність до аморальних вчинків як «моральна нездатність» не повинна разом з тим розглядатися лише як «відсутність моральних здібностей». Адже егоїзм – це не тільки відсутність колективізму, а і самостійна межа особистості, яка входить як обов'язковий елемент в «моральну нездатність».

Прояв етичних і правоправних здібностей, як і музичних, вокальних, артистичних, художніх, технічних, математичних, літературних, наукових, педагогічних, організаторських, психомоторних і будь-яких інших, можна узагальнено оцінити одним з п'яти балів, причому цій оцінці додаються і специфічні риси, властиві саме даній здатності. Приведемо відповідні бали, оскільки їх словесне розкриття дозволяє краще зрозуміти суть даних здібностей.

Рівень етичних здібностей можна оцінювати так: 5 – високий рівень етичної свідомості і вчинків і активна протидія порушенням етичних норм; 4 – етичне відношення до людей, але пасивне відношення до порушення етичних норм іншими; 3 – рідкісні і неявно виражені вчинки, в яких виявляються відхилення від етичних норм під впливом зовнішніх обставин; 2 – приватні відхилення від етичних норм або хуліганські вчинки; 1 – систематичні хуліганські вчинки або відхилення від етичних норм, які обґрунтовуються наявним світоглядом.

Відповідно рівень правоправних здібностей оцінюється так: 5 – високий рівень правосвідомості і активна протидія порушенню будь-яких правових норм в будь-яких умовах; 4 – високий рівень правосвідомості, але пасивне відношення до порушників правових норм; 3 – можливість випадкової (зокрема, при сп'янінні) співучасті в злочинах; 2 – можливість скоєння злочину під впливом навколишніх осіб або обставин; 1 – внутрішня тяга до повторних злочинів, яка обґрунтовується відповідним світоглядом.

Оцінювати етичні і правоправні здібності і нездатності до життя відповідно до етичних і правових норм необхідно шляхом вивчення

людини в її діяльності, обліку його дій і вчинків, в яких розкриваються і виявляються ці здібності.

Проблема здібностей засуджених в місцях позбавлення волі має педагогічне значення: розвиток здібностей або їх переключення на суспільно корисну діяльність (зміна їх спрямованості) часто є першим кроком на шляху виправлення правопорушників, тому що здібності взаємозв'язані з схильностями й інтересами особистості.

Ця проблема в місцях позбавлення волі має і велике економічне значення. Чим повніше в умовах науково-технічного прогресу, постійного вдосконалення виробництва будуть враховані здібності засуджених при розподілі їх по ділянках, бригадах, спеціальностях, тим вище стане економічний ефект їх виробничої діяльності, тим вірогідніше, що вони на ділі спокутуватимуть свою провину чесною працею.

Формування здібностей починається з їх цілеспрямованого вивчення вже з перших днів перебування засудженого в колонії. Вивчення здібностей, облік їх у виховній роботі із засудженим і розвиток в процесі відбування ними покарання – необхідність. Перед працівниками колонії стоять наступні завдання:

- здійснення діагностики здібностей засуджених з метою професійного відбору і комплектування до професійно-технічних училищ;
- професійній орієнтації осіб, які звільняються з колонії, і психологічної підготовки їх до праці на волі;
- розвитку здібностей засуджених в процесі виробничої діяльності, навчання в загальноосвітній школі і профтехучилищі.

При цьому необхідно враховувати що засуджені мають різний рівень професійної і загальноосвітньої підготовленості та успішності, неоднакові перерви в навчанні. Рівень підготовленості – це ступінь відповідності об'єму і якості наявних знань, навиків і умінь, визначеними офіційно прийнятими нормативами.

Психологічний прогноз здібностей у виробничій і учбовій діяльності засудженого означає фіксацію очікуваного сприятливого або несприятливого результату в цій діяльності і поведінці особистості. Прогноз покликаний сприяти процесу виправлення і перевиховання засудженого, його навчанню в школі і професійному училищі. Психологічний прогноз здібностей засудженого повинен:

- бути обґрунтований матеріалом вивчення особистості засудженого в різних видах її діяльності і поведінки;
- розкривати, які саме труднощі і помилкові дії (порушення) найімовірніше можуть бути у засудженого;
- вказувати на труднощі і помилкові дії, прояв яких можна чекати не тільки найближчим часом, але і на подальших етапах перевиховання, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засудженого;
- бути об'єктивними, достовірними, тобто підтверджуваними перевіркою в подальшому;
- передбачати необхідні заходи, спрямовані на формування недостатньо розвинених здібностей.

В процесі перевиховання соціально-корисні здібності особистості засудженого повинні розвиватися всебічно. Навчання засуджених різним професіям і спеціальностям розкриває і удосконалює у них різні здібності. Якщо засуджений любить свою спеціальність і прагне опанувати нею, то його здібності розвиваються швидше і краще. Тому досвідчений вихователю прагне всіляко зацікавити засудженого до опанування ним спеціальністю, виховати у нього схильність і любов. Прагнення до самовизначення, тобто до того, щоб знайти суспільно корисну мету в житті, особливо благотворно впливає на розвиток здібностей.

Цілеспрямованому формуванню психологічних якостей засудженого, які визначають його професійні й інші здібності, сприяє дотримання наступних загальних психологічних правил. Ці якості краще всього формуються в процесі самої діяльності (або близькою до неї), для якої вони необхідні (виробничої, учбової, спортивної, суспільної і таке інше). Такого роду діяльність необхідно здійснювати систематично, свідомо, поступово ускладнюючи. Вона повинна бути важкою, різноманітною, але посильною, обов'язково пов'язаною з прагненням до поліпшення результатів на основі їх обліку і аналізу позитивних сторін і помилок. Процес навчання повинен носити проблемний характер, викликати у засуджених активність, допитливість, позитивне відношення до навчання.

Важливу роль у формуванні здібностей відіграє самовиховання засуджених, яке включає об'єктивну оцінку своїх задатків, визначен-

ня програми розвитку здібностей, формування необхідних етичних і психологічних якостей, оволодіння знаннями, навиками і уміннями. Дотримання цих загальних правил сприяє успішності цілеспрямованого формування здібностей.

3.4. Спрямованість засуджених

Спрямованість особистості – сукупність стійких мотивів, які орієнтують діяльність особистості і відносно незалежних від наявних ситуацій. Спрямованість особистості характеризується її інтересами, схильностями, переконаннями, ідеалами, в яких виражається світогляд людини.

Основними проявами спрямованості є потреби та мотиви, ціннісні орієнтації, рівень домагань, перспективи, цілі особистості.

Мотиви – це пов’язані із задоволенням певних потреб спонукання до діяльності. Вони відрізняються одне від одного видом потреби, яка в них виявляється, формами, котрих вони набувають, широтою чи вузькістю, конкретним змістом діяльності, в якій реалізуються.

Складні види діяльності відповідають кільком мотивам, що утворюють систему мотивації. Мотиви розрізняють за їх усвідомленістю. Неусвідомленими мотивами є настановлення і потяги, усвідомлюваними – інтереси, переконання, прагнення.

Настановлення – це неусвідомлюваний особистістю стан готовності до певної діяльності чи поведінки. Наставлення часто є результатом квапливих, недотриманих обґрунтованих висновків з фактів особистого досвіду або некритичне засвоєння стереотипів мислення (стандартизоване судження, усталені певній групі).

Потяг – це спонукання до діяльності, що є недиференційованою, недостатньо чітко усвідомленою потребою, невизначена потреба в чомусь. Він швидкоплинний: потреба або згасає, або перетворюється в прагнення. Потяги характерні для юнацького віку як провісники майбутніх прагнень усвідомлюваних мотивів.

Інтерес – це емоційний вияв пізнавальних потреб особистості. Суб’єктивно інтереси розкриваються на позитивному емоційному фоні, в бажанні глибше пізнати об’єкт, зрозуміти його. Роль інтересів

у тому, що вони є спонукальним механізмом пізнання, змушують особистість шукати шляхів, засобів задоволення того чи іншого бажання.

Розрізняють інтереси за змістом, метою, шириною, глибиною, за стійкістю і дієвістю. Так, за метою інтереси поділяються на безпосередні і опосередковані. Безпосередні інтереси зумовлює емоційна привабливість об'єкта. Наприклад, інтерес до розв'язання задач, кросвордів, до спілкування з друзями тощо. Люди, мотивом діяльності яких є безпосередній інтерес, мають так звану ділову спрямованість і дістають задоволення від самого процесу роботи. Опосередкований інтерес виникає до результату діяльності, хоча сам процес не завжди їх цікавить. Оптимальним для результату діяльності є поєднання безпосередніх та опосередкованих інтересів.

За глибиною інтереси поділяють на поверхові і глибокі. За шириною – на широкі і вузькі. Широкі інтереси розподілені між багатьма об'єктами; вузькі сконцентровані в одній галузі. Цінна риса особистості – багатогокусність інтересів у кількох не пов'язаних одна з одною сферах діяльності. Багатогокусність інтересів особливо сприятлива для зміни видів діяльності – кращого засобу відновлення затраченої в ході роботи енергії. Отже, оцінка вузькості чи широти інтересів визначається в підсумку їх змістом.

За стійкістю інтереси поділяються на стійкі і нестійкі. Стійкість інтересу зумовлює тривалість збереження його інтенсивності. Стійкий інтерес є сигналом, показником здібностей людини. Інколи інтерес до чогось не згасає все життя, наприклад, захоплення професією.

Нестійкість інтересів, коли вони набувають характеру пристрасних, але короткочасних захоплень, є віковою особливістю, яка стимулює пошук покликання й допомагає виявити здібності.

Зустрічаються різні поєднання інтересів: у одних вони широкі, різнобічні, глибокі, в інших – широкі, але поверхові, ще в інших глибокі, але вузькі. Позитивний такий тип людини, в якій на фоні широких, різноманітних інтересів є центральний, основний.

Суттєвим мотивом поведінки особистості є її переконання, тобто система усвідомлених потреб, які спонукають діяти відповідно до своїх поглядів, принципів, світогляду. Переконання є спонукальною силою поведінки, що змушує переживати свої вчинки.

Переконання – це система знань, пропущених через почуття. Переконана та людина, в якій ідеї поєдналися з почуттям і волею. Вона не здатна на вчинок, що суперечить її принципам.

Переконання мають велике значення в соціальній характеристиці особистості. Буває, що людина когось критикує, а поводить себе так само. Це свідчить, що її переконання не є керівництвом до дії. Виходить, що між знаннями і переконаннями існує складна єдність. Якщо знання утворюють упорядковану й внутрішньо організовану систему поглядів, вони становлять світогляд особистості.

Усвідомлюваним мотивом є також прагнення особистості, тобто мотиви поведінки, в яких виявлена потреба в чомусь, що може бути досягнуто вольовими зусиллями. Оскільки прагнення не задовольняють інакше, ніж через спеціально організовану діяльність, вони здатні підтримувати активність особистості протягом тривалого часу.

Якщо людина чітко усвідомлює умови, в яких відчуває потребу, і засоби, які планує використати, то прагнення набувають характеру намірів.

Прагнення набувають різних психологічних форм. Одна з них – мрія, як створений фантазією образ бажаного майбутнього. Мрія підтримує і посилює енергію людини. Прагнення виявляються і в пристрастях, тобто мотивах, в яких виділяють потреби, що мають непереборну силу, котра відсуває на задній план усе, не пов'язане з пристрастю. Пристрасті протягом тривалого часу визначають напрям думок і вчинків людини. Незадоволення пристрасть породжує бурхливі емоції.

Формою прагнень є також ідеал як потреба наслідувати приклад, взятий особистістю за зразок поведінки. Ідеалом може бути конкретна особа, збірний образ чи суспільні цінності. Ідеали завжди відбивають життя: не можна уявити щось, елементів чого не було б у реальності.

Водночас ідеал передбачає майбутнє, виділяючи прекрасне і досконале. Є два типи ставлення до ідеалу: споглядально-захоплене, пасивне і пристрастно-діяльне, коли ідеал є планом життя, породжує бажання самовиховатися.

Мрії, пристрасті, ідеали, наміри можуть бути високими і низькими і, залежно від цього, відігравати різну роль у діяльності людей та в житті суспільства.

Потребам засуджених властиві наступні особливості: порушення рівноваги (співвідношення), переміщення центру тяжіння у бік задоволення матеріальних потреб; аморальність, збоченість багатьох потреб як результат злочинного способу життя; задоволення потреб способами, які представляють соціальну небезпеку; велика питома вага (особливо у злочинців-рецидивістів) квазіпотреб, задоволення яких веде до деградації, розпаду особистості (наприклад, вживання алкоголю та інших збудливих засобів).

У багатьох засуджених не розвинені етичні і правові потреби. Це виявляється в аморальності поведінки, в зневажливому відношенні до суспільних норм. У вихованні моральних потреб велике значення має чітко організований згідно із законом процес виконання кримінального покарання, поставлене на наукову основу етичне і правове перевиховання засуджених, чітке дотримання всіма працівниками місць позбавлення волі законності.

Певної уваги вимагає робота по розвитку пізнавальних потреб у засуджених. В умовах відбування покарання пізнавальна потреба виступає перш за все у формі загального орієнтування людини в навколишньому середовищі, в порядках і правилах, встановлених в місцях розбавлення волі. Ця загальна пізнавальна потреба – основа розумового виховання і розвитку засуджених. Місця розбавлення волі – школа не тільки етичних перевиховань, але й інтелектуального розвитку засуджених. Спираючись на загальну пізнавальну потребу, вихователі повинні сформувати у засуджених за період відбування покарання професійну потребу як основу професійної спрямованості особистості.

Значне місце в житті особистості займає естетична потреба – потреба в естетичній насолоді, яка спонукає людину організувати побут і життя за законами краси. Естетичні потреби формуються в процесі естетичного виховання засуджених. Виховання високих естетичних потреб у засуджених пов'язане з подоланням у більшості з них збочених естетичних потреб, що виражаються в несмаку, бездумній погоні за модою, міщанських уявленнях про красиве в житті і в побуті.

Серйозні відхилення від норми спостерігаються у засуджених в потребах, пов'язаних з суспільними функціями людини як особистості (у праці, в суспільній діяльності, в спілкуванні).

Формування потреби в продуктивній праці пов'язане з подоланням у багатьох засуджених, а у рецидивістів, як правило, паразитизму, відкритого і прихованого дармоїдства, прагнення жити на нетрудові доходи, зневажливого відношення до людини праці.

Особливості потреб в спілкуванні серед засуджених визначаються самим фактом позбавлення волі. Позбавлення волі як кара виявляється в тому, що потреба в спілкуванні не задовольняється, або задовольняється в примусовій формі. Тому в місцях позбавлення волі мають місце наступні типи спілкування:

- обмежене спілкування з людьми, які знаходяться на волі (з рідними, знайомими, друзями і таке інше). Воно викликає етичні страждання різної сили і глибини. Тому постає питання про ступінь обмеженості спілкування щодо небезпечності психічного стану людини;

- примусове спілкування: засудженого примушують жити і працювати в загоні, бригаді, камері з людьми, з якими, можливо, він і не бажав би спілкуватися;

- вільне спілкування у колонії, загону, камери. У цьому типі спілкування багато загального із спілкуванням в звичайних соціальних групах, проте і воно істотно відрізняється від спілкування людей на волі.

Потрапляючи в місця позбавлення волі, людина намагається продовжити спілкування з людьми, які знаходяться на волі, за допомогою легальних засобів (листування, передачі, побачення і таке інше). Але можливості легального спілкування обмежені законом, і тому прагнення до забороненого спілкування починається у ув'язненого з тієї ж самої хвилини, коли за ним зачиняються двері камери.

У певної частини засуджених не розвинена потреба в суспільній діяльності, вони з небажанням відносяться до колективних доручень, ухиляються від суспільної праці, а якщо і беруть участь в колективній діяльності, то нерідко з корисливою метою.

Розвиток потреб у засуджених є основою їх виправлення і перевиховання.

Нечітко усвідомлена потреба, яка переживається людиною в даний момент, називається вабленням. Ваблення пов'язане з елементарними почуттям задоволення, що випробовуються при задоволенні

потреби. Всяке задоволення викликає природне прагнення до підтримки і продовження цього почуття. Ваблення часто є передумовою провини і злочинів, що здійснюються під впливом ситуації. Оскільки людина не усвідомлює істоти своїх потреб, остільки вона може задовольняти їх в неадекватній формі. Молодим засудженим, наприклад, властива потреба в спілкуванні, схильність швидко вступати у дружні відносини з іншими засудженими, дорожити їх довірою. Нечітко усвідомлюючи цю потребу, вони нерідко задовольняють її невірним шляхом: об'єднуються в групи, в яких процвітають кругова порука і підпорядкування слабких волі кримінальних «авторитетів».

Усвідомлена потреба, пов'язана з ясним представленням деякої мети, досягненням якої вона задовольняється, називається бажанням. Бажають завжди того, чого немає, але чим людина хоче володіти або що хотіла би зробити. Всі бажання можна розділити на дві групи, які різко відрізняються одна від одної: дієві бажання; бездіяльні бажання, або побажання.

Дієві бажання з різною інтенсивністю і стійкістю спонукають людину до виконання певних дій, направлених на задоволення усвідомлених потреб. Побажання слабо або зовсім не спонукають людини до дій для задоволення потреби. У побажаннях відсутній вольовий елемент, необхідний для задоволення потреби.

Основними шляхами розвитку бажань, а також перетворення побажань на дієві бажання є:

- допомога засудженому в глибокому усвідомленні здійсненності даного бажання, в умінні рішуче відкидати всі нездійсненні бажання. Особливо потребують допомоги молоді засуджені, у яких немає достатнього досвіду, щоб розібратися, які бажання здійсними, які нездійсненні;

- запобігання невдачам при здійсненні слабких позитивних бажань або побажань, а також розвиток уміння аналізувати невдачі і робити з них правильні висновки;

- активізація потреби, яка лежить в основі конкретного бажання, шляхом створення сприятливих умов для її задоволення.

Особливе місце в спрямованості особистості засудженого займають інтереси, схильності, ідеали, світогляд як мотиви поведінки.

Під інтересом розуміють мотив, який діє через свою усвідомлену значущість і емоційну привабливість. Інтерес має вибірковий характер і виявляється в активному зосередженні уваги і думок на певних предметах або явищах. Інтерес є одним з найбільш істотних стимулів розширення кругозору, придбання професійних знань; він підвищує пізнавальну активність засудженого, викликає прагнення опанувати своєю спеціальністю, служить однією з найважливіших умов творчого відношення до діяльності.

Інтереси вельми різноманітні, їх можна класифікувати по ряду ознак.

За змістом, об'єктах, предметах або сферах діяльності, на які спрямована переважна увага і активність особистості, виділяють суспільні, професійні, трудові і побутові інтереси.

Різні за змістом інтереси засуджених, як і всіх людей, по їх суспільній значущості можуть бути як позитивні, високі, благородні (наприклад, пізнавальні, суспільні, естетичні, технічні), так і негативні, дрібні (інтерес до наживи, користолюбства, гри та інші).

За об'ємом інтереси бувають широкими і вузькими. Якщо людина має тільки один (нехай навіть позитивний) інтерес, розвиток її особистості може бути обмеженим, одностороннім, а при безлічі поверхневих інтересів людина, як правило, стає незібраною). Для успішного вирішення завдань виправлення і перевиховання засуджених важливо сформувати у кожного з них один основний, центральний інтерес (краще всього до професії) і поєднувати його з іншими інтересами (суспільними, технічними, естетичними, спортивними, читацькими та іншими).

По ступеню стійкості розрізняють стійкі і нестійкі інтереси. Засуджених з позитивними стійкими інтересами перевиховати легше, ніж тих, які мають нестійкі інтереси. Особливої уваги вимагають засуджені з негативними стійкими інтересами або без всяких інтересів.

Дієвість інтересів у засуджених також вельми різна. У одних інтереси, виявляються слабо і швидко зникають, у інших – володіють великою спонукальною силою. По ступеню близькості до об'єкта виділяють інтереси безпосередні і опосередковані. У одних випадках засудженого захоплює сам процес навчання в школі і профтехучили-

щі (безпосередній інтерес), а в інших – прагнення отримати спеціальність, освіту (опосередкований інтерес).

Постійний, стійкий і дієвий інтерес переростає в схильність, яка виявляється переважно в спрямованості людини не просто на предмет, а на процес діяльності. Наприклад, інтерес до техніки може поступово перейти в схильність. Інтерес до самовиховання у засудженого може перерости в схильність постійно аналізувати свої дії і вчинки, з'ясувати їх значення в житті колективу.

Схильність – сильний спонукач до діяльності і вчинків. Людина з вираженою схильністю завжди в своїй діяльності добивається значних результатів. Виправляючи і перевиховуючи засуджених, слід враховувати їх схильності.

Схильності характеризуються: змістом, який визначається тією діяльністю, до якої вони спонукають людину; значущістю для суспільства, колективу і особистості; стійкістю і вираженістю.

Слід мати на увазі, що у багатьох злочинців-рецидивістів, особливо у небезпечних рецидивістів, як правило, виробилися стійкі і яскраво виражені схильності до злочинної діяльності. Виправлення і перевиховання таких осіб представляє значну трудність і вимагає особливих зусиль.

Можна виділити наступні основні умови розвитку суспільно цінних інтересів і схильностей у засуджених:

- така організація практичної діяльності, яка викликала б стан задоволення своєю роботою;

- яскравість і новизна матеріалу, який вивчається. Важливість цієї умови особливо простежується на навчальних заняттях. Якщо в ході занять мало повідомляється нового і повторюється те, що вже відоме засудженим з друку і радіопередач, то інтерес до занять у них знижується;

- висування перед засудженим в ході навчання і трудової діяльності все більш складних завдань, які він повинен вирішувати по можливості самостійно. Рішення все більш важких задач «піднімає» людину у власних очах і очах колективу.

Ідеал – це вище втілення і кінцева мета людських прагнень особистості. Він виступає як спонукач до діяльності, цілей діяльності і як

об'єкт для наслідування. У кожної людини – свій ідеал. Це або реальний, конкретний живий образ (образ героя, спортсмена, артиста і таке інше), або вигаданий, абстрактний образ, який сполучає в себе окремі риси улюблених героїв. Як ідеал може виступати сукупність норм поведінки особистості. Людина, не усвідомивши збірний характер свого ідеалу, може навіть помилятися, вважаючи, що у нього немає ідеалу. Ідеал створюється умовами життя і виховання і з різним ступенем виразності усвідомлюється особою. Він проходить шлях розвитку від конкретного до узагальненого образу. Багато в чому ідеали залежать від вікових особливостей людей.

Ідеали засуджених неоднорідні по своїй структурі. Нерідко як ідеал у них виступають одночасно декілька осіб. При цьому він ділиться на віддалений (перспективний) і найближчий (безпосередній).

Велику групу засуджених складають особи з явно негативною спрямованістю ідеалів. Багато засуджених ідеалізують такі якості, з якими треба боротися: сміливого злодія, грубіяна, насильника і таке інше.

Працівникам колонії треба уміти вивчати і знати ідеали засуджених, правильно їх оцінювати і здійснювати індивідуальний підхід до виховуваних. У одному випадку в роботі по виправленню і перевихованню засудженого треба спертися на його позитивний ідеал; у іншому – уміло розвінчати «злочинський» ідеал, показати всю його неспроможність і суспільну небезпеку.

Світогляд людини – це стрижньова властивість особистості і провідний головний мотив її діяльності. Він визначає соціальну спрямованість і ідейність людини. З розвитком світогляду відбуваються корінні, якісні зміни в структурі особистості.

У психологічну структуру світогляду особистості входять; система знань і загальних поглядів на світ і закономірності його розвитку; система переконань, що виражає відношення даної людини до явищ природи, суспільного життя і суспільної свідомості, а також що визначає основну лінію його поведінки.

Погляди – це перехідний ступінь від знань до переконань. Вони виражають головним чином ступінь розуміння навколишнього світу, згоду або незгоду особистості з тими або іншими явищами дійсності.

Переконання пов'язані з поведінкою особистості і знаходять свій зовнішній прояв у вчинках людини; на їх основі формуються внутрішні етичні засади поведінки індивідуума. Світогляд особистості оцінюється за змістом, систематичності, цілісності, логічній послідовності і довідності, ступеню дієвості. Зміст світогляду визначає духовний розвиток особистості.

Засуджені, які мають помилковий світогляд, прагнуть виробити певну логічну послідовність своїх невірних поглядів і переконань, прагнуть аргументувати і захищати їх. Такі насилу піддаються переконанню, робота з ними вимагає від вихователя великої ерудиції і майстерності.

У певній частини засуджених світогляд недостатньо логічний і послідовний. Це, з одного боку, полегшує роботу по їх перевихованню, а з іншого – утрудняє її унаслідок того, що їм самим нелегко розібратися в подіях і фактах.

У деяких засуджених світогляд правильний, але носить споглядальний характер. Звичайно це люди, у яких знання не перетворилися на переконання. Формуванню стійких і дієвих переконань у засуджених повинна бути приділена особлива увага, бо вони накладають певний відбиток на всі сторони психічної діяльності і поведінки людини.

У міру формування світогляду відбувається перебудова особистості, міняються сукупність її особливостей (поведінки і дій, характер, звички і схильності). Світогляд має істотний вплив на інтереси і ідеали засудженого; з розвитком світогляду змінюються зміст і спрямованість його інтересів, на перший план висуваються суспільно корисні, розширюється круг пізнавальних інтересів, зростає їх стійкість і дієвість, виявляється інтерес до навчання, праці, самовиховання; посилюється суспільна спрямованість, зміст, стійкість і дієвість ідеалу. Останній стає суспільно корисним, глибоко усвідомленим і всесторонньо обґрунтованим, таким, що володіє величезною спонукальною силою.

Мотиви засуджених вельми динамічні. В процесі слідства, суду, відбування покарання вони змінюються. Їх розвиток відбувається під впливом ряду умов, зокрема, виховної роботи. Розуміння динаміки мотивів важливо для правильної оцінки дій і поведінки засудженого.

Вихователів важливо розібратися: чи зробив засуджений провину без коливань, або ж після болісної внутрішньої боротьби; чи розкаюється він в скоєному, або вважає себе невинним.

У складних видах діяльності можуть одночасно діяти не один, а декілька мотивів. Прикладом цьому може служити учбова діяльність засудженого в загальноосвітній школі або професійно-технічному училищі. Мотиви цієї діяльності неоднакові як по своєму характеру, так і по виконуваній ролі. Вони можуть бути широкими, узагальненими (придбати знання, професію, підготуватися до трудової діяльності на волі) або вузькими, приватними (добитися заохочення, уникнути покарання і таке інше).

Широкі мотиви стійкіші, вони мало залежать від випадковостей, діють протягом тривалого часу, іноді всупереч несприятливій обстановці. Вузькі, приватні мотиви цілком залежать від обстановки, короткочасні і нестійкі. При будь-якому виді діяльності можуть виявлятися ті та інші мотиви, взаємний вплив і взаємодію яких визначають особливості поведінки. Як правило, у засуджених переважають вузькі, приватні мотиви. Тому виправлення і перевиховання таких засуджених означає зміну співвідношення між широкими і вузькими мотивами на користь переважання перших, виключення негативних мотивів і опору на позитивні вузькі мотиви.

Без формування широких мотивів перебування засудженого в колонії стає безцільним. Без вузьких мотивів виправна дія, навіть за наявності широких мотивів, може бути серйозно утруднена.

Цілі і перспективи – необхідні елементи спрямованості особистості. Вони показують, до чого прагне людина в житті.

Внутрішніми витоками виникнення цілей і їх досягнення є мотиви.

Так, діяльність засудженого, яка відповідає мотиву – встати на чесний шлях життя, – повинна тривати впродовж значного часу: місяці і навіть роки. Але щоб реалізувати цей мотив, засудженому потрібно порвати з своїм злочинним минулим, спокутувати свою провину чесною працею. Так виникає загальна мета, яка нейтралізує ряд приватних цілей (наприклад, з'явитися з повинною, відшкодувати збиток, опанувати професією, щоб після виходу на свободу чесно трудитися).

Всі ці приватні цілі мають загальний мотив – стати на чесний шлях життя. Таким чином, цілі тих або інших дій (тобто те, що досягається кожною дією) і мотив цих дій (ради чого досягаються ці цілі) прямо не співпадають.

Практика показує, що один і той же мотив може реалізуватися в різних по своїх цілях діях, а зовні однакові дії можуть мати різні мотиви. Ті ж цілі – з'явитися з повинною, придбати спеціальність, сумлінно трудитися в колонії – можуть мати й інший мотив, наприклад, певні вигоди в матеріальному і правовому відношенні, прагнення наблизити своє звільнення.

Вихователі повинні всіма засобами спонукати засуджених до досягнення поставлених суспільно цінних позитивних цілей, а негативну, антигромадську спрямованість в процесі виправлення і перевиховання усувати і замінювати позитивною. Робота по виправленню і перевихованню засуджених повинна починатися з формування позитивних цілей і мотивів їх діяльності.

На основі цілей і мотивів формується перспектива як одна із сторін спрямованості особистості. Досягнення перспективи вимагає від людини витрати енергії, вольових зусиль. Від наявності вольового компоненту залежить дієвість перспективи. У людини зазвичай є не одна, а декілька перспектив, які утворюють систему перспектив.

Проблема перспектив особистості для психології має особливе значення. Нерідко процес виправлення і перевиховання засуджених виявляється малоефективним тому, що багато хто з них не бачить перспективи в житті, переживає стан фрустрації. Коли у людини попереду десять-п'ятнадцять років позбавлення волі і вона втрачає надію, перевиховувати її важко, не переконавши в існуванні нових перспектив.

Перспективи, як і цілі, засуджених мають наступні особливості:

- різке порушення співвідношення колективних і особистісних перспектив в збиток колективним. При цьому особистісні перспективи нерідко мають антигромадянський зміст, серед них переважають суто індивідуалістичні, споживчі перспективи, що ніяк не пов'язані з інтересами колективу та суперечать їм;

- порушення співвідношення і зв'язку між ближніми, середніми і дальніми перспективами. Це виражається в тому, що одні засуджені живуть тільки сьогоднішнім днем, для досягнення ними перспектив не вимагається великого часу, інші – мають дальні перспективи, зазвичай пов'язані з очікуваною свободою. Такі засуджені, мріючи про свободу, нічого не роблять, щоб наблизити її своєю працею і гарною поведінкою;

- різний ступінь дієвості перспектив, що залежить від значущості тієї або іншої перспективи для особистості, захопленості нею і від її стійкості.

Вироблення і перебудова перспективних ліній у засуджених відбувається в боротьбі між старими і новими перспективами. Ця боротьба, як правило, тривала і болісна, але при постійному впливі вихователів і колективу може проходити менш хворобливо.

Питання для самоперевірки

1. Що таке темперамент і його основні ознаки у засуджених?
2. Які Ви знаєте вимоги діяльності до типу темпераменту?
3. В чому полягає природа та прояви характеру?
4. Яким чином характеризуються моральні і правоправні здібності засуджених?
5. З яких індивідуально-психологічних компонентів складається спрямованість особистості засудженого?
6. Чим визначаються мотиви діяльності засуджених?
7. В чому полягає динаміка мотивів засуджених?

Завдання для самопідготовки

1. Визначте роль темпераменту в праці та навчанні засуджених.
2. Окресліть взаємозв'язок темпераменту та проблем виховання та перевиховання засуджених.
3. Охарактеризуйте взаємозв'язок вчинку і формування характеру.
4. Визначте психологічні умови і шляхи формування здібностей у засуджених.
5. Окресліть загальні відхилення у здібностях засуджених.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ананьев Б.Г. Проблема формирования характера. Л., 1989. 566 с.
2. Белоус В.В. Темперамент и деятельность. Учебное пособие, Пятигорск. 1990 г. 544 с.
3. Гиппенрейтер Ю.Б. Понятие личности в трудах А.Н. Леонтьева и проблема исследования характера. М., 1999. 444 с.
4. Левитов Н.Д. Психология характера. Изд. 5 – е. М, 1999. 377 с.
5. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Л., Медицина, 1993. 512 с.
6. Мерлин. В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности, М., 1986. 377 с.
7. Развитие и диагностика способностей. Отв. ред. В.Н. Дружинин, В.Д. Шариков. М., Наука, 1991. 181 с.
8. Русалов В.М. Биологические свойства индивидуально-психологических различий. М., 1989. 644 с.
9. Русалов В.М. О природе темперамента и его место в структуре индивидуальных свойств человека. Вопросы психологии. 1985, № 11, с.19-23.
10. Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент, характер, личность. М., 1994. – 414 с.
11. Способности и склонности: Комплексные исследования. Под ред. Э.А. Голубевой. М., Педагогика, 1989. – 200 с.
12. Страхов И.В. Психология характера. Саратов, 1990. 472 с.
13. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии. М., 1982. 378 с.

РОЗДІЛ 4.

ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНОГО

4.1. Психологія групи та колективу засуджених

Група – обмежена в розмірах спільність людей, яка виділяється з соціального цілого на основі певних ознак (характеру виконуваної діяльності, соціальної приналежності, структури, композиції, рівня розвитку і таке інше). Найбільш поширені класифікації груп за розміром: великі, малі, мікрогрупи (діади, тріади); по суспільному статусу: формальні (офіційні) і неформальні (неофіційні); по безпосередності взаємозв'язків: реальні (контактні) і умовні; по рівню розвитку: низького рівня розвитку (асоціації, корпорації, дифузні групи) і високого рівня розвитку (колективи); по значущості: референтні і групи членства і таке інше. Величина, структура і склад групи визначаються цілями і завданнями діяльності, в яку вона включена або ради якої створена. Зміст спільної діяльності членів групи опосередковує всі процеси внутрішньогрупової динаміки: розвиток міжособистісних відносин, сприйняття партнерами один одного, формування групових норм і цінностей, форм співпраці і взаємної відповідальності. У свою чергу, відносини, які сформувалися в групі, впливають на ефективність групової діяльності. Група традиційно виступає предметом соціально-психологічних досліджень. При цьому вивчаються як процеси, групи, які розвиваються всередині, так і вона сама як цілісний суб'єкт діяльності, включений в процесі взаємодії з іншими групами в систему суспільних відносин.

Велика група характеризується: – по-перше, кількісно не обмежена умовна спільність людей, що виділяється на основі певних соціальних ознак (статі, віку, національності і таке інше); по-друге, реальна, значна за розмірами і складно організована спільність людей, залучених в ту або іншу суспільну діяльність (наприклад, колектив

вузу, підприємства або установи і таке інше). У великій групі виробляються норми поведінки, суспільні і культурні цінності і традиції, громадська думка і масові рухи, які через малі групи доводяться до свідомості кожного індивіда. Якщо в реальній великій групі з якої-небудь причини перестають діяти регулюючі її діяльність структурні утворення, вона може перетворитися на спільність, яка діє стихійно.

Мала група – відносно невелике число безпосередньо контактуючих індивідів, об'єднаних загальними цілями або завданнями. Структура малої групи залежить від її складу, згуртованості, стилю керівництва, міжособистісних відносин, соціальної перцепції, комунікативних зв'язків, процесів, які в ній відбуваються, і таке інше. Особливістю, яка відрізняє малу групу від складних і великих груп, є її відносна «структурна простота». Це означає, що в малій групі є, як правило, авторитетний лідер (якщо група неофіційна), або авторитетний керівник (якщо група офіційна), навколо якого об'єднані решта членів групи. При цьому розмір групи не має значення і може досягати декількох десятків чоловік (наприклад, згуртована група туристів). Якщо ж усередині малої групи з'являються інші лідери і частина її членів починає підтримувати їх, то така мала група стає структурно складною і нерідко розпадається на дві або менші групи. Нові малі групи вступають між собою у міжгрупові відносини і можуть розвиватися незалежно одна від одної (наприклад, численні групи по інтересах усередині одного підрозділу). Якщо мала група зайнята соціально цінною і значущою для всіх її членів спільною діяльністю, яка опосередковує міжособистісні відносини в ній, то вона може бути групою високого рівня розвитку.

Неформальна група (неофіційна) – реальна соціальна спільність, яка не має юридично фіксованого статусу, добровільно об'єднана на основі інтересів, дружби і симпатій або на основі прагматичної користі. Неформальні групи можуть виступати як ізольовані спільності, або складатися усередині офіційних груп. Їх інтереси можуть мати як професійну, так і зовні професійну спрямованість (наприклад, творчості, ансамблі, самодіяльність, дружні компанії). Існують також умовні неформальні групи, які є об'єднаннями людей на основі загальних інтересів, але вони безпосередньо не спілкуються.

Офіційні групи, зберігаючи всі свої характеристики, одночасно можуть володіти кращими властивостями неформальної групи (тісними дружніми контактами, доброзичливістю і взаємною симпатією, готовністю до сприяння і взаємодопомоги), що укріплює і збагачує їх функціонування.

Дифузна група (від латин. *diffusio* – розсіювання) – спільність, в якій відсутня згуртованість як ціннісно-орієнтаційна єдність, немає спільної діяльності, здатної опосередковувати відносини її учасників.

Офіційна група – реальна або умовна соціальна спільність, яка має юридично-фіксований статус, члени якої в умовах суспільного розподілу праці об'єднані соціально-заданою діяльністю, організуючою їх працю. Офіційна група завжди має визначену нормативно закріплену структуру, призначене або вибране керівництво, нормативно закріплені права і обов'язки її членів (типovими офіційними групами є виробнича бригада і таке інше). Прикладами умовних офіційних груп можуть служити різні комісії, групи референтів, консультантів і таке інше.

Реальна група – спільність людей, яка існує в загальному просторі і часі і об'єднана реальними відносинами (наприклад, робоча бригада, військовий підрозділ, сім'я і таке інше). Найбільшою по величині реальною групою є людство як історична і соціальна спільність людей, об'єднана економічними, політичними та іншими зв'язками між різними країнами і народами. Наступною по величині реальною групою є народності. Найменшою реальною групою є діада, тобто два взаємодіючі індивіди.

Умовна група – об'єднана за певною ознакою (характером діяльності, статі, віку, рівню освіти і таке інше) спільність людей, до складу якої входять суб'єкти, які не мають прямих або непрямих об'єктивних взаємин один з одним. Люди, які складають цю спільність, можуть не тільки ніколи не зустрічатися, але і не знати нічого один про одного, хоча при цьому вони знаходяться у визначених, більш менш однакових відносинах з іншими членами своїх реальних груп.

Референтна група – реальна або умовна соціальна спільність, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном щодо норм, думок, цінностей згідно яких він орієнтується в своїй поведінці і в самооцін-

ці. Референтна група виконує в основному дві функції: нормативну і порівняльну. Нормативна функція референтної групи виявляється в мотиваційних процесах. Референтна група виступає при цьому як джерело норм поведінки, соціальних настанов і ціннісних орієнтацій індивіда. Порівняльна функція референтної групи виявляється в перцептивних процесах. Вона виступає тут як еталон, за допомогою якого індивід може оцінити себе та інших. Відповідно референтні групи діляться на нормативні і порівняльні. Нормативні і порівняльні функції можуть виконуватися однією і тією ж групою. Виділяють також «позитивні» і «негативні» референтні групи. До «позитивних» відносять ті референтні групи, з якими індивід ідентифікує себе і членом якої він хоче стати. До «негативних» відносяться референтні групи, які викликають у індивіда несприйняття. У кожного індивіда зазвичай є значне число референтних груп залежно від різних видів відносин і діяльності (наприклад, сім'я, який-небудь клуб або спортивна секція, дворова компанія, музичний ансамбль і таке інше.) Нерідко референтна група не підозрює про свою значущість для того або іншого індивіда. Тоді він, як правило, будує свої припущення про можливу думку групи або про те, якою ця думка могла б бути, якщо еталоном виступає умовна група (наприклад, герої книг, письменники і таке інше). Можливі ситуації, коли референтні для одного і того ж індивіда групи мають протилежно спрямовані цінності. Це може призвести до переживання важких внутрішньоособистих конфліктів, що вимагають зовнішньої допомоги.

Сучасна психологічна наука щодо дослідження міжособистісних взаємин у групах та особливостей їх функціонування дає змогу виділити три їх види залежно від рівнів згуртованості.

Перший рівень згуртованості. Це дифузна група, за іншою термінологією – конгломерат. Майже не згуртована, існує, найчастіше, короткий час, склад членів – випадковий, домінують найпростіші взаємини за типом симпатій – антипатій. Мету функціонування такої групи точніше назвати не спільною, а однаковою, бо для її досягнення, як правило, не вимагається тісної інтеграції та взаємодії. Разом з тим інколи дифузна група може локалізуватися і діяти досить активно, згуртовано, з відповідним розподілом ролей. У членів

дифузної групи практично завжди відсутня подібність глибинної мотивації діяльності.

Другий рівень згуртованості. Це асоціація, за іншою термінологією – кооперація. Група згуртована, має постійний основний склад, існує протягом відносно тривалого часу. Мають місце як відносини типу симпатій – антипатій, так і ділові; практично завжди існує міжособистісний рольовий розподіл, який допомагає ефективніше здійснювати спільну діяльність. За А.В. Петровським, міжособистісні взаємини в такій групі опосередковані особистісно значущим для кожного змістом групової діяльності. Головна особливість полягає в тому, що її члени мають спільну мету, досягнення якої постійно вимагає тісної інтеграції та взаємодії. Мотивація з основного виду діяльності у членів асоціації (кооперації) збігається далеко не завжди. Така група прагнутиме досягти поставленої мети, проте розбіжності в глибинній особистісній мотивації не дадуть змоги досягти найвищого рівня групової згуртованості з причини надто великих відмінностей у силі і якості емоційної стимуляції в основному виді діяльності.

Третій рівень згуртованості, найвищий. (У традиційній термінології – колектив). За А.В. Петровським, у такій групі міжособистісні взаємини опосередковуються особистісно-значущим і суспільно цінним змістом групової діяльності. Має всі ті ознаки, що й асоціація, але найвищий рівень згуртованості забезпечується домінуванням збігу мотивації членів групи з основного виду діяльності. Йдеться саме про домінування збігу мотивації, бо навряд чи й у найзгуртованіших групах, у всіх без винятку її членів, мотивація збігатиметься. Існують групи третього, найвищого рівня згуртованості, але з протилежним, негативним знаком, мета та ціннісні орієнтації яких є асоціальними (корпорації). До таких можна віднести мафіозні об'єднання, секти з антигуманною, антилюдською спрямованістю тощо.

Найбільш складні суспільні проблеми найефективніше здатні вирішувати групи третього рівня згуртованості з соціально-схвалюваними ціннісними орієнтаціями.

Колектив засуджених складається з позбавлених свободи і ізольованих від суспільства правопорушників. Перебування засуджених в колективі примусове, вони не можуть самовільно покидати

кримінально-виконавчу установу, переходити з одного підрозділу в інший. Вся діяльність людей, які знаходяться в умовах позбавлення волі в колективі засуджених, детально регламентується нормами законодавства.

Колективу засуджених властива і така ознака, як чітка організація їх спільної трудової діяльності, навчання та режиму. Для досягнення поставленої мети і управління діяльністю колективів засуджених має необхідні органи управління, наділені відповідними повноваженнями і відповідальністю. Колектив засуджених є колективом закритого типу. Він обмежений в зв'язках з іншими колективами, громадськими і державними організаціями. У відносинах з ними він не може (не наділений повноваженнями) виступати від свого імені, а діє тільки через адміністрацію.

Особливості колективу засуджених відображаються в його духовному житті і психології. У самих засуджених закладені передумови для виникнення негативних соціально-психологічних явищ. Проте, як показує практика, колектив засуджених при умілому керівництві їм може відігравати важливу роль у виправленні і перевихованні людей, які скоїли протиправні дії. Більшого успіху в діяльності добиваються ті колективи, які не тільки розуміють важливе значення колективу у виправленні і перевихованні засуджених, але і глибоко розбираються в його духовному житті, причинах і особливостях соціально-психологічних процесів і явищ в нім.

У колективі засуджених унаслідок перебудови етичних оцінок нерідко існують суперечності між офіційними і неофіційними формами спілкування, які виражаються в помилковому товаристві, круговій поруці, заборонених контактах і таке інше.

Міжособистісні і міжгрупові відносини також мають специфічні особливості, які виявляються в неприязні, різного роду прихованих і відкритих конфліктах, а іноді і у ворожнечі між групами. Пояснюється це багатьма обставинами, головним чином психологічними: прагненням окремих засуджених до лідерства, егоїзмом, безпринципністю та іншими негативними якостями особистості; превалюванням емоційності у відносинах, великою залежністю їх від кримінальних традицій.

Формування колективу засуджених припускає управління їх відносинами. Особлива увага при цьому приділяється виявленню впливових осіб, навколо яких групується решта засуджених. Нерідко ці люди очолюють в колективі різні антигромадські групи і злочинні угруповання.

Серед засуджених у міжіндивідуальному спілкуванні спостерігаються дві протилежні тенденції: прагнення до співпраці і прагнення до роз'єднання.

Співпраця виявляється в найрізноманітніших формах: від внутрішньої узгодженості до стихійних колективних дій.

Важливими способами психологічного впливу групи (колективу) на особистість вважаються психічне зараження, навіювання, наслідування, конформізм, змагальність (суперництво).

Психологічне зараження пояснюється сприйнятливістю індивідів до певних емоційних станів інших індивідів і особливо груп. Його ефект залежить від сили емоційного заряду, який отримується особою ззовні, від ступеня безпосереднього контакту між людьми, а також від величини аудиторії. Механізм психологічного зараження нерідко використовують ватажки злочинних груп при організації масових безладів, масової відмови засуджених від роботи і таке інше.

Навіювання – один із способів групової інтеграції, за допомогою якого також досягається об'єднання групи в одне ціле за допомогою виклику і підтримки потрібного психічного стану, який забезпечує успіх групової діяльності. Навіювання є важливим чинником колективного і групового життя засуджених і виявляється у всіх сферах взаємин. Воно може застосовуватися для активізації життя колективу загону, виробничої і учбової діяльності та виховної роботи. Проте нерідко навіювання використовується і кримінальними «авторитетами» з метою підпорядкування засуджених своєму впливу, створення опозиції виховним діям.

Наслідування – одна з найбільш масових форм соціально-психологічного спілкування, яка спрямована на відтворення індивідом певних рис і зразків поведінки, дій, вчинків, манер. Воно супроводжується зазвичай певним психічним станом, раціональною діяльністю і може виступати у формі свідомого і несвідомого копіювання зразка

поведінки. Наслідкування за своїм змістом багато в чому залежить від мікроумов. Життя дає достатньо прикладів, коли усередині тієї або іншої групи, колективу засуджених знаходиться ідеал, який не відповідає встановленим нормам. Завдання вихователя – вчасно розгледіти його, зрозуміти причини наслідування, характер і ступінь впливу і прийняти певні рішучі заходи.

Формування колективу засуджених пов'язано з вихованням колективізму, з подоланням, як правило, егоїстичних устремлінь, доцільного і справжнього конформізму. Доцільний конформізм – зовнішня згода з колективом при внутрішньому запереченні його вимог. Протилежний йому негативізм виникає частіше там, де з думкою окремої людини не вважаються, де вихователь прагне нав'язати людям думки. Справжній конформізм – безконфліктна зовнішня і внутрішня згода з колективом – результат дії механізму психологічної заразливості і легкої навіюваності засудженого. Психічні стани, які відчуває засуджений, напруженість соціальних контактів, кримінальні традиції, конформність, загострюють негативізм, у зв'язку з чим в місцях позбавлення волі спілкування деколи приймає самі дикі і потворні форми.

Змагальність і суперництво вельми дієві як стимулятори активності особистості. Нерідкі випадки, коли психологічне змагання засуджених між собою виникає на негативних основах і протікає в етично неприйнятних формах (підпорядкування собі силою, хуліганські витівки, азартні ігри, вживання спиртних напоїв і таке інше). Знання соціально-психологічної закономірності суперництва зобов'язує працівників колонії бачити, розпізнавати критерії, по яких змагаються між собою засуджені, контролювати, спрямовувати цей процес. Необхідно створювати в колективі засуджених передумови для здійснення змагальності на позитивних основах (активізація діяльності самодіяльних організацій, залучення всіх засуджених в колективну роботу, пропаганда прикладом поведінки окремих засуджених як зразків для наслідування і таке інше).

Істотним елементом психології колективу засуджених, яка впливає на взаємини людей, є групова сумісність. Це явище груповій психології відоме давно і враховувалося емпірично при комплектуванні

різних команд, екіпажів, ланок, бригад і таке інше. Групова несумісність може бути фізіологічною і психологічною. Коли люди з різними характерами, звичками, настановленнями, захопленнями і таке інше примусово поміщаються в закритий колектив, тоді утворюються усі підстави для виникнення взаємної незадоволеності, неприязні, яка може швидко перерости у ворожнечу навіть між колишніми друзями. Тому нерідко можна зустрітися з проханнями засуджених: прибрати з бригади, загону того або іншого засудженого або перевести його в інший колектив. До цих прохань треба відноситися уважно. Цей чинник може бути одним з причин бійок, а іноді і вбивств.

У колективі засуджених можна розрізнити три типи груп: з позитивною, негативною і невизначеною спрямованістю.

Групи з позитивною спрямованістю залежно від змісту відносин можуть об'єднувати:

- засуджених, які об'єднані між собою духовними інтересами, спільністю позитивних поглядів і особистими симпатіями;
- засуджених, які об'єднані виключно працьовитістю і старанністю;
- засуджених, які об'єднані навчанням;
- засуджених, які об'єднані позитивною діяльністю, наприклад, участю в художній самодіяльності, спорті і таке інше.

Спрямованість цих різноманітних по своїх цілях груп в цілому відповідає соціальній структурі колективу, їх цілі співпадають із загальними цілями, їх діяльність служить на благо колективу і лише має свою специфіку, яку вносить дружба між членами груп. Залежно від ступеня активності всі такі групи можуть характеризуватися більш-менш активним позитивним відношенням до праці, режиму, вимог адміністрації і таке інше.

Групи з негативною спрямованістю включають:

- засуджених, які дотримуються «злочинських законів»;
- засуджених, об'єднаних прагненням до якого-небудь типового порушення режиму (наприклад, вживання спиртних і інших збудливих напоїв і таке інше);
- засуджених, які знали один одного до суду як співучасників злочину;
- засуджених, об'єднаних релігійними поглядами.

Всі ці групи можуть характеризуватися відкритим або прихованим негативним відношенням до завдань правоохоронних органів.

Групи з невизначеною спрямованістю в основі свого утворення мають різноманітні психологічні причини, які бувають різними по своїй структурі і ступеню невизначеності. Залежно від умов спрямованість цих груп може стати як позитивною, так і негативною.

В процесі спілкування в колективі засуджених виникає і формується колективна (групова) думка – могутній чинник дії на особистість, регулятор її поведінки. У колективній (груповій) думці сконцентровано виражені погляди, переконання, інтереси і воля більшості людей. Існує ряд правив і прийомів формування колективної думки. Перш за все вихователь повинен не нав'язувати своєї думки, а, головним чином, переконувати, роз'яснювати, давати поради. Слід поступово підводити засуджених до думки, що вони самі вирішили поступити так чи інакше. А це викликає у них відчуття задоволення і підвищеної відповідальності за свої дії. Особливою турботою вихователя повинно стати прагнення подолати неправильні думки, властиві як негативно спрямованим групам, так і окремим засудженим. Разом з роз'ясненням необхідності дотримуватися правильної думки слід на фактах з життя колонії розкрити антигромадський характер і шкоду помилкових критеріїв і оцінок поведінки, розвінчати «авторитет» злісних порушників режиму.

Велике значення в місцях позбавлення волі мають колективні і групові настрої. Під настроями колективу або групи розуміються сумісні переживання (співпереживання) людьми певних явищ, подій, фактів. Значення колективних настроїв полягає в тому, що вони володіють великою спонукальною силою до діяльності. При цьому позитивні настрої є могутнім джерелом творчої активності і працездатності людей. Негативні – знижують результативність діяльності як окремих людей, так і колективів в цілому. Групові настрої володіють певними особливостями.

Що стосується груп і колективів засуджених, то на їх настрій істотний вплив має встановлений режим і засоби його забезпечення (охорона, нагляд), особливості і труднощі побуту, переживання, які

пов'язані з фізичною ізоляцією від суспільства, припинення звичайних зв'язків і таке інше.

Груповий настрій засуджених виникає набагато легше, ніж традиція або звичка, і виявляється усюди: на виробництві і в побуті, на заняттях, в клубі, на спортмайданчику, в їдальні і таке інше.

Колективний і груповий настрої не є простою сумою індивідуальних настроїв. Вони володіють здатністю прогресивно підсилювати почуття людей і на цій основі в багато разів збільшують енергію складових груп індивідів.

Виникаючи у одних людей, колективні і групові настрої як найбільш рухомий елемент психології можуть швидко розповсюджуватися на інших, психологічно заражати їх. Заразливість колективного і групового настроїв пояснюється перш за все силою впливу на індивіда тієї морально-психологічної атмосфери, яка існує в групі і колективі. Механізм психологічного зараження сам по собі нейтральний. Він однаково діє як в позитивному, так і в негативному напрямі, залежно від того, хто їм користується. Тому працівникам колонії важливо навчитися управляти їм, бо унаслідок «нерозбірливості» психологічного зараження з однаковою швидкістю можуть розповсюджуватися і добрий почин, позитивний приклад, і негативні явища.

Під впливом домінуючого позитивного настрою негативна частина засуджених починає поводитися краще, і навпаки, під впливом домінуючого в групі негативного настрою позитивна частина засуджених може здійснювати провину, порушувати вимоги режиму і таке інше. Дана особливість групових настроїв властива будь-якому колективу.

Особливий динамізм групового настрою виражається в тому, що він здатний переходити з однієї форми в іншу – від несвідомої до вразно усвідомленої, від прихованої до відкритої. Знаючи ці особливості, необхідно пильно стежити за настроєм колективу і не тільки не допускати спадів душевного підйому, який сприяє суспільній активності засуджених, але і боротися зі всякими антигромадськими спонуканнями, помилковими настроями і захопленнями. При цьому важливо уміти в одних випадках зберегти стихійно виниклий порив, ентузіазм, в інших – викликати підйом настроїв, збудити ініціативу і енергію колективу засуджених, в третій – не допустити виникнення негативних настроїв.

4.2. Психологія конфлікту серед засуджених

Конфлікти в місцях позбавлення волі дуже поширене явище. Вони відбуваються, як між самими засудженими, кримінальними угрупованнями так і між правопорушниками та працівниками колоній. Саме тому до вирішення цієї проблеми необхідно підходити з наукових позицій – позицій кримінально-виконавчої психології.

Конфлікт (від латин. *conflictus* – зіткнення) – зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок або поглядів опонентів або суб'єктів взаємодії. У основі будь-якого конфлікту лежить ситуація, яка включає або суперечливі позиції сторін з якого-небудь приводу, або протилежні цілі, або засоби їх досягнення в даних обставинах, або неспівпадіння інтересів, бажань, ваблень опонентів і таке інше. Конфліктна ситуація, таким чином, складається із суб'єктів можливого конфлікту і його об'єкта. Проте, щоб конфлікт почав розвиватися, необхідний інцидент, коли одна із сторін починає діяти, обмежуючи інтереси іншої сторони. Якщо протилежна сторона відповідає тим же, конфлікт з потенційного переходить в актуальний і далі може розвиватися як прямий або опосередкований, конструктивно стабілізуючий або неконструктивний.

Конструктивний конфлікт – конфлікт, який позитивно впливає на структуру, динаміку і результативність соціально-психологічних процесів і слугує джерелом самовдосконалення і саморозвитку особистості.

Підставою для типології конфліктів в організації виступають: цілі учасників конфлікту, відповідність їх дій існуючим нормам, кінцевий результат конфліктної взаємодії і вплив конфлікту на розвиток організації. Залежно від характеру впливу виділяються наступні типи конфліктів в організації: конструктивні, такі, що стабілізують, і деструктивні. Стабілізуючі конфлікти спрямовані на усунення відхилень від норми і закріплення ознак сталої норми. Конструктивні конфлікти сприяють підвищенню стабільності функціонування організації в нових умовах зовнішнього середовища за рахунок перебудови її функцій і структури та встановлення нових зв'язків. Деструктивні конфлікти сприяють руйнуванню сталої норми і поверненню до старих норм або

поглиблення проблемної ситуації. Учасники деструктивних конфліктів витрачають свою енергію на те, щоб контролювати один одного або чинити один одному протидію. Виділяються також конфлікти деструктивно-ситуативні (його учасники прагнуть до особистої вигоди) і деструктивно-тотальні (у яких учасники добиваються престижу або влади). І в тому, і в іншому випадку прагнення учасників заперечують загальним інтересам колективу, оскільки вони добиваються своїх цілей засобами, які не схвалюються в суспільстві.

Як суб'єкт взаємодії в конфлікті може виступати як окрема особа, так і дві або декілька осіб. Залежно від конфліктної ситуації виділяються міжгрупові конфлікти, організаційні і міждержавні конфлікти.

Організаційний конфлікт – зіткнення протилежно спрямованих організаційних позицій індивідів, або груп безвідносно до цілей один одного. Як правило, організаційний конфлікт виникає за ситуації, коли необхідно різко змінити звичний тип діяльності, перейти до нових організаційних структур, конверсії і таке інше. Дії суб'єктів організаційного конфлікту регламентовані нормами, які склалися, відображають логіку розвитку організації і носять зовні особовий, деперсоніфікований характер. Основними елементами організаційного конфлікту є: організаційна проблемна ситуація, «перший» учасник (який сприймає дану ситуацію як заперечення для досягнення завдань посадової позиції), «другий» учасник (який сприймає її як ситуацію, яка сприяє рішенню задач своєї посадової позиції), і конфліктна взаємодія учасників. Вирішенню організаційного конфлікту передує його аналіз, що починається з вивчення і визначення ступеня конфліктності учасників. Якщо конфліктність є рисою характеру, або досягла позиції постійних напружених відносин (незалежно від того, чи передують цьому проблемні ситуації), то організаційний конфлікт далі не аналізується. Якщо конфліктність низька, то аналізуються цілі учасників організаційного конфлікту, визначається проблемна ситуація, яка передувала організаційному конфлікту; встановлюються чинники, що сприяють переростанню проблемної ситуації в організаційний конфлікт; вимірюється ступінь дії особистісних особливостей конфліктуючих і проблемної ситуації, яка впливає на виникнення конфлікту. Кінцевим етапом розвитку організаційного конфлікту є його

вирішення, яке може бути уявним і реальним. При уявному вирішенні організаційного конфлікту не усувається підстава його виникнення. Конфлікт завершується або відчуженням одного з учасників, або досягненням компромісу, або припиненням конфлікту силою влади або авторитету. При цьому у учасників організаційного конфлікту залишається відчуття незадоволеності, яке зрештою може призвести до нового спалаху конфлікту. Реальне вирішення організаційного конфлікту може здійснюватися за двома напрямками. Перший – усунення і вирішення організаційної проблемної ситуації, другий, – знаходження форм руху організаційного конфлікту і: сприяння всемірному прискоренню об'єктивного процесу його розвитку, завдяки якому зберігається і розвивається раціональне і змістовне обґрунтування позицій конфліктуючих індивідів або груп і, врешті-решт, знаходиться рішення, яке задовольняє повною мірою учасників конфлікту. Доцільність і урегульованість організаційного конфлікту оцінюються через порівняння витрат на вирішення організаційної проблемної ситуації через організаційний конфлікт без конфлікту. Якщо витрати на вирішення організаційної проблемної ситуації через організаційний конфлікт виявляються більшими, ніж їх вирішення іншими засобами, то організаційний конфлікт недоцільний. Якщо вирішення проблемної ситуації через конфлікт не викликає великих витрат, або інших засобів її вирішення немає, то організаційний конфлікт доцільний. Критеріями урегульованості організаційного конфлікту є:

- вирішення проблемної ситуації в даний момент часу наявними засобами;
- значущість його вирішення для «першого» учасника конфліктної ситуації;
- значущість збереження проблемної ситуації для «другого» учасника конфліктної ситуації.

При високій конфліктності учасників, відсутністю засобів для вирішення проблемної ситуації і високій значущості її збереження для «другого» учасника – конфлікт урегулювати практично неможливо.

Внутрішньоособистісні конфлікти, як правило, бувають породженням амбівалентних прагнень суб'єкта (наприклад, в теорії психоаналізу З. Фрейда це суперечність між бажаннями Воно (Ид) і Я

(Супер-его). Неконструктивний міжособистісний конфлікт виникає тоді, коли один з опонентів вдається до етично засуджуваних методів боротьби, прагне психологічно подавити партнера, дискредитує і принижуючи його в очах оточуючих. Зазвичай це викликає лютий опір іншої сторони, діалог супроводжується взаємними образами, вирішення проблеми стає неможливим, руйнуються міжособистісні відносини. Конструктивним міжособистісний конфлікт може бути лише тоді, коли опоненти не виходять за межі ділових аргументів і відносин. При цьому можуть спостерігатися різні стратегії поведінки. Р. Блейк і Дж. Моутон виділяють:

- суперництво (протиборство), яке супроводжується відкритою боротьбою за свої інтереси;
- співпраця, яка спрямована на пошук рішення, що в свою чергу задовольняє інтереси всіх сторін;
- компроміс – врегулювання розбіжностей через взаємні поступки;
- уникнення, що полягає в прагненні вийти з конфліктної ситуації, не вирішуючи її, не поступаючись своїми інтересами;
- пристосування – тенденція нейтралізувати суперечності, поступаючись своїми інтересами.

Узагальнений вираз цих стратегій поведінки характеризується як корпоративність і напористість. У міжгрупових конфліктах суб'єктами конфліктної ситуації виступають групи, переслідуючи цілі, несумісні з цілями протистоячої групи. Розвиток конфлікту зазвичай йде в наступній послідовності:

- поступове посилення учасників конфлікту за рахунок введення все більш активних сил, а також за рахунок накопичення досвіду боротьби;
- збільшення кількості проблемних ситуацій і поглиблення первинної проблемної ситуації;
- підвищення конфліктної активності учасників, зміна характеру конфлікту у бік його посилення, залучення до конфлікту нових осіб;
- наростання емоційної напруженості, супроводжуючої конфліктні взаємодії, яка може надати як мобілізуючий, так і дезорганізуючий вплив на поведінку учасників конфлікту;

- зміна відношення до проблемної ситуації і конфлікту в цілому.

Причини конфліктів бувають найрізноманітніші:

- порушення окремими засудженими або групами суспільних (колективних) інтересів;

- дії і вчинки засуджених і окремих груп, які суперечать нормам моралі, громадській (колективній) думці;

- порушення особливо шанобливих звичаїв і традицій;

- невілювання інтересів малих груп (як позитивних, так і негативних);

- допущене порушення соціальної законності окремих засуджених, що викликає з їх боку активний протест;

- невідповідність взаємин в колективі засуджених нормам і моралі (нетактовність, грубість і таке інше);

- стихійний підйом негативних групових настроїв, активізуючи діяльність негативно настроєних елементів;

- прояв антипатій і упередженості при оцінці дій і вчинків як груп, так і окремих засуджених;

- стан глибокої незадоволеності особистості, а також підвищена драгівливість і незлагодженість окремих засуджених;

- характеропатичні і патопсихологічні відхилення в розвитку особистості і таке інше.

Найчастіше конфлікти виникають унаслідок грубого порушення засудженими норм відносин. З одного боку, неправильні, суперечні нормам кримінально-виконавчого права взаємовідношення в колективі засуджених є основним джерелом конфліктів, з іншої – виниклі і недозвалені конфлікти ще більш загострюють взаємини в колективі.

Така ж залежність існує між конфліктами і груповими настроями. Якщо стихійні групові настрої зможуть викликати конфлікти в колективі, то виниклий конфлікт залежно від його протікання і вирішення надалі визначає зміну настроїв в групі і колективі в цілому.

Конфлікти в колективі засуджених виникають нерідко і на основі розбіжності в думках, переконаннях окремих осіб або груп. Проте у виникненні конфліктів особливу роль відіграють не тільки свідомі, але й підсвідомі прояви психіки. Тому одні причини конфліктів виразно усвідомлюються людьми, інші – ні.

Конфлікти можуть виникати між: групами (угрупованнями) засуджених; особою і колективом; особою і малою групою; окремими засудженими; адміністрацією і колективом засуджених; адміністрацією і малою групою, або угрупованням; адміністрацією і окремими засудженими. При цьому одні конфлікти виникають на принциповій основі (наприклад, між передовою і відсталою частиною засуджених), а інші – на безпринципній основі (наприклад, між засудженими через неофіційні привілеї, престиж, між негативними малими групами).

Не можна заперечувати конфлікти в середовищі позитивно спрямованих засуджених, або між позитивно спрямованими малими групами. Між ними конфлікти виникають в основному тоді, коли окремі люди або групи неправильно розуміють інтереси інших людей і колективів.

Форми прояву конфліктів надзвичайно багатообразні: від прихованих станів незадоволеності, які можуть бути дуже тривалими, до відкритих зіткнень інтересів, думок, смаків, тобто до «вибуху» (групових, колективних ефектних дій, обурень і таке інше).

Кожен конфлікт в своєму розвитку може проходити певні стадії, на що вказувалося вище. Це дуже важливо знати для профілактики, попередження і вирішення конфліктів. Правильне вирішення конфліктів, і особливо їх психопрофілактика, мають виняткове значення для виправлення і перевиховання засуджених. Візьмемо, наприклад, конфлікт між колективом і окремою особою, який виражається в небажанні або невмінні засудженого дотримуватись порядку, встановленого у колонії. Перш за все, тут необхідно з'ясувати причини конфлікту. Вони можуть бути різні.

Нерідко засуджені вступають в конфлікт з колективом через незнання встановлених правил. Оскільки незнання – це не аргумент для виправдання неправильних дій. У інших випадках особа знає норми поведінки і вимоги колективу до неї, але не вважає їх для себе обов'язковими. Іншими словами, у засудженого сформовані знання про норми поведінки, але відсутні переконання в необхідності їх виконувати. І знову виникає конфлікт особистості з колективом.

Нарешті, буває і так, що особа знає правила поведінки, визнає необхідність їх виконання, але зважаючи на відсутність сильної волі, погану самоорганізацію, відсутність звичок, діє всупереч своїм поглядам, вступаючи, таким чином, в конфлікт не тільки з колективом, а й сама з собою.

Дві перші причини неправильної поведінки (відсутність достатнього об'єму знань про норми поведінки і відсутність переконаності в необхідності слідувати їм за наявності цих знань) викликають конфлікт, пов'язаний з вирішенням особистістю суперечностей між власними звичками, настановами і вимогами колективу, або адміністрації. Третя причина невідповідності поведінки особистості нормам права і моралі викликає конфлікти, які пов'язані з вирішенням внутрішніх суперечностей: між власною, загально-позитивною свідомістю і злочинними звичками поведінки.

Знання причин конкретного конфлікту дозволяє обрати необхідні способи і прийоми його вирішення. У будь-якому колективі засуджених виникає цілий ряд конфліктів, різноманітних за змістом, широті обхвату людей, ступеню вираженості і глибини. Досвідчені працівники колонії в першу чергу прагнуть вирішувати конфлікти, які можуть глибоко відбитися на колективі і окремій особистості.

Ліквідація конфлікту, тобто оголення і вирішення протиріч на користь позитивної тенденції, є перехід до вищої якості свідомості і поведінки окремого засудженого, а також об'єднанню і функціонуванню всього колективу.

Таким чином, кожен елемент психології колективу засуджених володіє певними якостями, особливостями, від яких залежить ефективність впливу виховних дій колективу на особистість. Тому вивченню психології колективу засуджених, формуванню правильних взаємин, зміцненню і зростанню позитивно-спрямованих малих груп, формуванню високоїдейної, монолітної, стійкої і гнучкої громадської думки, турботі про підтримку оптимального настрою, умілому вирішенню конфліктів досвідчені працівники місць позбавлення волі приділяють постійну увагу.

4.3. Психологія адаптації засуджених до умов життя на волі

Проблема адаптації (приспособування) звільненого до умов звичайного існування в нормальному соціальному середовищі на волі дуже важлива і багатозначна. На жаль, ще нерідкі випадки, коли особи, які звільнилися з місць позбавлення волі, знов скоюють злочин. В зв'язку з цим постає проблема доказу виправлення людини, яка не менш актуальна, ніж проблема доказу її винності. В таких випадках необхідно проводити спеціальну роботу з психологічної підготовки засуджених до життя в нових умовах. В сучасних науках цей процес визначається як процес адаптації.

Адаптація (від латин. *Adapto* – приспособую) – приспособування будови і функцій організму, його органів і клітин до умов навколишнього середовища. Процеси адаптації спрямовані на збереження гомеостазу. Адаптація – одне з центральних наукових понять, яке широко застосовується як теоретичне поняття в тих психологічних концепціях, які, подібно гештальтпсихології і теорії інтелектуального розвитку (розробленій швейцарським психологом Ж. Паже), трактують взаємини індивіда і його оточення як процеси гомеостатичного урівноваження. При цьому виділяють особливий вид адаптації – соціальна адаптація (від латин. *Adapto* – приспособляю і *socialis* – суспільний) – це: постійний процес активного приспособування індивіда до умов соціального середовища; результат цього процесу. Співвідношення цих компонентів, що визначає характер поведінки, залежить від цілей і ціннісних орієнтацій індивіда, можливостей його досягнення в соціальному середовищі. Не дивлячись на безперервний характер соціальної адаптації, її зазвичай пов'язують з періодами кардинальної зміни діяльності індивіда і його соціального оточення. Основні типи адаптаційного процесу – тип, який характеризується переважанням активної дії на соціальне середовище, і тип, який визначається пасивним, конформним ухваленням цілей і ціннісних орієнтацій групи, – формується залежно від структури потреб і мотивів індивіда. Важливим аспектом соціальної адаптації є ухвалення індивідом соціальної ролі. Цим обумовлено віднесення соціальної адаптації до одного з основних соціально-психологічних механізмів соціалізації особистості. Ефективність соціальної адаптації в значній мірі залежить від

того, наскільки адекватно індивід сприймає себе і свої соціальні зв'язки. Спотворене або недостатньо розвинене уявлення про себе веде до порушень соціальної адаптації, крайнім виразом яких є аутизм. У західній психології проблема соціальної адаптації розробляється в межах напряму, який виник на основі необхивірізму і відгалужень психоаналітичної психології (психоаналізу), пов'язаних з культурною антропологією і психосоматичною медициною. При цьому головна увага приділяється порушенням адаптації (невротичним і психосоматичним розладам, алкоголізму, наркоманії і таке інше) та способам їх корекції.

Виходячи з вищезазначеного, всіх осіб, які звільняються з місць позбавлення волі, можна поділити на три категорії.

Перша – особи, які цілком виправилися в період відбування покарання. Після звільнення ці люди прагнуть активно включитися в чесне трудове життя. Іноді це прагнення здатне подолати значні труднощі, з якими звільнений стикається в період адаптації і на яких ми зупинимось дещо нижче.

Друга – особи з дефектами виховання. Ці дефекти у звільнених можуть бути в світогляді, в правосвідомості (зазвичай в окремих її аспектах), в моральних і етичних нормах, а також в напрямку трудових навиків. Позитивний прогноз поведінки осіб цієї категорії після звільнення в значній мірі залежить від умов навколишнього середовища, в яке вони потраплять після звільнення.

Третя – особи, які не виправилися в процесі відбування покарання. В процесі перебування в місцях позбавлення волі з ряду причин ці особи не позбавилися своїх злочинних поглядів, схильностей, настановлень, а деколи навіть злочинного світогляду. Звільнення ці особи розглядають як можливість продовження злочинної діяльності.

Процес адаптації до умов звичайного існування в нормальному соціальному середовищі після тривалого терміну позбавлення волі – складне явище, яке вимагає активних вольових зусиль, високих етичних і моральних якостей, добре розвиненої правосвідомості. Людина повинна в короткий термін відновити, або придбати цілий ряд навиків. Вона повинна уміти витратити зароблені гроші, забезпечувати себе одягом, їжею, житлом і таке інше.

Таким чином можливо виділити позитивну і негативну адаптацію засуджених. Здатність засудженого всесторонньо і глибоко адаптува-

тися до позитивних умов середовища називається позитивною адаптацією. Вона сприяє продуктивнішій діяльності людини в нових умовах, зокрема, такій поведінці засудженого в новому навколишньому, яке забезпечує вироблення суспільно корисних навиків і звичок, що зрештою веде до виправлення і перевиховання злочинців в колонії і закріплення результатів кримінально-виконавчої дії після звільнення з місць позбавлення волі.

Як негативна адаптація, так і нездатність людини адаптуватися до нових умов негативно впливають на її поведінку і діяльність в нових обставинах. Вони викликають реакції, неадекватні діям зовнішнього навколишнього середовища. Саме це істотно утрудняє виправлення і перевиховання засуджених. Це може призвести до того, що такий засуджений або залишиться під впливом негативних дій з боку засуджених, або ж стане байдужий до нових умов свого існування, до своєї долі.

Деякі із засуджених протягом першого року після звільнення скоюють повторні злочини і потрапляють в місця позбавлення волі знову. Рання рецидивна злочинність має місце не тільки тому, що звільняються засуджені, які не повністю виправилися і перевиховалися, але і тому, що засуджений, який виправився, не зумів із самого початку адаптуватися до нових умов вільного життя.

Адаптивну здатність засуджених слід оцінювати за наступними ознаками.

По-перше, по діапазону. Одні люди здатні адаптуватися тільки до виробничої діяльності або тільки до життя в сім'ї (вузький діапазон), інші – здатні адаптуватися як до макросоціальних, так і мікросоціальних умов (широкий діапазон).

По-друге, по спрямованості. Одні швидко адаптуються до умов, що позитивно впливають на них, і менш схильні до впливу негативних чинників. Інші, навпаки, швидше адаптуються до впливу негативного середовища. За цією ознакою виділяють позитивну (соціальну) і негативну (антисоціальну) адаптацію особистості.

По-третє, за швидкістю, тобто за часом, який необхідний для пристосування до нових умов життя. Люди відрізняються різною швидкістю адаптації. Швидкість адаптації залежить від пластичності, рухливості нервової системи і її сили. Сангвініки, наприклад, володіють

високою швидкістю адаптації. Вони легко і швидко пристосовуються до нових умов життя на волі. Меланхоліки надзвичайно поволі і обережно адаптуються до нових умов життя. Вони, як правило, замкнуті, підозрілі, не комунікативні.

По-четверте, по надійності, що досягається в результаті формування в процесі перевиховання таких якостей, які, з одного боку, прискорюють адаптацію засудженого до життя на волі, а з іншого – роблять соціальну і соціально-психологічну адаптацію міцнішою і дієвішою. Такими якостями є ідейна переконаність людини, її моральність, особові ідейні настановлення, ступінь розвиненості відчуття сорому і совісті, що визначає поведінку людини в нових умовах особистого життя.

По-п'яте, за переключенням, тобто здібності людини реадaptуватися у зв'язку з деякими змінами в макро- і мікросоціальних системах. Адаптацію до нових умов життя не можна вважати застиглою і незмінною. З щонайменшими змінами, які відбуваються в умовах навколишнього оточення (макро- і мікросередовища), повинні відбуватися перенастроювання особистості, її особиста саморегуляція.

Успіх періоду адаптації залежить від суб'єктивних і об'єктивних чинників.

До суб'єктивних чинників, які утрудняють процес адаптації, відносяться, перш за все, знижена комунікативність особистості, її замкнутість або підвищена навіюваність, конформність (податливість людини до зовнішньої дії, тиску малої групи і колективу). Особи, які належать до типу екстравертів швидше адаптуються, але при цьому, і легше потрапляють в залежне положення від навколишніх умов, ніж інтроверти (що діють під впливом своїх думок і переконань).

Також особливо впливає на процес адаптації ступінь ригідності особистості засудженого: підвищена інертність психіки засудженого утрудняє його пристосування до нових умов життя. Негативно позначається на адаптації негативізм, тобто необґрунтована протидія особистості діям колективу (групи), а також упередженість засудженого і його оточення, як результат поспішних і недостатньо обґрунтованих висновків, некритичного засвоєння стереотипів мислення – стандартних думок, прийнятих в певній суспільній групі. Природно, упередженість у відно-

синах однієї сторони зустрічає упередженість і протидію іншої сторони, що в свою чергу утрудняє адаптацію людини до нових умов життя.

До об'єктивних чинників, які впливають на процес адаптації засудженого, відносяться: умови зовнішнього нового навколишнього середовища (після звільнення з колонії – наявність житла, прописки, сім'я, можливості роботи, дружні групи, колишні зв'язки і таке інше).

Слідкують за адаптацією засуджених до життя в нових умовах відповідні працівники кримінально-виконавчих установ і міліції. Щоб керувати адаптацією засудженого, потрібно:

- знати ступінь його комунікативності (товариськості);
- можливості його адаптуватися до нових умов;
- ступінь відповідності наявних якостей новим умовам життя;
- сумісність засудженого з іншими особами і колективом, до якого йому доведеться адаптуватися;
- ступінь ригідності, етичної і педагогічної занедбаності.

Тільки при обліку цих чинників керівництво процесом адаптації засудженого може бути цілеспрямованим, конкретним і ефективним.

Особливе місце в керівництві процесом адаптації засуджених займає психологічна підготовка засуджених до життя в нових умовах. Психологічною підготовкою забезпечується завчасна спрямованість особистості засудженого на майбутні умови життя і діяльності, виробляється особова настанова – поводитися відповідним чином в новій обстановці.

Звичайно, адаптація тих засуджених до нових умов життя, у яких вироблене позитивне настановлення, істотно відрізняється від адаптації осіб, які не мають такої настанови. Засуджені з позитивною настановою на виправлення протидіятимуть негативним чинникам, які, можливо, стануть впливати на них в нових умовах. А особи, у яких позитивні настанови ще не сформувалися, можуть попадати під вплив несприятливих обставин, і адаптація виявиться негативною і означатиме повернення до злочинного способу життя. Виховному складу колонії в своїй практичній роботі необхідно враховувати особливості адаптації такої категорії засуджених, всіляко допомагати їм знайти своє місце в здоровому колективі і сформуванню у себе настанову на виправлення.

Стабільність умов життя і навколишнього середовища дуже важлива для звільненого з місць позбавлення волі. Щоб забезпечити таку стабільність не можна допускати необґрунтованої відмови звільненому в прописці, створювати штучні заперечення прийому на роботу, отриманню житла і таке інше. Все це істотно утрудняє позитивну адаптацію звільненого з місць позбавлення волі і сприяє рецидивній злочинності.

Процес адаптації звільнених осіб може бути успішним за умови точного дотримання вимог кримінально-виконавчого та трудового законодавства. Мова йдеться про організацію спостереження за поведінкою звільнених від покарання, про адміністративний нагляд за звільненими з місць позбавлення волі особливо небезпечними рецидивістами і особами, які відбували покарання за тяжкі злочини, а також про своєчасну допомогу звільненим в працевлаштуванні, отриманні житла, про забезпечення сумісного мешкання з сім'єю і таке інше.

Слід також мати на увазі, що для прискорення процесу адаптації до нових умов життя засудженого після звільнення необхідно своєчасно підготувати до життя на волі. Потрібно з урахуванням адаптивних особливостей особистості забезпечувати точне застосування пільг, розширення контактів із зовнішнім світом, що дозволило б людині менш хворобливо переключитися на нові умови життя.

Адаптація може здійснюватися ефективно, якщо людину своєчасно, детально і правдиво проінформують про нові умови його життя. У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на одну специфічну особливість процесу соціальної і соціально-психологічної адаптації. Вона полягає в тому, що особа як адаптивна система є «відкритою», тобто має численні зв'язки із зовнішнім середовищем через різні підсистеми, до яких вона адаптується. Наприклад, засуджений адаптується до сім'ї, але сама сім'я (підсистема) не є ізольованою від впливів інших підсистем соціального середовища. Тому необхідно завжди мати на увазі можливі «перешкоди» адаптації особистості до сім'ї, що випробовує вплив зовнішніх умов.

Досвід діяльності кримінально-виконавчих установ переконує в необхідності проведення спеціальної роботи з підготовки психіки, свідомості засуджених до життя в нових умовах.

Психологічна підготовка засуджених до життя в нових умовах полягає в активізації їх психіки, настрої їх відчуттів, психічних станів

і формуванні настановлення і звичок поводитися належним чином відповідно новим умовам. В результаті певних цілеспрямованих дій у засудженого формується психологічна готовність жити і діяти в нових умовах, яка забезпечує швидке включення його в нове соціальне середовище і діяльність без додаткової витрати енергії на подолання внутрішньої напруги або опору.

Необхідність психологічної підготовки викликана тим, що людина, потрапляючи в нові умови життя (соціальне середовище), зустрічається із специфічними труднощами, до подолання яких вона не завжди психологічно готова. Зустріч з труднощами в нових умовах для засуджених часто буває несподіваною і викликає поведінку, не адекватну умовам ситуації і вимогам норм моралі. Нерідко ці труднощі посилюються відношенням оточуючих, тих, хто оточував їх до засуджених. Саме це призводить до надмірного збудження або гальмування нервових процесів і до нервових зривів. У таких ситуаціях засуджений часом неправильно оцінює свою поведінку і вчинки інших людей і тому неправильно діє. Психологічна підготовка допомагає подолати інертність людської психіки, прискорює її перебудову у зв'язку із зміною обставин.

Особливу увагу в психологічній підготовці до життя на волі потрібно приділяти тим засудженим, у кого недостатньо розвинена звичка займатися самовихованням, і які вимагають постійної допомоги – контролю і керівництва процесом їх адаптації до нових умов. Вона необхідна тим, у кого відсутня або обмежена життєва перспектива, хто живе задоволенням низовинних потреб, а також тим засудженим, хто звик до думки, що за довершений злочин він спокутував свою провину, і це нібито дає йому право на особливі пільги.

Особливим питанням психологічної підготовки є зміна у засудженого самооцінки і рівня домагань (зниження рівня домагань, якщо він завищений, і підвищення його у тих, у кого він занижений), а також вироблення у нього суспільно корисних перспектив життя, цілей і мотивів діяльності.

Звільненим необхідно роз'яснювати, що вони відбули покарання за довершений злочин і тому не мають права розраховувати на які-небудь привілеї в порівнянні з іншими громадянами. Він лише тоді займе гідне місце серед чесних громадян, коли заслужить це чесною

працею і зразковою поведінкою не тільки в місцях позбавлення волі, але і після звільнення.

Об'єм і зміст психологічної підготовки щодо звільнених з місць позбавлення волі залежать від відбутого ним терміну позбавлення волі, виду режиму, ступеня кримінальної зараженості особистості, від того, чи підпадає засуджений під дію закону про умовно-дострокове звільнення або не підпадає, чи буде після звільнення узятий під адміністративний нагляд чи ні і таке інше. Важливо також врахувати індивідуально-психологічні особливості особистості того, хто звільняється. Істотною умовою ефективності психологічної підготовки до життя на волі є розрив їх із злочинним минулим.

Психологічна підготовка засуджених до життя на волі може бути завчасною і безпосередньою. Завчасна психологічна підготовка проводиться протягом всього часу відбування засудженим кримінального покарання і здійснення кримінально-виконавчої дії. Вона ґрунтується на системі роботи по моральному виправленню засуджених. Безпосередня психологічна підготовка починається за довго до звільнення і закінчується завершальною бесідою із засудженим в день звільнення. В період безпосередньої психологічної підготовки важливо зв'язатися з місцевими органами влади, визначити майбутнє місце роботи засудженого, встановити зв'язок з колективом, в якому він працюватиме, поклопочеться про його побутові умови і таке інше.

Якщо засуджений звільняється умовно-достроково, то важливо вселити йому думку про те, що довіру вихователів, колективу йому необхідно виправдати бездоганною поведінкою. Якщо засуджений звільняється після закінчення терміну і підпадає згідно закону під адміністративний нагляд, то необхідно наперед про це поінформувати міліцію. В той же час йому слід показати перспективи подальшого життя, попередити про наслідки ухилення від адміністративного нагляду.

Соціальна адаптація вважається успішною, коли соціально корисні зв'язки звільненого в основних сферах життєдіяльності встановлені і не мають істотних відхилень (нормальні відносини в сім'ї, наявність житла, прописки, постійне місце роботи, участь в суспільній роботі, корисне проведення дозвілля, підвищення загальноосвітнього і культурного рівня і таке інше). Нормально адаптований звільнений

пориває зв'язки із злочинним середовищем і іншими особами, чия поведінка характеризується як антигромадською, не зловживає алкоголем, не допускає правопорушень.

Питання для самоперевірки

1. Яку Ви знаєте класифікацію груп у сучасній психологічній науці?
2. Які Ви знаєте форми взаємовідношення засуджених в процесі спілкування?
3. Що таке конфлікт і які етапи його протікання?
3. Що таке групова сумісність?
4. Які Ви знаєте види соціальної адаптації засуджених?
5. За якими чинниками характеризується адаптивна спроможність засуджених?
6. Що відноситься до суб'єктивних та об'єктивних факторів адаптації засуджених?

Завдання для самопідготовки

1. Визначте соціально-психологічні особливості колективу засуджених.
2. Визначте управлінський процес адаптації засуджених до умов життя на волі.
3. Охарактеризуйте уявну конфліктну ситуацію серед засуджених.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г.М. Социальная психология. М., Аспект-пресе, 1996. – 374 с
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. М., Прогресс, 1988. – 398 с.
3. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. М., МГУ, 1992. – 198 с.
4. Власенко В.В. Вчителі – учні; психологія взаємних оцінних ставлень. К., – 1995. – 154 с.
5. Кандратьева СВ. Учитель – ученик. М., Педагогика, 1994. – 80 с.
6. Межличностное восприятие в группе. Под. ред. Г.М. Андреевой и А.И. Донцова. М, МГУ, 1981. – 292 с.

РОЗДІЛ 5.

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

5.1. Характер і види екстремальних ситуацій. Психологічний вплив екстремальних ситуацій на особистість працівників правоохоронних органів

Екстремальними в побутовому спілкуванні найчастіше називають ситуації, що загрожують здоров'ю і самому життю людини. Більш точно екстремальні ситуації можна визначати як несприятливий, складний стан умов людської життєдіяльності, що набув для окремої особи або групи осіб особливої значимості; це об'єктивно складні умови діяльності, що сприймаються й оцінюються як напружені чи небезпечні. Це – зовнішня, об'єктивна сторона проблеми. Суб'єктивно екстремальні ситуації набувають форми екстремальності – особливого стану людської психіки (екстремум-стану), спричиненого незвичними чи екстраординарними умовами, що породжують підвищену тривожність та особливу емоційну напруженість. Ситуація стає для особи надзвичайно значимою, причому безвідносно до того, містить вона реальну небезпеку чи така небезпека лише уявна: екстремальність є суб'єктивним переживанням реальної дійсності. Тому не виключено, що одна й та ж сама ситуація різними людьми буде усвідомлюватися як екстремальна і ординарна; об'єктивно екстремальна ситуація сприйматиметься конкретною особою як штатна і, навпаки, об'єктивно безпечна – як екстремальна.

Екстремальні ситуації можуть бути регламентованими і нерегламентованими, плановими і ситуаційними, «штатними» і «позаштатними». У найбільш загальному вигляді вони поділяються на чотири групи:

1) спричинені надзвичайними умовами (стихійне лихо, природна чи техногенна катастрофа, війна, масові терористичні акції тощо);

2) життєві, повсякденні (пожежа, напад злочинця, гострий брак часу, необхідність одночасного вирішення декількох однаково важливих завдань), тобто такі, що виникають у житті кожної людини;

3) пов'язані з захопленням потенційно небезпечними видами хобі (альпінізм, підводне плавання, швидкісна їзда та ін.);

4) службові, професійні – зумовлені виконанням фахових обов'язків. З небезпекою для життя і здоров'я пов'язане виконання багатьох видів робіт, що містять елементи виробничого і професійного ризику (шахтарі, льотчики, моряки та ін.), а також службова діяльність військових, працівників правоохоронних органів та зокрема, персоналу ДКВС України.

У діяльності працівників правоохоронних органів можлива кожна з зазначених ситуацій, але ми приділятимемо увагу тільки екстремальним ситуаціям службового характеру. Це може бути: процес безпосереднього попередження чи припинення правопорушень, втручання в вирішення сімейно-побутових та інших конфліктів між громадянами, психологічне протиборство при проведенні оперативно-розшукових і слідчих заходів, неправне використання громадянами джерел підвищеної небезпеки, припинення групових порушень громадського порядку і масових заворушень, дії в умовах введення надзвичайного стану тощо. Окрім того, екстремальність може виникати внаслідок інтенсивного та тривалого навантаження при повсякденному виконанні службових обов'язків.

У професійній діяльності працівників правоохоронних органів можна виділити наступні різновиди екстремальних ситуацій:

1) швидкоплинна – пов'язана з необхідністю діяти в умовах жорсткого дефіциту часу, у максимально швидкому темпі, при високому рівні організованості та зі значним психологічним навантаженням (затримання злочинця, участь у ліквідації наслідків катастрофи);

2) довготривала – психологічно напружена діяльність протягом тривалого часу (процес розкриття і розслідування злочину);

3) викликана «невизначеністю» – потребує прийняття рішення за наявності альтернативних, суб'єктивно однаково значимих варіантів поведінки (повідомити про службову недбалість або протиправ-

ну поведінку товариша чи залишитися з ними у добрих стосунках, виконати службовий обов'язок чи не втручатися в події задля власної безпеки);

4) ситуація, що потребує постійної готовності до дій – перебування в монотонних, мало змінюваних умовах в очікуванні екстремальних змін (чергування, перебування в засідці);

5) заснована на надходженні ймовірно недостовірної інформації – потребує екстрених дій за відсутності впевненості в достовірності одержаної інформації (повідомлення про зникнення дитини, про мінування тощо);

6) породжена суб'єктивними обставинами, тобто самим працівником (відволікання чи нестійкість уваги, непрофесійне виконання дій та ін.).

При виконанні працівниками правоохоронних органів своїх професійних обов'язків в екстремальних ситуаціях можлива організація діяльності різних рівнів, полярними з яких є: високий та низький рівень вольової регуляції поведінки.

Високий рівень вольової регуляції (адаптивна поведінка, мобілізація) – виявляється у підсиленні регулюючих функцій психіки, своєчасному прогнозуванні і врахуванні змін обставин, швидкому, чіткому й грамотному застосуванні засобів і прийомів дій, за необхідності – їх видозміни. Підвищується ступінь вольової керованості діяльністю та її загальна ефективність.

Низький рівень вольової регуляції (неадаптивна поведінка, дезорганізація) – нездатність концентрувати увагу на головному, порушення впорядкованості психічних процесів, непослідовність і неточність виконання дій, ігнорування минулого професійного досвіду, стереотипне повторення певних дій при відсутності такої необхідності, покvapлива і сумбурна поведінка або ж загальмованість, заціпеніння.

Аналіз службових ситуацій із трагічними для працівників правоохоронних органів наслідками свідчить, що таке заціпеніння (ступор) при реальній небезпеці для життя звичайно призводить до загибелі людини. Але його настання не буває випадковим, воно спричиняється відсутністю готовності діяти доцільно, страхом небезпеки через відсутність досвіду («необстріляність»), боягузством та легкодухістю як

стійкими рисами характеру, загалом – низьким рівнем професійної та психологічної підготовки чи професійною непридатністю.

За умови недостатнього рівня вольової регуляції поведінки при виконанні професійних дій високого ступеня відповідальності, що потребують пошуку нестандартних варіантів виходу з напруженої ситуації, спостерігаються такі явища: зниження координованості і точності рухів, уповільнення реакції, розгубленість, порушення логіки міркувань, зниження критичності мислення, розлади сприймання і уваги, аж до втрати орієнтації в часі та просторі («тунельне бачення»). За даними проведеного опитування, в екстремальних ситуаціях приблизно 40% працівників правоохоронних органів виходили з власних моральних принципів, 32% – керувалися вимогами закону, 8% визначали свою поведінку як таку, що детермінувалася самозбереженням. На недостатню психологічну підготовленість до дій у складних умовах вказали 20% опитуваних, поведінка яких зовні виглядала впорядкованою.

Вплив екстремальних ситуацій спричиняє виникнення специфічних емоційних станів, найбільш типовими серед яких є: стрес, афект, фрустрація [3].

Стрес – нервово-психічне перенапруження, викликане несподіваним чи надсильним подразником, адекватна реакція, на якій раніше не була сформована, але повинна бути знайдена в ситуації, що склалася; емоційний стан, що спонукає до вирішення екстремальної ситуації за рахунок загальної мобілізації всіх ресурсів організму до пристосування в наявних умовах.

Слід зазначити, що мобілізація психічного й фізичного потенціалу при стресі можлива та бажана, але це не означає, що вона відбувається обов'язково. Психічна регуляція поведінки в екстремальних ситуаціях характеризується змінами у вищій нервовій діяльності у бік збудження або загальмованості залежно від індивідуально-типологічних (зокрема, психофізіологічних) особливостей суб'єкта. Надто сильні подразники (стресори) викликають нейровегетативні зміни, такі як посилене пульсування, підвищення рівня адреналіну та цукру в крові, що призводить до зниження активності психічних функцій і здатності до прийняття рішення. У відповідь на надто складну

обстановку організм реагує пасивно-оборонним чином, при цьому виникають помилки у відображенні дійсності; здатність до правильних дій у таких випадках повертається до людини поступово, тоді й настає стадія мобілізації.

Афект – бурхливий та швидкоплинний стан, що повністю оволодіває особою й характеризується значними змінами в свідомості, порушенням вольового контролю за поведінкою. По суті, це емоційний вибух, що породжується надсильним подразником і спричиняє порушення здатності до адекватного встановлення взаємозв'язків між явищами, домінування в свідомості якогось одного, часто перекрученого уявлення. Деформуються установки та життєві позиції особи й різко змінюється поведінка. Таке «звуження свідомості» при афекті з погляду нейрофізіології пояснюється як порушення нормальної взаємодії процесів збудження і гальмування: потерпають, насамперед, гальмівні процеси, збудження починає неупорядковано поширюватися на підкоркові зони мозку, втрачається контроль свідомості за емоціями.

Стан афекту супроводжується порушеннями пам'яті – частковою чи повною амнезією (забуванням). Залежно від інтенсивності подразника та індивідуально-психологічної стійкості особи він може виявлятися у малоконтрольованих актах поведінки (агресія, панічна втеча) або ж у пасивно-оборонних реакціях (непритомність, оціпеніння). Наприклад афект може виникнути у працівника карного розшуку при переслідуванні злочинця, який на його очах вчинив тяжкий злочин; психофізіологічна перенапруга слідчого здатна породити афективний стан у формі агресії щодо звинувачуваного, який дає неправдиві свідчення; стан оціпеніння ймовірний для недосвідченого працівника, що опинився віч-на-віч перед групою озброєних злочинців.

Афект у своєму перебігу має декілька етапів: на першому – різко дезорганізується вся психічна діяльність, порушується орієнтування та оцінка дійсності; на другому – надмірне збудження супроводжується малоконтрольованими (при фізіологічному афекті) або неконтрольованими (при патологічному афекті) діями; третій етап характеризується спадом нервової напруги, виникненням депресивного стану.

Фрустрація – емоційний стан, що виникає внаслідок реальної чи уявної перепони, яка перешкоджає досягненню особистісно значимої мети. Ступінь її вираженості залежить від сили протидії зовнішніх (об’єктивних) чи внутрішніх (суб’єктивних) обставин. Фрустрація виявляється в емоційно-вольовій сфері у відчутті тривожності, пригніченості, відчаю; когнітивній – у розладах уваги, зниженні пам’яті та здатності до логічного мислення. До фруструючих особистість ситуацій належать, наприклад, активна чи пасивна протидія зацікавлених осіб при розслідуванні злочину, перешкоди у просуванні по службі.

Фрустрацію важко переборювати, бо звичайно людина не може самотійно усунути перешкоди, що їй заважають. Тому вона або ж розпочинає свідомий пошук компенсуючих варіантів поведінки (за наявності протидії звинувачуваного слідчий активізує діяльність із збирання доказів), або ж неусвідомлено здійснює неадекватні (відмовляється від опрацювання інших версій, переносить своє роздратування на колег чи близьких людей). Суб’єктивно сильне тривале переживання фрустрації може призвести до характерологічних змін (особа стає дратівливою, замкненою) і навіть хворобливих проявів (депресії, неврозів).

У певному сенсі перераховані психоемоційні стани є не стільки самостійними, скільки окремими проявами загального екстремум-стану, що охоплює всю особистість і є індивідуалізованим за змістом та динамікою. Про це свідчить, зокрема, те, що одні й ті ж подразники у різних осіб викликають різні стани (стрес, фрустрацію тощо), а різні подразники у однієї особи часто-густо призводять до виникнення тотожного стану напруженості. Зазначені стани можуть існувати як ізольовано, так і одночасно, у різних сполученнях. Так, процес безпосереднього припинення злочину може призвести до стресу та фрустрації, психологічне протиборство при проведенні слідчих дій – до фрустрації та особистісного конфлікту, затримання особливо небезпечного злочинця – до стресу, конфлікту та фрустрації, запровадження надзвичайного стану – до стресу та кризи.

Розвиток екстремальних ситуацій та їх наслідки значною мірою ускладнюються наступними чинниками: несподіваність

виникнення небезпеки, невизначеність ситуації та можливих наслідків, відсутність дієвої підтримки (допомоги) з боку оточуючих громадян та гарантій соціального (у тому числі правового) захисту та ін. Особливо несприятливими в цьому плані є так звані «нештатні», особистість ситуацій належать, наприклад, активна тобто не передбачені нормативно, екстремальні ситуації. Саме тут надзвичайно важливо зберегти спокій і холоднокровність, швидко оцінити обстановку, не піддатися прагненню діяти за вже існуючими стереотипами. Прийняття рішення діяти неординарно може виявитися єдиним правильним виходом із ситуації, що склалась, і ним потрібно правильно скористатись. Стереотип діяти так, а не інакше, звичка застосовувати лише певні прийоми нападу та захисту завжди має психологічну межу неповторюваності (це стосується використання зброї, прийомів самооборони, допоміжних засобів та ін.), але екстремальна ситуація ніколи не повторюється в одному й тому ж вигляді, що потрібно враховувати, бути до цього готовим.

На виникнення та перебіг того чи іншого стану психіки людини в екстремальній ситуації впливають наступні чинники:

1) інтенсивність і особливості дії подразника. Відносно невелике психічне напруження до певної межі є позитивним, але коли воно перевищує поріг можливостей особи, настає різке погіршення психічного стану та ефективності діяльності в цілому. Так, поступове наростання загрозованої ситуації в умовах повноти інформації про неї і достатнього часу дозволяє працівнику мобілізуватися та успішно виконати завдання (наприклад, затримати злочинця). Навпаки, відсутність необхідної інформації, неочікуване застосування злочинцем зброї чи інших засобів підвищеної небезпечності, про які завчасно не було відомо, може призвести до його дезорганізації;

2) психологічна надійність – інтегральна індивідуальна характеристика, що передбачає наявність сукупності певних психофізіологічних, індивідуально-типологічних та характерологічних властивостей особистості. Зокрема, йдеться про стійкість до перенапруження, небезпеки та невдач у сполученні зі

здатністю до виправданого ризику, швидке подолання переживання та розчарування, оптимальний рівень тривожності, стриманість в емоціях, врівноваженість, розсудливість. Розвиненість певних психофізіологічних якостей (швидкість перебігу психічних процесів, сила нервової системи, оптимальне сполучення процесів збудження і гальмування, висока працездатність) та особливостей психічних пізнавальних процесів (спостережливість, розвинена увага та ін.) дозволяють здійснювати прискорену переробку інформації та приймати правильне рішення. У сукупності зазначені особливості, властивості та якості визначають поріг корисності напруження, характерний для конкретної особистості;

3) психологічна підготовленість – спеціальна тренованість до дій і екстремальних умовах, під впливом якої поріг корисності напруження підвищується. Вона залежить від знання співробітником типових форм прояву екстремальних ситуацій та особливостей перебігу емоційних станів, що при цьому виникають; володіння методами і засобами їх подолання та ступеня сформованості професійної пильності – особливої властивості, що виявляється у виправданій настороженості та підвищеній увазі до ризикованих і небезпечних ситуацій. Ця властивість допомагає вчасно виявити ознаки загрози, правильно оцінити ситуацію, що склалася (факти, обставини, дії). Протилежністю професійної пильності є недбалість, що спричиняється нерозумінням небезпеки, невмінням вчасно її розпізнати та правильно зрозуміти, зниженою концентрацією уваги («не встиг отямитися...», «не помітив», «не надав уваги» і т. ін.). Недбалість може мати й іншу причину-зневажання безпеки, не виправдана самовпевненість;

4) функціонально-психологічний стан організму – поріг корисної напруженості зменшується під впливом перенесених соматичних захворювань та психічних травм, в тому числі внаслідок невдач по службі, втоми, участі в конфліктних ситуаціях із вираженим психофізіологічним реагуванням тощо.

5.2. Напрями та форми забезпечення особистої безпеки працівників правоохоронних органів

Численні факти злочинних зазіхань на життя і здоров'я працівників правоохоронних органів України під час виконання ними службових обов'язків (причому останні досить часто виступають безпосередньою метою нападу або ж перешкодою на шляху досягнення основної злочинної мети) потребують теоретичного аналізу і детальної розробки обґрунтованих науково-практичних рекомендацій щодо забезпечення їх особистої безпеки. Між іншим, проблема ця у сучасній спеціальній літературі практично не представлена, що зумовлює необхідність у визначенні та висвітленні її базових понять.

Особиста безпека – це система організаційно-правових, фізичних і тактико-психологічних заходів, які дозволяють забезпечити збереження життя та здоров'я працівника правоохоронних органів і підтримання високого рівня ефективності його професійних дій.

Особиста безпека є результатом реалізації комплексу заходів, спрямованих на зниження рівня професійного ризику до реально можливого мінімуму, що дозволяє гарантувати збереження життя і здоров'я, нормального психічного стану і дієздатності працівника при високій ефективності вирішення ним професійних завдань.

Особиста безпека визначається специфікою умов, змісту і форм професійної діяльності; ступенем професійної захищеності працівника, у тому числі – наявністю спеціальних заходів організаційно-правового, управлінського і матеріально-технічного характеру; рівнем професійно-психологічної підготовленості працівника і наявністю у нього спеціальних знань та вмінь із забезпечення особистої безпеки при вирішенні професійних завдань, або у ситуаціях, пов'язаних із професійною діяльністю.

Загалом безпека працівників правоохоронних органів забезпечується такими блоками:

- 1) організаційно-правовий – комплекс об'єктивних передумов для ефективного і безпечного здійснення професійної діяльності;

2) мотиваційно-особистісний – морально-поведінкові установки, психологічна готовність «на виживання», тобто дотримання норм, правил і спеціальних процедур, що гарантують особисту безпеку.

Суб'єктами першого блоку є відповідні *державні інституції* (Кабінет Міністрів, Міністерство фінансів України, МВС України та ін.), що вирішують, насамперед, завдання науково обґрунтованої реалізації правових, економічних, матеріально-технічних та інших можливостей, наданих державою для забезпечення захисту як системи в цілому, так і її конкретних працівників. Суб'єктами першого блоку виступають також керівники органів і підрозділів, які для ефективного вирішення питань особистої безпеки працівників повинні:

- аналізувати організаційно-правові та соціально-економічні умови здійснення правоохоронної діяльності і чинники, що визначають реальний рівень професійного ризику:

- формулювати та подавати у відповідні державні структури пропозиції щодо підвищення рівня захищеності і безпеки працівників, забезпечувати впровадження науково-практичних розробок із зазначеної проблеми;

- здійснювати результативні контакти з державними органами (у тому числі з іншими правоохоронними органами і органами юстиції), громадськими і приватними організаціями та об'єднаннями, засобами масової інформації, населенням із метою забезпечення більш високого рівня професійної захищеності і безпеки працівників;

- мобілізувати наявні економічні і матеріально-технічні можливості для підвищення рівня особистої безпеки працівників;

- приймати спеціальні управлінські рішення з метою підвищення рівня професійної захищеності і безпеки;

- організувати навчання працівників стратегії, тактиці та засобам забезпечення особистої безпеки в системі бойової та службової, а також професійно-психологічної підготовки.

Суб'єкти другого блоку – працівники – для забезпечення особистої безпеки повинні:

- знати і неухильно виконувати відповідні директивні вказівки керівництва;

- знати основні тактико-операційні та психологічні прийоми забезпечення особистої безпеки у різноманітних ситуаціях професійної діяльності;

- уміти аналізувати і узагальнювати досвід безпечної поведінки колег по роботі та інших працівників у екстремальних умовах оперативно-службової діяльності;

- знати, застосовувати і творчо збагачувати тактику, прийоми і засоби забезпечення особистої безпеки та безпеки колег.

Слід наголосити, що будь-які організаційно-правові, матеріально-технічні, управлінські та інші заходи не можуть бути ефективними без усвідомлених і цілеспрямованих зусиль самого працівника по забезпеченню особистої безпеки. Передусім, – це діяльність по підвищенню свого професійного рівня, активне осмислення професійного досвіду своїх колег. Крім цього, необхідно постійно вивчати й удосконалювати стратегію, тактику, засоби і прийоми забезпечення особистої безпеки, особливо якщо йдеться про виконання службово-оперативних завдань в екстремальних умовах. І, найголовніше, слід не тільки засвоювати такі знання і уміння, а й формувати готовність до їх реалізації у ході вирішення оперативно-службових задач.

Центральним у характеристиці сутності ситуації, коли може бути завдано шкоди фізичному та психічному здоров'ю працівника правоохоронних органів, є поняття – «небезпека» – стрес – чинник, що відображає усвідомлення працівником обставин, за яких дія відповідних впливів може завдати йому фізичних та психічних ушкоджень, призвести до нещасного випадку чи загибелі. Можна виділити такі види небезпеки:

1) реальна – наслідок несприятливої динаміки оперативно-службової ситуації з наявними чинниками загрози життю та здоров'ю працівника:

2) потенційна – виникає при будь-якому можливому контакті з негативними якостями об'єктів чи суб'єктів ситуації;

3) провокована – виникає внаслідок прояву окремих особистісних негативних якостей працівника (агресивність, грубість, жорстокість, пиha, гонор тощо) і відповідної протиправної реакції на них із боку інших осіб;

4) уявна – є результатом перебільшення чи хибної оцінки негативних якостей ситуації, поведінки конкретних осіб, хибного тлумачення мовних повідомлень.

Проведений нами аналіз надзвичайних подій, під час яких працівники правоохоронних органів були поранені або загинули, дозволяє констатувати, що існують тактико-операційні та ситуативно-психологічні чинники, дія яких спричиняє непоправні наслідки.

Тактико-операційні чинники «небезпечної» поведінки працівника:

- низький рівень професійних знань, фізична і тактична невідповідність, недостатнє володіння зброєю;
- обрано недоцільну чи хибну тактику поведінки;
- невдале виконання запланованих дій;
- дії без підтримки (прикриття) при перевірці документів, затриманні, супроводженні правопорушників;
- відсутність зброї наготові;
- не здійснено чи здійснено недостатньо ретельно особистий огляд правопорушника, не використані наручники;
- не контролювано ситуацію, поведінку та психічний стан правопорушника.

Ситуативно-психологічні чинники «небезпечної» поведінки працівника:

- переоцінка своїх можливостей, відсутність контролю за своїм психічним станом;
- відсутність почуття небезпеки, впевненість, що знаходження у службовому приміщенні та статус працівника правоохоронних органів є гарантією від фізичного насильства;
- втрата пильності, ігнорування ознак небезпеки, невміння вчасно її розпізнати:
  - стереотипні дії, розрахунок на те, що «буде, як завжди»;
  - несприятливий психічний стан (перевтома, конфлікти на службі або в родині, похмільний синдром тощо).

Залежно від індивідуально-психологічних та психофізіологічних особливостей працівників та рівня їх професійної підготовленості безпека діяльності може бути різною. Це зумовлює необхідність своє-

часного та науково обґрунтованого визначення керівниками служб та підрозділів осіб, схильних до нещасних випадків, зі зниженим імунітетом до небезпечних ситуацій. Чинники, що визначають цю категорію працівників, можна представити у вигляді такої схеми.

1. Стієкі (сталі) протипоказання до небезпечних видів діяльності:

- низька психологічна стійкість та схильність до психічної дезадаптації;

- високі показники тривожності;

- емоційна неврівноваженість та імпульсивність;

- підвищена схильність до ризику;

- низький інтелектуальний рівень;

- уповільненість реакцій;

- недоліки розподілу та концентрації уваги;

- функціональні патологічні зміни в організмі (серцево-судинної, дихальної та інших систем);

- схильність до алкоголізації і наркотизації.

2. Тимчасові чинники обмеження використання працівника в небезпечних ситуаціях:

- недостатня професійна підготовленість і психологічна готовність;

- недосвідченість.

3. Ситуативні психічні стани особистості як наслідок службових чи сімейно-побутових конфліктів та психічних травм:

- підвищена неадекватна активність, надмобілізованість;

- вкрай низька активність, загальмованість;

- тривожність, страх.

4. Віктимні особистісні якості, що роблять працівника уразливим щодо злочинних зазіхань:

- запальність, гарячковість;

- самовпевненість, пихатість;

- легковажність та/чи гіпертрофована довірливість. Слід зазначити, що однією з найбільш вагомих детермінант виникнення надзвичайних подій у сфері професійної діяльності працівника правоохоронних органів є така індивідуально-психологічна особливість, як *схильність до ризику*.

Готовність до ризику безпосередньо пов'язана з мотивацією особистості на досягнення мети або на **запобігання невдачі**. Проведеними психологічними дослідженнями встановлено такі закономірності:

- працівники, які орієнтуються на досягнення мети, віддають перевагу середньому рівню ризику, а ті, хто боїться невдачі, – найменшому або, навпаки, надмірно великому ризику;

- працівники, у яких є страх перед нещасним випадком, потрапляють у неприємності частіше, ніж ті, хто орієнтований на досягнення **успіху** в своїй діяльності.

Основними напрямками забезпечення особистої безпеки працівників правоохоронних органів слід вважати формування:

- тактико-психологічних прийомів забезпечення безпеки при затриманні правопорушників та взаємодії з об'єктами професійної діяльності;

- вмінь безпечного вирішення конфліктних ситуацій;

- вмінь і навичок безпечного спілкування на службі та в побуті;

- вмінь і навичок психічного саморегулювання та захисту від маніпулятивного і сугестивного впливу;

- вмінь і навичок протидії шантажу та провокаціям;

- психологічної готовності до застосування заходів фізичного впливу та застосування зброї на поразку.

Основними формами забезпечення особистої безпеки працівників правоохоронних органів є:

- 1) спеціально-тактичні – навчання основам професійної діяльності, майстерному володінню зброєю, спеціальними засобами і засобами зв'язку та індивідуального захисту; формування готовності до застосування зброї і засобів активної оборони в екстремальних ситуаціях;

- 2) педагогічні – індивідуальні бесіди, наставництво, аналіз виконання оперативно-службових завдань з позиції дотримання особистої безпеки; навчання операційно-тактичним і психологічним прийомам безпечної поведінки у різноманітних ситуаціях оперативно-службової діяльності;

- 3) психологічні – вивчення індивідуально-психологічних особливостей працівників і прогнозування їх поведінки в екстремаль-

них ситуаціях; проведення практичними психологами психокорекційної роботи; формування мотиву професійного зростання, нерозривно пов'язаного з дотриманням заходів особистої безпеки.

Можна стверджувати, що особиста безпека, а в більш загальному вигляді – рівень та ефективність діяльності працівників правоохоронних органів в екстремальних ситуаціях значною мірою залежить від їх психологічної стійкості та психологічної готовності.

Психологічна стійкість-активності стан особистості, що відображає зміст і умови професійного завдання і виявляється у здатності зберігати стан нормального функціонування психіки, доцільно діяти, незважаючи на перепони. Найбільш вагомими складовими такої здатності є вміння співробітника за допомогою волі долати негативний вплив емоцій на діяльність, переборювати страх, нерішучість, а також зберігати самовладання при подальшому ускладненні ситуації.

Психологічна готовність працівника – сукупність якостей і властивостей особистості, що зумовлює стан змобілізованості психіки, настроєність на найбільш доцільні, активні та рішучі дії в складних чи небезпечних умовах виконання службових обов'язків.

Структура психологічної готовності працівника правоохоронних органів представлена такими компонентами:

- 1) мотиваційний – установка не тільки на найбільш доцільні, активні та рішучі дії, а й на власну безпеку;
- 2) орієнтаційний – вивчення та усвідомлення умов і особливостей діяльності, способів можливих дій при різних варіантах розвитку ситуації, необхідних для цього властивостей та якостей особистості;
- 3) оціночний – об'єктивна оцінка ступеня небезпеки ситуації і власної підготовленості для її вирішення, прогнозування можливих результатів, внесення відповідних поправок у план дій;
- 4) вольовий – самоконтроль, самообмілізація та керування своєю поведінкою, саморегуляція;
- 5) операціональний – вміння та навички реалізовувати професійні дії.

За наявності зазначених компонентів працівник у змозі настроїтися на певну поведінку, на виконання дій, необхідних для досягнення поставленої мети; підготувати, за необхідності, матеріальну базу для виконання завдання чи створити умови для цього (здобути відсутню

інформацію, провести тренування, змоделювати схеми можливого розвитку подій); з початком дій уважно слідкувати за динамікою ситуації обставин, оцінювати адекватність своєї поведінки, модель якої була побудована раніше, прагнути реалізувати оптимальні методи й засоби досягнення мети, свідомо керувати своїми емоційними станами і поведінкою в цілому.

Достатня розвиненість усіх компонентів та їх цілісна єдність – показник високого рівня психологічної готовності працівника правоохоронних органів, його активності, самостійності та творчого підходу до діяльності, що відповідає поняттю «професіоналізм». Відсутність одного чи декількох компонентів або їх недостатня розвиненість свідчить про недостатній рівень його готовності, ймовірність чинників ризику стосовно особистої безпеки при перебуванні в екстремальних ситуаціях.

5.3. Психологічна підготовка працівників правоохоронних органів до дій в екстремальних умовах

Формування психологічної готовності повинно забезпечуватися за допомогою цілеспрямованого та систематизованого комплексу заходів, що здійснюються в межах психолого-педагогічного процесу в органах та підрозділах. Основними завданнями психологічної підготовки слід вважати:

- 1) виховання почуття обов'язку, відповідальності;
- 2) забезпечення особового складу системою знань і уявлень про особливості та умови діяльності, їх вимоги до особистості;
- 3) формування у працівників умінь і навичок виконання службових обов'язків у напружених та складних умовах;
- 4) розвиток емоційно-вольової стійкості, здатності до ефективної саморегуляції при ускладненні ситуації;
- 5) формування вмінь реально оцінювати рівень своєї підготовленості до виконання професійних завдань, прогнозувати результати діяльності, коригувати свої вчинки.

Психологічна підготовка здійснюється в три етапи:

- 1) завчасного формування готовності до дій в екстремальних умовах;

2) безпосереднього формування готовності до дій в екстремальних умовах;

3) підтримання готовності в процесі виконання складного завдання.

Завчасне формування готовності до дій у екстремальних ситуаціях передбачає формування «психологічної надійності», тобто таких якостей, як упевненість в собі та своїй підготовленості, у своїх колегах, цілеспрямованість, самостійність при прийнятті рішення, самовладання, вміння керувати своїми емоціями та ін. У процесі такої підготовки засвоюються знання про можливі варіанти розвитку напружених ситуацій, їх сутність та адекватні варіанти реагування, набуваються відповідні вміння та навички. Потрібно також знати про причини виникнення і особливості перебігу різновидів екстремальних ситуацій, у тому числі таких масовидних явищ, як мітинги, демонстрації, панічний та агресивний натовп тощо. Стан готовності визначається правовою освіченістю, правильним розумінням своїх завдань і обов'язків, знанням порядку несення служби та правил застосування зброї і спеціальних засобів. Необхідно навчитися прогнозувати і враховувати ймовірність несприятливого впливу на психіку таких чинників: наявність великої кількості збуджених людей, емоційний стан яких мимоволі передається працівникам: агресивні чи принижуючі гідність висловлювання та дії окремих громадян, певної групи; провокуючі на несанкціоновані застосування сили дії; раптовість, неочікуваність ускладнення ситуації; ризик, зумовлюючий небезпеку для здоров'я і життя; підвищена відповідальність за наслідки своїх дій; внутрішній конфлікт між бажанням уникнути небезпеки та необхідністю виконувати професійні обов'язки; страх помилки та покарання за неї.

Етап безпосереднього формування готовності до виконання складних завдань полягає в моделюванні умов майбутньої діяльності і створенні так званого «передстартового стану», в обговоренні оптимальних дій та їх послідовності. Практика свідчить, що чим точніше й повніше уявлення про наступний розвиток ситуації, тим більш адекватні методи і засоби реагування особа обирає в необхідний момент (наприклад, перед затриманням озброєного злочинця вивчається план місцевості, розташування приміщень у будинку

чи квартирі, шляхи проникнення в приміщення чи його блокування, узгоджуються дії учасників групи).

Про різноманітність психічних станів і реакцій працівників перед складними ризикованими подіями свідчать результати проведених нами досліджень: у половини з них зберігаються нормальні психофізіологічні та психологічні показники, близько 30% відчувають напруженість і невпевненість, у решти спостерігаються ознаки сильного хвилювання і тривоги, аж до проявів неупорядкованої активності чи надмірної скованості. В останньому випадку актуальною стає пересторога щодо їх можливості взагалі виконувати поставлені завдання.

Як раніше вже зазначалося, психологічну напруженість особи значно посилює невизначеність та можлива багатоваріантність розвитку ситуації, отже, на цьому етапі набуває особливої значущості своєчасна і якісна (несуперечлива) інформація про перебіг подій, яка в подальшому надасть змогу прийняти правильне рішення.

Поряд із відпрацюванням конкретних індивідуальних і спільних дій потрібно приділяти увагу тренуванню навичок сприймання обстановки та змін у ній, прогнозуванню дій супротивника, розподілу та концентрації уваги, оперативному запам'ятовуванню, формуванню емоційної стійкості, впевненості в собі, наполегливості в досягненні мети.

Найбільш суттєвими показниками готовності на даному етапі є цілеспрямована змобілізованість особистості, актуалізація досвіду поведінки в аналогічних обставинах, концентрація на завданні та шляхах його реалізації, установка на максимально раціональне спрямування своїх сил на подолання труднощів і досягнення позитивного результату.

Стан готовності залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних причин, зокрема, мотивів поведінки та ставлення до вимог наступного завдання і своїх можливостей. Позитивне ставлення спонукає зацікавленість, пізнавальну активність, емоційно-вольовий підйом; при нейтральному (пасивному) чи негативному ставленні підготовчі дії потребують більшого напруження, оскільки виникає додаткова необхідність у подоланні бар'єрів негативних емоцій. При

відсутності мотивів «на справу» працівник починає керуватися вузькоособистісними прагненнями і міркуваннями, ігноруючи інтереси колективу, а в результаті і свої власні. Має значення також наявність досвіду, індивідуальні особливості особистості та результативність психологічної підготовки на попередньому етапі.

Готовність до дій у напружених ситуаціях на етапі безпосередньої підготовки до виконання складного завдання досягається за рахунок цілеспрямованого та послідовного впливу на працівників за такими напрямками:

- 1) проведення виховних заходів;
- 2) обговорення змісту завдання, ознайомлення з обставинами та особливостями майбутніх дій;
- 3) організація вправ і тренувань;
- 4) активізація самонастроєності на успішні дії.

При проведенні виховних заходів необхідно акцентувати увагу на залежність загального успіху від згуртованості колективу, точності й своєчасності виконання своїх обов'язків кожним учасником; наголошувати на почутті відповідальності, формувати установку на безумовне виконання поставленого завдання, впевненість в успіху; популяризувати приклади професійної майстерності, взаємовиручки, винахідливості. Особливого піклування потребують працівники, у яких раніше були службові негаразди чи емоційні зриви. Негативні емоції можуть зберігатися протягом тривалого часу і впливати на діяльність у новій обстановці, тому їм слід допомогти проаналізувати причини помилок, порекомендувати, якнайбільш оптимально поводитися в подальшому. Не можна обійти увагою й занадто впевнених у собі осіб, які недооцінюють складність наступного завдання. Виховна робота з ними має бути спрямована на створення адекватної самооцінки, актуалізацію почуття відповідальності.

При ознайомленні з обставинами майбутніх дій проводиться роз'яснення сутності завдання, словесне чи наочне ознайомлення з його об'єктивними чинниками, що допомагає визначити найближчі та подальші цілі діяльності, реально оцінити можливі труднощі, обговорити оптимальні варіанти поведінки, спланувати власні дії та дії групи в цілому.

Стан безпосередньої готовності формується й закріплюється за допомогою тренувань і спеціальних вправ: вирішуються ситуаційні завдання, моделюються ситуації, наближені до реальних. Незважаючи на деяку умовність, така робота допомагає створити мисленнєві моделі наступної діяльності. Звичайно, у таких «програваннях» містяться суперечності: окрім їх безумовно корисного результату у вигляді нейтралізації чинника несподіваності як основного стресора напруженої ситуації, прогнозування поведінки в майбутній екстремальній ситуації може викликати почуття тривожного чекання, страху та ін. Тому паралельно з тренуваннями необхідна самообмілізація та настроєність на виконання завдання, застосування спеціальних прийомів регуляції емоційних станів.

Виділення етапу підтримання готовності у процесі виконання складного завдання зумовлене високоюмовірними змінами ситуації, виникненням нових труднощів і перепон, до яких потрібно додатково пристосуватися. До того ж, специфіка діяльності працівників правоохоронних органів передбачає інколи тривале чекання небезпеки, яке породжує нудьгу, сонливість, пригнічення або ж надмірне збудження, афективні спалахи. При настанні екстремальної ситуації такі негативні стани призводять до порушення перебігу пізнавальних та емоційно-вольових процесів та настання небажаних результатів.

Готовність у процесі виконання складного завдання може підтримуватися за допомогою:

- 1) управлінського впливу керівника на підлеглих;
- 2) застосування методів саморегуляції.

Ефективність управлінського впливу визначається, передусім, якістю і своєчасністю надходження оперативної інформації. Результати спеціальних досліджень свідчать, що регулярне надходження інформації дозволяє фахівцю протягом тривалого часу перебувати у стані «активного оператора», коли суттєво нівелюється негативний вплив ситуації і зберігається висока працездатність. Окрім того, суттєве значення має активізація мотивації «на справу», в тому числі й через вплив на групові настрої, установки, цілі та контроль за діяльністю і самопочуттям кожного працівника (вибірковий, фронтальний та ін.). У окремих випадках, коли дозволяють умови, а виконання

завдання передбачає тривале очікування з пониженням м'язового тону, корисно проводити спеціальні вправи, застосовувати ритмічну музику тощо.

Слід пам'ятати, що в екстремальних ситуаціях між сприйняттям обстановки і дією – інколи навіть не хвилини, а *секунди*. Тому доцільне попереднє опрацювання та застосування формул внутрішнього контролю і самооблізації: «Зброя до бою! Увага! Зібрися! Я готовий!» та ін. Такі команди підбираються індивідуально, але з дотриманням загальних вимог – вони мають бути короткими, категоричними, сформульованими в теперішньому часі та легкими для запам'ятовування.

Застосування методів психологічної саморегуляції

Екстремальні умови впливу зовнішнього середовища, можуть причинити психологічний стрес. Цю неспецифічну відповідь організму на вимогу, що до нього висувається, намагаються пояснити слабкою морально-психологічною та професійною готовністю працівника до роботи в особливо небезпечних умовах. Тому виникає необхідність у формуванні умінь і навичок керування та знаходження виходів зі стресових станів співробітнику органів кримінально-виконавчої системи.

З сучасних психологічних досліджень випливає, що стресом, як і іншими людськими почуттями, можна керувати і використовувати на користь в своїй діяльності.

Однією з найефективніших порад щодо керування та виходу з стресу є вироблення певного відношення та ставлення до цього стану. Тому пропонується розглядати стан стресу, просто як природну реакцію організму, використовувати психологічні сили, що визволяються при цьому, на свідоме подолання можливих небезпек, зокрема і професійних, та підвищення ефективності роботи працівників.

У цьому випадку доцільно використати висновок Л.А. Катаєва-Смика, який вивчав вплив екстремальних умов на психологічний стан людини: «Екстремальні ситуації можуть чинити на людину не тільки несприятливі впливи. Такі ситуації можуть активізувати потенційні можливості непомітні в звичайних не стресових умовах» [1].

У виникненні, перебігу та подолання стресу можна виділити два кола: пороків та спасіння. Відмінність їх полягає у ставленні до зусиль. Небажання прикласти фізичні та розумові зусилля спрямованих на переінакшення самого себе, або ситуації – підвищує стресогенність життя і одночасно зменшує можливість подолання труднощів. Проте підготовленість до стресів зменшує ймовірність виникнення стресу, а власні зусилля активність в його подоланні не лише змінюють потрібним чином реальність, але й пом'якшують стрес. Шкідлива дія стресу посилюється у тому разі, якщо людина зосереджена дещо більше на оцінці того, що сталося, і чим це загрожує, ніж на тому, що потрібно зробити. Інколи у подібних випадках головним двигуном стресу стає не тільки вихідна подія або ситуація, скільки поява певного емоційного стану. Негативні наслідки впливу стресу на професійну діяльність можна перетворити на користь. Наприклад, отримуючи інформацію, працівник має зосередити увагу на тому, що потрібно зробити? і тоді це питання – чим це загрожує? перетворюється із стресогенного на стимулююче.

Гнітучість обставин несподівано виявляється не такою страшною, якщо це емоційне, психологічне напруження вдається зменшити за допомогою наступних рекомендацій:

- продумати ситуацію, знизити рівень її важливості;
- дати собі чи іншому можливість виговоритись;
- посміхнутись, активізувати почуття гумору;
- «звігнати пристрасть у м'язи»;
- переключитись на іншу діяльність, виплакаться;
- розслабитись (10-15хв.), заспокоїтись за допомогою приємної музики.

Але, окрім спеціальних рекомендацій і порад, в спеціальній літературі виділяють ряд психотерапевтичних методик, які допомагають зберегти, попередити та подолати порушення всього психічного здоров'я особистості.

Важливим завданням практичного психолога, на наш погляд, є навчання особового складу психотехнікам саморегуляції.

За теорією Г.А. Тарасова [4], цей процес має здійснюватися в такій послідовності:

I етап. Навчання елементарної релаксації (під релаксацією розуміють ослаблення, відпочинок). Засвоєння релаксаційних методів дає, на нашу думку, можливість закласти основи результативності будь-якої психотехніки, оскільки всі відомі системи передбачають позитивний ефект в результаті правильної релаксації.

Як показує практика, добре зарекомендував себе у практичній роботі метод Г. Бенсона, який на основі чотирьох умов (тихе місце, розслаблена зручна поза, концентрація уваги на будь-якому предметі, пасивна увага, без прагнення до досягнення певного результату) дає можливість відчути початок релаксаційного стану і закріпити його.

II етап. Навчання шести стандартним навичкам аутогенного тренування.

Автор аутогенного тренування І.Г. Шульц запропонував викликати фізіологічні зрушення шляхом пасивної концентрації на відчуттях: «важкість», «тепло», «серце», «дихання», «сонячне сплетіння», «прохолода чола». За допомогою цих вправ можна навчитися, за досить короткий час вступати в аутогенний стан і створити передумови для стійких навичок перебування в ньому.

III етап. Використання формули цілеспрямованого самонавіювання. Згідно Э. Буе, поняття самонавіювання визначається як «втілення бажаної думки нами самими у нас самих» [3].

У такому розумінні самонавіювання співпадає з тим, що розуміється під гіпнозом, що істотно впливає на духовний та фізичний стан людини. Але для цього потрібно правильно усвідомити принципи методу:

- Кожну мить треба думати тільки про одне;
- Кожна думка, яка оволодіває нашою свідомістю, перетворюється в дійсність. Практично будь-які формули самонавіювання дають стійкі позитивні результати при дотриманні вищезазначених принципів.

IV етап. Навчання техніці медитації.

Процес медитації складається з трьох стадій: розслаблення, концентрації та власне медитаційного стану. Коли людина досягає релаксаційного стану, усувається надмірна нервово-м'язова напруга, що і є обов'язковою умовою початку медитації.

При розслабленні створюється нейтральний фокус уваги. Таким фокусом може бути дихання людини, що займається медитацією, комбінація звуків, повторення слів, геометричних фігур, малюнків.

Важливим принципом медитації є пасивність відношень.

Виникнення медитаційного стану виключає на певний період концептуальну систему, тимчасово зупиняє процеси обробки вхідної інформації, а це, в свою чергу, дозволяє досягти глибокого фізичного та розумового відпочинку. Систематичні заняття саморегуляцією істотно підвищують активність нервової системи. Людина, яка оволоділа азами самоуправління, набуває чудових можливостей щодо регулювання духовних сил, подолання втоми, емоційної напруги.

Систематичні заняття самого психолога та вміння навчати цього іншим створюють передумови для реальної допомоги у вирішенні тих проблем, які мають місце в установах виконання покарань.

Отже, для забезпечення ефективного та максимального сприяння режиму релаксації осіб з числа персоналу необхідно виконати наступні заходи:

1) всебічно вивчити особистість, включаючи аналіз особистих справ, картотек тощо;

2) навчити персонал простим і доступним формам та методам індивідуальної психосаморегуляції в екстремальних умовах;

3) створювати спеціальні центри психологічного розвантаження персоналу і використовувати їх залежно від ступеня особистих характеристик і рівня деформації;

4) долучати до цього процесу можливості сім'ї, колективу, громадських інститутів.

Психотерапевтичні методи самопомоги:

1. Психогігієнічний комплекс;

2. Релаксація;

3. Аутогенне тренування.

Розглянемо деякі з цих методик.

Психогігієнічний комплекс

Вивчення психогігієнічного комплексу (ПГК) проводиться у групах або індивідуально. Роз'яснюється, що комплекс призначений

для покращення загального психічного та психосоматичного стану, запобігання головного болю і розладу сну, негативного впливу перепадів барометричного тиску при змінах погоди тощо.

Вправи можуть проводитись один-два рази на день у міру необхідності, як з метою запобігання хворобливої симптоматики, так і для покращення самопочуття, відновлення працездатності.

Комплекс слід проводити в сидячому положенні, відкинувшись назад, руки на стегнах, ноги вільно витягнуті. Весь сеанс займає 14 – 16 хвилин. ПГК складається з п'яти частин [2].

1. Експрес релаксація.
2. Відпочинок у стані релаксації.
3. Цільове самонавіювання.
4. Вихід з релаксації.
5. Фізичні вправи.

Експрес релаксація. Швидке м'язове розслаблення, синхронізоване з диханням. Призначене для досягнення заспокоєння і відособленості від оточуючих шумів, розмов, сторонніх думок та інше. Такий стан сприяє швидкому відновленню працездатності і створює сприятливий фон для самонавіювання.

Релаксація здійснюється в наступній послідовності:

ПЕРША ХВИЛИНА. Прийняти сидяче положення, відкинувшись назад, руки лежать на стегнах, ноги вільно витягнуті. Поза позбавлена напруженості, очі закриті, дихання рівне, спокійне.

ДРУГА ХВИЛИНА. Глибоке вдихання – затримка – подовжене видихання, а при видиханні розслабити ноги, дихати спокійно.

ТРЕТЯ ХВИЛИНА. Глибоке вдихання – затримка – подовжене видихання. На видиханні розслабити руки, спину, м'язи грудей, живота. Дихати спокійно.

ЧЕТВЕРТА ХВИЛИНА. Глибоке вдихання – затримка – подовжене видихання. На видиханні розслабити м'язи шиї, обличчя, голови. Дихати спокійно.

П'ЯТА ХВИЛИНА. Відпочинок у стані релаксації (1 хв.).

ШОСТА ХВИЛИНА. Присвячена самонавіюванню. Самонавіювання повинні бути короткими і змістовними. Рекомендується не більше двох-трьох фраз, що складаються з трьох-чотирьох слів кож-

на. Промовляються самонавіювання подумки, один-два рази кожна фраза. Самонавіювання можуть бути різної спрямованості.

Спокій.

Я повністю спокійний. М'язи розслаблені. Спокійний цілий день.

Працездатність.

Я повністю спокійний. Зібраний і спокійний. Впевнений і працездатний.

Ясна голова.

Розслаблений і спокійний. Ясна, легка голова. Приємна легкість у голові.

Сон.

Я повністю розслаблений. Спокій і дрімання. Засинаю...

Остання група фраз промовляється для самонавіюваного сну. Встановлюється час сну. Наприклад: «Засинаю на 15 хвилин».

У складанні формул самонавіювання психолог надає допомогу засудженому, виходячи із провідних симптомів.

СЬОМА ХВИЛИНА. Вихід із релаксації. У залежності від мети сеансу вихід із стану релаксації може бути більш або менш інтенсивним. Вихід проводиться за одну хвилину. При відчутті дискомфорту після виходу з релаксації його можна продовжити до двох хвилин.

Інтенсивне вдихання – затримка – видихання. Злегка поворушити ногами. Зняти відчуття важкості і розслабленості.

Інтенсивне вдихання – затримка – видихання. Злегка поворушити руками, тулубом. Зняти відчуття важкості і розслабленості.

Інтенсивне вдихання – затримка – видихання. Поворушити м'язами обличчя, шиєю. Зняти відчуття розслабленості і важкості. Дихати спокійно.

Відкрити очі. Встати в позицію «струнко» без напруження, потягнутися.

ВОСЬМА І ДЕВ'ЯТА ХВИЛИНИ. Присвячені фізичним вправам.

ДЕСЯТА І ОДИНАДЦЯТА ХВИЛИНИ. Позиція пряма, ноги на ширині плечей; глибоке вдихання, рівномірне видихання. Разом з вдиханням нагнутися і упертися руками в коліна. Затримати дихання.

Почергово випинати і втягувати черевну стінку. Відпочити 10 секунд.

Провести декілька таких циклів протягом двох хвилин. На одній затримці дихання проводиться до 15-20 втягувань черевної стінки.

Не перенапружуватися, не доводити до запаморочення.

ДВНАДЦЯТА ХВИЛИНА.

Позиція пряма, вільна, очі заплющені, увага зосереджена на голові.

Починаючи зі скронь, двома руками (пальцями) синхронно, з двох сторін, з великою силою (майже до болю), повільними круговими рухами провести масаж до кутів щелепи.

Між вказівними і великими пальцями, знизу вверх інтенсивно помасажувати обидва вуха.

Вказівними пальцями інтенсивно помасажувати внутрішню поверхню вушних раковин і слухові проходи.

Покласти долоні на вуха. Проробити інтенсивні кругові рухи.

Почергово покласти долоні на чоло, тім'я, потилицю. Здійснити різноспрямовані рухи в кожному з цих положень, намагаючись зсунути шкіру відносно кісток черепа.

Від потилиці до комірцевої зони інтенсивно помасажувати м'язи.

Комплекс закінчено.

Фізичний комплекс:

До комплексу входять три вправи, дія яких спрямована на легені, черевну порожнину і голову.

Перша вправа – це спрощене «повне дихання». Воно розраховане на задіяння в такт дихання відділів легенів, які звичайно мало вентилуються. Ця вправа покращує циркуляцію внутрішньочерепної рідини, інтенсифікує кровообіг у легенях, служить профілактиці легеневих захворювань і збагаченню крові киснем. Сприяє зменшенню головних болей.

Друга вправа – «втягування живота». Вона сприяє укріпленню передньої черевної стінки, розсмоктуванню внутрішньочеревних жирових відкладень, масажу внутрішніх органів і інтенсифікації кровообігу в них. Викликаючи перерозподіл крові, сприяє тренуванню судин мозку, відновленню їхнього тону.

Третя вправа – це своєрідний масаж голови і біологічно активних зон. Ця вправа сприяє припливу крові до голови, зменшує головний біль, має виражений тонізуючий ефект.

Позиція «струнко» без напруження.

Спокійно, рівномірно, енергійно, дивлячись в одну точку, почати вдихання через ніс.

Вдихання починається легким випинанням живота, далі розширюються бокові відділи грудної клітки, а потім грудна клітка підіймається вгору. Невелика затримка дихання.

Такі цикли повторювати протягом двох хвилин, не допускаючи гіпервентиляції.

Прогресивна релаксація.

Існують наукові дані про те, що той чи інший емоційний стан пов'язаний з тією чи іншою групою м'язів, особливо мімічних.

Так, веселощі супроводжуються усмішкою, сум – відповідним виразом обличчя. Крім цього, можна спостерігати і зворотні ефекти. Наприклад, розтягнувши губи в усмішку, можна спостерігати умовно-рефлекторне покращання настрою. Цим феноменом користуються на Заході, особливо в США при формальному спілкуванні з співрозмовниками. На жаль, надмірна експлуатація цього рефлексу призводить до його вгасання і привітна усмішка клерка з часом перетворюється в банальний оскал.

Таким чином, існує зв'язок між емоційним станом і тонусом м'язів. Виявлено, що тривожний стан чи інші негативні емоційні реакції супроводжуються підвищенням м'язового тону. З цієї причини, при прогресуючій релаксації прагнуть знизити надлишкове напруження м'язів і тим самим покращити емоційний стан.

На початку засвоєння методики вихідне положення – лежачи на спині, очі заплющені. При хорошій натренованості користуватися даною методикою, позбавляючись надлишкового м'язового напруження, можна незалежно від положення тіла, обстановки, місця.

Усі вправи проводяться за трьохетапною схемою: «Зосередитися-відчути-розслабитися». На рахунок 1-2-3-4 проводиться напруження м'язів, на рахунок 1-2-3-4 – фіксація напруження, розслаблення може бути швидким, на рахунок 1.

Вправа 1. Розслаблення кисті правої (лівої) руки і передпліччя.

Зосередитися, відчути її, поволі на чотири рахунки (1-2-3-4) стиснути кулак, одночасно напружуючи передпліччя, утворюючи з

плечем кут 90 градусів. Досягнувши максимального напруження і витримавши ще чотири рахунки (1-2-3-4) на рахунок 1 розслабити руку, в'яло кинувши її на місце.

Вправа 2. Розслаблення плеча.

Напружується кисть (у кулаці) правої (лівої) руки, м'язи передпліччя, плеча. Права (ліва) рука пряма, напружена, поволі підіймається догори (1-2-3-4) до вертикального положення. Зафіксувати напруження (1 -2-3-4) і розслабити руку (1). Рука в'яло падає на місце.

Вправа 3. Розслаблення м'язів стопи і гомілки. Згинаємо праву (ліву) стопу, носочок її тягнемо на себе і напружуємо (1 -2-3-4), фіксуємо напруження (1 -2-3-4) і розслабляємо (1).

Вправа 4. Розслаблення м'язів стегна.

Зігнути праву (ліву) ступню, потягнувши на себе носок (як у вправі 3), потім напружено зігнути ногу в коліні (1-2-3-4), намагаючись максимально підтягнути п'яту до таза. Зафіксувати напруження (1-2-3-4) і розслабитись (1). Вся нога розслабляється, п'ята зісковзує по ліжку, нога в'яло падає у вихідне положення.

Усі описані вправи проробляються з лівою рукою і ногою: так, як і з правою.

Вправа 5. Розслаблення м'язів шиї. | Згинати шию назад (1 -2-3-4), намагаючись занурити її глибше в подушку.

Зафіксувати положення (1-2-3-4) і розслабитися (1).

Голова повертається у вихідне положення. Повертання голови з напруженням м'язів шиї у правий бік (1 2-3-4). Зафіксувати положення (1-2-3-4), розслабитися (1) повертанням голови у вихідне положення.

Повертання голови з напруженням м'язів шиї у лівий бік (1 2-3-4). Зафіксувати положення (1-2-3-4), розслабитися з повертанням голови у вихідне положення (1)

Вправа 6. Розслаблення м'язів обличчя.

Зосередитися на м'язах чола і напружити їх, зморщивши чоло (1 -2-3-4). Зафіксувати напруження (1 -2-3-4) і розслабитися (1).

Щільно замружити очі (1 -2-3-4), зафіксувати напруження (1 2-3-4), розслабитися (1).

Відвести очі в крайнє ліве положення, зафіксувати напруження (1-2-3-4), розслабитися (1).

Щільно стиснути губи (1-2-3-4), зафіксувати напруження (1 2-3-4), розслабитися (1).

Щільно стиснути зуби (1-2-3-4), зафіксувати напруження (1 2-3-4), розслабитися (1).

Впертися кінчиком язика у верхню десну, штовхаючи її вперед і вгору (1-2-3-4). Зафіксувати напруження (1-2-3-4). Розслабитися (1).

Після оволодіння цими вправами переходять до наступної вправи, яка полягає в тому, щоб не проводити реального напруження м'язів, а намагались подумки уявляти собі це напруження і наступне розслаблення. Заключний етап полягає в тому, щоб у повсякденному житті в моменти емоційного напруження вміти відчувати напруження м'язів і одразу розслабити їх, нейтралізуючи тим самим шкідливий вплив стресу.

У стресовому та в інших негативних станах поведінка людини значною мірою дезорганізується. Лише твердо засвоєні вміння та навички у стані стресу можуть залишатись сталими. Практичний досвід говорить, що дисциплінованість, організованість та самовладання запобігають дезорганізації поведінки за умов стресу. Таким чином, однією з найважливіших вимог до особистості співробітника ДКВС є педагогічна майстерність. Вона проявляється у вмінні вибирати оптимальний вихід у ситуації, що склалася у повсякденному житті.

Справжніх майстрів-вихователів характеризує всебічне та глибоке знання вимог своєї роботи, їх змін у відповідності з різними ситуаціями та випадками, що дозволяє налагодити виховний процес. Крім того, необхідно володіти загальною ерудицією, методичною майстерністю, вмінням приймати педагогічні рішення в різних ситуаціях, в тому числі екстремальних.

Розвиток психологічної стійкості пенітенціарного персоналу в екстремальних умовах несення служби

З огляду на те, що професійна діяльність пенітенціарного персоналу відбувається в умовах безпосереднього контакту з засудженими, існує велика ймовірність виникнення складних екстремальних ситуацій.

Екстремальна ситуація – є ситуацією психічної напруги, значно знижує ефективність виконання співробітником своїх посадових обов'язків і несе загрозу для його життя та здоров'я.

Причини напруги в діяльності працівників кримінально-виконавчої системи

Першою групою причин виникнення екстремальних ситуацій є конфліктний характер взаємодії між працівниками і засудженими. В окремих випадках засуджені здійснюють приховану або відкриту протидію, створюють штучні перешкоди працівникам у вирішенні поставлених службових завдань, а інколи – реальну загрозу їх життю та здоров'ю.

До другої групи відносяться фактори змісту службової діяльності (її складність, невизначеність інформації, що надходить, нечітка постановка завдань, дефіцит часу тощо).

Третьою групою причин є особливості соціально-психологічних явищ у місцях позбавлення волі (конфліктність у стосунках працівників, невірний стиль поведінки керівника, відсутність психологічної готовності до колективної діяльності тощо).

При надзвичайних обставинах на психіку працівників можуть впливати особливі фактори: різні перенавантаження, небезпека, ризик, раптовість, різкі зміни природних явищ, імовірність поранення та загибелі.

З цих причин виникають проблеми в організації діяльності працівників установ виконання покарань в екстремальних умовах:

- 1) неможливість правового встановлення чітких алгоритмів (планів) дії;
- 2) неможливість прогнозування розмірів та ходу події;
- 3) небажані зміни в діяльності окремих працівників (прийняття рішень із запізненням та складність їх виконання, помилки у послідовності дій, порушення співвідношення між головним та другорядним; втрата емоційно – вольової стійкості; виникнення різних негативних станів; послаблення професійної активності, від появи недоліків у роботі, до повної бездіяльності.

Успішність оволодіння знаннями, вміння діяти під час ліквідації надзвичайних подій залежать від особистих якостей працівника (інтелектуальних та вольових якостей, емоційної сфери), професій-

ної апперцепції, яка відображає досвід в аналогічних ситуаціях, що зустрічалися раніше, а також спеціальною психологічною підготовкою працівників.

Ризик – характеристика діяльності при невизначеності для суб'єкта її результату та наявність припущень про можливість негативних наслідків у випадку невдачі – покарання, тілесні ушкодження, смерть...

Розрізняють виправданий і невинуватий ризик.

Виправданий ризик вимагає розумного зважування усіх «за» і «проти» при ухваленні вольового рішення, ідейної і моральної висоти мотивів, що визначають ризиковане поведіння і перевагу найбільш безпечного плану дії. При цьому можливі ситуації, де результат такої дії залежить від випадку, що обумовлений особистими якостями особи, яка ризикує.

Ризик визнається *невиправданим*, якщо він завідомо створював загрозу для життя і здоров'я людей або сприяв виникненню інших негативних наслідків чи надзвичайних подій.

Для вирішення службових обов'язків при наявності надзвичайних подій працівник установи повинен чітко визначити ступінь небезпеки для себе та оточуючих, ступінь своєї фізичної та моральної готовності до відповідних дій, зрозуміти та проаналізувати алгоритм своїх дій у разі ускладнення обстановки (на підставі чинного законодавства). Лише після цього, вживаючи всіх заходів особистої безпеки, потрібно спробувати виправдано ризикувати.

Організація групових дій, що порушують громадський порядок та участь у них, кваліфікуються кримінальним законодавством України як організовані дії групи осіб, які грубо порушують порядок, та супроводжуються злісною непокорою законним вимогам представників влади. До таких дій, як правило, належать групова відмова від їжі, групова відмова від роботи, злісне невиконання законних вимог адміністрації, конфлікти між окремими групами засуджених тощо.

Характерними місцями групової непокори в установах виконання покарань є місця масового перебування засуджених (приміщення ДІЗО (ПКТ), їдальня, клуб, приміщення відділень соціально-психологічної служби, локальна або виробнича дільниця тощо).

Основні причини надзвичайних подій:

- порушення працівниками законності;
- наявність конфліктних ситуацій;
- утиски з боку представників груп негативної спрямованості або інших засуджених;
- надання непередбачених законодавством пільг окремим категоріям засуджених;
- недоліки та неправомірність накладання дисциплінарних стягнень;
- послаблення уваги до побутових потреб засуджених;
- недоліки в оплаті праці засуджених;
- халатне ставлення працівників до виконання службових обов'язків;
- несвоєчасне вжиття заходів реагування до злісних порушників режиму;
- недозволені зв'язки працівників установ виконання покарань із засудженими та їх родичами;
- низький рівень службової та професійної підготовки працівників;
- неякісне проведення заходів щодо забезпечення встановленого порядку відбування покарання, відсутність систематичного проведення виховної та роз'яснювальної роботи тощо;
- невиконання вимог, наказів, розпоряджень, вказівок та інструкцій з питань організації та забезпечення встановленого порядку відбування покарань.

З метою підтримання належного правопорядку в установах виконання покарань, попередження злочинів та правопорушень серед спецконтингенту, забезпечення безпеки засуджених та персоналу в установах здійснюються комплекси спеціальних профілактичних заходів щодо виявлення, постановки на облік осіб, які потребують особливої уваги, та організації нагляду за ними, виявлення та постановка на профілактичний облік засуджених, які вчинили правопорушення або мають намір їх вчинити, передбачає глибоке вивчення їх особових справ, кореспонденції, журналів обліку правопорушень, рапортів прийому-задачі чергування, доповідей начальників відділень соціально-психологічної служби та інших посадових осіб,

інформації, наданої відділом нагляду та безпеки, оперативним відділом, медичною частиною тощо.

Осіб, яких взято на профілактичні обліки, закріплюють наказом по установі за відповідними працівниками, спальні місця у гуртожитках їм надаються при вході у спальне приміщення, робочі місця – у місцях, які добре проглядаються і контролюються. Їх виведення на роботу здійснюється тільки в першу зміну, як правило, за відрядною формою оплати праці, та із щоденним підведенням підсумків виконання виробничого завдання.

При проходженні строем засуджені, які перебувають на профілактичних обліках, йдуть у першій шерензі.

На засуджених, схильних до нападу на представників адміністрації, захоплення заручників, скоєння втеч, розробляються альбоми з установчими даними та інформацією про їхні зв'язки з іншими засудженими, фотографіями, а також обладнуються спеціальні стенди у чергових частинах установ.

Індивідуально-виховна робота із засудженими, які перебувають на профілактичному обліку, здійснюється цілеспрямовано, планомірно, диференційовано, з урахуванням особистості правопорушника, характеру і ступеня його соціальної занедбаності, небезпеки вчиненого злочину та інших особливостей, що мають значення для правильного вибору методів і заходів впливу.

Важливе місце у такій діяльності займає робота щодо попередження та недопущення злочинів з боку засуджених.

Попередження злочинів – це діяльність, направлена на застосування заходів, спрямованих на забезпечення правопорядку, законності, безпеки засуджених і персоналу установ, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими громадянами.

Результати діяльності щодо запобігання та недопущення злочинів досягаються у процесі систематичного проведення комплексу заходів, до яких можна віднести:

- виявлення і ліквідацію причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень;
- забезпечення належної охорони засуджених та постійного нагляду за їх поведінкою;

- своєчасне вирішення конфліктних ситуацій серед засуджених;
- дотримання законності, правил особистої безпеки та пильності під час несення служби персоналом установ;
- постійну роботу над підвищенням професійної майстерності працівників та належне виконання ними своїх службових обов'язків;
- проведення систематичної виховної та роз'яснювальної роботи із засудженими, вжиття до порушників режиму утримання відповідних заходів дисциплінарного впливу, визначених виправно-трудовим законодавством України;
- гуманне ставлення до осіб, позбавлених волі, тощо.

Окремі приклади дій в екстремальних ситуаціях

1. Затримання засудженого, який вчинив злочин або інше правопорушення і чинить опір.

Такі дії засудженого дозволяють застосовувати широкий спектр прийомів затримання:

- фізичне протистояння з правопорушником і наступним його затриманням та ізоляцією;
- застосування спеціальних засобів.

У таких ситуаціях *слід враховувати певні психологічні моменти*. Такі дії припустимі за умови впевненості у власній фізичній та психологічній перевазі, майстерного володіння прийомами затримання та утримування, коли порушник перебуває у стані страху, розпачу, невпевненості.

Досить часто трапляються випадки, коли порушник виявляє агресію і може напасти, особливо якщо у нього є допоміжні засоби або зброя. При цьому необхідно:

- зберігаючи небезпечну відстань, впевнено, стисло і категорично попередити правопорушника про можливість застосування до нього спеціальних засобів активної оборони, продемонструвати їх готовність;
- проінформувати його про обтяжуючі наслідки вчинення опору;
- при ігноруванні такого інформаційного впливу та намаганні порушника продовжувати чинити опір, слід із суворим дотриманням вимог законодавства застосувати спеціальні засоби, намагаю-

чись спричинити йому якнайменші ушкодження, не уражаючи життєво важливі частини тіла.

Треба пам'ятати про можливість прихованих дій порушника:

- його запевнення про можливість припинення опору;
- відкидання допоміжних засобів (зброї) з наступним наміром використати їх після втрати пильності працівником; засоби нападу можуть бути приховані під одягом;

- наміри заволодіти спеціальними засобами (збробою) працівника.

Одночасно увага працівника установи повинна звертатися і на навколишнє оточення, оскільки замасковані дії правопорушника можуть бути викликані наявністю співучасника.

2. Супровід засуджених, які допустили правопорушення, до спеціального приміщення чергової частини.

Супровід засудженого, який допустив порушення встановленого режиму тримання, підозрюваного у вчиненні правопорушення, здійснюється, як правило, двома та більше молодшими інспекторами служби нагляду та безпеки або за допомогою інших працівників установи в присутності ЧПНУ чи його заступника. Під час супроводу порушника необхідно:

- постійно стежити за діями засудженого, який скоїв порушення;

- передбачити заходи на випадок спроби можливих співучасників порушника створити умови для різного роду провокацій з метою його звільнення;

- не допускати, щоб порушник викинув або передав іншим засудженим речі, предмети, записки, що можуть бути використані під час проведення службового розслідування, або прийняв від можливих співучасників зброю, інші предмети, які можуть бути використані як знаряддя нападу.

Під час супроводу порушника особи, які призначені для цього, екіпіруються гумовими кийками та необхідними спецзасобами, дотримуються встановлених правил особистої безпеки.

При супроводі порушника двома та більше молодшими інспекторами або за допомогою інших працівників установи виконання покарань:

- один молодший інспектор повинен йти поруч із порушником і вести його;

- інші молодші інспектори та працівники установи, які надають допомогу, повинні, йдучи у двох-трьох кроках позаду, спостерігати за діями порушника та оточуючих засуджених;

- ЧПНУ або його заступник рухається у трьох кроках попереду.

При супроводі порушника одним молодшим інспектором:

- прямувати позаду порушника або поруч з ним;

- заборонено заходити наперед або нахилитися поруч із затриманим, допускати появу сторонніх осіб у безпосередній близькості від нього;

- у випадку наближення будь-кого ззаду або спереду зупинитися разом з порушником, відійти з ним на 2-3 кроки вбік і пропустити особу чи осіб.

3. Раптове загострення ситуації при супроводі засудженого, який допустив правопорушення.

У таких випадках працівник установи повинен перебувати поруч із порушником, з правого боку або трохи (на півкроку) позаду.

Потрібно слідкувати за ритмічністю ходи затриманого та положенням його тіла при пересуванні.

Насторожуючими мають бути наміри раптового зближення правопорушника з іншими особами, спотикання, безпідставне кульгання, напруження м'язів, мимовільне стискання пальців, попереднє відгинання кінцівок.

У разі перебування особи у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, сильного душевного хвилювання працівники повинні виявляти стриманість та обачність для того, щоб не спровокувати протиправних дій або агресії з боку порушника.

4. Під час проведення обшуку та здійснення профілактичних заходів необхідно дотримуватися наступних правил:

1. За наявності можливості обшук здійснюється, як правило, в окремому спеціально обладнаному приміщенні.

2. При наявності технічних та інших допоміжних засобів обов'язково застосовувати їх під час обшуку.

3. Обшук повинен здійснюватися двома або більшою кількістю працівників (один з яких постійно перебуває наготові та здійснює нагляд за поведінкою правопорушника). Особа, яка

здійснює обшук, стає позаду засудженого, котрий підлягає обшуку, і послідовно зверху донизу проводить обшук.

4. Під час здійснення обшуку засуджений повинен стояти біля стіни або будь-якої опори. Йому пропонується підняти руки вгору і розставити ноги. Якщо цього вимагають обставини, правопорушник обшукується у положенні стоячи на колінах чи лежачи обличчям до землі, при цьому руки закладаються за голову або йому пропонується обпертися руками об стіну та широко розставити ноги.
5. Працівник, який проводить обшук, не повинен повертатися до правопорушника спиною. Слід обирати позицію, що надавала б можливість відбити несподіваний напад засудженого з будь-якого боку.
6. Під час обшуку декількох осіб працівник не повинен знаходитися між двома засудженими або на одній лінії з ними та працівниками із групи прикриття.
7. У виключних випадках, за нагальної потреби, необхідно використовувати для охорони засуджених службового собаку.
8. Після обшуку правопорушника, за наявності підстав для його ізоляції, у разі відмови останнього слідувати до приміщення ДІЗО(ПКТ), учинення фізичного опору, прояву буйства, спроби нападу на представників адміністрації за розпорядженням начальника установи, його заступників, ЧПНУ та їх заступників можуть бути застосовані наручники.

5. Особливості поведінки під час поміщення засуджених, які грубо порушили встановлений режим утримання, до камер ДІЗО, ПКТ (ОК)

Поміщення засудженого в ДІЗО, ПКТ (ОК) здійснюється в присутності ЧПНУ або його заступника, при цьому перевіряється правильність оформлення постанови, передбаченої Правилами внутрішнього розпорядку ВТУ, робиться запис до книги обліку засуджених, які утримуються в цих приміщеннях.

Після цього проводиться повний обшук засудженого, який поміщається до камери.

У період несення служби з нагляду за засудженими в ДІЗО, ПКТ(ОК) молодший інспектор перебуває у коридорі. Постійний кон-

троль за наявністю та поведінкою засуджених, які тримаються в камерах, здійснюється шляхом почергового спостереження за ними крізь оглядові вікна у дверях камер.

Двері камер ДІЗО, ПКТ (ОК) відчиняються тільки в присутності ЧПНУ або його заступника.

У разі відвідування камери адміністрацією ВТК або іншими посадовими особами молодший інспектор повинен вимагати від засуджених стати біля протилежної від дверей стіни обличчям до входу, тримати руки в положенні «ззаду» і, переконавшись, що ці вимоги виконані, відчинити двері камери. ЧПНУ або його заступник зобов'язані першими увійти до камери і зайняти місце попереду прибулої посадової особи. Молодший інспектор у цей час тримає двері камери напіввідчиненими і веде постійне спостереження за засудженими в готовності своєчасно надати допомогу в разі нападу засуджених на осіб, які знаходяться в камері, та своєчасно зачинити двері, аби не допустити виходу засуджених із камери. Інші молодші інспектори перебувають біля камери в постійній готовності до відсічі неправомірних дій засуджених, якщо цього вимагатимуть обставини.

Роздача їжі та прогулянка засуджених проводяться за участю не менше як двох молодших інспекторів або спеціально призначених працівників установи під керівництвом ЧПНУ або його заступника.

Перед виводом засуджених на прогулянку ретельно оглядається дворик для прогулянок та стан його огорожі. Засуджені виводяться покамерно в зазначені дворики, де перебувають під постійним наглядом молодшого інспектора. Після закінчення прогулянки всі засуджені підлягають обшуку.

6. Деякі рекомендації щодо поведінки особи в разі захоплення її як заручника.

1. Якщо Ви знаходитесь у групі заручників, намагайтеся нічим не виділятися, не привертати до себе увагу, не дратувати злочинців – це може викликати в них неадекватну реакцію.
2. Вести себе необхідно спокійно, миролюбиво, виконувати все, що злочинці наказують.
3. Якщо є час та можливість, необхідно проаналізувати ситуацію: оглянути місце, де Ви знаходитесь, і визначити для себе, де

можна сховатися у випадку перестрілки. Слід уважно придивитись до осіб, які Вас захопили, оцінити їх психологічний стан, готовність йти на контакт. Варто спробувати зав'язати розмову, дати зрозуміти, що Ви їм співчуваєте. При вдалому контакті, коли Вас продовжують слухати, спробуйте давати поради. Це заспокоїть психіку злочинців, їм буде важко Вас убити.

4. Якщо серед злочинців є особи, у яких можуть бути діти, варто у розмові з ними згадати про своїх дітей і, в залежності від реакції на це, нагадати їм про власних дітей.
5. Злочинцям молодого віку варто нагадати про матір. Не рекомендується розмовляти про батька, жінку, наречену. По відношенню до цих осіб реакція злочинців може бути негативною і може викликати емоційний вибух люті, що стане причиною розправи.
6. Ні в якому разі не намагайтеся викликати жалю у злочинців сльозами, проханнями зберегти життя.
7. Якщо злочинців декілька, слід виявити того з них, у поведінці якого відчувається розгубленість, страх перед відповідальністю, сумніви щодо успіху. Спробуйте закріпити у ньому такий психологічний стан з метою розколу злочинної групи. Варто нагадати йому, що добровільна відмова від продовження злочинної діяльності є пом'якшуючою обставиною при вирішенні питання про притягнення до відповідальності.
8. Під час ведення діалогу не слід принижувати людську гідність злочинців, давати обіцянок, виконання яких неможливе, – це може розірвати психологічний контакт, визвати недовіру. У випадку, коли злочинці не йдуть на контакт, а продовжують агресивні дії, необхідно зосередитися на концентрації своїх психологічних та фізичних можливостей. Якщо заручника зв'язують, йому необхідно повернути голову вбік, а руки, ноги, корпус тіла – напружити. Потрібно прийняти таке положення, при якому можна буде розслабитись, щоб не порушити кровообіг, внаслідок чого може виникнути втрата свідомості.
9. Важливо знати, що працівниками, якими готується операція по звільненню заручників, може використовуватися апаратура для прослуховування розмов, що ведуться у приміщенні.

10. У зв'язку з цим у розмові із злочинцями необхідно згадати дані, які можуть бути використані при підготовці до штурму. Особливо важлива інформація про яскраво помітні прикмети, за якими можна відрізнити заручника від терориста, про озброєння бандитів, їх кількість, моральний стан та наміри.
11. У момент початку роботи штурмової групи із початком стрільби необхідно миттєво лягти на підлогу і відкотитися (відповзти) у раніше намічене сховище. Не знаходитися біля вікон і дверей, не брати у руки зброю злочинців, намагатися тримати терористів у полі зору, знаходитися від них на значній відстані.
12. Коли заручники і злочинці після проведення операції виходять із приміщення, їм наказують тримати руки за головою. Не потрібно ображатися, робити різкі рухи, такі заходи необхідні для безпеки заручників.

Загальні психологічні рекомендації

1. *Зважайте на суспільний резонанс ваших вчинків та дій.* Чим чисельнішим є оточення працівника установи засудженими в умовах запобігання правопорушення, тим менше слід розраховувати на підтримку та допомогу.

2. *Розраховуйте на власні сили, знання та вміння.* Звертайтеся до оточуючих з метою інформування щодо законності та доцільності ваших дій. Ефективність діяльності працівника установи в екстремальній ситуації залежить, головним чином, від того, наскільки її можливо передбачити та контролювати. Формуйте свій внутрішній психічний стан готовності до дії.

3. *Будьте завжди готовими до раптового перетворення буденної ситуації в екстремальну.* Будь-яка екстремальна ситуація визначається існуванням або переважаючого одного чи декількох екстрим-факторів (об'єктивних та суб'єктивних).

Об'єктивні фактори:

- наявність зброї (або раптове оволодіння нею) у правопорушника;
- неочікуване захоплення заручника;
- наявність лідера або підбурювача у натовпі;
- загибель або поранення колеги;

- стан алкогольного або наркотичного сп'яніння правопорушника тощо.

Суб'єктивні фактори:

- стан емоційної збудливості правопорушника;
- відсутність самоконтролю у працівника установи;
- схильність працівника до безглузлого ризику та прийняття необґрунтованих рішень;
- ознаки деформації особистості працівника (брутальність, пихатість, агресивність, корисливість);
- відсутність професійних знань, вмінь та навичок у працівника установи.

4. З'ясуйте визначальний екстрим-фактор і спрямуйте зусилля на його нейтралізацію. Багато помилкових рішень та дій в екстремальних ситуаціях пов'язано з негативними психічними станами, переживаннями та враженнями, з якими працівник потрапляє в екстремальну ситуацію (це стани страху, невпевненості, хвилювання, загострення відчуття самозбереження, психічного «забування» опрацьованих стереотипів дій, звичок тощо).

Важливим елементом опрацьовання навичок дій в екстремальних ситуаціях має бути створення або корекція власних психічних станів.

Спокійна виважена поведінка працівника, коректна манера спілкування, стримування жестикуляцій та бурхливих емоційних проявів будуть сприйматися засудженими позитивно або нейтрально, що істотно зменшує ризик небажаного перебігу подій.

5. Не опиняйтеся у полоні самозаспокоєності, стежте за станом та діями протилежної сторони. Одним із чинників на цій стадії виступає агресія з боку протилежних сторін.

Ознаки агресивного стану:

- різка зміна емоцій та виразу обличчя;
- стискання пальців рук;
- м'язова гра вилиць;
- потовиділення;
- примружування повік;
- повертання тулуба з прикриттям грудної частини тіла, плече попереду, провідна нога виставлена вперед та напівзігнута;

- при висловлюванні погроз відстань між співрозмовниками скорочується, а перед можливою фізичною агресією – збільшується.

У науковій літературі виділяють цілу низку різновидів агресивних форм поведінки, однак слід визначити розуміння фахової агресії (притаманна бійцям підрозділів особливого призначення та груп швидкого реагування).

Фахова агресія – санкціоновані нормативно-правовими актами дії особового складу у формі фізичної агресії, спрямовані на припинення протиправних дій шляхом цілеспрямованого заподіяння фізичної шкоди злочинцю, адекватної екстремальній ситуації із застосуванням спеціальних засобів і методів.

Найвищого ступеня фізична агресія як засіб розв'язання екстремальної ситуації досягає на відрізьку заподіяння шкоди злочинцю.

6. Зважайте, що максимальної небезпеки можна очікувати:

- від агресивного натовпу. Сила такого натовпу в його анонімності:

- у цьому випадку більш ефективні, ніж спецзасоби та зброя, фотоапарат чи відеокамера, пристрої звукового запису та документування;

- фіксація осіб, вкрай емоційних, істеричних, сп'янілих, наркотизованих, може призвести до непередбаченого сплеску агресивності;

- у разі перебування останніх у стані алкогольного сп'яніння чи наркотичної ейфорії особливу увагу потрібно скеровувати на можливість впливу лідера групи.

- при спілкуванні з особами, які перебувають на профілактичних обліках, тримаються у камерах ДІЗО, ПКТ (ОК):

- слід очікувати раптових та небезпечних вчинків з боку засуджених;

- необхідно враховувати їх неадекватно завищену самооцінку та легкість провокування.

Таке спілкування має бути суто офіційним, зі збереженням певної соціальної та просторової дистанції.

Питання для самоперевірки

1. Що таке екстремальна ситуація, які види екстремальних ситуацій Ви знаєте?
2. Як можливо визначити стан стресу?
3. Як можливо визначити стан афекту?
4. Які чинники впливають на виникнення та перебіг того чи іншого стану психіки людини в екстремальній ситуації?
5. Чим зумовлена психологічна готовність до ризику?
6. Чим забезпечена особистісна безпека працівників правоохоронних органів?
7. Якими складовими підтримується психологічна готовність працівників правоохоронних органів до дій в екстремальних ситуаціях?

Завдання для самопідготовки

1. Визначте зміст та структуру психологічної готовності працівників правоохоронних органів до дій в екстремальних ситуаціях.
2. Окресліть основні психотехніки саморегуляції для працівників правоохоронних органів, які діють в екстремальних ситуаціях.
3. Охарактеризуйте основні напрямки розвитку психологічної стійкості пенітенціарного персоналу в екстремальних умовах несення служби.
4. Окресліть причини напруги в діяльності працівників кримінально-виконавчої системи.
5. Визначте основні причини надзвичайних подій в діяльності працівників кримінально-виконавчої системи.
6. Наведіть приклади дій працівників кримінально-виконавчої системи в екстремальних ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса: психологическая антропология стресса. Научное издание. М.: Академический Проект, 2009. – 943 с.
2. Медведев В.С. Робоча книга пенітенціарного психолога / В.С. Медведев, В.М. Синьов. – К. : Леся, 2000. – С. 80 – 89.
3. Морозов О.М., Курій Т.Р. Психологічний стресс /Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К., 1996. – № 1.-С. 36.
4. Тарасов Г.А. Психотехніка саморегуляції в роботі психологічної служби установ виконання покарань /Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К., 1996. -№ 1.-С. 81.

РОЗДІЛ 6.

СУБКУЛЬТУРА ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛИ

6.1. Типологія деформації особистості злочинців молодіжного віку

Розгляд типології злочинців визнаний одним із найважливіших завдань кримінологічної науки. Однак серед кримінологів немає єдності в розумінні термінів «типологія» і «класифікація». Одні автори їх ототожнюють, інші вказують, що поняття «класифікація» і «типологія» розглянуті як результати процесів класифікації й типізації предметів чи явищ, далеко не тотожні. Проблема «класифікації» і «типології», звичайно, не є суто кримінологічною, вона актуальна для всіх наук.

Для чого потрібна типологія, найкраще, мабуть, сказав К. Юнг. На його думку, типологія – це критичний інструмент для дослідника, помічник у розумінні широкої розмаїтості індивідів і ключ до фундаментальних розбіжностей у психологічних теоріях і нарешті – це істотний засіб для визначення «особистісного рівняння» практичного психолога, щоб уникнути серйозних помилок з пацієнтами [37]. Спроба систематизації особистісних деформацій становить на сьогодні нагальне практичне завдання. Таке розмежування сприяє прогнозу розвитку і поведінки особистості, сприяє більш диференційованому підходу до сімейної й трудової реадaptaції, профілактиці протиправної поведінки в кінцевому підсумку.

У розгляд типологічних проблем значний внесок зробили Ю.М. Антонян, І.М. Даньшин, А.І. Долгова, П.С. Дагель, О.А. Герцензон, К.Є.Ігошев, А.П. Закалюк, А.В. Шаміс та ін. Досить успішно цей підхід використовувався і при вивченні особистості злочинця. Він дав змогу описати і пояснити ці особистості як самостійні соціологічні і психологічні типи; виділити серед них окремі типи за різними особистісними ознаками (деформаціями). Типологія є методом наукового пізнання, в основі якого лежать розчленування систем

суб'єктів і їхнє групування за допомогою узагальненої, ідеалізованої моделі чи типу. Типологія спирається на виявлені подібності і розбіжності досліджуваних об'єктів, прагне відобразити їхню будову, виявити їх закономірності.

На думку К.Є. Ігошева, типологія фіксує те головне, без чого немає і не може бути особистості злочинця, розкриває внутрішні стійкі зв'язки між істотними ознаками і тим самим сприяє виявленню закономірностей, властивих злочинцю як типу. Саме за допомогою типології створюється своєрідна модель особистості [17]. Установлення ж відповідності конкретного обличчя цієї моделі має свідчити про його належність до визначеного типу особистості.

Завданням типології є зведення в один клас однотипних за змістом, схожих один на одного об'єктів. З типологією доводиться стикатися при вирішенні різних соціологічних, кримінологічних, соціально-психологічних проблем сучасного суспільства. Важливим напрямом у вивченні цієї проблеми видається дослідження типології особистості взагалі й особистості злочинця зокрема.

Необхідність типологізації особистості злочинця виникає у зв'язку із систематизацією опису розмаїтості особистісних характеристик злочинця з метою побудови на їх основі деяких ідеальних моделей. Моделі ж, у свою чергу, не тільки характеризують найбільш істотні властивості й ознаки визначених типів злочинців, але й дають змогу передбачати поведінку індивідів, близьких за своїми характеристиками до описуваної моделі.

У спеціальній літературі виділяють поняття теоретичної й емпіричної типології. При цьому якщо під теоретичною типологізацією розуміється узагальнення ознак соціальних явищ на основі ідеальної теоретичної моделі за науково обґрунтованими критеріями, то емпіричну типологізацію можна характеризувати як пошук стійких сполучень властивостей соціальних об'єктів чи явищ, розглянутих у декількох вимірах одночасно. Таким чином, теоретична типологія відрізняється від емпіричної тим, що в останньої «стійкість властивостей типу знаходиться шляхом багаторазового перебору», тоді як у теоретичній типології критерії властивостей виявляються шляхом логічного аналізу.

Одним із перших у кримінологічній літературі на розбіжності між класифікацією і типологією звернув увагу К.Є. Ігошев. Він відзначав, що «... порівняно з класифікацією, типологія перебуває на вищому рівні абстракції. Її базисом є ті властивості, що існують об'єктивно і визначають у кінцевому підсумку однорідну сукупність, всі одиниці якої мають загальну закономірність [18]. Класифікація може проводитися за будь-якою ознакою, а типологія тільки за найбільш істотною. Наприклад, при вивченні особистості злочинця типологічною ознакою, що дає змогу відмежувати особистість злочинця від законслухняного громадянина, а також особливо злісного злочинця від випадкового, є його суспільна небезпека.

Сучасною наукою проблема особистості злочинця як різновид соціального типу розглядається як прояв індивідуального через соціальне. Соціальне ж у типі особистості представлено тим загальним та істотним, що безпосередньо детерміновано конкретно-історичними соціальними умовами життя індивіда як члена суспільства [17]. При цьому мають на увазі лише типові. Діалектико-матеріалістичне навчання про соціальний тип розглядало злочинця як особливий тип особистості класового суспільства, породженого соціально-економічними умовами суспільної формації. Особистість злочинця не може бути пояснена лише як замкнута й ізольована від соціальної дійсності система. Тип особистості злочинця є в певному розумінні однією з форм індивідуалізації певних суспільних відносин, певного середовища. Соціальне середовище існує об'єктивно, виступаючи стосовно особистості і як суспільне середовище, і як «середовище типу особистості». На думку І.І. Карпеця [20, с. 109], зв'язок між проблемою злочинності, соціальним середовищем, а ширше – вихованням молоді, і теоріями про «вічність» злочинності, її «минуший» характер, існує, перш за все, тому, що людство за весь період своєї історії не досягло тих успіхів у вихованні молоді, на які воно розраховувало та розраховує, хоча суспільство рухається вперед і прогресує у напрямі вироблення програм кримінологічної превенції злочинності. Автор робить акцент на морально-етичних та ідеологічних вимірах кримінальної політики, які стають засадничими при розробці рекомендацій щодо кримінальної відповідальності окремих категорій осіб.

Відзначаючи об'єктивну основу можливості формування особистості злочинця, не слід бачити в цій особистості лише пасивний об'єкт зовнішнього впливу. Для кримінолога важливо враховувати методологічне положення, якими сторонами соціальне середовище відобразиться в суб'єкті, які властивості цього середовища виявляться в його духовному світі, значною мірою залежить від уже сформованих в особистості властивостей: потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій тощо, що зумовлюють його переважну поведінку.

На рівні соціальної типізації особистості злочинця молодіжного віку сукупність цих внутрішніх умов цілком правомірно розкривати через соціологічну категорію «соціальний характер». Соціальний характер – це результат динамічної адаптації людської природи до суспільного ладу. Він містить у собі лише ту сукупність рис характеру, що наявна в більшості членів цієї соціальної групи і виникла в результаті спільних для них переживань і спільного способу життя. Що стосується духовного світу злочинця, то цю категорію було б точніше назвати «асоціальний характер», оскільки вона фіксує особливості негативного емоційного, вольового й оцінного ставлення особистості до навколишнього соціального середовища. Іншими словами, асоціальний характер – це якісна соціальна визначеність духовних властивостей особистості злочинця, що розкриває межі прояву її антисуспільно спрямованої волі й активності, сформованих особливостями відносин цього типу особистості із соціальним середовищем.

Соціально-типові ознаки особистості злочинця молодіжного віку виявляються у певних способах життєдіяльності людини. Особливість типу особистості злочинця виявляється в єдності об'єктивних і суб'єктивних ознак, що становлять суспільну небезпеку. Суб'єктивне в суспільній небезпеці виражається сукупністю рис духовного світу, що внутрішньо детермінує злочинну діяльність. Суспільна небезпека ніби пов'язує воєдино об'єктивні (зовнішнє середовище) і суб'єктивні (характер) ознаки типу особистості.

В особистісній структурі молодого злочинця наявні елементи, що є психологічними передумовами злочинної поведінки. У духовному світі злочинця на свідомому і несвідомому рівнях виявляються особистісні деформації, що формують мотиви злочинів і реалізують їх.

Адже будь-який злочин не є випадковим стосовно особистості, яка його його вчинила. У своїй основі він підготовлений всім розвитком соціальних і психологічних властивостей, тому про особистість злочинця як соціальний тип можна говорити тільки у зв'язку зі злочинною поведінкою.

Від аналізу особистості злочинця молодіжного віку в цілому як типу, як носія найбільш загальних, стійких соціальних, соціально-психологічних і індивідуально-психологічних рис і якостей можна перейти до аналізу її різновидів, у тому числі й кримінально активної частини молоді. Саме за допомогою типологізації створюється своєрідна модель особистості, що серйозно полегшує вирішення цілого ряду практичних завдань. «Відповідність конкретної особистості вже створеній моделі, тобто визначеному типу особистості, дасть змогу зробити дуже обґрунтоване припущення про суб'єктивні причини злочинної поведінки, оскільки вони вже відомі як властиві цьому типу особистості. Виходячи з причин типологічного характеру, зачасно можна розробити правила (алгоритми) запобіжної діяльності з представником саме цього типу» [40].

Одним з основних показників низького рівня соціалізації особистості злочинця молодіжного віку є її професійна, моральна і правова невідповідність до здійснення різних видів суспільно корисної діяльності. Відповідно до зазначеної ознаки особистість злочинця може диференціюватися за типологічними групами залежно від невідповідності до здійснення трудової, пізнавальної (навчання), суспільно-політичної діяльності. Така диференціація сприяє більш конкретному аналізу рівня соціалізації особистості, виявленню характеру взаємозв'язку із соціальним середовищем, встановленню особливостей засвоєння норм і правил, що регламентують різні види діяльності.

На основі категорії «соціалізація» можна вивести інші ознаки, що створюють типи, які є одночасно і найбільш загальними компонентами характеристики особистості злочинця молодіжного віку, і типологічними показниками, що піддаються емпіричній перевірці: особливості відносин і соціальних зв'язків, у яких сформувалася і діяла особистість; особливості духовного світу злочинця як особистості,

що вчинила суспільно небезпечне діяння і становить суспільну небезпеку; нарешті, особливості прояву (об'єктивізація) рис духовного світу в злочинній діяльності. Усі три групи особливостей утворюють систему особистісних деформацій, що розкриває злочинця як носія соціально-психологічних типологічних рис.

Оскільки і психологічні особливості найактивніше беруть участь у формуванні морального вигляду особистості та мотивації її поведінки, можна стверджувати, що злочинці від незлочинців відрізняються морально-психологічною специфікою. Можна припустити, що злочинці далеко не завжди розуміють, чого від них чекає суспільство і як вони мають поводитися в тій чи іншій ситуаціях.

Ми вже зазначали, що особі молодіжного віку кримінологами практично не приділялась увага. Лише на практичному рівні розроблялися певні аспекти вивчення особистості молодіжного віку, яка страждає психічними відхиленнями, зокрема, психопатією. Вчення про психопатію, – відзначав П.Б. Ганнушкін, – має не тільки вузько-медичне, але й соціальне значення, зокрема, проблема злочинності навряд чи може бути правильно вирішена, якщо ігнорувати серед злочинців наявність значної кількості психопатів. Психопатія – це такі аномалії характеру, що визначають весь психологічний вигляд індивідуума, накладаючи на весь його щиросердечний склад свій владний відбиток, який заважає пристосовуватися до навколишнього середовища, що порушує весь процес соціальної адаптації.

Психопатію відносять до так званих граничних станів між здоров'ям і хворобою. Суб'єктів, що відрізняються від середовища (нетипова людина), незважаючи на характерні ознаки недостатності, дефектності, неповноцінності, зараховувати до психічно хворих немає ніяких підстав. Дійсно, вони помітно відрізняються у звичайному житті від нормальних людей, але вони ж, опинившись у стінах спеціального закладу для психічно хворих, помітно відрізняються від оточуючого їх там контингенту [7, с. 122–123].

Таким чином, від нормального характеру, на який наклали відбиток неправильне виховання, педагогічна занедбаність чи тривале ведення антигромадського способу життя, психопатія відрізняється наявністю в її основі неповноцінності нервової системи.

Молодіжний вік являє собою критичний період для психопатій, оскільки риси більшості типів тут загострюються. При цьому існують певні закономірності трансформації, що в подібних випадках зазвичай проходить через увесь віковий період. Особливо це характерно для підлітків та осіб віком 18–25 рр. Саме внаслідок тільки особливостей свого характеру підліток не дотримується стабільності ні вдома, ні в школі, ні в інтернаті, ні в іншому колективі, швидко кидає тільки що почату роботу. Повними конфліктами виявляються сімейні взаємини. Порушується також адаптація до середовища своїх однолітків – підліток, який страждає на психопатію, або взагалі не здатний встановлювати з ними контакти, або відносини наповнюються конфліктами, або здатність адаптуватися обмежується жорстко окресленими межами – невеликою групою підлітків, які ведуть аналогічний, здебільшого асоціальний спосіб життя.

У зв'язку з цим становить інтерес класифікація психопатій, наведена П.Б. Ганнушкіним: 1) гіперінтимна; 2) циклоїдна; 3) лабільна; 4) астеноневротична; 5) селективна; 6) психастенічна; 7) шизоїдна; 8) епілептоїдна; 9) істероїдна; 10) нестійка; 11) конформна. Вона охоплює психопатії, що характеризують крайні варіанти норми і досить часто зустрічаються серед молодих злочинців [6; 7]. Необхідною передумовою виявлення такого зв'язку є диференційований аналіз, в основу якого може бути покладено як структуру молодіжної злочинності, так і типізацію самої злочинної діяльності.

Беручи до уваги соціально-психологічну спрямованість конкретних видів злочинної діяльності кримінально активної частини молоді, ми звернемось в основному до трьох основних типологічних груп особистісних деформацій молоді: корисливої, насильницької, корисливо-насильницької, а також зупинимось на інших типах, залежно від механізму злочинної поведінки та мотивації вчинених злочинів.

Ми зазначали, що в особи молодіжного віку невірноважена психіка, досить часто змінюються емоційні стани (від нервово-збудженого до фрустрації), на цьому тлі досить легко вчинюються злочини, зокрема, хуліганство, нанесення тілесних ушкоджень, вбивства тощо. Так, Є.К. Краснушкін з цього приводу писав, що особи з порушеною психікою не вміють пристосовуватися до звичайного життя, вчи-

нують злочини, навіть вбивство з метою задоволення своїх нищих потреб. Безвладні психопати з їхньою нестійкістю і піддатливістю впливам середовища легко поповнюють кадри звичних злодіїв, психопати з притупленими щиросердними почуттями і потужними потягами нижчого порядку легше за інших використовуються бандитами і корисливими вбивцями; психопати, що відрізняються патологічною збудливістю, легко приходять у зіткнення з оточуючими з найдріб'язковіших обставин, порушуючи суспільний порядок [21].

Корисливий тип молодого злочинця більшою мірою представлений такими підтипами: лабільний, шизоїдний, нестійкий і конформний.

Лабільний тип характеризується яскраво вираженим інфантилізмом, дефектами вольової сфери особистості юнака чи молодої дівчини. Настрій представників цього типу різко змінюваний, неприємності вони переносять надзвичайно важко, супроводжуючи станом депресії і невротичного зриву.

Шизоїдний тип відрізняється замкнутістю, відгородженістю від оточуючих, нездатністю і небажанням встановлювати контакти, спілкування. Внутрішній світ таких осіб розмежований, у ньому відсутні єдність і згода.

Нестійкі типи найчастіше плывуть за течією, вони боягузливі, безвільні і ледачі. Головне бажання – «розважитися» – призводить їх до ранніх пиятик (з 12–14 років), знайомству з наркотиками і сексуальним досвідом. В асоціальних групах вони стають знаряддями здійснення правопорушень, спочатку дрібних крадіжок, викрадень транспорту, а пізніше – злочинів переважно корисливої спрямованості.

Конформний тип живе і поводить за принципом – «як усі». За компанію такі молоді люди легко спиваються, «наркотизуються», вчинюють злочини корисливої спрямованості, «за компанію» або з метою наступного придбання спиртного або наркотиків.

Насильницький тип молодого злочинця в основному характеризується такими підтипами: гіперінтимний, істероїдний, збудливий, параноїдальний, епілептоїдальний.

Гіперінтимні молоді особи відрізняються великою рухливістю, товариськістю, схильністю до бешкетництва, витівок, відсутністю посидючості і дисциплінованості. Вони схильні до навмисного пору-

шення правил, режиму, дисципліни, на ґрунті чого в юнацькому віці у них виникають конфлікти з батьками, педагогами, що виражаються в спалахах роздратування та гніву. Їм притаманне прагнення до лідерства, особливо в асоціальних групах однолітків, ризику, гри з небезпекою, а також готовність у будь-який момент вступити в бійку. Представники цього типу схильні до групових протиправних форм поведінки, нерідко стають їх натхненниками й організаторами. Вони віддають перевагу частим і регулярним п'ятикам, можуть виявити цікавість до наркотиків, охоче йдуть на різні порушення, у тому числі на ранні сексуальні зв'язки насильницького характеру.

Істероїдний тип виявляється в безмежному егоцентризмі, прагненні уваги до своєї персоні. Вони готові поводитися зухвало в громадських місцях, виявляти претензії на лідерство в асоціальних групах. Поведінка істероїдних осіб має характер бравати і демонстрації аж до суїцидальності.

Збудливий – це некерований, імпульсивний тип особистості. Він керується в поведінці не розсудливістю, а потягом, інстинктами, неконтрольованими спонуканнями, виявляє схильність до добірних лайок, рукоприкладства, алкоголізму. Моральні підвалини в житті збудливих особистостей не відіграють якоїсь більш-менш помітної ролі. Ще з дитинства у них виявляються примітивні інстинкти, а згодом така поведінка стає нормою і на такому фоні дуже легко вчинити злочин. Коли ж злочин відбувається на ґрунті нестримного інстинкту, то він характеризується екстраординарністю, особливо жорстоким способом його здійснення.

Параноїдальний тип характеризується крайнім егоїзмом, який він намагається використовувати як засіб досягнення своїх цілей. Він невживчивий і агресивний, обороняючи, завжди переходить у напад. Нерідко під його керівництвом, пособництвом або за його участю відбуваються катування, мордування, вбивства.

Епілептоїдальна психопатія виявляється в крайній дратівливості, нестримній люті, чітко вираженій антисоціальній установці. Такі молоді люди схильні до насильницьких злочинів, зокрема, вбивства, запліднення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, звалтування, що супроводжується збоченнями і жорстоким поведінням із жертвою.

Для корисливо-насильницького типу характерна патологічна стійкість егоїстичного афекту. Представники цього типу злопам'ятні, мстиві, болісно вразливі, зарозумілі, самовпевнені й підозріливі з різко вираженою моральною дефектністю. Вони страждають емоційною туїстю, у них немає понять честі, сорому; вони не можуть пристосуватися до правил співжиття. Їх характеризує брутальність, жорстокість, розбещеність, злісна ненависть і бажання помсти. Злочин – це саме той вид «діяльності», що найбільше підходить до їх нахилів. Для таких молодих злочинців характерні повна їх невинність і схильність до рецидиву.

Зрозуміло, що така класифікація стосовно різних типів молодих злочинців певною мірою умовна, однак вона відображає статистичні закономірності прояву особливостей деформацій осіб молодіжного віку. Наприклад, вивчення особистості корисливого злочинця має велике значення для пізнання корисливої злочинності, її причин, дає змогу робити ширші соціальні узагальнення. Злочинна діяльність злодіїв-підлітків, які займаються крадіжками, починається значно раніше, ніж в інших злочинців. У них рано накопичується антигромадський досвід, формуються відповідні погляди і уявлення, схильності і звички до антисоціального способу життя, вирішення труднощів, що виникають, протиправним шляхом. Згодом такі антисуспільні навички не тільки накопичуються, зберігаються, а й примножуються. Як показують результати дослідження, у кримінально активній частини молоді з корисливою орієнтацією наявний високий рівень статистично значущих деформацій за такими показниками: «ізоляція», «соціальна дезадаптація», «антигуманне ставлення до іншої людини як цінності» тощо. Для них характерне порушення прогнозування своїх вчинків, неприйняття суспільних норм і вимог, вороже до них ставлення. Можна припустити, що посиленню проявів соціальної дезадаптації сприяє також своєрідна ізоляція, відхід у себе і, як наслідок, відрив від соціальної реальності.

У молодих злочинців з корисливою орієнтацією спостерігається ослаблення емоційної прихильності, прагнення уникати близьких особистих стосунків з оточуючими, що визначає їх нездатність до співчуття і співпереживання. Про викривлення міжособистісних

відносин у молодих корисливих злочинців свідчить і характерне для них ставлення до іншої людини. Цей показник характеризує норму або деформацію в розвитку особистості: від того, наскільки егоїстично виявляється ставлення до іншої людини як до засобу задоволення своїх потреб і інтересів, настільки глибокі особистісні деформації.

Суб'єктивне оцінювання рівня латентної криміногенності соціального середовища свідчить про те, що молоді правопорушники мають тенденцію сприймати оточуючих людей як потенційно криміногенних, схильних до здійснення корисливих правопорушень. Показово, що опитані нами злочинці приписують риси криміногенності 78% оточуючих людей, що багато в чому підтверджує висновки дослідження, проведеного раніше К.С. Ігошевим [17].

Аналіз наукової літератури дав змогу виявити певний рівень деформації у молодих злочинців з корисливою орієнтацією, що розрізняються за особливостями ставлення до соціального середовища: 1) найменша особистісна деформація. Ставлення до іншої людини і самого себе в цьому випадку характеризується порівняно сприятливо в поєднанні з відносно сприятливою самооцінкою. Показники криміногенності у цій типологічній групі найбільш низькі, що дає змогу розглядати її як найменш криміногенну; 2) ставлення до іншої людини і самого себе представлено суперечливим варіантом розвитку особистості, при якому відсутність поваги до себе поєднується з антипатією до іншої людини. Показники криміногенності тут наявні, але вони є поки що порівняно низькими. Можна припустити, що антисоціальна поведінка молодих злочинців цього типу визначається глибоким внутрішнім особистісним конфліктом, пов'язаним з неприйняттям як самого себе, так і оточуючих; 3) низький рівень гуманного ставлення до іншої людини як цінності і середній рівень самооцінки є типовим. Підвищені значення показників криміногенності дають змогу оцінювати цю типологічну групу як більш криміногенну порівняно з двома раніше розглянутими. Очевидно, тут виявляється ефект певного підвищення самооцінки під впливом тривалої протиправної діяльності, експериментально зафіксованої Г.К. Валицкасом і Ю.Б. Гіппенрейтером [4]; 4) характерне антигуманне ставлення до іншої людини як цінності і середня самооцінка. Показники криміногенності в цій гру-

пі є найвищими серед усіх розглянутих груп, що свідчить про стійку антисоціальну установку молодих правопорушників цього типу. Вказані чотири групи можуть бути розглянуті як спеціальні типи молодих правопорушників з корисливою орієнтацією і використані в профілактичній роботі.

Дослідження О.М. Юцкової показало, що серед факторів, які сприяють життєвому успіху, у молодих осіб корисливого типу перше місце зайняло «уміння використовувати будь-які засоби», потім «впливові друзі», «щасливий випадок» тощо [38]. Багатьом особам, які вчинюють корисливі злочини, притаманні жадібність, перебільшене уявлення про всесильність грошей; вони з презирством ставляться до таких понять, як чесність і порядність. Психологія таких осіб є, власне кажучи, паразитичною. Певна частина незаконних корисливих дій відбувається за мотивами престижного, компенсаторного характеру, але в прийнятному плані. Такі молоді люди важко пристосовуються до умов життя в суспільстві через свої психологічні властивості. Нашим дослідженням встановлено, що корисливі злочинці в більшості випадків (62%) обмежувалися формальною констатацією факту вчинення злочину без будь-яких моральних його оцінок і пояснень. Спільними для всіх видів злочинів корисливої спрямованості є їх мотиви і мета: вони пов'язані з прагненням до придбання матеріальних благ.

Насильницька злочинність молоді викликає особливий суспільний резонанс, справедливе обурення, оскільки насильницькі прояви молоді характеризуються підвищеною жорстокістю і демонструють найбільшу суспільну небезпеку діянь. Аналіз структури злочинності молоді показує, що групові насильницькі злочини хоча й не мають у ній значної питомої ваги, однак містять велику суспільну небезпеку. Фахівці одноголосно відзначають підвищену жорстокість та агресивність їх поведінки, збільшення випадків невмотивованої і нецільоспрямованої агресії. Змінилися якісні характеристики насильницьких злочинів молоді. Частішими стали групові бійки і хуліганські прояви, навмисні групові вбивства і зґвалтування. У ряді випадків вони відрізняються зухвалістю і цинізмом, оскільки молодь не має усталених поглядів на життя.

Наше дослідження засвідчило, що насильницькі злочинці здебільшого надавали перевагу «наступальній» тактиці, свою вину визнавали неохоче, як правило, частково, обвинувачуючи в тому, що відбувається, потерпілого (58% хуліганів, 61% вбивць, 84% гвалтівників).

Насильницька злочинність молоді у своєму причинному комплексі має багато спільного зі злочинністю осіб зрілого віку. Це, у першу чергу, неблагополучні сім'ї, нешанобливе ставлення до особистості тощо. Багато насильницьких злочинів молоді є результатом нездатності особистості змінити на краще життєву ситуацію. Так, наприклад, Е.Г. Самовичев при поясненні причин насильницької злочинної поведінки приділяє особливу увагу умовам сімейного виховання, відзначаючи, що формування особистості дитини, яка вчинила згодом насильницький злочин, починається в ситуації неприйняття її своїми батьками [34]. Це призводить до того, що її потреби залишаються хронічно незадоволеними, а це спричинює постійну залежність дитини від ситуації, у якій вона перебуває.

Рефлексія групового спілкування в підлітковому віці при її спонтанній трансформації в неформальні утворення сприяє виникненню антисоціальних варіантів поведінки. Лідерами таких неформальних груп найчастіше стають не найбільш розумні чи культурні, а найбільш рішучі і жорстокі, що мають до того ж найбільший досвід протиправної поведінки. Особистість насильницького злочинця молодого віку характеризується, як правило, підвищеною психологічною дратівливістю, наявністю тривожних та інших дискомфортних настроїв, середовищною дезадаптованістю, високою ймовірністю залучення в гострі і конфліктні ситуації, відчуттям «аутсайдерства», викликаного усвідомленням неможливості відповідати вимогам оточуючого середовища, що постійно зростають. Прагнення бути визнаним, повноцінним членом певної соціальної спільноти – це елементи механізму, що лежать в основі формування злочинних угруповань.

В інтелектуальному плані насильницький тип характеризуються низьким культурним рівнем, обмеженістю знань, небажанням використовувати вільний час для занять, що розвивають інтелект. Його емоційна сфера серйозно деформована. У випадках навмисних вбивств і навмисних тяжких тілесних ушкоджень емоції спрямовані

на вирішення конфлікту, у тому числі й шляхом позбавлення життя чи заподіяння серйозних каліцтв. Це емоції особистості, у якої немає жалю і яка одержує задоволення саме в замаху на життя чи здоров'я іншої людини. У випадках згвалтування емоційна настроєність пов'язується з вульгаризацією відносин. Вольова сфера характеризується деформаціями в суспільно шкідливому напрямі, і рішучість особистості виявляється переважно в здійсненні насильницьких злочинів. Соціально-моральна сфера відрізняється духовною порожнечою і цинізмом щодо людської особистості. У зв'язку з цим стає все більш очевидним етнологічне «споріднення» навмисних вбивств із такими діяннями, як заподіяння тілесних ушкоджень, хуліганство тощо.

Слід відзначити необхідність вивчення типових деформацій у способі життя молодого людини, яка вчинила злочин проти особи, її статусно-рольової позиції, рівня задоволеності (незадоволеності) своїм становищем у сім'ї й інших малих групах, характеру та спрямованості дозвільних орієнтацій, рівня антисоціальності її колишньої, дозлочинної поведінки. Так, Р. Мертон, відповідно до запропонованої ним теорії перекрученості особи насильницького типу, виділив такі підтипи: пасивно-апатичні й легковажні; хитрі, розважливі, черстві й злопам'ятні егоїсти; афективні пияки й забіяки, скандалісти; безвільні гвалтівники; зосереджено-жорстокі вбивці і мучителі; афективні, імпульсивні й озлоблені невдахи; ошадливо-лицемірні кар'єристи; спотворені владою самодури [29].

Найбільш помітною морально-психологічною рисою осіб, які вчинюють агресивні дії, є егоцентризм, що підкорює поведінку примітивно-анархічним бажанням і потягам. У системі ціннісних уявлень «Я» стоїть на першому місці [29]. З цим пов'язані нехтування інтересами оточуючих, у тому числі й близьких людей, відсутність відчуття жалю, жорстокість, нерідко вкрай афектований характер поведінки. Відхилення у бік агресивної орієнтації зазвичай зумовлені мотивами помсти, ворожості, неповаги до людини; здебільшого вони виражаються в зазіханнях на честь і гідність, здоров'я та життя людини, у порушеннях громадського порядку. Це сварки в сім'ї, конфлікти за місцем навчання, роботи і проведення дозвілля, образи й хуліганство, побої і нанесення тілесних ушкоджень, згвалтування й вбивства.

Становить інтерес також типологія найбільш значущих рис особистості, що дає змогу усвідомити суб'єктивні причини насильницьких злочинів: збудливий, некерований, керований, активний, демонстративний, безвладний [41]. Збудливий тип характеризується соціальною активністю, прагненням до лідерства, підвищеною емоційною нерівновагою, схильністю до нагромадження афекту, запальністю, агресивністю. У нього відсутня чітко вироблена життєва позиція, керованість і самоконтроль, внаслідок чого він здатний до грубих актів насильства аж до здійснення злочину з особливою жорстокістю. Некерований тип є різновидом збудливого, особливість якого полягає в більш яскраво виражених зазначених вище особистісних властивостях та прояві імпульсивності. Завзятий тип відрізняється хворобливим честолюбством, прагненням до лідерства в будь-якій ситуації і водночас вразливістю, злопам'ятністю. Разом з тим, на відміну від перших двох типів, він має чітко обрану життєву позицію, йому властиві прямотинійність і завищена самооцінка. Особливо варто виділити таку властивість особистості такого типу, як уміння і бажання помститися. Активний тип характеризується помітно заниженим відчуттям відповідальності і самоконтролю, що вважається легкодумством. Молодь такого типу постійно тягнеться до розваг і задоволень, найчастіше втрачаючи міру у недозволеному, аж до порушення закону. Їй подобається ризикувати, подобаються гострі відчуття, для них характерне переоцінювання своєї особистості. Демонстративний тип в усьому намагається насамперед виділитися, для нього страшно бути не поміченим, не оціненим. Люди цього типу схильні до позерства, акторства, брехливості. Вчинюють злочин з легкістю, не задумуючись про наслідки, аби задовольнити свої миттєві потреби в захопленні їх особою найближчим оточенням. Ці молоді люди дуже честолюбні, найчастіше жорстокі; прагнучи до лідерства, вони не гребують будь-якими засобами задля самоствердження. Вони здатні підкоряти собі навіть більш старших за віком і скеровувати їх поведінку на досягнення як суто особистих, так і групових інтересів. Егоїзм і демонстрація своєї переваги над навколишніми дають змогу представнику подібного типу бути «диктатором» в антигромадських групах. Безвладний тип чітко виявляється в основних сферах зайнято-

сті молоді (навчання, роботі, інших обов'язках). Він легко піддається зовнішньому тиску, підпорядкований середовищу, часто бере участь у групових злочинах через страх бути покараними за неслухняність. Помітне для всіх боягузтво, догідливість у місцях позбавлення волі призводять представників розглянутого типу до того, що їх відносять до категорії «опущених».

Наведена типологія насильницьких злочинців молодіжного віку з особливостями їх особистісних деформацій хоча багато в чому й має лише умовний характер, однак дає змогу розробляти і застосовувати найбільш ефективні заходи корекції та профілактики їх протиправної поведінки.

На відміну від дій з корисливою орієнтацією, спрямованих на одну мету – здобуття матеріальних благ, агресивна поведінка за провідною мотивацією поділяється на дві основні групи. Перша являє собою так звану «інструментальну» поведінку, при якій насильство служить засобом для досягнення інших цілей (здобуття матеріальної вигоди, задоволення сексуальних потягів або почуття ревності, вирішення міжособистісного конфлікту тощо). Друга група включає насильство як самоціль. Це переважно хуліганство, а також образа й інші дії, що іноді помилково називають «немотивованими». У насильницьких злочинців порівняно з корисливими гіршою є соціальна адаптація, більшою мірою виражена емоційна нестійкість, вища ригідність, а в поведінці дужче виявляються афективні установки.

Насильницькі злочинці менше орієнтовані на зовнішні фактори, морально-етичні норми практично не впливають на їхню поведінку [22, с. 8]. Це положення підтверджується і результатами нашого дослідження. У цілому насильницькі злочинці в соціальному плані менш благополучні, ніж корисливі, їх поведінка визначається в основному суб'єктивними переживаннями, ситуацією, вони більшою мірою незрілі, ніж злочинці з корисливою орієнтацією, структура їхньої особистості є досить жорстко фіксованою. В осіб молодіжного віку насильницькою злочинність залишається недовго, частіше вона переходить у корисливо-насильницьку. При цьому насильницькі злочинці відкрито демонструють свою деморалізованість.

Для морально-психологічної характеристики особи корисливо-насильницького злочинця велике значення має з'ясування умов її формування. Дані нашого дослідження свідчать, що багато осіб, які вчинили грабїж або розбїй, жили в умовах ослабленого соціального контролю, значна частина з них (близько 30%) виховувалися в сім'ї з матір'ю або навіть поза сім'єю; у кожного п'ятого батьки зловживали спиртними напоями, притягувалися до кримінальної відповідальності. Дослідження показує, що для осіб, які вчинили корисливо-насильницькі злочини, це ще й спосіб самоствердження. Для задоволення своїх бажань вони готові на будь-які агресивні дії, у чому схожі з насильницькими злочинцями, у поведінці яких більше ситуативного, імпульсивного, ніж вольового. При цьому під ситуаційними ми розуміємо не першочергову роль ситуації в генезисі злочину, а втягнення особистості у залежність від ситуації внаслідок певних індивідуальних особливостей цієї особистості. Більше ніж 60% насильницьких і майже 49% корисливо-насильницьких злочинців кримінально активної частини молоді в момент вчинення злочину перебували в нетверезому стані. Навпаки, абсолютна більшість корисливих злочинців (92%) перебувала у тверезому стані, що відповідає специфіці механізму здійснення цього виду злочинів.

Варто вказати, що особливості соціально-демографічної і морально-психологічної характеристики осіб молодіжного віку, які вчинили злочини, позначилися і на їх кримінально-правовій характеристиці. Так, серед корисливо-насильницьких злочинців значною є питома вага тих осіб, котрим властивий високий рівень конформності поведінки. Групова злочинність тут становила понад 80%, тоді як серед корисливих цей показник дорівнює 63%, а серед насильницьких – лише 55%. Саме тиском групової психології можна пояснити те, що багато з тих, хто вчинив грабїж або розбїй, не могли назвати мотиву чи злочину, прямо вказували на вплив товаришів. За мотивом корисливо-насильницькі злочинці (бажання дістати гроші для придбання спиртних напоїв, дефіцитних чи престижних речей) відрізняються від насильницьких і зближуються з корисливими. За способом досягнення мети вони подібні до насильницького типу злочинця. Насильницький спосіб досягнення злочинної мети позначається і на формі

наміру та рівні підготовки злочину. Якщо абсолютну більшість корисливих злочинів було вчинено із заздалегідь обміркованим наміром, то корисливо-насильницькі й особливо насильницькі – без тривалої попередньої підготовки, найчастіше раптово.

Нами встановлено, що більшій типізації піддаються злочинці молодіжного віку, які вчинили тяжкі насильницькі чи корисливо-насильницькі злочини (вбивства, розбій, звалтування). Менш типовими є особи, що вчинили ненасильницькі злочини, зокрема крадіжки, викрадення. Іншими словами, корисливі злочинці є менш однорідними за особистісними особливостями, ніж насильницькі.

Заслуговує на увагу і порівняння корисливих злочинців з корисливо-насильницькими чи універсальними. Вибірка корисливо-насильницьких злочинців є за своїми психологічними властивостями найбільш однорідною. Їх характерною рисою є імпульсивність і низький самоконтроль, що найчастіше призводять до раптових агресивних вчинків. У зв'язку зі своїми психологічними особливостями вони вважаються найменш керованими серед усіх інших злочинців, що знижує ефективність будь-яких коригувальних впливів.

Класифікація молодих злочинців може бути побудована на різних підставах, наприклад, за соціологічною і правовою ознаками. У першому випадку класифікація можлива за статевою, віковою, освітньою та іншими ознаками. У другому – за характером, способом, мірою ваги вчинених злочинів. На жаль, типології молодіжного злочинця така увага не приділялась. Хоча щодо неповнолітніх відповідна класифікація проводилась досить часто. Н.І. Озерецький, наприклад, виділяв серед осіб неповнолітніх випадкових, звичних, стійких і професійних злочинців [30, с. 18–23]. П.І. Люблінський описував три етапи розвитку деформації особистості злочинців: відсталий – соціально відсталий, паразитарний; соціально-паразитарний, небезпечний; соціально небезпечний [30]. Він пропонував п'ять типів злочинців: випадкових, ситуаційних, нестійких, злісних, особливо злісних [30]. А.І. Долгова на основі характеристики мікросередовища виділяє неповнолітніх осіб повної, неповної і частково криміногенної деформації [12].

Найбільш близька до досліджуваної проблеми класифікація злочинців, запропонована свого часу П.Б. Ганнушкіним [7], що й була

використана з деякою модифікацією в нашому дослідженні. Ми спробували дати змістовну і досить оптимальну типологію і класифікацію особистості молодого злочинця, що містить у собі тип антигромадської орієнтації і рівень суспільної небезпеки його особистості.

У нашому дослідженні злочинці представлені трьома типами: корисливим, насильницьким, корисливо-насильницьким (універсальним), кожний з яких далі класифікований за рівнем їх суспільної небезпеки: випадковий (із загальною позитивною спрямованістю), нестійкий, злісний (з антигромадською спрямованістю), особливо злісний (з установкою на злочинну діяльність).

До випадкового типу можна віднести осіб, які вчинили злочини вперше. Як правило, об'єкт їх посягань – особисте майно. В основному це особи, поведінка яких ще до вчинення злочину характеризується безцільними витратами часу, відсутністю інтересу до позитивної діяльності, зближенням з особами, які ведуть антигромадський спосіб життя. У групових злочинах вони зазвичай відіграють другорядну роль. Провідним мотивом є не стільки користь, скільки групова солідарність, викривлене почуття товарищескості. Вирішальну роль при цьому відіграє ситуація. Предмети, добуті злочинним шляхом, мають часто незначну цінність. Більшість молодих злочинців випадкового типу в процесі спілкування зі співробітниками внутрішніх справ та в суді кається і переживає вчинене.

До нестійкого типу слід віднести осіб з досить вираженою антигромадською спрямованістю, які при відповідній ситуації здатні вчинити злочин. Основний контингент становлять особи, які вже встигли вступити в конфлікт із законом (хуліганство, крадіжка). Якщо стосовно осіб, які вперше вчинили злочин, у більшості випадків можна говорити про оману, про стимулювальний вплив сприятливих для вчинення злочину обставин (тобто суб'єктивною основою злочинного діяння тут є тимчасова моральна нестійкість), то у випадку рецидиву можна з певністю стверджувати, що між злочином і особистістю злочинця існує більш тісний, сутнісний зв'язок. До розглянутого типу можна віднести й осіб, які, як правило, негативно характеризувалися за місцем проживання, роботи, навчання.

Злісний тип молодих злочинців характеризується стійкою анти-громадською спрямованістю, виявляє значну ініціативу й активність у вчиненні злочинів. Найчастіше злочинці цього типу виступають у ролі організаторів злочинів, є лідерами неформальних угруповань. Почуття каяття і самоосуду їм не властиві. У більшості випадків вони намагаються виправдати свої вчинки; деформація в морально-психологічній сфері особистості підводить їх до внутрішньої готовності вчинити злочин у будь-який час і в будь-якій ситуації.

Нарешті особливо злісний тип молодих злочинців (з установкою на продовження злочинної діяльності) – це особи, які неодноразово вчинювали злочини. Неодноразовість вчинення злочинів дає змогу констатувати наявність яскраво вираженої злочинної установки у такого типу особистості.

Таким чином, типізацію особистісних деформацій злочинців молодіжного віку можна встановити на основі таких груп ознак:

1. Типовий зміст ідейно-моральної спрямованості особистості. Особливості рис характеру виражаються в нерозвинутих позитивних ідеалів, відсутності або несформованості правових і моральних переконань, у низькому рівні домінуючих інтересів до суспільно корисних форм діяльності.

2. Типовий прояв вольової активності особистості. Для таких осіб притаманна деформованість найважливіших вольових властивостей, що закономірно виявляється в недостатньо стійкому, внутрішньо слабко організованому типі характеру з низьким рівнем суспільно корисної активності.

3. Типові прояви емоційних рис особистості в її характері. Деформованість емоційно-динамічної сторони характеру виявляється у внутрішній неорганізованості почуттів і настроїв, зумовленій нерозвинутістю вольових якостей і нестійкістю позитивних інтересів. Відзначається у цілому відносно стійкий взаємозв'язок особливостей ідейно-моральних, вольових і емоційно-динамічних груп ознак. Крім того, тип характеру молодого злочинця виявляється й у цілому ряді специфічних особистісних деформацій.

Деформація особистості злочинця базується на кримінологічних ознаках та структурі особи злочинця молодіжного віку.

Злочинність як соціальна реальність виявляється через поведінку конкретних осіб, тому її поняття охоплює як сукупність діянь, що вчинюються, так і контингент осіб, які їх вчиняють, що мають свої характеристики, закономірності формування та розвитку. Будь-який злочин у більшості випадків визначається зрештою всім попереднім життям людини, тими її особистісними рисами, якостями, які сформовані в процесі виховання і які в конкретній життєвій ситуації визначають вибір суспільно небезпечного варіанта поведінки. Сама ця поведінка – це реалізація поза межами (об’єктивація) певних сторін, властивостей внутрішнього світу даної особи. Звідси – особлива значущість виявлення та кримінологічного аналізу специфічних деформацій та інших особливостей особи, яка вчинює злочини.

Здійснюючи «особистісний» підхід в дослідженні злочинності молоді, необхідно пам’ятати про те, що особистісні особливості – це першопричина злочину, оскільки вони формуються і конкретизуються середовищем виховання, умовами життя. Залежність «особистість – злочин» завжди доповнюється залежністю «середовище – особистість». Сформовані певним середовищем особистісні особливості у взаємодії з конкретною життєвою ситуацією і визначають вибір варіанта поведінки: правомірної або протиправної, вибір її мети і засобів. Розуміння та врахування цих закономірностей у боротьбі зі злочинністю дає змогу максимально підвищити прицільність цієї діяльності, обґрунтованість оцінки стану і тенденцій злочинності, її можливих резервів і, відповідно, комплексного програмно цільового підходу до розробки та реалізації відповідних напрямів кримінальної політики [32].

Виявлення особистісних механізмів, що зумовлюють злочинну поведінку, і забезпечення запобіжного впливу в період їх формування, впливу, що припиняє реалізацію злочинів, усуває подальше їх існування, розглядається багатьма вченими як один із перспективних підходів до протидії злочинності молоді.

Наукою встановлено комплекс криміногенних особистісних рис і властивостей, які найбільш притаманні особам молодіжного віку, що вчинюють злочини. В узагальненому вигляді багато з того, що стосується особистості неповнолітніх (соціально-демографічні, рольові,

кримінологічні, кримінально-правові й інші ознаки), є досить повно вивченим. Однак стосовно молодіжної злочинності та комплексу криміногенних особистісних рис цієї категорії осіб це питання залишається поза комплексним вивченням до цього часу.

На підставі опрацьованого різними дослідниками емпіричного матеріалу, який так чи інакше характеризує окремі риси молодіжної злочинності, нами зроблено спробу дати по-можливості цілісну картину особистісних деформацій, кримінологічно значущих для антиправної поведінки молоді.

Як зазначалося раніше, до складу молодіжної злочинності входить злочинність неповнолітніх, і без її урахування видається неможливим надати повну характеристику особистості молодіжного віку. Саме тому для повного уявлення особистісних якостей молоді нами було вивчено: 1) напрями особистісних характеристик неповнолітніх: дефекти соціально-демографічного статусу; викривлені потреби й інтереси; викривлена система життєво важливих цінностей, морально-правових уявлень, поглядів, переконань та відносин, що ґрунтуються на їх основі; звички, нахили, стійкі стереотипи антисуспільної поведінки; соціально обтяжувальні дефекти психофізичного й інтелектуального розвитку та стану, що визначають емоціонально-вольові характеристики поведінки [19]; 2) напрями особистісних характеристик вперше засуджених у віці від 18 до 24 років та 25–29 років; 3) характеристики неодноразово судимих у віці від 18 до 24 років та 25 – 29 років.

Ці та інші відомості дають змогу сьогодні виявляти найбільш поширені для молодіжної злочинності властивості як членів суспільства; специфіку цих якісно-кількісних характеристик у зіставленні з аналогічними даними, що стосуються інших соціально-вікових груп населення; ключові інтегральні особливості в направленості; позиції особистості, яка вчинює злочини; основні типи злочинців.

Знання всіх цих параметрів для вироблення стратегії, а також методів і прийомів профілактичної роботи, визначення її основних напрямів видається необхідним, оскільки на їх основі можна побудувати розгалужені напрямки загальносоціальної, спеціально кримінологічної та індивідуальної профілактичної роботи. Враховуючи, що окремі особистісні характеристики мають далеко не однакове

значення для розуміння механізму їх впливу на протиправну поведінку особи молодіжного віку, а також що вони в різні часові періоди формування особистості притаманні різним групам і контингентам злочинців, необхідно проводити їх аналіз у динаміці, залежно від вікових меж особи (на конкретних етапах розвитку особи від неповнолітнього до дорослого та зрілого віку). У нашому дослідженні такий аналіз доцільно проводити у вікових межах від 14 до 18 років – I етап; від 18 до 25 років – II етап; від 25 до 29 років (30 років) – III етап. Такий розподіл є відносно умовним, оскільки лише виходячи із психолого-педагогічних, психічних та фізіологічних характеристик особи, можна визначити етапи її дорослості.

Особа злочинця являє собою цілісне утворення, що складається з декількох ознак (елементів), сукупність яких формує її структуру. У першому розділі ми фрагментарно торкалися визначення особи злочинця, однак вважаємо необхідним приділити цьому питанню особливу увагу. За визначенням Ю.М. Дмитренко, особа злочинця – це «сукупність істотних і стійких соціальних властивостей та ознак, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, які, об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характеру суспільної небезпечності, а винній його особі – властивість суспільної небезпечності, у зв'язку з чим вона й притягується до відповідальності, передбаченої кримінальним законом» [11]. Поняття особи злочинця поєднує в собі соціологічне поняття «особа» і юридичне поняття «злочинець».

Для особи злочинця, перш за все, значущими є характер і зміст суспільних відносин, учасником яких він стає і під впливом яких формується його особистісна спрямованість, а також всіх тих численних соціальних зв'язків і ролей, у яких він виступає у своїй повсякденній життєвій практиці. Злочин – це соціально значущий вчинок людини, і його вчинення є одним із соціальних (точніше антисоціальних) проявів особи, однією із можливих її соціальних (антисоціальних) ролей. Саме сукупність соціальних властивостей і ознак особи, їх структура і співвідношення не тільки дають більш повне уявлення про тих, хто вчинює злочин, але й значною мірою допомагають зрозуміти таку поведінку, оцінити сам вчинок і особу, яка його вчинила.

За визначенням Х.-Ю. Кернера, поняття особи злочинця залежить, у першу чергу, від теоретичних установок і методів, що використовуються особою, яка визначає це поняття. А.І. Долгова конкретизує поняття особи злочинця і зазначає, що це поняття в кримінології має своє специфічне визначення [12]. Таким чином, особа злочинця – це особа людини, яка вчинила суспільно небезпечне винне діяння, заборонене законом під загрозою кримінальної відповідальності.

Ми вважаємо, що для повної характеристики структури особи молодіжного віку необхідно зупинитися на таких ознаках (елементах або групах): соціально-демографічні ознаки; особистісно-рольові елементи; соціально-психологічні якості; риси правової та моральної свідомості; психічні відхилення й аномалії; кримінально-правові ознаки злочинця; позитивні ознаки особистості. Виявлення і розгляд вищезазначених ознак, на нашу думку, дасть змогу сформувати типологію особистості молодіжного злочинця і пізнати її окрему складову, кримінально активну частину молоді.

Соціально-демографічні ознаки містять у собі відомості про стать, вік, рівень освіти, рід занять, стаж роботи, сімейний стан, місце проживання, належність до певної соціальної групи та інші дані про соціальний статус осіб, які вчиняють злочини. Перелічені ознаки самі по собі не є криміногенними; вони, взяті окремо, не характеризують конкретну особу як злочинця. Разом з тим вони, взяті у сукупності на рівні злочинності взагалі або на рівні окремого виду злочинів і піддані статистичній обробці у зіставленні з даними офіційної демографічної статистики, містять цінну кримінологічну інформацію про особу злочинців. При такому зіставленні встановлюються зв'язки особи злочинця з типовими характеристиками всього суспільства.

Зіставляючи, наприклад, частку чоловічого і жіночого населення, втягнутого в орбіту злочинності кримінально активної частини молоді, можна дійти висновку, що співвідношення між жіночою і чоловічою злочинністю становить у середньому 1:8. Співвідношення різних вікових груп у масі злочинності показує, що найбільша кримінальна активність належить особам віком 25–29 років, потім йдуть 18–25-річні, далі – 14–18-річні і, нарешті,

30–40-річні [155, с. 72–79]. Загальна поширеність злочинності серед осіб, які мають сім'ю, нижча, ніж серед неодружених і розлучених.

У більшості випадків, як показують спостереження, сім'я стимулює позитивну поведінку [5]. Однак, з'ясовуючи відносини у сім'ї, необхідно пам'ятати, що особи молодіжного віку залежно від певного вікового етапу можуть виступати і як батьки, і як діти (неповнолітні, підлітки, молодь віком 18–25 років).

Соціально-демографічні ознаки дають істотну інформацію про особу злочинця, котра може бути використана як з науковою, так і з прикладною метою, зокрема, при розробці та реалізації заходів профілактики.

Особистісно-рольові властивості виділяються, вивчаються й оцінюються при «рольовому підході» до пізнання особи злочинця, засадничі положення якого полягають у такому. Поведінка людини залежить, по-перше, від соціальних позицій, яких вона додержується у суспільстві; по-друге, від розуміння і виконання нею власних рольових обов'язків і функцій, що впливають з цих соціальних позицій. Людина в суспільстві займає ряд позицій і виконує (принаймні зобов'язана виконувати) різні «ролі».

Не всі соціальні позиції, не всі види реальної рольової поведінки мають однакове значення при вивченні особи злочинця, а тільки ті (насамперед) соціально-рольові ситуації, які справляють криміногенний вплив на поведінку людей. Як приклад останніх необхідно назвати такі ситуації: а) людина ухиляється від деяких соціальних позицій, які дали б їй змогу глибоко ознайомитися із соціальними і правовими нормами; б) вона не може або не бажає сумлінно виконувати вимоги, що випливають з тієї чи іншої соціальної позиції; їй це не під силу; в) людина займає такі позиції, які прямо диктують злочинну поведінку (вона є членом злочинної групи); г) вона одночасно займає такі позиції, які пов'язані із суперечливими вимогами; д) особа прагне зайняти таку соціальну позицію, вимогам якої вона заздалегідь не відповідає; е) вона додержується одних соціальних позицій, а орієнтується на інші; ж) конфлікт ролей, які виконуються та очікуються у майбутньому.

Для осіб, які вчиняють злочини, відірваність від позитивно зорієнтованих формальних соціальних груп, заміщення у них соціаль-

но-позитивних ролей і функцій соціально-негативними – це явища поширені, що тягне за собою нешанобливе ставлення до закону, інших правових норм, трудових, сімейних, громадських обов'язків, правопорядку взагалі.

У молодих злочинців спостерігається намагання набути найвищих статусно-рольових функцій, завдяки яким вони будуть реалізовувати свої цілі. У результаті постійної боротьби за так зване лідерство вони стають більш агресивними і жорстокими не тільки до однолітків, але й до осіб старшого і, особливо, молодшого віку. Такий «перехідний період» зазвичай завершується до двадцятиліття, коли визначені основні ролі, послаблена емоційна складова тощо. Одночасно у більшості молодих осіб спостерігається прагнення уникати близьких особистих відносин з навколишніми, вони нездатні до співчуття і співпереживання. Про інверсії міжособистісних відносин у молодих злочинців свідчить і характерний для них рівень ставлення до іншої людини. Цей показник характеризує норму або деформацію в розвитку особистості: від того, наскільки егоїстичним виявляється ставлення до іншої людини як до засобу задоволення своїх потреб і інтересів, настільки ж глибокими виявляються й особистісні деформації. Такі особи будують свої відносини з іншими людьми, ґрунтуючись на своїх особистих негативно-спрямованих уявленнях про них: зокрема, як егоїстичних, жорстоких, агресивних, недобррозичливих, нещирих і безвідповідальних. Це свідчить про виражену аномальність їхнього соціального розвитку та особистісну патологію.

Якщо соціально-демографічні ознаки особи злочинця характеризують її переважно із зовнішнього боку, то властивості другої групи містять її внутрішню характеристику. Їх знання сприяє виявленню механізму злочинної поведінки.

Соціально-психологічні якості. Будь-яка соціальна реакція людини, весь лад її життя залежать від тих особливостей особи, які сформувалися на базі її психічних станів і процесів у ході власного соціального досвіду: від спрямованості її особистості, мотиваційної сфери, від потреб і прагнень, установок та інтересів, тобто від системи її ставлень до дійсності.

Всі перелічені соціально-психологічні компоненти щодо осіб молодіжного віку, які вчинили суспільно небезпечні діяння, мають свої особливості. Спрямованість їх особистості – антисоціальна; мотивація їх поведінки – анархічна, егоїстична, цинічна, корислива. Їх потреби – соціально невиправдані й необґрунтовані, відрізняються «бідністю», мають викривлений характер; способи їх задоволення такі, що суспільно засуджуються. Взагалі їх особистісні установки та інтереси не збігаються з інтересами і цілями суспільства та переважної більшості його членів. Деяким з них притаманне психологічне відчуження, що відображається у відсутності емоційних контактів з людьми і специфічному сприйнятті навколишнього світу як чужого та ворожого їм.

Риси правової і моральної свідомості. Правова свідомість, як одна з форм суспільної, а звідси й індивідуальної свідомості, відображає ставлення людей до чинного права і норм моралі, показує знання міри їх поведінки з точки зору прав і обов'язків, законності й правопорядку. В основі правосвідомості лежать порядність, обов'язок і внутрішня дисципліна волі, взаємна повага і довіра громадян один до одного, до влади, а влади – до громадян. Правосвідомість – це вміння поважати право і закон, добровільно виконувати державні обов'язки й особисті зобов'язання, будувати життя, не вчиняючи правопорушень і злочинів.

Злочинці молодіжного віку, вступаючи в конфлікт із законом, допускають правове свавілля, ставлять себе вище за вимоги норм права, не до кінця усвідомлюють, що їх виконання є необхідним обов'язком. Кримінологічні дослідження щоразу підтверджують істотну специфіку викривлення їх правової свідомості. Особи, які вчиняють злочини, виявляють (приховану або явну) неповагу до закону, впевнені, що закон можна обійти, порушити в конкретній ситуації на користь особистим або кланово-груповим інтересам. Вони розраховують (іноді небезпідставно) на власну кримінально-правову безкарність.

Життя людей в суспільстві регламентується не тільки правами, а й моральними нормами. Вважається, що здорові, міцні моральні переконання у більшості членів суспільства утримують їх членів від негідних вчинків, слугують стримувальним фактором на шляху

можливого вчинення злочинів, допомагають правильно виховувати підрастаюче покоління. Проте в осіб молодіжного віку, які вчинюють злочини, моральна свідомість значно спотворена, її дефекти мають глибокий характер, оскільки з віком переростають у негативні звички і переконання. Аморальні вчинки серед них більш поширені, ніж серед законослухняних громадян. У них немає почуття відповідальності за свої неправомірні дії, вони не дорожать власною честю і гідністю, ігнорують громадську думку про свою негожу поведінку, їм невластиві почуття справедливості, твердість волі у дотриманні морального обов'язку. У системі їх ціннісних орієнтацій (орієнтацій, що найбільш ціняться ними) на першому місці перебувають егоїстичні і корисливі спрямування, вигода, кар'єризм, власне благополуччя, самолюбство і свавілля.

Психічні відхилення й аномалії. Психічні відхилення найчастіше зустрічаються у неповнолітніх, рецидивістів, осіб, які вчиняють тяжкі злочини проти особи (вбивства, тяжкі тілесні ушкодження, згвалтування), хуліганство, дезадаптивні та ситуаційні злочини.

До психічних відхилень і аномалій (граничних станів) судово-психіатрична експертиза відносить: психопатію, психопатичні стани, шизофренію в стійких формах, травми центральної нервової системи, хронічний алкоголізм, наркоманію та інші форми психічної патології, які не виключають осудності. Подібні відхилення у багатьох випадках поєднуються з соціально-психологічною деформацією особистості. Вони, як правило, мають набутий характер або одержані під час пологів внаслідок перенесених травм, різноманітних захворювань.

Наявність психічних відхилень у конкретної особи молодіжного віку не завжди свідчить про те, що вони відіграли провідну роль в її протиправній поведінці. Вони виявляються в іншому: перешкоджають розвитку соціально корисних властивостей особи, послаблюють механізми внутрішнього самоконтролю, слугують поштовхом до реалізації неправомірних дій. Говорячи узагальнено, вони не сприяють процесам соціалізації людини, правильному формуванню її особистості.

Відзначаючи взагалі певний вплив психічних аномалій на поведінку молодої людини, слід відзначити, що вони автоматично не

призводять до вчинення злочину. На індивідуальному рівні можна говорити тільки про ймовірності вчинення злочину особою з такими аномаліями. Причому кримінально караній поведінці сприяють не психічні аномалії самі по собі, а ті психологічні особливості індивіда, які формуються під їх впливом. Тому криміногенність властива не першим явищам, а другим. При цьому психічні аномалії є не причинами, а умовами злочинної поведінки, впливаючи переважно не стільки на факт вчинення злочину, скільки на вид діянь, орієнтуючи останні у бік насильницьких або дезадаптивних злочинів.

Кримінально-правові ознаки особи злочинця молодіжного віку знаходять свій прояв у деяких формах дозлочинної поведінки і найбільш повно виражені у вчиненому злочині (злочинах).

Багатьом злочинцям молодіжного віку, як уже відзначалося, задовго до вчинення суспільно небезпечного діяння притаманні такі негативні ознаки, як соціальна занедбаність, порушення норм людського співжиття, правовий нігілізм, зловживання спиртними напоями, часте допущення неправомірних вчинків у побуті і за місцем роботи, встановлення контактів зі злочинними і антигромадськими елементами тощо. Вже в цей передкримінальний період особистість таких людей зазнає істотних деформацій.

Серед ознак, які належать до вчиненого злочину, слід назвати ті, що характеризують: спрямованість злочинної поведінки суб'єкта на конкретні суспільні відносини, взяті під охорону кримінального закону; ступінь і характер суспільної небезпеки вчиненого злочину; способи, обрані для досягнення злочинної мети; мотив, яким керувався суб'єкт злочину; вину і роль винного у злочинній діяльності (виконавець, організатор, підбурювач, пособник); колишні судимості (вид злочинів, вид і розмір призначеного покарання); ставлення винного до вчиненого (визнав себе винним чи ні, розкався чи ні, заперечував вину в злочині за наявності повних, вагомих і неспростовних доказів винності чи ні) тощо. Названі ознаки мають і кримінально-правове, і кримінологічне значення, їх виявлення й аналіз дають можливість всебічно судити про вчинений злочин і особу злочинця.

За підсумками нашого дослідження було встановлено, що переважна більшість засуджених осіб молодіжного віку суворо дотриму-

ються так званих «кодексів» та «традицій» злочинного світу. Ще з неповнолітнього віку ними засвоюються основні правила та так звані «заповіді» злочинного світу, зокрема: «Тримай язик за зубами, не розкривай нікому душу – і будеш довго жити». Інстинкт самозахисту у багатьох випадках не дає змоги проникати глибоко у внутрішній світ засудженого, знижувати його внутрішнє напруження. До того ж особам молодіжного віку притаманні різні романтичні почуття тюремного життя, бравада, бажання бути схожими на старше покоління.

Відсутність усвідомлення засудженими мотивів вчинення злочину призводить до того, що для них факт засудження – це завжди неминучість підкорення офіційному порядку і необхідність формування різних засобів захисту від втручання будь-кого в їх особисте життя. За таких умов будь-який виховний процес стає неефективним. Саме тому найбільш важливо звернути увагу на схильності особи молодіжного віку, можливості керувати оточенням, механізм формування позитивної поведінки.

Дуже важливим вбачається визначення ступеня усвідомлення себе джерелом протиправних дій. Для цього прямо або побічно з'ясовуються в розмові з особою, винною у вчиненні злочину, причини і мотиви її злочинної поведінки, тобто те, як він сам уявляє і усвідомлює суб'єктивні джерела свого злочину. В ідеальному випадку особа визначає, що лише вона одна винна у вчиненому злочині, але слід переконатись, що це дійсне ставлення до своїх дій. Для цього можна провокувати особу на висловлення протилежного характеру, тобто спробувати зняти самозвинувачення вказівкою на несприятливі обставини, поведінку інших осіб, зрештою, просто пояснити «невдачею». Якщо при цьому особа продовжує наполягати на своїй думці, то можна почати з'ясування причин, джерела й аргументи, на яких вона заснована, а далі поступово переходить до з'ясування мотивів злочину. Якщо ж молода особа легко погоджується і починає бачити джерело злочинної поведінки поза собою, то це вказує або на недостатнє усвідомлення себе джерелом злочинних дій, або нещирість відповідей та потайливість особи.

Психологічний механізм саморегуляції особами молодіжного віку своєї поведінки полягає в тому, що у свідомості особистості стабі-

лізуються та закріплюються у досвіді стандартні способи та прийоми взаємодії, манери поведінки, стиль діяльності. Для того, щоб в особи стабілізувалися та закріпилися прояви позитивної поведінки, необхідним важливим фактором є оволодіння та придбання навичок доцільного управління ними і реалізацією. У цілому фактори, що викликають потребу в саморегуляції поведінки, можна поділити на зовнішні і внутрішні, хоча такий поділ умовний, оскільки зовнішнє трансформується через внутрішнє; негативні, нейтральні та позитивні, наприклад, негативними можуть бути конфліктна взаємодія – нервові збудження, позитивними зміна системи життєвих цінностей, переконань, установок. Особа обов'язково має отримати й усвідомити те, заради чого вона прагнула б змінитися, а для цього потрібно оцінити вчинки, які призвели до вчинення злочину. Як наголошує Ю.М. Антонян, сам факт наявності злочинних дій дає змогу відшукувати зв'язки цих дій з їх суб'єктивними детермінантами [2].

Сьома група ознак особи злочинців молодіжного віку – це загальнозначущі *позитивні людські якості*. Сюди входять соціальні ознаки і властивості, що позитивно впливають на їх свідомість і моральність, тобто ті корисні якості, які притаманні будь-якому законотворчому громадянину – члену суспільства. Але якщо в останнього ці якості чітко виражені і є домінуючими, то в злочинців вони розвинуті слабо, відступають на останній план. Однак тією чи іншою мірою вони є в деяких з них, адже не всі сторони їх індивідуальної свідомості і морального обличчя повністю вражені антисуспільними уявленнями, поглядами і звичками. Наприклад, серед засуджених досить часто зустрічаються особи, які, наприклад, мають велику прихильність до сім'ї, або захоплюються літературою, або їм не чужі прояви людської дружби тощо.

Виявлення і врахування здорових і корисних якостей та властивостей особи злочинців необхідні для визначення за залишковим принципом ступеня їх соціальної занедбаності і встановлення ступеня здатності піддаватися виправному впливу заходів попередження, покарання й адаптації. Спираючись на здорові якості, що залишилися в них, можна істотно змінити їх поведінку на краще. Тут доречно навести вислів І. Канта: «Нікого... не можна зробити кращим, інакше як через залишок того добра, яке в ньому є» [19].

I, нарешті, наведемо додатково деякі міркування з приводу спадкових (генетичних) особливостей людини. В історії кримінології неодноразово висловлювалися думки про наявність в окремих людей спадкових (генетичних) відхилень, які нібито викликають у них схильність до злочинної поведінки. Так, як нами попередньо зазначалось, представники кримінальної антропології стверджували, що в суспільстві завжди є певна кількість індивідів – «природжених злочинців», які від народження приречені вчиняти злочини. Вони, за їх спостереженнями, мають нібито різко виражені певні аномальні біологічні, конституційні, дегенеративні, атавістичні, хворобливі ознаки. Їх сукупність притаманна тільки цьому своєрідному антропологічному типу і не характерна для звичайних людей. Як відомо, сучасники неоднозначно поставилися до наукових положень кримінальної антропології, а в багатьох країнах навіть було накладене своєрідне табу. Незважаючи на це, у подальші роки періодично з'являються послідовники ломброзіанства, які в різних модифікаціях вважають, що біологічні (спадкові) фактори відіграють вирішальну роль у поведінці, що відхиляється від соціальних норм, у тому числі й злочинній. Зокрема, свого часу була висунута гіпотеза про конституційну схильність до злочину, тобто про наявність зв'язку між особливим типом тілесної конституції людини і злочинною поведінкою. Потім почали розроблятися ендокринні концепції злочинності, згідно з якими, ендокринні розлади залоз внутрішньої секреції людей (гіпофіза, щитоподібної і паращитоподібної залоз, зобної, статевих залоз) негативно впливають на їх поведінські, у тому числі й злочинні, реакції. Відзначалася залежність злочинної поведінки від розумової неповноцінності (недоумства) індивідів. Значного поширення набули хромосомні теорії злочинності, значення яких зводиться до того, що хромосомна аномалія типу ХУУ свідчить про наявність зайвої хромосоми цього типу в людини і що вона сприяє її агресивності та злочинності.

З метою підтвердження спадкової схильності до злочинної поведінки експериментатори-психогенетики використовували метод близнюків, генеалогічний метод і метод вивчення названих дітей. Всі проведені дослідження у пошуках спадкової (генетичної) схильності окремих людей методично вразливі. Вони мають надто низьку репре-

зентативність, однак не мають зведеної статистичної обробки, розкидані за часом, не супроводжувалися створенням і вивченням контрольних груп, грішать помилками.

На сьогодні результати досліджень у всіх згаданих напрямках не містять однозначної, твердо обґрунтованої, чіткої і доказової відповіді на питання про наявність і вирішальну роль біологічних (спадкових) особливостей і аномалій, які справляють вплив на злочинну поведінку; рівень їх поширення не визначений, а висновки проведених досліджень поверхові й суперечливі.

Одним словом, у вирішенні проблем, що обговорюються, більше сумнівів, ніж остаточних рішень. Однак це не означає, що їх розроблення має бути припинено. Перевірку висунутих припущень, гіпотез, теорій і концепцій слід продовжувати з урахуванням подальшого розвитку генетики, психології, фізіології та інших наук про людину. Вважаємо, подальші успіхи природничих і точних наук дають змогу остаточно і правильно вирішити питання про природу поведінки людини, її рушійні пружини і механізми, що матиме велике значення для кримінології. Генетичні та інші біологічні, фізіологічні відхилення, звичайно, певною мірою впливають на поведінку людини. Це безперечний факт, який, однак, вимагає правильного його тлумачення. Поки що не доведено, що в злочинців є якісь особливі біологічні ознаки, які фатально, неминуче, автоматично зумовлювали б вчинення ними суспільно небезпечних діянь. Тому й зараз панівною є точка зору, згідно з якою, злочинцями не народжуються, а стають. Переважна кількість психологів, розглядаючи значення генетичної програми для формування самої поведінки, зазначають, що немає спеціальних генів, які однозначно визначають, наприклад, альтруїзм, егоїзм або антисоціальну поведінку.

Соціально-біологічні ознаки у криміногенній детермінації є не причинами і умовами злочинності взагалі, а також окремих її видів, а умовами (не причинами) деяких окремих насильницьких злочинів, злочинів неповнолітніх, дезадаптивних злочинів і деяких необережних злочинів, пов'язаних з використанням техніки. Якщо ці ознаки стали безпосередньою причиною суспільно небезпечної поведінки, то в цьому випадку йдеться про неосудну поведінку, що виключає злочинність і кримінальну караність.

Вченими-науковцями розроблено типологію злочинця, що відрізняється своєю негативною, антисуспільною, або, як ще іноді говорять, антисоціальною спрямованістю. Вона характеризує не одну будь-яку сторону особистості, а цілісний її стан, який став джерелом її антисоціальної поведінки. Ця спрямованість відображає позицію особистості щодо певних благ, які охороняються кримінальним законом. Її крайнє вираження є не що інше, як антисуспільна установка, котра свідчить про готовність особи до певної злочинної поведінки. Стейка і глибока антисуспільна спрямованість особи молодіжного віку породжує соціально негативні цілі та мотиви злочинної поведінки. Тому необхідно знати не тільки загальні особливості структури особи молодого злочинця, але й з'ясувати типологію її особистості.

Особа злочинця являє собою цілісне утворення, що складається з декількох ознак (елементів), сукупність яких формує її структуру. Особа злочинця – це сукупність істотних і стійких соціальних властивостей, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, які надають вчиненому діянню характер суспільної небезпеки, а винній особі – властивість суспільної небезпечності, у зв'язку з чим вона і притягується до відповідальності, передбаченої кримінальним законом. Це визначення повною мірою можна застосувати і до особи молодіжного злочинця.

Повна характеристика структури особи молодіжного віку включає аналіз таких ознак: соціально-демографічні; кримінально-правові; особистісно-рольові; соціально-психологічні; риси правової та моральної свідомості; психічні відхилення й аномалії; позитивні ознаки особистості. Виявлення та розгляд вищезазначених ознак дає змогу сформуванню типологію особистості молодіжного злочинця. До молоді різні науковці відносять осіб, віком від народження до 29 років; від 18 до 25 років; від 16 до 29 років; від 18 до 29 років; від 16 до 35 років; від 14 до 35 років. В офіційній статистиці також немає єдиної градації. На нашу думку, у рамках досліджуваної кримінологічної проблеми доцільно виділити молодь як вікову групу віком 18–29 років. Саме ця група має свої особливості розвитку та соціально-психологічні риси. Ці риси й особливості молодого людини накладають свій відбиток і на характер дії криміногенних чинників.

Типологія є методом наукового пізнання, в основі якого лежать розподіл систем суб'єктів і їхнє групування за допомогою узагальненої, ідеалізованої моделі чи типу та який спирається на виявлені подібності й розбіжності досліджуваних об'єктів, прагне відобразити їхню побудову, виявити їхні закономірності. На рівні соціальної типізації особистості злочинця сукупність внутрішніх психологічних ознак певного типу кримінально активної молоді розкриває соціологічна категорія «соціальний характер» як результат динамічної адаптації людської природи до умов суспільного життя.

Оскільки і психологічні особливості активним чином беруть участь у формуванні морального образу особистості і мотивації її поведінки, можна стверджувати, що злочинці (у тому числі й молодіжні) від незлочинців відрізняються морально-психологічною специфікою. Найбільш поширеними психічними порушеннями серед осіб молодого віку є психопатії – такі аномалії характеру, які визначають увесь психологічний тип індивідуума, накладаючи на весь його психологічний склад свій відбиток, що заважає пристосовуватися до соціального середовища та порушує весь процес соціальної адаптації. Психопатію відносять до так званих пограничних станів між здоров'ям і хворобою.

На основі розробок психології та психіатрії (П.Б. Ганушкін, Є.К. Краснушкін) можна виділити такі типи молодіжних злочинців із аномаліями психопатичного характеру: 1) гіперінтимний; 2) циклоїдний; 3) лабільний; 4) астеноневротичний; 5) селективний; 6) психастенічний; 7) шизоїдний; 8) епілептоїдний; 9) істероїдний; 10) нестійкий; 11) конформний. Ця класифікація охоплює психопатії, що характеризують крайні варіанти норми, що досить часто зустрічаються серед молодих злочинців.

Як показують результати дослідження, у молодіжних злочинців з корисливою орієнтацією наявний високий рівень статистично значущих деформацій за такими показниками: «ізоляція», «соціальна дезадаптація», «антигуманне ставлення до іншої людини як цінності», «уявлення про латентну криміногенність соціального середовища».

Вивчення специфічних ознак деформації поведінки молоді, психологічних даних, взаємодії факторів, що пов'язані із суперечностями

ми в суспільстві, зовнішніми умовами соціального середовища, дає змогу виявити типи антисуспільної орієнтації молодіжної злочинності, основними з яких є корисливий, насильницький та корисливо-насильницький.

6.2. Формування кримінальної субкультури у молодіжному середовищі та її макро-, мезо- та мікросередовищні детермінанти

Детермінанти – це група чинників, що виступають безпосередніми причинами злочинів, вчинених особами молодіжного віку. Детермінанти визначаються за загальною кількісною вагою в статистичних показниках злочинності. Так, прикладом детермінанти злочину серед кримінально активної частини молоді може слугувати рівень освіти та зайнятості (середньою повною або ж неповною освітою та нерегулярною зайнятістю). Ураховуючи невисокі шанси на працевлаштування для осіб із таким рівнем освіти, а також належність їх до групи підліткової та юнацької молоді, маємо підстави стверджувати, що рівень освіти та зайнятості можуть виступати детермінантами злочинності.

Причини злочинності – це явища та процеси, до яких належать економічні, політичні, правові та психологічні чинники, що породжують злочинність як свій наслідок. Причину можна було б визначити як фіксовану у часі і просторі детермінанту, а детермінанту – як ситуативно виявлювану причину [570]. Наприклад, якщо економічна криза в суспільстві стає перманентною і константною, набуває застійного характеру, то вона може вважатись причиною злочинності. Але якщо та ж сама економічна криза долається різними урядовими заходами і перестає породжувати злочинність як свій наслідок, вона переходить у розряд детермінант. Того ж самого виміру можуть набувати політичні, ідеологічні, правові, мікрогрупові та інші детермінанти.

Корелянти – це супутні злочинам чинники, які хоча й не перебувають у причинно-наслідковому зв'язку зі злочинами, проте характеризуються сталою сукупністю в певній множині випадків. Так, наприклад, корелятом для більшості насильницьких злочинів, вчинених кримінально активною частиною молоді, є вечірній час (80% зло-

чинів). Це не означає, що злочини вчинюються нею внаслідок того, що настає вечірній час; але вечірній час є стало супутнім щодо цієї категорії злочинів молоді, а тому може вважатись корелятом насильницької молодіжної злочинності.

Соціальні відхилення відіграють у суспільстві двоїсту, суперечливу роль. Вони, з одного боку, становлять загрозу стабільності суспільства, з іншого боку – підтримують цю стабільність. Успішне функціонування соціальних структур можна вважати ефективним тільки якщо забезпечено порядок і передбачено поведінку членів суспільства. Кожний член суспільства має знати (у розумних межах, звичайно ж), якої поведінки інші члени суспільства очікують від нього самого, до яких соціальних норм повинні бути соціалізовані його діти. Поведінка, що відхиляється, порушує цей порядок і передбачуваність поведінки.

Стосовно визначення і вивчення причин кримінальних відхилень загалом та молодіжної злочинності зокрема у кримінології склалося три види теорій: теорії фізичних типів, психоаналітичні теорії та соціологічно-культурологічні теорії.

Теорії фізичних типів. Якщо розглядати вплив власне біологічних чинників на виникнення злочинної поведінки, то може йтися лише про осіб, які мають яскраво виражену патологію, що деформує здатність до об'єктивного сприйняття дійсності, самоконтролю, самоаналізу. Отже, вроджена патологія біопсихологічної системи особистості є серйозною об'єктивною передумовою формування злочинної субкультури та поведінки індивіда. Основна ідея всіх теорій фізичних типів полягає в тому, що певні фізичні риси особистості визначають різні відхилення від норм, які вона припускає. Сама по собі ця теорія така ж стара, як і людська історія. У суспільствах давно вкоренився вислів: «обличчя вбивці», «порочні риси обличчя» тощо.

Серед сучасних теорій найбільш розробленою вважається теорія В. Шелдона. Він виділив три основні антропологічні типи (конституції), котрі впливають, на його думку, на вчинення дій, які характеризуються як злочинна поведінка: ендоморфний тип (округлість форм, зайва вага), мезоморфний тип (мускулятість, атлетичність), ектоморфний тип (субтильність, худорлявість). В. Шелдон описав певні

види поведінки, властиві кожному типу: наприклад, злочинні типи й алкоголіки здебільшого належать до мезоморфних типів [3]. Однак практика довела неспроможність теорій фізичних типів. Відомі численні випадки, коли індивід з обличчям янгола чинив тяжкі злочини, а індивід із грубими, «злочинними» рисами не міг і мухи скривдити.

За даними, отриманими в ході дослідження Е. Кречмера, атлетики, астеніки і пікноїди (дослідження проводилося серед вибірки студентської молоді) є схильними до тих чи інших форм девіацій і насильства. Так, астеніки виявляють схильність до виконання інтелектуально-організаторських ролей, водночас їм важко вдається виконання практичних дій. Тому в деліктах і злочинах вони охоче виявлятимуть роль інтелектуальних спрямовувачів і неохоче ставитимуться до виконання безпосередніх дій, пов'язаних зі складом правопорушення. Водночас атлетики, маючи пристосовану до дій тілесну структуру, будуть скоріше реалізовувати плани злочину, ніж брати участь в осмисленні інтелектуальних деталей злочинного задуму [25]. Гіпотези Е. Кречмера були підтверджені в ході дослідження Л. Лонзе [25], яка зіставила морфотипологічні відмінності адміністративних правопорушників і злочинців у віці від 18 до 25 років та типи скоєних деліктів (адміністративних правопорушень) і злочинів (n = 1200). За проведеним дослідженням було отримано такі результати. Особи з атлетичною й астенічною статуєю виявилися в цілому більш девіантофільними порівняно з пікноїдами (пікноморфами) – 56,4% та 78,3% порівняно з 32%. Останнє свідчить про те, що соціально-культурне замовлення на пікноїдну тілесність в більшості європейських країн пов'язане із потребою знизити як злочинність кримінально активної молоді, так і злочинність у цілому. Молоді злочинці та адміністративні правопорушники з пікноїдною конституцією віддавали перевагу ненасильницьким злочинам (деліктам), а також злочинам (деліктам) у формі бездії (відповідно, 78 та 67,8%). Серед осіб з пікноїдною конституцією 80% виконували в групових злочинах ролі підбурювачів та пособників. Подальшого розвитку біологічний напрямок дістав у працях сучасних американських вчених, які пов'язують поведінку, що відхиляється, із характером будови тіла та пояснюють злочинну поведінку аномалією статевих хромосом. Поки що можна стверджу-

вати, що всі такі концепції розроблені на рівні наукових гіпотез та вимагають додаткових досліджень.

Можна стверджувати, що формування законослухняної особистості в молодому віці пов'язане з ефективністю процесу соціалізації та виховання. Однак однобічна негативна оцінка концепцій фізичних типів також була б несправедливою. Дослідження, проведені соціологами і кримінологами, зокрема М. Лупандіним та В.Н. Кудрявцевим [26], доводять, що розумова відсталість, яка має серед інших спадкові джерела, характерна в тих чи тих формах майже для третини молодих людей, які вчинили різні, особливо пов'язані з насильством над особистістю злочини.

В основі психоаналітичних теорій лежить вивчення конфліктів, які відбуваються всередині свідомості особистості. Відповідно до теорії З. Фрейда, у кожної особистості під шаром активної свідомості знаходиться сфера несвідомого. Несвідоме – це наша психічна енергія, у якій зосереджено все природне, первісне, що не знає меж, не знає реальності. Несвідоме – це біологічна сутність людини, яка не знала впливу культури. Психоаналітична теорія мотивації поведінки особистості пов'язана з іменами З. Фрейда, А. Адлера та ін. З. Фрейд використовував величезний емпіричний матеріал, що є результатом його спостережень. Відмітна риса психоаналітичної теорії З. Фрейда полягає в тому, що в уявленні індивіда події не завжди здаються такими, якими вони є в реальності. Часто вони уявляються індивідам протилежними цій соціальній реальності. Виявити істинні значення подій можна лише в тому випадку, якщо виявити, яким чином трансформувалися сексуальні й агресивні потреби, що лежать в їх основі [35].

З. Фрейд та його послідовники висунули ряд концепцій, що пояснюють, як підсвідомі процеси виявляються у свідомій поведінці, яким чином їхня трансформація або маскування поєднуються зі свідомими устремліннями, як найбільш свідомі контрольні системи особистості охороняють себе, захищаються від підсвідомих процесів, вгамовують, спрямовують і асимілюють їх. Психоаналітична концепція З. Фрейда та його послідовників інтерпретувала агресивність як вроджену, властиву людині якість, яку не усунуто в процесі соціалізації та яка виявляється у вигляді веління («Воно»), тобто підсвідомого,

тоді як у «Я» мають реалізуватися раціональні устремління [35]. Своїми висновками психоаналітики підводять обґрунтовану наукову базу під значення процесу соціалізації молодого людини для зняття природної (вродженої) агресивності людини, оскільки в деякій несприятливій ситуації вроджена агресивність може стати джерелом злочинної поведінки. Злочинна поведінка закріплюється на рівні особистісних диспозицій у вигляді культурних імперативів.

Соціокультурні теорії. Хоча кожній особистості властивий конфлікт між біологічними потребами і заборонами культури, далеко не кожна людина стає злочинцем. Чому ж все-таки з'являються молоді злочинці, як носії специфічної субкультури? Відповідь на це запитання намагаються дати соціокультурні теорії соціальних відхилень. Відповідно до них, індивіди стають девіантами, тому що процеси соціалізації у групі, яку вони проходять, бувають невдалими стосовно деяких цілком визначених норм, причому ці невдачі позначаються на внутрішній структурі особистості. Коли процеси соціалізації є успішними, індивід спочатку адаптується до оточуючих культурних норм, потім сприймає їх так, що схвалювані норми і цінності суспільства або групи стають його емоційною потребою, а заборони культури – частиною його свідомості. Він сприймає норми культури таким чином, що автоматично діє в очікуваній манері поведінки більшу частину часу. Помилки і збої індивіда при цьому є рідкими, і всім оточуючим відомо, що вони не є його звичайною поведінкою.

Одним із найважливіших чинників навчання моральним цінностям і поведінковим нормам слугує сім'я. Коли дитина соціалізується в умовах щасливої, міцної і здорової сім'ї, то вона зазвичай розвивається як впевнена в собі і в оточенні, добре вихована особистість, яка сприймає норми навколишньої культури як справедливі і звичайні. Дослідження злочинності кримінально активної частини молоді показали, що близько 85% молодих людей виховувалися в неблагополучних сім'ях.

Нашим дослідженням встановлено, що серед осіб, які вчинили злочини у сфері сімейно-побутових відносин, молодь у віці до 25 років становила 10,7%. Аналогічні дані були отримані і при вивченні віку осіб, які перебували на профілактич-

ному обліку в органах внутрішніх справ (особи вікової групи 30–40 років становлять 27,0% від загальної кількості профілакторів, правопорушники у віці від 25 до 29 років – 23,6%). Це пояснюється тим, що на ці вікові групи припадає найбільша кількість населення, що перебуває у шлюбі, а отже, серед них більш поширені злочини, що спрямовані проти інших членів сім'ї. Слід врахувати й таку обставину, що саме на ці вікові категорії припадає більшість осіб, які зловживають спиртними напоями.

У суспільстві, де немає єдиної і незмінної системи норм, представлене розмаїття культурних цінностей різних субкультур, які суперечать одна одній. Часто батьки стикаються з такою ситуацією, коли виховання дитини в сім'ї суперечить впливу інших соціальних груп та інститутів. Так, батьки змушені боротися із зайвою ідеологізацією своїх дітей, впливом комерційного духу, вуличних груп, масової культури, суперечливості політичного становища тощо. Неминуче відбуваються конфлікти норм і цінностей. Те, що говорять у сім'ї дітям, часто здається останнім неправдою, загострюється конфлікт субкультур батьків і дітей. Іноді молодій людині буває просто важко вибрати лінію поведінки, яка б не була девіантною.

Якщо вважати, що будь-які види антисоціальної поведінки молоді суперечать інтересам суспільства, то постає цілком слушне запитання: чим є ці інтереси? Які з них важливі настільки, що посягання на них можна було б розглядати як злочинну поведінку? Усі стандарти суспільної поведінки, відповідно до яких встановлюються соціальні норми, є «плодом» історичного розвитку суспільства та його інститутів, а отже, відносними і мінливими. Тому взаємозв'язок суспільних інтересів і соціальних норм буде завжди конкретним, характерним лише для даного етапу суспільного розвитку. Однак суспільство має не тільки закони, але й соціальні інститути, які стежать за їх виконанням, а при порушенні їх карають людину. Такими примусовими інститутами є суд і пенітенціарні установи. Отже, саме ці інститути встановлюють винність людини перед суспільством та визначають характер покарання.

Основний аспект кримінологічного вивчення протиправної поведінки, – пошуки причин (детермінант) злочинності як крайньої фор-

ми соціальних відхилень. Найбільш значними послідовниками цього напрямку є Р. Мертон і Е. Дюркгейм. Учені вважають причинами соціальних відхилень суперечності між цінностями і соціокультурними нормами, що панують у суспільстві, а також між цілями суспільства й соціально-схвалюваними засобами їх досягнення [29]. Наявність у повсякденній практиці молодих людей великої кількості конфліктуючих норм, невпевненість у зв'язку з цим можливого вибору правильної лінії поведінки може призвести до явища, названого Е. Дюркгеймом аномією (станом відсутності норм), яка не в останню чергу сприяє популяризації злочинної субкультури. Аномія, таким чином, згідно з Е. Дюркгеймом, – це стан, при якому особистість не має впевненого відчуття належності, надійності і стабільності у виборі лінії нормативної поведінки.

Однак Е. Дюркгейм вважає, що злочинність як соціальне явище властива будь-яким людським співтовариствам і має природне підґрунтя. Не існує суспільств, які не стикаються з цією проблемою. У своїй праці «Правила соціологічного методу» [13] він відзначає, що якщо злочинність досягає рівня, характерного для суспільства певного типу, але не перевищує його, то це є нормальним явищем. Злочини й інші соціальні хвороби вкорінені в конкретних суспільних умовах. Головна цінність соціологічної теорії Е. Дюркгейма полягає в тому, що він визначав соціальне середовище (умови) як чинник, що детермінує і нормальні, і патологічні явища.

Як відзначав Т. Парсонс, «аномія – це стан, при якому значна кількість індивідів перебуває у становищі, котре характеризується серйозною нестачею інтеграції зі стабільними інститутами, що суттєво для їхньої власної особистої стабільності та успішного функціонування соціальних систем» [22]. Звичайною реакцією на цей стан є ненадійність і непередбачуваність поведінки. Відповідно до цього підходу, аномія зростає у зв'язку з безладністю і конфліктами моральних норм у суспільстві. Люди починають обмежуватися нормами окремих груп і в результаті не мають стабільної перспективи, відповідно до якої їм необхідно приймати рішення в повсякденному житті. У цьому розумінні аномія виглядає як результат свободи вибору без стійкого сприйняття дійсності і при відсутності стабільних взаємозв'язків

із сім'єю, державою й іншими основними інститутами суспільства. Ймовірно, що стан аномії найчастіше призводить до парцеляції індивідного статусу, а отже, вкорінення злочинної субкультури у свідомості та поведінці значної чисельності молодих людей. Саме молодь сприймає поверхові ознаки аномії як ознаку системної дисфункціональності правового ладу і кримінального закону. Зовні аномія, сама спричинена політичною та правовою нестабільністю, стає детермінантою другого порядку для злочинності кримінально активної частини молоді.

Р. Мертоном було розроблено типологію поведінки особистостей у їхньому ставленні до цілей і засобів [29]. Р. Мертон відзначає, що аномія з'являється не від свободи вибору, а від неможливості багатьох індивідів дотримуватися норм, які вони цілком приймають. Він вбачає головну причину труднощів у дисгармонії між культурними цілями і легальними (інституціональними) засобами, за допомогою яких ці цілі досягаються. Дійсно, коли молода людина не може домогтися добробуту за допомогою таланту і здібностей (легальні засоби), вона може вдаватися до обману, підробки або злодійства, що не схвалюється суспільством. Таким чином, відхилення багато в чому залежать від культурних цілей і інституціональних засобів, яких дотримується і які використовує та чи інша особистість.

Важливим для розуміння детермінації злочинності кримінально активної частини молоді в контексті теорії Р. Мертона стає положення про латентні дисфункції. У свідомості та поведінці молодих людей латентні дисфункції виражаються в так званому «правовому ритуалізмі», тобто зовні правослухняних проявах, які мають слугувати приховуванням позиції правового нігілізму і внутрішньої готовності до вчинення злочину. При цьому злочин оцінюється молодою людиною вже не як кримінальна девіація, а як приховувана соціальна норма.

Найчастіше норми псевдовиправдання створюються там і тоді, де і коли відбувається часте порушення норм без наступного застосування санкцій – профілактичних, запобіжних або ж припинювальних. Норми псевдовиправдання з'являються тільки тоді, коли є зразок порушення, що визнається і санкціонується в одній із груп суспільства. Цей зразок і вважатиметься нормою виправдання. Норми божественної субкультури

(свобода, розкутість, можливість давати повну волю почуттям) виправдують інтимні зв'язки між одруженими чоловіками і молодими неодруженими жінками. Таким чином, виправдання крадія стає нормою виправдання, якщо встановлюється стандарт групового схвалення способів обходу державних обмежень на розкрадання майна. Як тільки подібні дії стають санкціонованими групою, виправдання стають формами поведінки, молоді люди втрачають почуття очікуваної поведінки, відбувається дезорганізація культури і руйнація соціального порядку. Моральні норми перестають контролювати поведінку членів групи або суспільства, основоположні цінності можуть бути заперечені останніми, і в індивідів втрачається почуття безпеки і впевненості у своїх діях, тому суспільство функціонуватиме ефективно тільки коли більшість його членів прийматиме сталі норми і діятиме здебільшого відповідно до нормативних очікувань інших індивідів.

З іншого боку, девіантна поведінка є одним із шляхів адаптації культури до соціальних змін. Нові соціальні норми народжуються і розвиваються в результаті повсякденної поведінки індивідів, у зіткненні соціальних обставин, що постійно виникають. Поведінка невеликої кількості індивідів, яка відхиляється від старих, звичних норм, може бути початком створення нових нормативних зразків. У міру засвоєння членами соціальних груп поведінки, що містить нові норми, вона перестає оцінюватись та стигматизуватись як девіантна. Державу і кримінальне право можна в контексті вищезазначеного розглядати як інституції, що встановлюють відповідні рамки оцінювання і публічно-правової кваліфікації тих чи інших діянь як злочинів. Для такої кваліфікації використовуються інструменти пропаганди кримінально-правової доктрини, що спирається на дослідження соціальних відносин. Це суттєво відрізняє орієнтири кримінології радянського зразка від сучасної кримінологічної науки в Україні, яка еволюціонує від парадигми юридичного волюнтаризму (кримінальне право як інструмент конструювання соціальних відносин) до юридичного конвенціоналізму (кримінальне право як інструмент відображення та артикуляції середньо-типових соціальних відносин).

Водночас кримінальна поведінка, сексуальні відхилення, алкоголізм або наркоманія не можуть призвести до появи корисних для

суспільства нових культурних зразків. Слід визнати, що переважна кількість соціальних відхилень відіграють деструктивну роль у розвитку суспільства.

Злочинна, або делінквентна поведінка пов'язана із засвоєнням молодими людьми, по-перше, технічних прийомів вчинення злочинів, а по-друге, мотивів, спонукань, раціональних пояснень і настанов, що сприяють порушенню законів. Найбільш плідною в цій концепції є ідея делінквентної субкультури, що дає відповідну патологічну соціалізацію людині, яка перебуває в цьому середовищі [32]. Основною характеристикою делінквентної субкультури є система цінностей, протилежних цінностям законослухняного, респектабельного суспільства. Світ делінквентності – це світ тих, хто підкоряється своїм законам, і його соціальні норми становлять силу, спрямовану проти існуючого соціального порядку.

Отже, делінквентна поведінка молоді – явище, викликане наявністю системи цінностей і норм, що відхиляються від домінуючих у суспільстві. При цьому індивід, який сприйняв делінквентну культуру, визначає свою поведінку як правильну. З іншого боку, криміногенна девіалізація, як процес, супроводжує визрівання моделей делінквентної та кримінальної поведінки й означає формування криміногенних диспозицій.

За всіх відмінностей двох соціологічних концепцій девіантної поведінки, (Е. Дюркгейма, Е. Сатерланда і С. Коена) вони мають дещо спільне – зовнішню опосередкованість виникнення й існування соціальних відхилень. Це означає, що головним чинником відтворення злочинної субкультури в молодіжному середовищі є так звані типові суспільні відносини, а точніше кажучи, недосконалість соціальних типізацій. Останнє пов'язане з тим, що соціальна поведінка молодої людини детермінується величезною кількістю чинників, контролювати і коригувати які сьогодні не здатна жодна правова система і кримінальне законодавство. Соціально-економічна недосконалість систем, що стимулюють суспільну нерівність, призводить до загострення і збільшення кількості конфліктів між суспільством і особистістю, що також збільшує шанси виникнення делінквентної поведінки.

Визнання впливу соціально-системної кризи, трансформаційних суперечностей у розвитку суспільства в Україні на характер формування особистості є вирішальним у поясненні причин численних соціальних девіацій загалом і протиправної поведінки молоді зокрема. У кримінології здобула підтвердження й набула подальшого розвитку – на рівні теорії і практики – позиція, відповідно до якої, поведінка особистості детермінується: а) суспільним середовищем – це є загальносистемний рівень соціальної детермінації; б) безпосереднім мезооточенням (соціальними групами та інституціями, у які інтегрована особа) – це є мезоінституційний рівень детермінації; в) мікрооточенням, що включає родину та внутрішній світ людини, частково підпорядкований соціальності – це є мікрорівень детермінації.

Провідним рівнем детермінації поведінки особистості є соціальний макрорівень, або рівень соціальної макроідентичності, соціальної системи як тотальності. Він включає в себе ряд макросистем – економіку, політику, ідеологію, освіту, що забезпечують відтворення та розвиток особи в тих чи інших сегментах. На рівні цього сегмента держава здійснює розробку кримінальної політики, складовими якої є кримінально-правова, кримінально-процесуальна та кримінально-виконавча політика.

Саме в рамках широкого соціального середовища встановлюються економічні, державно-політичні, правові, моральні й інші соціальні відносини, що формують молоду особистість як безпосередньо (наприклад, через засоби масової інформації), так і опосередковано, через найближче її мікрооточення.

Через ці макросистеми та інституції держава здійснює вплив на мікросередовище особи, використовуючи спеціальні інститути соціалізації особистості (навчально-виховні, культурно-освітні та інші установи), трудові колективи, громадські й інші організації.

В Україні, де криміногенна ситуація є надзвичайно загостреною, набуває особливого значення визначення напрямів і завдань кримінально-правової політики. Однак, як справедливо зауважив Г.К. Валицкас, «недосконалість системи вирішення складних соціально-економічних питань має численні свідчення. На жаль, сучасна кримінальна політика в цілому і кримінально-правова політика зокре-

ма виглядає непослідовною, суперечливою, нещирою, а нерідко відверто слабкою» [4]. Саме тому держава має постійно приділяти увагу не тільки створенню необхідних соціально-економічних передумов для виховання підростаючого покоління та молоді, але й визначати цілеспрямовану організаційну й іншу діяльність у цьому напрямі як найважливіше завдання, вирішення якого ставиться під контроль відповідних правоохоронних органів на всіх рівнях [4].

Відповідно до цього поділу, стосовно молоді держава на рівні кримінальної політики має реалізувати три базові напрями діяльності:

1. Прийняття, зміна і доповнення норм КК України, що пов'язані із загальною та особливою частинами КК, зокрема: уточнення і доповнення норм кримінальної відповідальності щодо осіб, які скоїли різні злочини у віці до 18 років; закріплення спеціальних норм, які дають змогу здійснювати заміну кримінального покарання різними заходами соціально-педагогічної превенції; розширення кола норм з привілейованими диспозиціями (стосовно осіб молодіжного віку), встановлення окремих привілейованих складів злочинів та складів злочинів зі спеціальним суб'єктом в особливій частині КК тощо.

2. Прийняття, зміна і доповнення норм КПК України, що пов'язані із впровадженням спеціальних процедур захисту кримінально-процесуальних прав осіб у віці до 18 років (обов'язкова участь адвоката або педагогічного працівника, батьків, встановлення спеціального режиму проведення основних слідчих дій щодо злочинів, скоєних молодими людьми тощо) та осіб молодіжного віку, які вчинили злочин уперше.

3. Прийняття, зміна і доповнення норм КВК України, що пов'язані зі специфікацією режиму тримання молодих людей в установах виконання покарань.

У зв'язку з вищевикладеним важливо враховувати вплив різних наслідків соціальних процесів (політичних, економічних, демографічних, соціально-культурних та ін.) на формування особистості молоді. Ці процеси, визначаючи в загальній формі умови життя в суспільстві, надають своєрідності (залежно від контингенту, території тощо) діяльності з навчання, виховання молоді, формування їхньої особистості. Але за певних умов вони ж детермінують і такі негатив-

ні явища, як підвищений рівень захворюваності і смертності серед дітей і підлітків, розлучення, жорстоке поводження з оточуючими людьми, самогубства, проституцію, наркоманію, що входять у комплекс мікросоціальних детермінант, які зумовлюють злочинні та незлочинні девіації.

На сьогодні кримінологи у всіх дослідженнях послідовно пояснюють наявність злочинності особливостями і суперечностями соціально-економічних відносин у нашому суспільстві, конкретно-історичними умовами, у яких відбувається його реформування, а також недоліками, помилками, порушеннями, що допускаються у зв'язку з цим у сферах економіки, праці, побуту, виховання громадян.

Проблема профілактики злочинів давно і міцно посіла одне з провідних місць у кримінальній політиці розвинутих країн і, зокрема, розробляється та реалізується в межах спеціальної профілактичної (превенційної, кримінологічної) політики. Одразу слід зауважити, що межі профілактичної політики не всіма дослідниками і не завжди розумілися однаково. Часто до змісту профілактичної політики включалися заходи загальносоціального значення, основна мета яких полягала в піднятті загального рівня розвитку суспільства, що опосередковано здійснювало профілактичний вплив на злочинність. Однак таке розширене розуміння профілактики злочинів є невідповідним, оскільки невиправдано розширює її межі. Зміст профілактичної політики визначається цілеспрямованими заходами, метою яких є саме зменшення рівня злочинності шляхом ліквідації або зниження потенціалу її причин та умов.

Кримінологічна (профілактична) політика є самостійним елементом (складовою) політики у сфері боротьби зі злочинністю, яка тісно пов'язана з іншими елементами, у тому числі кримінально-правовою політикою. Остання серед своїх завдань має запобігання злочинам методами кримінально-правового впливу. Це зумовлює необхідність аналізу взаємовпливу та взаємозалежності цих двох напрямів політики. О.М. Джужа, визначаючи цей елемент політики у сфері боротьби зі злочинністю, зазначає, що це є «мистецтво управління складною системою заходів запобіжного впливу на злочинність, засноване на глибокому вивченні злочинності та її причин, соціальних можливо-

стей щодо зниження ступеня активності їх прояву, розробці науково обґрунтованої стратегії і тактики запобіжної діяльності, що визначає основні, некаральні напрями в боротьбі зі злочинністю і розглядається як основоположна частина кримінальної політики, виконує провідну роль у загальнодержавному процесі протидії правопорушенням» [10, с. 10–14].

На жаль, сьогодні в українському суспільстві системним явищем стає не просто прихована безкарність, але й демонстративно-вільне поводження із законом, що не може не вплинути на злочинність [41]. Становище із молодіжною злочинністю погіршується і соціально-економічною ситуацією в країні. Кошти на соціальні програми стали виділятися усе в менших обсягах. У результаті з'явилися проблеми із житлом, продовольством, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням. Країна опинилася в кризовому стані. Усе це негативно позначилося і позначається на процесі формування підростаючого покоління, сприяє зростанню протиправної поведінки молоді [13]. Уряд України, виконавчі органи влади прагнуть виправити становище, що склалося зі злочинністю, насамперед силовими способами, безпосередньо призначеними для боротьби з нею. Однак уже сьогодні визначені позитивні результати в боротьбі зі злочинністю кримінально активної частини молоді можуть бути досягнуті і через інші рівні соціальної політики, безпосередньо адресованої підростаючому поколінню і особам, відповідальним за його виховання.

Специфічність впливу соціальних процесів і явищ на поведінку дітей і підлітків та юнацтва, на відміну від дорослих, полягає в більш опосередкованому (через найближче оточення) характері їх як позитивного, так і негативного впливу. Дуже часто саме найближче оточення, фільтруючи, заломлюючи, усіяко послаблюючи, нейтралізуючи чи навіть перетворюючи негативні наслідки цих процесів і явищ (матеріально-побутові труднощі, соціальні конфлікти тощо), як правило, надає їм іншого, в основному більш сприятливого значення, захищає молодь від життєвих труднощів і негараздів. Але саме це оточення, через складний, часом суперечливий характер відображення об'єктивної дійсності у свідомості людей, що сполучається з ізоляцією молоді від реального життя, у ряді випадків сприяє тому,

що досить сильні й у загальному плані позитивні сторони соціальних процесів і явищ діють значно повільніше і слабкіше, ніж це є необхідним для позитивного формування особистості. Більше того, нерідко вони спотворюються мікросередовищем такою мірою, що діють негативно.

У кримінології зміцнилося інтегроване визначення детермінації злочинності кримінально активної частини молоді як «втрата виховання» [27]. Цей висновок є конструктивним і для теорії, і для практики. Він дає змогу розглядати причини й умови правопорушень молоді переважно у плані виявлення негативних сторін взаємодії мікросередовища (стосовно окремих інститутів соціалізації дітей і підлітків та сім'ї) й особистості. Але при цьому він не тільки не виключає, а навпаки, підкреслює необхідність детального аналізу причин і тієї своєрідності, що надають цій взаємодії загальносоціальні процеси.

Як відзначалося, кримінально карана поведінка є лише кінцевим пунктом у ланцюжку кримінальної девіалізації, оскільки виступає своєрідним підсумком становлення злочинної особистості через збої у системі правової соціалізації. Остання, відбуваючись переважно у стінах різних навчальних закладів (передусім, середніх і середніх спеціальних), є надзвичайно залежною від стану освітніх інституцій, зокрема, від правового мікроклімату, що домінує в цих установах (закладах).

У дореволюційній Україні була досягнута висока диференціація освітніх установ, що здійснювали навчання і виховання представників молоді різних верств суспільства. Були школи початкового навчання, церковно-парафіяльні школи, реальні училища, гімназії, ліцеї. У кожному типі навчальних закладів проводилася відповідна виховна робота, були наявні кадри, що відповідали за виховання учнів як за самостійний напрям діяльності. Після Жовтневого перевороту суспільство в Україні стало багато в чому соціально однорідним, і після періоду «культурної революції», ліквідації неграмотності населення школа будувалася як частина ідеологічної системи виховання молодих громадян радянського суспільства. Практично йшлося про перетворення освіти на частину апарату виконавчої влади, де вчителі виконували роль чиновників з навчання і виховання без чітко визначених повно-

важень. На перший погляд, високоструктурована система освіти мала б відповідати всім вимогам вдалої правової соціалізації і боротьби зі злочинами. Освіта мала сприяти становленню молодих людей, що мають високі громадянські (соціально-юридичні) якості і мотивацію до суспільно корисної праці або продовження навчання в системі професійної освіти. Однак система шкільного та професійно-освітнього виховання, особливо в пізній період застійного соціалізму, перед реформами (у 70–80-ті рр. ХХ ст.) значною мірою знизила свою ефективність. Освіта профанувала навчання за рахунок перенасиченості навчального процесу надскладними природознавчими дисциплінами і досить одномірним ідеологізованим людинознавством, що не сприяло розвитку мислення учнів та вихованню вільної особистості. Істотно знизилися об'єктивні можливості і для поліпшення диференційованої індивідуальної навчально-виховної роботи з учнями, особливо з «важкими», що виховуються в неблагополучних сім'ях.

Упровадження всезагальної середньої освіти супроводжувалося одночасно переходом на роботу за новими, як пізніше виявилось, багато в чому дефектними навчальними програмами. Цей період супроводжувався надмірною інтенсифікацією навчання молоді, особливо в початкових класах. Весь процес ніби концептуально мав на меті, щоб з першого до десятого класу дитина і підліток були зайняті «непотрібною роботою, займалася часовим марнотратством у школі, весь позашкільний час виконували домашнє завдання і таким способом втрачали своє здоров'я, а також інтерес до навчання і праці взагалі» [6, с. 32].

Надмірне перевантаження в процесі навчання, створюючи запит на найбільш дисциплінованих учнів, породжувало явище «зайвих людей» у вигляді великих контингентів «трієчників» і «двієчників», які, відповідно до канонів тоталітарної ідеології, являли собою групи «неблагополучних» із соціально-юридичного погляду у цілому і з кримінально-правового зокрема. Таким чином, цілком нейтральна поведінка ухилення учнівської молоді від нефункціонального перевантаження часто призводила до відповідних наслідків кримінальної девіалізації молодих людей у вигляді постановки на облік в дитячі кімнати міліції, постійної загрози переведення в спецшколу або ПТУ, напруженого мо-

рально-психологічного клімату та штучно створюваної істерії навколо «низької успішності» окремих учнів з боку педагогів.

Школа виступає соціальною мезомоделлю суспільства, що відтворює систему основних його соціальних цінностей, ієрархію заохочень і стягнень [18, с. 10]. У свою чергу, характер шкільного навчання, стиль відносин із вчителями і в колективі однолітків формують типовий загальний стиль розумової діяльності, систему ціннісних орієнтацій молодій людині, її ставлення до праці, стягнень і заохочень, навички групової поведінки і багато чого іншого.

У радянському суспільстві встановилося розуміння виховання як переважно односпрямованого педагогічного впливу на особистість з метою формування бажаних суспільству якостей, «виховання особистості в колективі» (А.С. Макаренко) і «для колективу». Роль колективу була надмірно завищена, а роль особистості цілеспрямовано занижувалася. Оскільки завдання виховання багато в чому не узгоджувалися з реальними соціальними умовами та можливостями освіти як інституту виховання дітей і підлітків, у сфері педагогіки процвітали менторство і моралізаторство, а авторитарно-бюрократичні методи заборони, вимоги і стягнення всіляко превалювали над діалогічними формами навчання. Інтелектуальна ініціатива молоді придушувалася, виховувалися переважно вольові якості. Система виховання була спрямована на формування особистості конформістського типу, без урахування індивідуальних задатків і психологічних особливостей.

Це поступово призвело до багатьох негативних наслідків, що поставили освіту в кризове становище стосовно виховання законослухняного покоління молодих людей. Освіта як соціальний інститут з кожним роком усе більше втрачала функції, здатні компенсувати молоді недоліки сімейного виховання, відгородити молодих людей від криміналізації повсякденного життя.

Система «начальників» на всіх рівнях виховання молоді породила в їх середовищі пасивність, безвідповідальність, кар'єризм, що ще більше збільшувалося гонитвою за формальними показниками, високими чи просто завищеними оцінками.

Усе це зрештою призвело до того, що система освіти перестала справлятися з вирішенням виховних завдань. Вона стала вибудову-

вати все нові численні перешкоди між розумовим і всебічним гармонійним розвитком молоді. Отже, нереалістичні стандарти оцінювання продуктивності навчання призводили до зростання кількості контингенту молоді, що ставала штучно-девіалізованою, деліктивізованою й криміналізованою. За нашими оцінками, а також оцінками інших дослідників (Л.С. Алексєєва, М.О. Алемаскін), така молодь у 80-ті рр. ХХ ст. становили від 5 до 10% загальної кількості.

Додаткові і щороку все більші труднощі в діяльності різних навчальних колективів з виховання підростаючого покоління виникали внаслідок негативних процесів, що відбувалися в сім'ї. Поява нових труднощів у галузі сімейного виховання – як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру – вимагала оперативного і кваліфікованого перерозподілу багатьох виховних функцій від сім'ї, особливо неблагополучної, до школи, ПТУ, коледжу, ВНЗ. Однак педагогічні колективи виявилися до цього невідповідними, як невідповідною виявилася і вся система освіти країни. Умови життя, що змінилися в цілому, сприяли тому, що школи, ПТУ, інші навчальні заклади втратили роль навчальних виховних центрів. Знання в обов'язку, що постійно зростав, стали надходити до молоді за численними неформальними каналами, причому вони були «вищої якості», ніж їх могла надавати школа та професійно-технічні училища. З цього погляду, за своїми навчальними можливостями радіо, телебачення, сфера дозвілля стали помітно випереджати сім'ю та навчальні заклади.

Невідповідність сім'ї, органів освіти та правопорядку – матеріальна, кадрова, психологічна – за всіма цими питаннями у певних випадках виявлялася і у вигляді самостійного криміногенного фактора, оскільки істотно загострювала відносини молоді з педагогами і батьками, перетворювала їх із союзників, покликаних підкріплювати один одного, у суперників, які постійно конфліктують, з перекладанням провини за недогляд у вихованні зі школи на сім'ю, і навпаки.

Докорінна трансформація українського суспільства в 90-ті рр. ХХ ст. вимагала істотної перебудови системи освіти і виховання в країні. Зміни мали відбутися, насамперед, у розумінні сутності виховання дітей і підлітків, його цілей, принципів, форм і методів, тобто

виховання мало здійснюватись на основі нової філософської концепції, яка відповідає соціальним перетворенням, що відбуваються.

Очевидними тенденціями трансформації образу вчителя на трьох вищезазначених рівнях в українському суспільстві є такі:

- на рівні ідеологічно-дидактичного автостереотипу – перехід від авторитарно-наставницької ролі «соціального інженера», якому у радянську епоху доручалося психологічне «ліплення» учнів, до ролі партнера-посередника, який реалізує включення учнів у соціалізаційні матриці спільноти;

- на рівні образу феноменологічних уявлень – зростання критичності, вимогливості учнів до вчителя, часом – відкрите виявлення невдоволення відносно жорстких педагогічних практик, акцент на віртуально-фантазійних складових образу, що містять розгорнуті максималістські «домагання» щодо інтелектуальної та етичної досконалості. Особливою мірою, як буде показано далі, рольове навантаження образу вчителя асоціюється в учнів скоріше із функціями розважально-комунікативними, ніж предметно-дидактичними. Ця трансформація відображає не лише тенденції в зміні образу вчителя, а й зміну освітньої парадигми, яка стає більшою мірою орієнтованою на масове суспільство. Звісно, і шкільна освіта, і вчитель у таких соціальних умовах мають «карнавалізуватись»;

- на рівні конструктивного образу ЗМІ – більш ліберальні порівняно з радянською добою уподобання щодо образу вчителя, передусім, намагання вписати українського вчителя в глобалізаційний контекст [35].

Сталося, однак, як зазвичай в Україні: від однієї крайнощі терміново перейшли до іншої. У 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про освіту», у якому було продемонстровано відхід від напрацьованих декількома поколіннями педагогів, у тому числі й справді вагомих, шкільних традицій і методів виховання учнів, а також роботи з дітьми і підлітками, що мають схильність до асоціальних і протиправних форм поведінки. Підтвердженням цього висновку може служити той факт, що, за підсумками республіканського дослідження, проведеного Інститутом системних досліджень і соціології Міжнародного університету, було констатовано, що реформи загальноосвіт-

ньої школи орієнтовані не на підвищення якості навчання в масовій школі, а на створення елітних шкіл і класів. Це, у свою чергу, зумовило і зумовлює соціальне розшарування дітей уже зі шкільної лави і перешкоджає розкриттю здібностей учнів з бідних верств населення. Тривога за долю школи постійно наростає і серед батьків.

На думку фахівців, причини кризового стану школи мали і мають загальносистемний характер, що зумовлює неухильне зниження рівня і якості освіти. Школа не забезпечує підростаюче покоління необхідним орієнтуванням і засобами для самовизначення в різноманітні форм громадського життя, соціокультурних інститутів і сфер діяльності, що відображається, передусім, в асоціальній поведінці молоді, поширенні аномії, відсутності духовних інтересів, інфантилізмі, гедонізмі та споживацько-паразитичних настроях, що неминуче позначається на девіантних схильностях і формуванні криміногенної мотивації.

Замість школи та інших навчальних закладів, що відігравали значну роль у вихованні та профілактиці правопорушень молоді, головним вихователем, особливо для дітей і підлітків з неблагополучних сімей, традиційно розглянутих кримінологами як релевантних до «групи ризику», стала стихія соціального середовища з її популяризованими кримінальними еталонами. Повії, наркомани, суперзлочинці утворюють в ЗМІ цілу галерею «героїчних постатей», що стають латентними зразками для наслідування. Саме ці умови формують з кожним роком покоління молоді зі щоразу більш агресивізованою поведінкою та девіантофільно-кримінальною свідомістю.

У результаті українська держава має вже зараз значний прошарок молодих людей, у яких погано розвинуті позитивні соціальні, громадянські й особистісні якості, практично відсутня мотивація до чесної і помірно винагороджуваної праці. Відмова від виховної діяльності в школі водночас не призвела до більш-менш помітного поліпшення якості освітнього процесу.

Найбільш нагальними проблемами навчання, що позначаються на зростанні кількісних показників злочинності, на сьогодні слід назвати такі: формальний і неформальний відсів дітей з освітніх установ; зростаюче втягнення молодих людей у протиправну діяльність; не-

гативний вплив освіти на стан здоров'я дітей і кримінальну девіалізацію з боку педагогів здорових дітей, що ухиляються від нефункціональних педагогічних переважень; зниження якості освіти в масовій школі, що призводить до виникнення розривів між освітою та виробництвом; незадовільне працевлаштування випускників освітніх установ, що часто робить привабливими різні форми злочинної активності; погіршення умов одержання дошкільної, загальної середньої, професійної і додаткової освіти; збереження педагогічних кадрів, кадрового забезпечення освітніх установ, захищеності прав дітей на освіту; комерціалізація культурно-дозвіллевих установ.

Нормативні акти про навчання містять ряд суто декларативних норм, що створюють правове поле подвійних стандартів і девіалізації поведінки молоді, яка отримує від нормативних актів і від практики правозастосування досить суперечливі дані. З одного боку, на конституційному рівні Україна гарантує молодим громадянам рівне з іншими громадянами право на освіту, культурний розвиток, дозвілля і відпочинок. Порядок реалізації права молоді на освіту, державні гарантії її здобуття, визначення прав та обов'язків учасників навчально-виховного процесу регулює законодавство про освіту. Теоретично молоді громадяни можуть одержувати за рахунок коштів державного чи місцевих бюджетів пільгові довгострокові кредити для здобуття освіти у вищих навчальних закладах за різними формами навчання, незалежно від форм власності, що діють на території України, але на практиці такими кредитами користується досить незначний відсоток молоді. Зазначені кошти передбачаються у відповідних бюджетах окремим рядком. Молоді громадяни, які не мають дітей, сплачують кредит з відсотковою ставкою у розмірі 3% річних суми заборгованості за кредитом. Молоді громадяни, які мають одну дитину, звільняються від сплати відсотків за користування кредитом. Молодим громадянам, які мають двох дітей, за рахунок бюджетних коштів погашається 25% суми зобов'язань за кредитом, а молодим громадянам, які мають трьох і більше дітей, – 50% суми зобов'язань за кредитом.

Органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування разом із підприємствами, організаціями, науковими установами, вищими навчальними закладами, об'єднаннями громадян можуть створювати

навчально-виховні заклади, які сприяють поглибленню знань, задоволенню творчих інтересів, розвитку здібностей, організації змістовного дозвілля та відпочинку молоді, а також заклади, що забезпечують пошук, підтримку та розвиток талановитої молоді в різних сферах життя. Водночас ця норма є більшою мірою декларативним побажанням, ніж законом у дії.

Кримінологи досить добре досліджували негативний вплив усіх вищеперелічених факторів на формування особистості учнівської (підліткової та юнацької) молоді, що сприяє їх протиправній поведінці. Важливо відзначити, що останніми роками всі ці проблеми істотно загострилися, що не могло не позначитися на зростанні злочинності серед молоді.

Стратегічним завданням держави є вирішення проблем із залучення молоді до висококваліфікованої, престижної, добре оплачуваної праці. Праця щодо злочинності виконує своєрідну кримінально-профілактичну та соціотерапевтичну роль, адже позитивна активність, витребувана суспільством, стає дієвим важелем профілактики злочинності.

Молоді громадяни, які звернулися до державної служби зайнятості в пошуках роботи, мають одержувати безкоштовну інформацію та професійну консультацію з метою вибору виду діяльності, професії, місця роботи, а також у разі необхідності проходять професійну підготовку і перепідготовку.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування відповідно до законодавства можуть встановлювати додаткові пільги щодо прибуткового податку з громадян студентам та учням, які працюють у складі студентських та учнівських трудових загонів на сільськогосподарських роботах чи на інших видах робіт, на підприємствах державної або комунальної форм власності. Молодіжні центри праці, що діють відповідно до Типового положення, а також громадські молодіжні організації (агентства, біржі, бюро тощо) за наявності в них відповідного дозволу, виданого державною службою зайнятості, сприяють працевлаштуванню молоді, у тому числі учнів, студентів, аспірантів у позанавчальний час, надають послуги, пов'язані з профорієнтацією та підготовкою до роботи за новою професією. Дер-

жавна служба зайнятості надає місцевим органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, молодіжним центрам праці, центрам соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді інформацію про наявність вільних робочих місць (вакантних посад).

Загальновідомо, що неможлива нормальна самореалізація людини, особливо молоді, без трудової активності. Психологами давно відзначена властива практично кожній людині із раннього дитинства потреба оволодіння засобами і навичками. Вони називають її «інструментальним самоутвердженням». В онтогенезі така потреба набуває більш розгорнутого розвитку. До неї включаються прагнення і до освіти, і до вдосконалення своєї професійної майстерності, і до творчості.

Хоча, як ми вже підкресливали, держава декларує захист прав молоді, розвиток її можливостей, сприяння у набутті професії та певного рівня навчання, насправді більшість задекларованих заходів не здобуває відповідної підтримки або ж відкрито чи приховано ігнорується. Виробничі та освітні інституції не завжди дають можливість різнопрофільного задоволення потреб молоді, а тому в молоді людини формується травматичний досвід неправильного навчання, набуття трудового досвіду і прогалини, пов'язані вже зі сферою соціальної адаптації.

Знеціненню праці в сучасних українських реаліях сприяє те, що на ранніх етапах формування особистості праця є здебільшого низько кваліфікованою і малооплачуваною, що ставить під сумнів серйозність самої трудової діяльності. Через несформованість у більшій частині випускників шкіл інтересу до праці, вміння систематично працювати вони сприймали працевлаштування, особливо на робочі спеціальності, як серйозну життєву невдачу [13]. Постійна надія юнаків, що закінчували школу, на можливість, нехай відстроченого, але очного навчання в інституті, багато в чому визначала короткочасність їх трудової діяльності, постійні переходи з однієї роботи на іншу чи постійне «абітурієнство», зтяжне утриманство за рахунок рідних і близьких. Вона також призводила до пошуку будь-яких, у тому числі й протиправних, шляхів досягнення поставленої мети, до нездорового суперництва, ігнорування моральних принципів і цінностей, до

формування тих негативних особистісних якостей, що характерні для осіб, які вчинюють правопорушення.

Як відомо, у юнацтві виділяють дві фази: одна на межі з дитинством (рання юність), інша – на межі зі зрілістю (старший юнацький вік), яку можна розглядати як початкову ланку зрілості. Для першої фази юності характерна підготовка до самостійного життєвого шляху (нагромадження необхідних знань, умінь; пошуки, пов'язані з вибором професії, набуття тих чи інших якостей особистості тощо). Для другої – участь у продуктивній праці і використання набутих професійних умінь і навичок, знань, прагнення до подальшого вдосконалення майстерності та моральних якостей своєї особистості.

Останніми роками кількість молоді, яка працює, у країні стабільно зменшується. Однак інтенсивність кримінальної поведінки осіб цього контингенту практично залишається однією з найвищих, як нами зазначалося раніше. На ці показники досить відчутний вплив справляє динаміка безробіття за регіонами. Рівень безробіття розраховано як відношення кількості безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості, до населення працездатного віку.

Багато молоді, яка працює, вчиняє злочини на початку своєї трудової діяльності. За вибірковими даними, від 80 до 90% від кількості представників працюючої молоді, які вчинили злочин, мали виробничий стаж кілька місяців; інші, пропрацювавши близько року, встигали при цьому змінити декілька місць роботи.

Роботодавці (особливо це стосується державного сектора економіки) орієнтувалися і продовжують орієнтуватися на надання молоді робочих місць, які найчастіше вважаються малопривабливими як з функціонального, так і з матеріального погляду. На таких підприємствах, як правило, застаріла техніка, тяжкі умови праці, низькі заробітки. Велика кількість осіб молодіжного віку займається реалізаторством чужого товару, що теж є малопривабливим. До цього додається і те, що в робітничому середовищі, яке істотно відрізняється від того, де ці молоді люди формувалися спочатку, часто створюється криміногенна атмосфера, і в звичайних ситуаціях вони не в змозі протистояти асоціальним вимогам окремих осіб із трудового колективу, іншим негативним впливам. Вікова потреба постійного пошуку, пізнання ново-

го в житті нерідко призводить молодого робітника в цих важких для нього (особливо спочатку) умовах до конфліктних ситуацій, вибору неадекватних шляхів для подолання труднощів, що виникають, проявів зайвої самовпевненості або, навпаки, невіри у свої сили і можливості.

Розвиток останніми роками ринкових відносин певним чином створив ряд нових додаткових труднощів у вихованні молоді, формуванні її психології, інтересів у сфері виробництва. Матеріальні труднощі, пережиті родиною, вільна торгівля й інші можливості ринкової економіки, попит на дешеву дитячу працю (включаючи працю малолітніх) з боку комерційних структур, загальний дух наживи і швидко-го збагачення – усе це спонукає молодь до пошуку будь-якої роботи.

Новим елементом, багато в чому визначальним останніми роками, стає виконання значною частиною підліткової та юнацької молоді некваліфікованої трудової діяльності. Найчастіше молодь займається вантажними роботами, прибиранням приміщень, ремонтом квартир або миттям автомобілів, наданням побутових послуг, продажем газет або книг, працює у сфері торгівлі громадського харчування, на пошті.

Види робіт можуть неодноразово змінюватися, оскільки вони не вимагають кваліфікації або професійного вміння. Здебільшого це примітивна ручна праця, що вимагає, у першу чергу, фізичної сили і вправності. У плані виховання та розвитку молоді особистості, що формується, вона часто буває малоефективною або ж навіть криміногенно небезпечною, втягуючи молодь у незаконні махінації і криміногенне середовище і роблячи її відкритою до фонових криміногенних явищ (проституції, алкоголізму, наркоманії, гемблінгу тощо).

Праця заради заробітку порушує природний і необхідний процес своєчасного здобуття освіти, а якщо до того ж заробіток більше, ніж у батьків, які здобули освіту, то остання в очах молоді стає обтяжливою і малоцінною справою.

Усе це свідчить про те, що ринок виступає сьогодні перед молоддю ніби у двох дуже неадекватних формах. По-перше, як простір для легальної трудової діяльності, що вимагає гарної освіти, компетентності, відповідальності, працьовитості, законслухняності. По-друге, як простір для тіньової економічної діяльності, що засно-

вана на аморальності, корупції, насильстві та інших протизаконних засобах досягнення цілей.

У перший простір потрапити молоді майже неможливо. Держава не забезпечує реалізацію права молоді на працевлаштування, але вона лише іноді сприяє їх зайнятості у сфері праці. Після розпаду СРСР колишня система централізованого працевлаштування молоді виявилася зруйнованою. Якщо до 1991 р. передбачалося, наприклад, обов'язкове бронювання для молоді робочих місць (ст. 181 КЗпП УРСР у старій редакції), то після прийняття у 1993 р. Закону «Про зайнятість населення в Україні» встановлення квот робочих місць для молоді віддано на розсуд місцевих органів влади і працевлаштування. Звісно, що ставлення до працевлаштування молоді виглядає більшою мірою формальним.

Недостатнє законодавче регулювання прийому на роботу учнів у вільний від навчання час до досягнення ними чотирнадцятирічного віку і відсутність у законі норми про прийом на тимчасову роботу осіб, що залишили загальноосвітні установи до досягнення ними 14 років, штовхають багатьох підлітків на нелегальний ринок праці і вчинення правопорушень.

У результаті кожен п'ятий, що стояв у 2003 р. на обліку в органах внутрішніх справ, не навчався і не працював. У 2006 р., порівняно з 2003 р., збільшилася кількість молоді, яка не працює, і вчинює злочини – на 45%.

Сьогодні можна констатувати, що ситуація не змінилася на краще. Затяжна криза, яка охопила українську економіку, у першу чергу позначилася на молоді й особах похилого віку. Останні частково захищені мізерними пенсіями і навіть намагаються допомагати онукам у скрутні часи. Нами були опитані студенти віком від 18 до 29 років державних та приватних навчальних закладів (денна та заочна форми навчання) про те, хто допомагає їм у житті і, особливо, у можливості здобути освіту. Відповіді розподілились таким чином:

- отримали кошти на навчання: самостійно – 1,1%; допомагають батьки – 66,7%; близькі родичі – 9,4% (брати, сестри, тітки тощо); дідуся та бабусі – 22,8%;

- отримують допомогу у вирішенні житлового питання: не отримують – 8,8%; отримують від батьків – 41,2%; від дідусів та бабусь – 29%; інші джерела допомоги – 21%.

Найскладніше стало вирішувати питання працевлаштування випускників дитячих будинків та інтернатів: близько 40% випускників працевлаштовуються не за власним вибором, а за протекцією керівників установ; від 50 до 60% юнаків отримують призначення на підприємства, де займаються переважно некваліфікованою працею. Незадовільність місця роботи, неконкурентність на ринку праці колишніх вихованців дитячих будинків призводить непрацюючих підлітків до всіх негативних, у тому числі й криміногенних, наслідків. Ще важче відбувається працевлаштування молодих людей цієї категорії, звільнених з місць позбавлення волі, засуджених умовно, з відстрочкою виконання вироку. Міністерством праці 15 років тому було прийнято Постанову «Про затвердження рекомендацій щодо квотування робочих місць на підприємствах, в установах і організаціях для осіб, що потребують соціального захисту» від 06.02.1995 р. № 9. Вона передбачає першочергове влаштування дітей-сиріт, звільнених з колоній, і тих, хто повернувся зі спеціальних навчально-виховних установ. Але на місцях з цією Постановою не ознайомлені ні роботодавці, ні адресати. Нерідко процес працевлаштування молодих людей, що звільнилися з ВТУ або спеціальних виховно-трудова закладів, затягується на місяці, часто все закінчується поверненням на злочинний шлях.

При всіх цих труднощах ситуація складається таким чином, що вступ у нелегальну високоприбуткову трудову діяльність криміногенного характеру є сьогодні для молоді більш доступним, але вимагає готовності і здатності вчинити злочин, відмовлятися від особистої незалежності, входити в злочинні угруповання й співтовариства. У результаті, втративши надію на допомогу і підтримку держави, молодь змушена сама освоювати доступні для неї «ніші» на ринку праці.

Її трудова діяльність має, як правило, три форми: легальну (торгівля газетами, журналами, миття машин, супровід вантажів тощо); напівлегальну («чорний ринок», перепродаж різних товарів, прибирання в комерційних магазинах і палатках); кримінальну (торгівля наркотиками та ін.). Переважна більшість молоді, яка зазнала трудно-

щів із працевлаштуванням, була знайома з особами, які перебували в аналогічній ситуації. Єдність долі змушує шукати їх як компенсацію нелегальні способи самоствердження і захисту своїх соціально-економічних інтересів. Не випадково серед обстежених кримінологами молодих учасників криміногенних угруповань переважну більшість становлять ті, хто вперше вступив до них, будучи безробітним.

Ще одна небезпека у сфері трудової діяльності молоді полягає в тому, що хижачькі настрої, культ наживи, які охоплюють значні верстви громадян останнім часом, здатні підсилити процес формування аналогічних ціннісних орієнтацій у молоді. Високі прибутки одних і низькі заробітки інших, соціальна поляризація населення залежно від роботи на державних та інших підприємствах (зі змішаним капіталом або індивідуальної форми власності) призводять до втрати у певних груп населення духовних цінностей, що становлять моральну основу людини та не дають їй змоги вчиняти протиправні діяння.

Це зобов'язує приділяти особливу увагу подоланню в масовій свідомості як дорослого населення, так і молоді, що формувалося десятиліттями, неправильного ставлення до самих понять доходу, прибутку, особистої матеріальної зацікавленості. Державі необхідна розробка централізованих програм превенції злочинів, яка перешкоджала б формуванню криміногенних мотивів серед молоді.

Важливою сферою відволікання молоді від кримінальної протиправної поведінки стає правильно організоване дозвілля. Воно є важливою сферою життєдіяльності молодої людини і відрізняється значним розмаїттям. Форми і зміст проведення дозвілля в кожній людини далеко не однозначні. У когось вони є ширшими і різноманітними, мінливими, а в когось, навпаки, дуже стійкими, традиційними та обмеженими.

Проте, виступаючи як комплексні показники, вони дають змогу не лише визначати духовно-культурний рівень окремого індивіда, а й досить глибоко охоплювати комплекс соціальних факторів і соціально-психологічних процесів, що справляють позитивний чи негативний вплив на особистість. У ряді випадків вони зумовлюють протиправну поведінку молодої людини або групи молодих людей.

Щоб дозвілля, як і навчання, продуктивна праця, допомагало становленню моральної і законослухняної особистості, воно має відпові-

дати, принаймні, двом основним вимогам. По-перше, його проведення має бути змістовним, цікавим, таким, що вимагає інтелектуального та емоційного напруження. По-друге, діяльність у сфері дозвілля має бути самоорганізованою. Соціальний контроль має здійснюватися за кінцевим результатом, припускаючи разом з тим досить різноманітні варіанти і способи проведення і структурування вільного часу.

Тільки за цих умов особистість емоційно втягується в цю діяльність повністю і бере на себе відповідальність за її результати. Навпаки, надмірна опіка, зовнішній контроль і регламентація, що нівелює індивідуальність, знижують рівень соціальної відповідальності і сприяють формуванню того внутрішнього раба, що при першій нагоді скоює злочин.

При правильній організації дозвілля відбувається всебічний розвиток людини: фізичний, психічний, пізнавальний. Використання різних форм організації дозвілля молоді дає змогу не лише відвернути увагу від кримінальних видів діяльності, а й заповнити вільний час.

Добре організована сфера дозвілля (під патронатом держави та громадських організацій) може дуже успішно нейтралізовувати ті негативні впливи неблагополучної сім'ї, навчального чи трудового колективу, а також компенсувати увагу, повагу, турботу та цілий спектр соціально значущих почуттів рідних і близьких.

Позитивні впливи тут дають змогу виступати з активної позиції, вирішувати суспільно значущі і суспільно корисні завдання. Участь в організованих формах проведення дозвілля стає для багатьох молодих людей тим, що позитивно формує їх особистість, розвиває інтереси і здібності, моральні норми поведінки, виробляє життєві орієнтації.

Навпаки, різні недоліки в культурно-масовій, спортивній роботі з різновіковими контингентами молоді, різними, до того ж, за рівнем освіти, рівнем підготовленості до сприйняття культури тощо, сприяють тому, що вони часто віддають перевагу пасивному проведенню часу (безцільне вештання вулицями, дворами), беруть участь у заходах, що в основному мають розважальний характер (дискотека, багаторазове прослуховування аудіозаписів, перегляд фільмів).

Коли пізнавальні, творчі й інші функції дозвілля зводяться до мінімуму або взагалі відсутні, це істотно уповільнює або гальмує пози-

тивний розвиток особистості, знижує її здатності до продуктивної виробничої і навчальної діяльності. Таке становище призводить до того, що саме під час дозвілля ці молоді люди інтенсивно залучаються до явищ «антикультури» (пияцтва, вживання наркотиків, проституції, азартних ігор тощо), що не тільки протистоять позитивному розвитку особистості, а й деформують її.

Велика кількість вільного часу, невміння його заповнити за відсутності достатнього педагогічного впливу відкриває широкі можливості для поширення негативних впливів серед молодих людей, учинення ними різних правопорушень.

Кримінологи, як і інші фахівці, що працюють над проблемами виховання підростаючого покоління, давно звернули увагу на те, що цілеспрямована виховно-профілактична робота у сфері дозвілля відкриває великі можливості для вивчення причин протиправної поведінки молоді, їх негативного ставлення до навчання, праці, для вибору правильних шляхів і засобів виховного впливу.

Однак якщо визначати роль сфери дозвілля у формуванні особистості молодих правопорушників, то можна стверджувати, що численні позитивні її можливості використовуються дотепер незадовільно, і, навпаки, все, що є негативного в так званому «впливі вулиці», нейтралізується та усувається повільно.

Праця і дозвілля, як базові форми життєдіяльності особистості, багато в чому визначають обіг часу молоді, від яких прямо чи побічно залежить втягування молодих людей у кримінальне середовище. Професійне самовизначення молодої людини у сфері праці дає можливість усвідомлювати себе повноцінним членом суспільства і вважати свій особистий час раціонально організованим.

За умови, коли масовою стала практика надання молоді та підліткам робочих місць другого та третього ґатунку, коли девальювала праця у виробничому секторі і набули значної популяризації кримінальні способи наживання прибутку молоді, люди все частіше почали звертатися до злочинних способів наживи. Останні ставали не лише соціальною, а й поколінсько-демографічною альтернативою чесно-«совковому» способу життя. Праця знецінювалася як на рівні соціальної системи, так і через профанування її в окремих сферах. Для

молоді ставало зрозумілим, що чесно працювати не просто невігідно і не престижно, а й бездумно. Це усвідомлення підривало морально-регуляторну основу законослухняності і створювало запити на кримінально-делінквентні стратегії самоствердження молоді людини в соціальному світі.

Досвід розвитку незалежної України засвідчив, що руйнація централізованої системи працевлаштування молоді мала своїм негативним наслідком появу великих контингентів «зайвих» молодих людей, що не могли продуктивно інтегруватися у сфері зайнятості, а тому, зрозуміло, не мали і повноцінної можливості для проведення належним чином структурованого вільного часу.

Найчастіше їм доводилося мати справу із «часоспалюванням», «зависанням», «часопромотуванням» та іншими непродуктивними формами організації дозвілля. У цих нішах дозвіллевої активності акцент зміщується із пізнавально-розвиткової та морально-етичної компоненти на розважально-релаксаційну.

Це, звісно, згубно впливає на молодих людей, які починають сприймати дозвілля як пріоритетну цінність порівняно із працею та навчанням. Досить поширеними стають види трудової діяльності, які призначені для престижного споживання молоді, часто зі зменшенням ролі розвивальної активності.

Сьогодні сім'я в Україні все менше стала виконувати репродуктивну функцію, а також функції вторинної соціалізації та виховання, перекладаючи їх на державні органи й установи, які навряд чи можуть повноцінно замінити собою інститут материнства.

Як відомо, найважливішою соціальною функцією жінки є материнство. Однак рівень народжуваності в Україні неухильно падає. У 2000 р. в країні народилося всього 0,9 млн дітей. Коефіцієнт народжуваності станом на 2007 р. становив 9,3, а у 2018 р. – лише 5,2. Це один із найнижчих у світі показників. Він пояснюється соціально-економічними умовами, коли жінка все частіше відмовляється стати матір'ю, чим не лише створюються невірні демографічні умови, а й вторинно посилюється психологічний стан «відсутності майбутнього».

При загальних негативних показниках народжуваності дітей зростають показники позашлюбної народжуваності серед молоді. Біль-

ше ніж 40% позашлюбних дітей народжується в молодих матерів. Багато хто з цих дітей поповнює контингенти дитбудинків при відмові батьків від їх виховання.

За даними перепису населення 2007 р., близько 30% жінок віком 18–44 років не бажають мати дітей, 41% має намір народити одну дитину, 3% – три і більше. Дані деяких досліджень засвідчують, що 18,2% опитаних подружніх пар узагалі не бажають мати дітей. На жаль, до сьогодні невідома кількість населення, яка проживає в Україні. Проте, як показують непоодинокі публікації, значна частина українського населення мігрувала до Казахстану, Польщі, Росії, Чехії та ін. країн. Не можна відкидати і втрати, що несе Україна у зв'язку з анексованою територією Криму, частковим відторгненням Донецької й Луганської областей, кількістю вбитих та поранених. За таких умов показники народжуваності дітей та наміри батьків щодо їх народження у майбутньому значно знижуватимуться.

Серед мотивів обмеження кількості дітей або відмови від дітонародження переважають такі: немає з ким залишити дитину вдома; необхідність дати гарне виховання вже наявним дітям і нестача коштів на додаткове утримання; обмежені житлові умови; проблеми з матеріальним забезпеченням сім'ї; нестабільна політична обстановка та ведення військових дій; перевантаження домашнім господарством, у результаті чого страждає професійна діяльність і особистісно-духовне зростання матері.

Підтвердженням небажання жінок мати дітей є значне поширення абортів. Тільки в державних установах охорони здоров'я у 2006 р. зареєстровано 0,7 млн абортів. Це вдвічі перевищує кількість пологів. При цьому за останні п'ять років кількість абортів у молодих жінок збільшилася вдвічі.

Це явище спричинює занепокоєння тим, що відмова багатьох сімей від народження дітей через несприятливі умови життя, породжені соціально-економічною кризою, може перерости в нові репродуктивні установки, що виражаються, зокрема, у різкому зниженні цінності дітей для батьків, що зрештою призведе до нового витка демодеструкції – до подальшого скорочення кількості населення і

трудових ресурсів, а також до госпіталізму і депривації дітей, з яких виростатиме «втрачене покоління».

У сільській місцевості, і особливо у великих містах, безупинно прогресує процес монадизації, тобто зведення сім'ї до природної основи «батьки – діти»; зникає, відповідно, кластерна сім'я, що є основою для розширеної репродукції.

Становище єдиної дитини в сім'ї приховує потенційну можливість для розвитку у неї егоїстично-власницьких установок, корисливих мотивів поведінки з усіма можливими наслідками, у тому числі й криміногенними. Така дитина, як правило, має меншу потребу і здатність до контакту з оточуючими, у неї недостатньо розвинутий альтруїзм. Вона позбавлена можливості набувати навички допомоги по догляду за молодшими братами і сестрами.

У результаті в неї менш розвинуте почуття соціальної відповідальності. Статистика розлучень свідчить, що сім'ї з однією дитиною частіше зазнають кризових ситуацій і розпадаються. Зниження народжуваності призводить до зменшення розуміння цінності дітей (порівняно з іншими цінностями), до зниження особистої батьківської відповідальності за їх виховання, до різкого зменшення можливостей «родинного захисту» дітей від труднощів і негараздів, до зниження рівня їх соціальної благополучності.

Важливим, у тому числі з кримінологічних позицій, є й такий аспект цієї проблеми: скорочення народжуваності і переважання серед населення нуклеарних сімей призводить до нагромадження в популяції негативних генетичних та інших біологічних дефектів, до скорочення людського генетичного фонду, тобто до погіршення природних якостей людини за рахунок зменшення біологічної варіативності нащадків, що утворюють наступне покоління з меншою кількістю продуктивних з біологічного погляду ознак.

Швидке зростання міського населення країни створює проблеми в соціалізації дітей і підлітків. Порушується традиційний вимір сімейних зв'язків, нормальний режим сімейного спілкування між подружжям, батьками та дітьми, міжгенераційна контактність у цілому. У місті батьки мають значно менше можливостей, ніж у селі, впливати на свою дитину особистим прикладом, привчати її з раннього віку

до праці в домашньому господарстві, у суспільному виробництві, формувати потреби до праці та творчості.

Відмітною рисою міського способу життя сім'ї, що має дітей, є її соціальна деперсоналізованість. Це не тільки знижує можливості зі здійснення соціального протегування, а й реально ускладнює процес нормальної соціалізації. Атомізованість соціальних зв'язків у виробничих колективах, у побуті призводить до несвоєчасного і неповного виявлення дефектних сімей, підлітків, що є схильними до протиправної поведінки, ускладнює застосування педагогічних і юридичних заходів, організацію оперативного контролю за їх поведінкою, надання необхідної соціальної підтримки.

Негативні соціальні процеси демографічного й економічного характеру, що супроводжують перетворення, проведені в країні, насамперед, істотно послабили батьківську сім'ю як соціальний інститут, яка раніше найбільше послідовно і надійно захищала життя та здоров'я дітей і підлітків, забезпечувала їх інтелектуальний і моральний розвиток.

Особливо істотно погіршилися умови сімейного виховання молоді і у зв'язку з інтенсивним процесом безпосереднього руйнування подружньої сім'ї, у результаті чого з кожним роком усе більша кількість дітей і підлітків виховується одним із батьків.

Динаміка неповних батьківських сімей, що зростає, на сьогодні найбільше визначається нестабільністю подружніх відносин, а також «узручненням» позашлюбної народжуваності. Ці явища мають негативні наслідки для значних контингентів дітей і підлітків. Так, наприклад, у 1999 р. кількість розлучень в Україні становила 666 тис. Це в 14 разів перевищує кількість розлучень, зареєстрованих у 1950 р. (49,4 тис.).

Соціально-юридичні негативи наведених даних ще не розкривають змістовної сторони тих процесів, які свідчили б безпосередньо про підвищену девіантофільність і криміногенність проблемної сім'ї.

Міркування кримінологів, соціологів, педагогів, психологів, представлені в деяких підручниках і посібниках з радянської кримінології 1960–1980-х рр., дають можливість зробити з цього приводу деякі узагальнення.

Як справедливо відзначає І.П. Васильківська [5, с. 7], «причини злочинної поведінки не пов'язані безпосередньо із загальновіковими чи біологічними властивостями підлітків. Вони криються, насамперед, у особистісних деформаціях неповнолітніх, відхиленнях у їх інтересах, потребах, орієнтаціях, ставленні до різних суспільних цінностей і тих соціальних функцій, які вони виконують, а також недоліках правової свідомості підлітків».

Суспільна ж небезпечність особистості злочинця формується найчастіше ще до моменту вчинення злочину, протягом тривалого часу. А в перші роки життя людини, коли процес становлення та розвитку особистості відбувається найбільш інтенсивно, на неї, перш за все, впливає мікросередовище, у тому числі сім'я. Відтак автор констатує, що сімейне виховання у випадку його дефектності може призвести до тяжких наслідків, виступити причиною конкретного злочину, скоєного конкретною молодого особою.

Провідну роль недоліків сімейного виховання в системі криміногенних факторів несприятливого формування особистості підтверджує і високий рівень зв'язку між неналежними умовами виховання в сім'ї та злочинами молоді, яка була виявлена нами під час вивчення кримінальних справ. Так, близько 96% злочинців, за даними деяких дослідників, зростали в сім'ях, де був наявним той чи інший недолік сімейного виховання, а то й навіть цілий їх комплекс. Для порівняння: у населених пунктах, де рівень злочинності молоді був дещо вищий за середній у країні, поширеність неповних сімей у правопорушників порівняно з контрольною групою, які не вчинили злочинів, була більше в 4–5 разів.

Це є непрямим підтвердженням того, що дефекти в структурі батьківської сім'ї у сучасних умовах мають явно негативне значення для формування особистості. В одних сім'ях діти не знають своїх батька або матері з моменту народження. В інших – втрачають кого-небудь з них у свідомому віці. У науковій літературі, залежно від причин відсутності у сім'ї одного з батьків, вказується на різні негативні чинники, що впливають на молодь. Однак у будь-якому своєму прояві, у будь-якій своїй формі неповнота сім'ї, безумовно, розширює, надає своєрідності криміногенному комплексу факторів, що детермінують їх злочинну поведінку.

Разом із недосконалою моральною позицією батьків, педагогічною слабкістю, зумовлених зниженим рівнем культури, освіти, що в певних межах притаманні також і повній батьківській сім'ї, тут, на відміну від останньої, більш активно або у великих масштабах у процес негативного формування молоді включаються матеріальні труднощі.

Вони зумовлюють ще більшу зайнятість батьків на виробництві (понаднормова робота, робота за сумісництвом тощо) і пов'язану з цим бездоглядність дітей. Здійснюючи вторинний аналіз публікацій, ми виявили, що навіть за наявності батька, що проживає поза родиною і сплачує аліменти на утримання дитини, матеріальне становище неповної сім'ї завжди є істотно гіршим, ніж сім'ї повної. Крім того, один із батьків з неповної сім'ї, щоб виправити це становище (а це, звісно, за наявності у нього свідомих батьківсько-альтруїстичних переконань щодо своєї дитини), щотижня працює в середньому на 6–8 годин більше, але й за цих умов матеріальні проблеми не усуваються.

Матеріальні проблеми молоді в неповних сім'ях частіше, ніж у повних, формують заздрість, жадібність, хитрість, егоїзм і, як наслідок, диспозиції щодо корисливих та насильницьких злочинів проти власності, особи та порядку управління. У молодих людей виникає почуття власної жалюгідності та нікчемності, підвищене почуття жалю до себе, що призводить до зневажливого чи навіть відкрито ворожого ставлення до оточуючих, прагнення зняти напруження у сфері дозвілля, у тому числі і в кримінальній корпорації.

Фінансові труднощі, звужене коло сімейного спілкування в неповній сім'ї негативно позначається на дітях. Вони мають різноманітні комунікативні проблеми та комплекси, у них частіше, особливо в хлопчиків, зустрічаються невротичні симптоми. Дослідження Ф.В. Корнієнка показують, наприклад, що більше ніж 50% молодих правопорушників виросли в неповній сім'ї, більше ніж 30% дітей, які мають психічні відхилення, зростали без батька.

Додаткові труднощі у вихованні в таких сім'ях зазвичай пов'язані не стільки із самою неповнотою, скільки з характером внутрішньосімейних взаємин, що складаються після народження дитини.

За оцінками багатьох вітчизняних і зарубіжних соціологів, психологів, кримінологів та інших фахівців, поширеними негативними наслідками руйнувань подружньої і батьківської сім'ї є зниження трудової активності та невротично-психотичні розлади. Діти стають предметом конфліктів між батьком і матір'ю, які розлучилися, і такі конфлікти можуть тривати роками. Дорослішання дитини відбувається тут в обстановці відкритої ворожості і непримиренності, тому процес цей нерідко відбувається у протиборстві між сильними і слабкими сторонами характеру підлітка.

Відсутність одного з батьків у таких сім'ях не тільки порушує весь комплекс емоційних взаємин, але дуже часто призводить дорослих до нових, очевидних для їх дітей, випадкових інтимних зв'язків. У кращому випадку це закінчується створенням нової сім'ї (8–10% випадків), де діти не мають налагодженого мікроклімату.

У молодих людей, у сім'ях яких були наявні такі випадкові інтимні зв'язки, схильність до кримінальних девіацій зустрічалася в десять разів частіше, ніж у решти. Багато в чому істотні розбіжності пояснювалися тим, що ці негативні для виховання обставини значно частіше виникали в сім'ях самотніх, незаміжніх жінок, ніж там, де батьки розлучені чи один з них помер.

Молоді правопорушники за цими показниками причин втрати одного з батьків завжди опинялися в гіршому становищі. Серед них у три рази більше, ніж у неправопорушників, фіксуються ті, хто втратив одного з батьків у результаті його смерті (включаючи самогубства, нещасні випадки, отруєння, смерть у п'яній бійці тощо) і в 2,5 рази більше народжені від випадкових статевих зв'язків.

З кримінологічних позицій, ці дані дають змогу здійснювати диференційований розгляд і оцінювання впливу різних конкретних форм неповноти сім'ї на виховання молоді. Вони свідчать, що вкрай важливо аналізувати не тільки статистичні зміни загальної кількості неповних сімей, а й зміни їх «якісних» характеристик.

Це дасть змогу при плануванні заходів для подальшого поліпшення умов життя і виховання дітей та підлітків орієнтувати їх не тільки на скорочення загальної кількості неповних батьківських сімей, а й на зміну «внутрішньовидового» співвідношення – на випереджальне

зменшення сімей найбільш криміногенних видів, заснованих на випадкових зв'язках, співжитті з аморальними особами тощо.

Найбільш істотною ознакою, що відрізняє останні роки (2008–2018 рр.) від попередніх, стало значне збільшення розмірів соціального сирітства, вияви якого набули якісно нових характеристик. Усе частіше дає про себе знати так зване «приховане» соціальне сирітство, що поширюється під впливом погіршення умов життя значної частини сімей, падіння їх моральних засад, наслідком чого, у свою чергу, стає зміна ставлення до дітей, аж до повного витіснення їх з родини.

Останнім часом намітилася і тенденція, коли багатодітні і малозабезпечені сім'ї прагнуть влаштувати дітей у дитячі будинки шляхом відмови від них через великі витрати на їхнє утримання.

Структура та система відносин у неповній сім'ї розбалансовує процес повноцінної соціалізації і сприяє кримінальній девіалізації за декількома напрямками: матеріально-соціальними, соціально-психологічними та особистісними.

У матеріально-соціальному вимірі молода людина отримує ряд стартових ускладнень, що створюють диспозиції споживацтва (утилітаризму), схильностей до надмірного прагнення до матеріальних благ при посиленні непродуктивної орієнтації у сфері трудових мотивацій.

Відчуваючи потяг до повного задоволення матеріальних потреб, які залишаються прижиттєво фрустрованими, у вже дорослої людини формуються криміногенні мотиви-сурогати, які скеровують її на злочинний шлях.

Причини соціально-психологічного плану стосуються самосприйняття дитини та підлітка як закомплексованого, слабкого і соціально неповноцінного. Молода людина, що не відчуває сім'ю як своєрідну фортецю в захисті від життєвих негараздів, легше втягується в різні криміногенні угруповання. Особистісні чинники пов'язані із закріпленням у структурі характеру певних рис десоціалізованості, що саме по собі вже створює зони соціально-нормативного ризику в проявах таких якостей, як правослухняність, лояльність, толерантність до прав інших людей тощо.

До мезорівня детермінант злочинності кримінально активної частини молоді слід відносити не лише сім'ю особи, але й її друзів,

оточення під час навчання, на роботі, об'єктивні обставини навчання та виконання роботи. Сьогодні часто робочі умови є криміногенними і девіантогруппними через чинники вищого рівня (макрорівня): корупція, практично суцільно нечесні практики ведення бізнесу від малого до великого. Особливо на рівні великого бізнесу, котрий сьогодні в Україні замість того, щоб бути провідником соціального поступу, виконує зворотню роль. Певна річ, що мезорівень не може не абсорбувати такий стан на макрорівні, і на своєму виявляє цю девіантогруппність та криміногенність. Наприклад, егоїстичність бізнесменів, на яких працюють молоді люди, виявляється в тому, що останні мусять обирати між безробіттям і порушенням закону, моралі, інших соціальних норм задля забезпечення високих прибутків свого «господаря». В Україні це поставлено на потік і вже сприймається як звичайна практика. Безсумнівно, такі умови апроксимуються і на мікрорівень, діючи на ньому відповідно до своїх гомеостатичних особливостей.

Питання мікросередовищних детермінант злочинності кримінально активної частини молоді, пов'язаних із особистістю молодого злочинця, детально розглядалося вище, а в контексті цього питання якісні характеристики особистості молодого злочинця розкривають параметри детермінації на мікрорівні. У кримінологічній літературі означене питання досліджувалося в контексті «мікросоціального середовища», яким вважається сім'я, близьке оточення: друзі, знайомі, співробітники. Втім оскільки наша класифікація детермінант передбачає мезорівень, то останній охоплює те, що називається «мікросоціальним середовищем» У нашому ж розумінні, «мікросередовище» включає особистий рівень.

Нарешті у кримінологічній літературі наявні протести проти ортодоксальних концепцій злочинності і злочинця, що ґрунтуються на різноманітних позиціях. Спільним для них є факт заперечення формально-юридичної і довільної доктрини, відповідно до якої, особи, засуджені згідно з кримінальним законом, є злочинцями. Такі доктрини збільшують труднощі у визначенні меж галузі кримінологічних досліджень [29].

Таким чином, частина вчених стверджує, що факт порушення кримінального кодексу є відносним (штучним) показником, а отже,

не відповідає вимогам науки, оскільки має «науковий» характер і «не виникає органічно».

Якщо вважати, що будь-які види антисоціальної поведінки суперечать інтересам суспільства, то постає цілком слушне запитання: чим є ці інтереси? Які з них важливі настільки, що посягання на них можна було б розглядати як злочинну поведінку?

Усі стандарти суспільної поведінки, відповідно до яких встановлюються соціальні норми, є результатом історичного розвитку суспільства та його інститутів, а отже, є відносними і мінливими. Тому взаємозв'язок суспільних інтересів і соціальних норм буде завжди конкретним, характерним лише для певного етапу суспільного розвитку.

Однак суспільство має не тільки закони, а й соціальні інститути, які стежать за їх виконанням, а при порушенні їх карають людину. Такими примусовими інститутами є суд і пенітенціарна система. Отже, саме ці інститути встановлюють винуватість людини перед суспільством та визначають характер покарання.

Від імені цих інститутів виступають люди, які виконують відповідні соціальні ролі: судді, прокурори, слідчі тощо. Співвідношення характеру злочину і характеру покарання є однією з найсерйозніших проблем, яку має вирішувати не тільки наука. Традиційно вважається, що злочинцями є люди, визнані такими судом. Таке поняття злочинця (а отже, і злочинної поведінки) більш близьке до соціологічного розуміння соціального контролю, що також здійснює санкції стосовно порушників соціальних нормативних практик.

Особистість злочинця як різновид поняття особистості містить, насамперед, загальні ознаки останньої. Як для психолога, так і для кримінолога ці загальні ознаки важливі, оскільки в структурі особистості злочинця вони набувають особливого змісту і значення, стають так чи інакше пов'язаними з антигромадською поведінкою людини.

Структуру особистості злочинця характеризують також ознаки, специфічні для подібної людини, що визначають і виражають її громадянську небезпеку, характер і рівень останньої.

Таким чином, характеристики особистості злочинця є структурою якостей, що у своїй сукупності визначають особу, яка вчиняє той чи інший злочин, різні сторони і прояви її суспільного існування і

життєвої практики. Ці показники безпосередньо чи опосередковано пов'язані з антигромадською поведінкою людини, зумовлюють чи полегшують вчинення злочину або дають можливість зрозуміти його причини. При цьому структура особистості злочинця відображає не тільки розмаїтість ознак, що її утворюють, їх роль в етіології злочинної поведінки, але водночас – і їх взаємозв'язок та взаємодію.

Для характеристики злочинця велике значення мають інтелектуальні, емоційні та вольові властивості. До інтелектуальних властивостей належать: рівень розумового розвитку, обсяг знань, широта або вузькість поглядів, зміст і розмаїття інтересів. Емоційні властивості особистості – це врівноваженість або рухливість нервових процесів (темперамент), динамічність почуттів, рівень емоційної збудливості, сила і темп реакції на різні подразники і ситуації, сталість та мінливість переживань тощо. Вольовими властивостями особистості вважаються: уміння регулювати свою поведінку, здатність приймати рішення і здійснювати їх, домагатися поставленої мети.

Показником морального розвитку особистості є спрямованість її поведінки, що позначається в цілому на способі життя людини (групи, суспільства). Взаємодія всіх зазначених сторін структури особистості досить чітко виявляється у всіх випадках злочинної поведінки. Різні співвідношення показників дають змогу стверджувати, що людина може стати злочинцем як під впливом несприятливих зовнішніх умов (соціального середовища), так і в результаті внутрішніх чинників, патологічних структур особистості, наприклад, через інтелектуальну недорозвинутість, психічну хворобу тощо.

Питання про роль набутого (соціального) і вродженого (біологічного) у злочинних установках людини має принципове науково-практичне значення. Для кримінолога-дослідника важлива констатація факту: у поведінці злочинця (у період формування злочинного наміру і вчинення злочину) найчастіше взаємодіють дві групи особистісних чинників: біопсихологічні і соціальні, оскільки установки злочинної поведінки є відображенням у свідомості людини насправді існуючих (або уявних) потреб. Як правило, ці потреби соціально зумовлені, засоби їх задоволення завжди обираються людиною відповідно до її життєвого досвіду, настанов, ціннісних орієнтацій.

У вітчизняній юридичній літературі питання класифікації особистості злочинців розглядається здебільшого у зв'язку із завданнями покарання і виконання покарань, тобто в кримінально-процесуальному і виправно-трудовому аспектах.

Особливий інтерес для кримінологів становить така соціально-психологічна класифікація злочинців за домінуючими установками (атитюдями) [17; 28; 32]:

- глобальний злочинний тип, для якого характерна «повна злочинна зарядженість». До нього зараховують бандитів, особливо небезпечних рецидивістів тощо;

- парціальний тип, тобто з «частковою злочинною зарядженістю». Це особи морально «роздвоєні», у яких поєднуються риси нормального типу особистості і типу особистості злочинця. Наприклад, люди, які систематично вчинюють розкрадання на виробництві;

- передкримінальний тип, характерний для осіб, яким властива велика емоційна збудливість, недостатнє самовладання тощо. У конфліктній ситуації вони здатні на злочин, хуліганство, убивство з ревнощів тощо. Отже, залежно від цілей і завдань дослідження класифікація злочинців може бути різною. Знати цю класифікацію необхідно для проведення досліджень такого соціального явища, як злочинність, та для здійснення порівняльного аналізу емпіричних даних кримінологів і психологів.

Проведення профілактичної роботи серед молодих людей із запобігання злочинів потребує врахування чинників психологічного профілю, який встановлюється на основі цілого ряду типологій. Типології являють собою інструментарій узручнення для роботи службовців слідчих та судових органів, а також різних контрольно-наглядових організацій, що працюють із неповнолітніми особами у сфері профілактики злочинів.

Типологічні прояви особи можуть визначати як генезис криміногенної поведінки, так і ймовірні засоби, способи та мотиви вчинення злочинів проти різних об'єктів. Тому проведення відповідної діагностики дасть змогу визначати інтенсивність коригувальних впливів на потенційних злочинців, а також обирати індивідуально диференційовані програми кримінологічної превенції різних типів злочинів.

У науковій літературі з кримінології тематика зв'язку типу злочину з різними пограничними станами, неврозами, психозами і девіаціями представлена незначною мірою.

Йдеться, зокрема, про те, що традиційні психофункціональні типології застосовувалися переважно в руслі теорії стигматизації (див. розділ 1), згідно з якою, будь-яка особа, що має психічні вади, є потенційним злочинцем, і справа полягає лише в тому, щоб спрогнозувати, який злочин вона вчинить.

Надалі ми будемо намагатись вести мову про те, що будь-яка кримінальна стигматизація (використання терміна «злочинець» щодо особи) була б невинуватою, якби не застосовувалася множина типологій, що дають змогу здійснювати мультипараметричний прогноз кримінальної поведінки. Застосування будь-якої однієї типології дає однобічно-тенденційні висновки і часто спонукає до виявлення несправедливої підозри, а отже, і юридично невваженої кримінальної стигматизації особи, яка з погляду кримінального закону не становить серйозної суспільної небезпеки.

Отже, пізнавальна та практико-кримінологічна проблема полягає в суперечності між наявною в літературі з кримінології множиною типологій і класифікацій злочинців та вузько обмеженими можливостями службовців правоохоронних органів щодо їх комплексного і мультипараметричного застосування в практиці запобігання злочинів, учинених особами віком від 14 до 35 років.

Спроба систематизації особистісних деформацій становить на сьогодні актуальне практичне завдання. Таке розмежування сприяє прогнозу розвитку і поведінки особистості, більш диференційованому підходу до сімейної і трудової реадптації і зрештою – профілактиці та превенції протиправної поведінки.

Немає сумнівів, що сьогодні значна кількість моральних цінностей – колективізм, обов'язок, честь, гідність, доброта і безкорисливість – залишаються за межами способу життя більшості молодих людей. Водночас набуває все більш негативного впливу на їхній духовний настрій прогресуюча політико-соціальна аномія. Аполітичність, тотальність впливу примітивної масової культури, послабленість моральних установок серед різних груп молоді теж є

складовою реальності незалежної України, що впливає на стан злочинності в їхньому середовищі.

Останніми роками дуже інтенсивно зростає в країні прошарок молодих людей, для яких мета життя зводиться до досягнення матеріального благополуччя за будь-яку ціну, до наживи будь-якими способами. Праця втратила для них суспільну цінність і значущість, набула прагматичного характеру – більше одержувати благ, привілеїв і менше працювати. Цинічна позиція частини таким чином орієнтованої молоді набуває все більш відкритих і войовничих форм, отруюючи свідомість оточуючих, породжуючи нову хвилю споживацьких нахилів, що штовхає їх часто до вчинення корисливих та інших злочинів.

Негативний приклад населенню України, що сприяє проявам егоїзму, індивідуалізму, серед різних соціальних і вікових груп громадян, подає українська політична еліта. Такі приклади отруюють суспільну атмосферу і призводять до формування втраченого молодого покоління.

У сучасному світі культури впливовий психологічний контекст належить девіантним ціннісним орієнтаціям, які супроводжують кримінальну девіалізацію. Як відзначалося вище, вважаємо за потрібне ввести в науковий обіг кримінологічних досліджень поняття кримінальної девіалізації. Доцільність цього породжена наявністю в суспільному житті різних проміжних форм дій і вчинків кримінальної спрямованості, які, проте, не можуть бути віднесені до категорії злочинів або правопорушень. Девіація виникає там, де ми маємо справу з готовими і завершеними діями або вчинками; девіалізація ж існує і відтворюється за рахунок появи різних субкультурних вкраплень у вигляді норм, цінностей та установок кримінальної субкультури в повсякденний спосіб життя.

Їх статус у масовій свідомості громадян нинішніх незалежних республік колишньої радянської імперії залишається досить вагомим, незважаючи на антигуманну спрямованість і соціальну небезпечність. Чим же пояснюється наявність сприятливого середовища для тотальної експансії злочинної субкультури в молодіжному середовищі? У чому полягає її природа?

Як було з'ясовано вище, молодіжна злочинність зростає у суспільстві у міру посилення аномії, тобто нормативно-ціннісного ва-

кууму, який в умовах дефіциту сенсу починає заповнюватись псевдо-сенсом, який підсилює соціальну ентропію. Є підстави стверджувати, що злочинність кримінально активної частини молоді поширюється і посилюється за рахунок «аккультураційного розриву» (Р. Мертон), суперечності між цілями офіційної культури, яка проklamує стратегію прогресивної самоактуалізації молодих людей, та тими засобами, які пропонуються для її досягнення.

Отже, через політичні й економічні зсуви відбувається зрушення на рівні культурно-ціннісних орієнтацій молоді, вкорінення типу свідомості та поведінки, у якій порушення кримінально-правових норм стає нормативним явищем.

Суспільство споживання культивує агресивну матеріалістичну філософію легкого і необтяжливого ціледосягнення, яке звільняє людину від соціальної відповідальності та засвоєння позитивного досвіду. В аномічному суспільстві злочинність набуває значення форми престижної особистісної та групової реалізації, а тому особливо приваблює молоде покоління. Не випадково відомі фахівці в галузі кримінології та юридичної психології вважають, що злочинна субкультура утворює своєрідну соціалізаційну нішу для осіб із різних соціальних верств, яких з тих чи інших причин не задовольняє легітимна життєдіяльність і які сповідують таку собі позицію презирства до слабкої «маленької людини», що живе за нормами кримінального закону [6; 11; 26; 35]. Під цією «маленькою людиною» розуміється той, хто намагається вести законослухняний спосіб життя, який таврується носіями злочинної субкультури як негідний для «вільної особистості», що задовольняє усі свої примхи через скоєння злочину.

Беззаперечно, що через вищезазначене тема субкультури особистості злочинця набуває особливої актуальності і значущості для сучасної кримінології.

Формуванню субкультури взагалі і злочинної субкультури зокрема сприяє ряд чинників. Культурні і психічні відхилення. Один індивід може мати відхилення в соціальній поведінці, інший – в особистісній організації, третій – і в соціальній сфері, і в особистісній організації. Фахівців-кримінологів цікавлять, насамперед, культурні відхилення, тобто відхилення даної соціальної спільноти від норм офіційної пра-

вової культури та психічні відхилення від соціально-юридичних норм в особистісній організації: психози, неврози, параноїдальні стани тощо. Якщо два ці типи відхилень сполучаються, то відхилення від культурних норм вчиняється особистістю психічно-ненормальною.

Люди часто намагаються пов'язувати культурні відхилення з психічними. Наприклад, радикальна політична поведінка визначається як вихід для емоційної ворожості, тобто як психічне відхилення; проституція – як наслідок емоційних прикрощів дитинства, коли дитина мала недостатньо можливостей для інтеграції особистості, свого власного «Я».

Сексуальні відхилення, алкоголізм, наркоманія, пристрасть до азартних ігор і багато інших відхилень у соціальній поведінці також пов'язуються з особистісною дезорганізацією, інакше кажучи, – з психічними відхиленнями.

Природно, що особистісна дезорганізація молодого людини – далеко не єдина причина її передкримінальної або ж злочинної поведінки. Звичайно, психічно ненормальні молоді особистості часто можуть у цілому дотримуватись усіх правил та норм, прийнятих у суспільстві, і навпаки, молоді люди, які є цілком нормальними з психічного погляду, можуть припускатись дуже серйозних відхилень. Питання про те, чому це відбувається, цікавить як кримінологів, так і соціологів і психологів.

Індивідуальні і групові відхилення. Звичайний хлопчик із стабільної сім'ї, який перебуває в оточенні порядних людей, може заперечити прийняті в його середовищі норми і виявити явні ознаки девіантної, деліктної або злочинної поведінки (стати девіантом, делінквентом або злочинцем). У цьому випадку ми стикаємося з індивідуальним відхиленням від норм у межах однієї субкультури.

Така особистість зазвичай розглядається як індивідуальний девіант. Водночас у кожному суспільстві є багато субкультур, що є девіантофільними, норми яких засуджуються загальноприйнятою, домінуючою мораллю суспільства. Наприклад, підлітки з важких сімей проводять велику частину свого часу в підвалах. «Підвальне життя» здається їм нормальним, у них існує свій «підвальний» моральний кодекс, свої закони і культурні комплекси. Те ж саме можна ствер-

дживати стосовно підлітків, які ведуть бродяжницький спосіб життя, виявляючи захоплення від перебування в різних незнайомих місцях (дромомани).

У цьому випадку наявне не індивідуальне, а групове відхилення від норм домінуючої культури, оскільки підлітки живуть відповідно до норм власної субкультури. Субкультура в цьому випадку містить зразки поведінки, привнесені індивідуальними девіантами. У розглянутому прикладі кожний підліток, який повертається до загальноприйнятого в суспільстві способу життя, буде індивідуальним девіантом із погляду даної, «підвальної» або ж дромофільної субкультури, і вона може вживати щодо нього свої заходи соціального контролю і відповідні санкції.

Відомо, що прискорення темпів соціального розвитку призводить до поглиблення розриву між поколіннями, що в умовах нестабільності та різких соціальних змін робить «батьків і дітей» не просто представниками різних культур, але й різних світів. Спроби реалізації «батьківської позиції» у цих умовах ускладнені, а то й натикаються на прямий опір дітей.

Іншим прикладом групового соціального відхилення можна вважати групу бюрократів, які за паперами вже не бачать реального оточення і живуть в ілюзорному світі параграфів, циркулярів і розпоряджень, створюючи злочини через зловживання правовими нормами. Тут також створюється субкультура, потрапляючи до якої кожен працівник має підкорятися як чинним бюрократичним культурним нормам, так і нормам девіатнофільної субкультури.

Отже, можна розрізнити два ідеальні типи відхилень:

1) індивідуальні відхилення, коли окремий індивід відхиляється від норм своєї субкультури;

2) групові відхилення, розглянуті як конформна поведінка члена девіантної групи стосовно її субкультури. У реальному житті девіантні особистості навряд чи можна поділити на два зазначені типи.

Найчастіше ці два типи відхилень перетинаються.

Первинне і вторинне відхилення. Допмагає побачити процес становлення особистості закінченого девіанта.

Під первинним відхиленням мається на увазі поведінка особи-

стості, що відхиляється, яка в цілому відповідає культурним нормам, прийнятим у суспільстві.

У цьому випадку припущені молодою людиною відхилення настільки незначні і терпимі, що вона соціально не кваліфікується як девіантна і не вважає себе такою. Для неї і для оточуючих відхилення виглядає просто маленькими пустощами, ексцентричністю або принаймні помилкою. Кожен член суспільства припускається за все своє життя безліч дрібних порушень, і в більшості випадків оточуючі не вважають таких людей девіантами.

Молоді девіанти залишаються первинними доти, доки їх дії вкладаються в рамки соціально прийнятих ролей.

Вторинним відхиленням називають відхилення від існуючих у групі норм, що соціально визначається як девіантне. Особистість при цьому ідентифікується як девіант. Іноді у випадку вчинення навіть одиначної дії, що відхиляється (згвалтування, гомосексуалізм, вживання наркотиків тощо), або помилкового чи безпідставного обвинувачення до індивіда «приклеюється» тавро девіанта.

Це питання навішування «ярлика» (кримінальної стигматизації) може стати поворотним пунктом на життєвому шляху молодої людини. Дійсно, якщо вона і припустилася первинного відхилення від загальноприйнятих норм, продовжує жити колишнім життям, займає те ж саме місце в системі статусів і ролей, як і раніше, взаємодіє із членами групи, але варто тільки на неї навісити «ярлик» девіанта – як одразу ж з'являється тенденція до переривання багатьох соціальних зв'язків із групою і навіть до ізоляції від неї.

Такі асоціації починають використовувати факт індивідуального відхилення, відокремлюючи даного індивіда від суспільства і прищеплюючи йому моральні норми своєї субкультури. Таким чином, вторинне відхилення може змінити все життя молодої людини.

Створюються сприятливі умови для повторення акта поведінки, що відхиляється. Після повторення провини ізоляція дедалі більше посилюється, починають вживатися більш жорсткі заходи соціального контролю, і молода людина може перейти в стан, який характеризується постійною поведінкою, що відхиляється.

Розглянемо відхилення, що культурно схвалюються. Поведінка, що відхиляється, завжди оцінюється з погляду культури, прийнятої в даному суспільстві. Ця оцінка полягає в тому, що одні відхилення засуджуються, а інші схвалюються.

Наприклад, мандрівний чернець в одному суспільстві може вважатися святим, а в іншому – нікчемним ледарем. У нашому суспільстві люди, які потрапляють під визначення генія, героя, лідера, обранця народу, – це відхилення, що культурно схвалюються. Такі відхилення пов'язані з поняттям звеличування, тобто піднесення над іншими, що й становить основу відхилень. Адже геній, не здобуваючи визнання в суспільстві, може перетворитись на злочинця; з іншого ж боку, вчорашній злочинець може бути корисним соціальній системі або сублімувати власний злочинний потенціал у соціально-легітимну активність. Кожен із нас має свої уявлення про поняття звеличування.

Те ж можна сказати і про групові уявлення. Крім того, ранжування видатних людей згодом змінюється. Наприклад, коли постає потреба в захисті суспільства, на перше місце за значущістю виходять геніальні полководці, в інші часи – найвизначнішими можуть стати політичні діячі, діячі культури, вчені. У зв'язку з цим виділяються необхідні якості і способи поведінки, що можуть призвести до виокремлення характерологічної структури молодого злочинця.

Крім того, існує таке поняття, як надінтелектуальність. Підвищена інтелектуальність може розглядатися як девіантофільна криміногенна властивість, яка призводить до соціально схвалюваних відхилень лише при досягненні обмеженої кількості соціальних статусів. Інтелектуальна посередність неможлива при виконанні ролей видатного вченого або культурного діяча, тоді як надінтелектуальність менше необхідна для актора, спортсмена або політичного лідера. У цих ролях значно важливіші специфічний талант, фізична сила, сильний характер. Надінтелектуальність може бути навіть перешкодою при виконанні деяких ролей, оскільки ізолює особистість від інших членів групи. Іншими словами, звеличування на основі інтелектуальності можливе тільки в окремих, точно обмежених сферах людської діяльності. Чинник надінтелектуальності не занадто популярний у народі, який набагато більше цінує твердий характер або магнетичну,

вольову особистість. Останнє сприяє відтворенню характерологічних рис злочинної верхівки.

Особливі схильності дають змогу виявляти злочинні якості на дуже вузьких, специфічних ділянках діяльності. Звеличування спортсмена, актора, балерини, художника більше залежить від особливих схильностей людини, ніж від її загальної інтелектуальності.

Окремі інтелектуальні здібності часто бувають необхідні для реалізації злочинних схильностей, але зазвичай знаменитості стають на злочинний шлях через надмірне завищення власних домагань. Усе тут вирішує здатність зробити роботу краще за інших на дуже вузькій ділянці діяльності, де виявляється вкрай специфічний талант; все залежить від того, наскільки суспільство визнає чи не визнає ці домагання молодій людині.

Слід також звернутися до поняття надмотивації. Ми часто і багато говоримо про високу мотивацію, але знаємо про неї надзвичайно мало. Безумовно, її наявність в молодій людині є чинником, що сприяє її піднесенню над іншими людьми; незрозуміло тільки, чому певна частина молодих людей стає високомотивованою в плані злочинних диспозицій. Очевидно, що одна з причин, які викликають надмотивацію, полягає в груповому впливі.

Наприклад, сімейна традиція може стати основою високої мотивації для піднесення молодій людині в тій галузі, у якій відбувається діяльність її батьків. Дуже цікавою є гіпотеза деяких вчених, які пов'язують появу великої кількості надмотивованих індивідів із природними явищами, наприклад, із сонячною активністю. Вплив зовнішніх умов у сполученні з груповим впливом сприяє появі великої кількості індивідів, які мають надмотивацію в різних галузях діяльності.

Значна частина кримінологів вважає, що злочинна мотивація часто слугує компенсацією за прикрощі або переживання, яких зазнавала молода людина в дитинстві або юності від однолітків. Відомо, наприклад, що войовничість часто з'являється в молодих людей внаслідок надмірної суворості батьків. Почуття ненадійності, замкненості, обурення або ворожості можуть знайти вихід в інтенсивних діях, спрямованих на злочинні досягнення. Таке пояснення важко підтвер-

дити емпірично, але воно займає важливе місце в дослідженні злочинної надмотивації молоді.

Важливими є також особистісні якості. Проведено багато досліджень у галузі психології, присвячених особистісним рисам і властивостям характеру, що допомагають досягти піднесення особистості. Виявилось, що ці риси щонайтісніше пов'язані з певними видами діяльності.

Сміливість і відвага відкривають солдату шлях до успіху, слави, піднесення, але вони разом з цим створюють «зоряну хворобу», яка унеможливорює культурно-прийнятні досягнення та результати і може породжувати тенденцію до деструктивності, жадоби руйнування. Товарииськість, уміння заводити знайомства, твердість характеру у важких ситуаціях потрібні політику і підприємцю, але майже ніяк не позначаються на ймовірності «повернення» їх проти суспільства.

Громадська думка виробила безліч популярних стереотипів індивідуальних якостей, що сприяють піднесенню індивіда в різних галузях діяльності. Відповідно до таких популярних стереотипів, вчений має бути відлюдькуватим, дещо божевільним, начитаним і оригінальним; артист – фантазером, завжди розкутим, дуже темпераментним тощо. Здебільшого ці стереотипи є свідомо неправильними і створюються для самовиправдання або реклами професії і виду діяльності, але в деяких з них є частка істини, відзначена багатьма поколіннями людей в процесі спілкування.

Розглянемо також відхилення, що культурно засуджуються. Більшість суспільств підтримує і винагороджує соціальні відхилення, що виявляються у формі екстраординарних досягнень і активності, спрямованої на розвиток загальноприйнятих цінностей культури. Ці суспільства не суворо ставляться до індивідуальних невдач у досягненні схвалюваних ними відхилень. Що ж стосується порушення моральних норм і законів, то воно в суспільстві завжди суворо засуджувалося і каралося.

При розгляді цього питання необхідно, насамперед, виділити ту частину культурно-засуджуваних відхилень, які не розглядаються в курсі кримінології та кримінального права. Той, хто має фізичні або психічні вади, може бути цілком нездатний до звичайних для нор-

мальних членів суспільства досягнень або нормативно-прийнятної поведінки.

«Психічна вада» означає, що в цієї молодій людині спостерігаються обмежені здібності до навчання в результаті важкої спадковості або ушкодження розуму. Діагностування цих вад лежить поза галуззю кримінології. Психічні вади можуть бути вродженими і соціально набутими внаслідок важкого захворювання або внутрішньоособистісного конфлікту (наприклад, постійного страху, рольової невідповідності тощо).

Цей випадок характеризується слабким сприйняттям існуючих норм, слабким рівнем опанування цих норм і слабким захистом від внутрішніх несвідомих потягів. Складність вивчення цього питання полягає в тому, що психічна вада може виявитися в молодій людині тільки в одній сфері життєдіяльності, а в іншій вона може досить вдало дотримуватись загальноприйнятих норм поведінки і навіть над адаптуватись. Очевидно, що психічні вади лежать в основі обмеженої частини культурно-засуджуваних девіантних, делінквентних та злочинних відхилень молодих людей.

З метою уточнення поняття «кримінальна субкультура» необхідно розкрити і розмежувати подібні поняття і визначення, що дадуть змогу більш точно визначити зазначений феномен і намітити основні шляхи й напрями подолання його розвитку і поширення.

Вперше поняття «субкультура» було пов'язане з молоддю. Як науковий термін воно з'явилося за кордоном у 30-ті рр. ХХ ст., а на сторінках вітчизняної літератури – у 60-ті рр. у зв'язку з розглядом і критичним аналізом молодіжних рухів на Заході (хіппі, бітники, представники оккультизму, містицизму та ін.). У більшості визначень розуміння субкультури базується на її відмінності від домінантної північної культури.

В основу виділення субкультури із загальної культури, крім суб'єкта культури, покладено конфлікт норм, цінностей та ідеології. Цей же конфлікт стає причиною того, що окремі люди обирають для себе ту чи іншу субкультуру. Але, ставши членом субкультури, людина не замикається в її просторі: вона має взаємодіяти із загальною культурою [25].

У суспільстві існує безліч мікрогруп, що мають відмінні від загальнокультурних цінності і традиції. Система норм і цінностей, яка притаманна тільки певній частині населення і відрізняє мікрогрупу від соціального суспільства, виділяє її у відокремлене мікросередовище з властивою тільки йому субкультурою. Так, у суспільстві існує ряд шановних субкультур (наприклад, субкультура лікарів, військових та ін.).

Характерною рисою самосвідомості представників субкультури є принцип неналежності до домінантної, офіційної культури, що веде, у їхньому розумінні, до незалежності від суспільства. Водночас будь-яка субкультура неможлива без існування офіційного суспільства, оскільки вони є взаємодоповнюваними і взаємозалежними, становлячи єдине ціле.

Термін «субкультура» позначає систему ціннісних орієнтацій індивіда або групи, що не відповідають загальноприйнятим ціннісним орієнтаціям, в результаті чого загальносоціальні норми ними порушуються. Соціальні відхилення при цьому можуть набувати різних форм – як злочинних, так і незлочинних.

Злочинці з молодіжного середовища, пустельники, аскети, закоренілі грішники, святі, генії, художники-новатори, вбивці – усе це люди, які відхиляються від загальноприйнятих норм, або, як їх ще називають, девіанти, які, однак, не завжди належать до носіїв злочинної субкультури.

У простих «суспільствах» із невеликою кількістю членів і нескладною структурою норм субкультуру легко визначити і контролювати. У суспільствах зі складною структурою часто суперечливих соціальних норм проблема відхилень від загальноприйнятої поведінки виростає до дуже значних розмірів. Труднощі визначення існування якогось соціального відхилення можна проілюструвати на такому прикладі: якщо більшість молодих людей в тій чи іншій соціальній підгрупі схиляється до злочинної поведінки, а дехто з дорослих у цій групі часто порушує закон, то в кого ми повинні фіксувати поведінку, що відхиляється, – у злочинців чи незлочинців? У зв'язку з багатьма труднощами, що виникають при аналізі цієї проблеми, слід розглянути детальніше поняття субкультури як такої на прикладі злочинної субкультури.

«Кримінальна субкультура, – відзначає російський дослідник В.Ф. Пирожков, – це сукупність духовних та матеріальних цінностей, які впорядковують і регламентують життя та злочинну діяльність кримінальних спільнот, що сприяє їх живучості, згуртованості, кримінальній активності та мобільності, взаємозалежності поколінь правопорушників» [31]. У ній чітко простежуються різко виражена ворожість щодо загальноприйнятих норм, внутрішній зв'язок з кримінальними традиціями, прихованість від непосвячених, наявність жорстко регламентованих атрибутів.

Кримінальна субкультура, являючи собою цілісну культуру злочинного світу, зі зростанням злочинності все більше диференціюється на ряд підсистем: злочинна, тюремна, повійська, шахрайська, тіньова та ін.

Злочинній субкультурі притаманні такі ознаки: жорстка групова стратифікація з поділом людей на своїх та чужих, а своїх – на касти; наявність різноманітних привілеїв для еліти та різноманітних табу; поширеність ритуалів «прописування» новачків; ухилення від соціально-легітимної діяльності; поширеність азартних ігор, індивідуального та групового вживання наркотичних та токсичних речовин; поширеність прізвиськ як засобів стигматизації; поширеність татуювань як знакової системи спілкування, впізнання «своїх» та стигматизації; поширеність кримінального жаргону та інших способів спілкування, прийнятих у кримінальному середовищі.

Кримінальна субкультура в сучасному кримінальному світі є неоднорідною. Так, наприклад, В. Анісімков поділяв кримінальну субкультуру на такі підвиди: загальна субкультура; субкультура співтовариств авторитетів кримінального середовища («зłodіїв у законі» та інших); субкультура вуличних неформальних угруповань неповнолітніх і осіб молодіжного віку; субкультура організованих кримінальних утворень, які діють у сфері наркобізнесу; субкультура, що склалася на основі етнічних та історичних зв'язків (наприклад, субкультура кавказьких мафіозних угруповань).

Ця класифікація розширена рядом інших авторів. За їхніми спостереженнями, особливими корпоративними ціннісними орієнтаціями володіють і такі антигромадські групи та неформальні об'єднання індивідів з девіантною поведінкою:

- групи повій і осіб, що отримують прибуток від їхньої діяльності;
- особи, що поєднуються на основі сексуальних орієнтацій;
- організовані угруповання зі здійснення контрабандних операцій і тісно пов'язані з ними кримінальні формування, що спеціалізуються на незаконному обігові зброї, вибухових речовин і боєприпасів;
- групи правопорушників, що займаються азартними іграми у вигляді промислу;
- кримінальні групи зі здійснення масового бракон'єрства;
- угруповання військовослужбовців строкової служби, які підтримують і поширюють в армійському середовищі правила, що забезпечують підпорядкованість молодих військовослужбовців старшим (кримінальна субкультура позастатутних взаємин).

На нашу думку, у кримінальній субкультурі варто виділити такі основні різновиди:

1. Загальна кримінальна субкультура, яка містить у собі базові перекручені ціннісні орієнтації правопорушників, вироблені в ході багаторічної злочинної діяльності, на основі яких ґрунтуються всі інші різновиди кримінальної субкультури. Це відмова від співробітництва з правоохоронними органами, недонесення на «своїх», злочинські закони тощо.

2. Тюремна кримінальна субкультура, що панує в місцях позбавлення волі – сфера найглибшої архаїки, очищений від будь-яких цивілізаційних нашарувань кістяк архаїчної культури [1] закритих виправних установ. С.Б. Алімов визначив тюремну субкультуру як сукупність норм, правил, заборон, традицій, обов'язкових як для всіх засуджених, ув'язнених та ін., так і між групами засуджених, ув'язнених; він визначає механізми розв'язання виникаючих конфліктів як між окремими особами, так і між групами.

3. Адаптивна кримінальна субкультура панує серед осіб, які раніше відбули покарання у вигляді позбавлення волі і звільнилися з цих місць, але продовжують і на волі дотримуватись тюремних і злочинських традицій та звичаїв.

4. Місцева кримінальна субкультура, що є домінантною в мікрогрупах за місцем проживання. Більшою мірою цей різновид є поширеним серед неповнолітніх і молоді.

5. Етнічна кримінальна субкультура, властива злочинним співтовариствам, утвореним за національною ознакою. У цьому різновиді кримінальної субкультури носії керуються у своїх взаєминах національними традиціями і звичаями, а вже потім – кримінальними, або відбувається інтерпретація традицій і звичаїв кримінальної субкультури з урахуванням національних традицій.

6. Кримінальна субкультура організованої злочинності. Наявність особливої кримінальної субкультури є основною ознакою організованої злочинності. Специфіка цієї субкультури полягає в тому, що за допомогою неї лідери здійснюють контроль за поведінкою членів організованих злочинних груп, організацій і співтовариств, здійснюють каральний вплив на них за певні провини у вигляді санкцій.

7. Субкультура злочинних співтовариств, сформованих на релігійному, культовому ґрунті (вакхабізм, сатанізм). Особливість цієї субкультури полягає в тому, що її носії відкрито не визнають свої дії протиправними, виправдуючи їх служінням культу. Як показують дослідження і спостереження, лідери цих співтовариств найчастіше були раніше судимі.

Таким чином, кримінальна субкультура є явищем, що виступає складовою асоціальної субкультури, різновидом контркультури, спрямованість якої сформована на основі норм, що склалися в кримінально-правовій сфері поза офіційним врегулюванням і що передбачає особливий спосіб життя, відносин, поведінки, які пов'язані з порушенням кримінально-правових та інших загальноновизнаних соціальних норм.

Кримінальна субкультура молоді (як і культура взагалі) складається з таких елементів:

А. Ідеологія. Як відомо, злочинців відрізняють від законслухняних громадян, насамперед, ціннісні орієнтації, інтереси, погляди, установки [15, с. 15]. Таким чином, кримінальна ідеологія стосовно субкультури молоді – це система понять і уявлень, що склалася в груповій свідомості молодих злочинців, та їх «філософія», що виправдовує і заохочує злочинний спосіб життя та вчинення злочинів, усуває психологічні і моральні бар'єри, які людині треба перебороти, щоб скоїти злочин.

Б. Комунікативні атрибути (клички, татуювання, жаргон).

Через клички багато в чому визначаються особливості взаємин у середовищі молодих правопорушників. За даними деяких емпіричних досліджень, близько 50% опитаних молодих людей називали один одного на клички, причому тільки 3% з них були раніше засуджені. Хотілося б відзначити, що наявність клички не вказує на обов'язкове прилучення молодої людини до кримінальної субкультури, у 21,37% обстежених кличка з'явилася в дитинстві [17].

Здебільшого в носіїв кримінальної субкультури в кличках відображено скорочені прізвиська й імена, фізичні та психічні недоліки, особистісні особливості й риси характеру. Однак у кличках можуть відображатися також статус у злочинній групі, соціально-регіональне походження, тобто вони виступають засобом деперсоналізації особистості. Клички виконують у кримінальному світі кілька взаємозалежних функцій: замінюють прізвисьце (функція позначення); є засобом стигми (від грец. stigma – клеймо); закріплюють статус особистості в груповій ієрархії; слугують вербальним засобом деперсоналізації (шляхом наділення людини неблагозвучними й образливими кличками); слугують вербальним засобом персоналізації особистості (шляхом наділення «верхів» милозвучними «почесними» кличками).

Кличка є короткою, але дуже влучною характеристикою, яка залишається за злочинцем навіть у тому випадку, якщо він змінив прізвисьце і перейшов на нелегальне становище. Як показали наші дослідження, у 61,8% молодих осіб віком 14–29 років, що вчинили злочини, були клички.

Б.2. Татуювання. Татуювання виконує інформаційно-сигналізуючу роль, виступаючи ніби «посвідченням особи» і має значне поширення в середовищі правопорушників.

Виконуючи роль засобу спілкування, татуювання, так само, як і клички, визначають способи взаємин у середовищі правопорушників, стратегію їх поведінки одне з одним. Особи, що стоять на вищих щаблях групової ієрархії злочинного світу, мають милозвучні клички («кликухи») і відповідні татуювання, а «низи» – менш милозвучні, частіше образливі клички і татуювання-мітки.

Татування, особливо множинні, часто є одним з чітких зовнішніх ознак кримінально деформованої особистості [34]. За даними окремих досліджень, 46,82% молодих респондентів у віці від 14 до 29 років мали татування.

Б.3. Жаргон, аргі (кримінальна мова). Мова є основою будь-якої культури, у тому числі й кримінальної. Її можна визначити як систему комунікації, здійснювану за допомогою звуків і символів, значення яких є умовними, але вони мають певну структуру. Вона дає змогу людині орієнтуватися в навколишньому світі.

Мова кримінального співтовариства – жаргон – є однією з яскравих характеристик цієї мови. Корені жаргону сягають глибоко в історію, до мови мандрівних торговців-офенів.

Для бесіди між собою під час здійснення «шахрайських операцій» офени придумали свою офенську мову. На основі цієї мови злочинцями була вироблена своя вигадана малослівна байкова мова столичних злодіїв, мазуриків і кишенькових злодіїв.

У цій мові значна частина слів була вигаданою, частина – запозиченою з офенського, частина – переінакшеною з інших мов (наприклад, «ходити по музиці» – говорити байковою мовою, «ступканці», «веснухи» – годинник тощо). Жаргон є поліфункціональним явищем. Його небезпечність полягає в тому, що він є носієм і акумулятором асоціальної субкультури і поруч з комунікативною функцією виконує також сигнальну (впізнання «своїх») і функцію самоствердження особистості в групі. Жаргон часто виступає своєрідною заявкою на належність до злочинного світу, що є особливо характерним для молоді.

Сленг злочинців використовується і в конспіративних цілях: задля позначення злочинних задумів, організації здійснення злочинів і попередження про небезпеку. Найчастіше класифікація кримінального жаргону містить у собі: загальнокримінальний жаргон, яким користуються як професійні злочинці, так і звичайні; спеціальні професійні злодійські жаргони, якими послуговуються певні «професії» злочинців: шулери, наркомани, кишенькові злодії, шахраї та ін.; тюремний жаргон, який вживається спільнотою злочинців, але в основному в місцях позбавлення волі й тримання під вартою.

Особливість відносин, властивий кримінальній субкультурі, ґрунтується на нормах поведінки і цінностях кримінального світу.

Б.4. Норми поведінки. Цей елемент субкультури регулює поведінку людей відповідно до цінностей визначеної культури. Екстернальна субкультура злочинців акумулює в собі специфічні норми і символику. Якщо основна культура – це ті норми і цінності, що становлять основу впорядкованості життя суспільства, то екстернальну формують особливі умови й обставини. Наприклад, «поведінка ув'язнених у в'язниці є, насамперед, продуктом специфічних тюремних умов».

Структура міжособистісних відносин засуджених (ув'язнених) врегульована складною системою неформальних норм – «еталонів поведінки», які мають вигляд припису, який диктує, що члени групи мають робити, яка поведінка від них очікується за даних обставин.

Основні функції неформальних норм є такими: вони є засобами нагромадження, збереження і передачі соціального досвіду життя в злочинному середовищі; забезпечують стабільність і збалансованість форм спілкування в умовах ув'язнення; є каналами і засобами реалізації у взаєминах владних повноважень. Перетворившись на фактори внутрішнього світу, вони стають потужними регуляторами механізмів поведінки молоді. І нарешті ці норми формують, оцінюють і відтворюють характерні для умов місць позбавлення волі типи спілкування, манери поведінки, зокрема, носіння одягу, засвоєння й використання тюремного жаргону, нанесення татуювань тощо.

Неформальні норми, як звичайні реакції на стандартні ситуації, що в цій групі досить загальноприйняті, є неодмінним атрибутом «іншого життя» молоді в місцях позбавлення волі. Як і структура міжособистісних відносин, вони формуються в процесі спілкування молодих людей, примусово ізольованих від суспільства за вчинені ними злочини.

Неформальні норми значною мірою впливають на поведінку засуджених, у тому числі й протиправну. Вони є важливим чинником протидії позитивним змінам у молодій особистості, оскільки формують у молоді погляди, уявлення, ціннісні орієнтації яких суперечать прийнятним у суспільстві нормам і цінностям.

Крім того, самі засуджені під впливом цих норм, а також за підтримки середовища, що склалося в закритій установі, найчастіше

чинять сильний опір цілеспрямованому впливу на них вихователів і використовуваних при цьому засобів, суб'єктивно не бажаючи здійснювати «переоцінку цінностей». До того ж, після 5–7 років перебування в переповнених пенітенціарних установах України у значній кількості молодих людей починаються незворотні зміни у психіці.

Життєвість таких норм ототожнюється, насамперед, специфікою й особливостями життя в місцях позбавлення волі (висока концентрація злочинних елементів, обмеженість багатьох потреб, ізоляція осіб від зовнішнього середовища, наявність і консерватизм «тюремних» традицій тощо), а також значною мірою тим, що засуджені є не тільки суб'єктами, до яких звернені вимоги неформальних норм, але й тими, хто створює зазначені норми і застосовує санкції за їхнє порушення.

Б.5. Цінності. Цінності є загальноприйнятими переконаннями щодо цілей, до яких людина має прагнути. Вони становлять основу поведінкових принципів. Під цінностями розуміються матеріальні та ідеальні об'єкти, що здатні задовольнити які-небудь потреби людини, класу, суспільства, служити їх інтересам і цілям. Цінності кримінальної субкультури впливають на формування особистості членів мікрогрупи. До ціннісних орієнтацій включаються уявлення про загальні, перспективні і конкретні цілі життя, про те, заради чого людина живе, засоби і способи досягнення цілей. Ціннісні орієнтації, таким чином, розуміються як сенс життя, що реалізується в практичній діяльності. Саме наявність негативних орієнтацій на цінності-засоби визначає реальну злочинну поведінку молодих рецидивістів.

Отже, кримінальна субкультура молоді характеризується багатством рисами, ідеологією, поведінковими елементами, які наявні і в кримінальній субкультурі дорослих, що свідчить про їх органічний взаємозв'язок, а також про те, що кримінальна субкультура молоді виростає з кримінальної субкультури дорослих.

У кримінальній субкультурі молоді виділяють такі особливості: колективно-групова ксенофобія і понаднормативна агресія, що виражається в погранні прав особистості, у жорсткому і цинічному ставленні до «чужих», слабких і беззахисних; відсутність жалю як почуття і морально-етичної установки щодо людей, у тому числі й до «своїх», заперечення альтруїзму з неогоїстичних міркувань, зоо-

логічний індивідуалізм; сповідування моралі подвійних стандартів, що знаходить свій вираз у вигляді нечесності й лукавства у ставленні до «чужих»; паразитизм, експлуатація «низів», моральне та фізичне знущання над ними; експлуатативність, знецінення результатів людської праці, що виражається у вандалізмі й деструктивному ставленні до об'єктів матеріальної культури; неповага до права власності, що виражається в нерозумінні кордонів між «моїм», «твоїм» і «нашим» і знаходить своє подальше продовження і відтворення в крадіжках та різних формах розкрадання; цинічне ставлення до жінки (сексизм, порнолатрія і порнофілія), статева розбещеність і полігамна статева мораль; інстинктивізм й асоціальна поведінка як продовження зоологічного індивідуалізму.

Виходячи з вищезазначеного, можливо дійти до висновку про те, що детермінація злочинності кримінально активної частини молоді становить ієрархічну систему, у якій на макрорівні перебувають чинники, пов'язані з інформаційним простором, ідеологією, політикою та економікою; на мезорівні – чинники структурування часу, пов'язані з освітою, працею та дозвіллям, а також вторинними мікрогрупами (трудовими колективами, спортивними секціями, товариствами за інтересами тощо); на мікрорівні – чинники, пов'язані із безпосереднім оточенням особи та профільними (психотипологічними) чинниками.

Детермінанти злочинності кримінально активної частини молоді поділено на факторні, каузальні й фонові (корелятивні). Факторні детермінанти визначають зародження та формування патернів злочинної свідомості й поведінки молоді і молодіжної злочинності як такої. Каузальні детермінанти зумовлюють вчинення молодими людьми окремих видів злочинів. Фонові (корелятивні) детермінанти створюють провокуючі, посилювальні та стимулювальні умови як щодо молодіжної злочинності як такої, так і щодо окремих видів (одиночних чи множинних) злочинів, які вчинюються кримінально активною частиною молоді. Факторні детермінанти утворюють ієрархічну систему, рівні якої є супідрядними за ступенем тотальності впливу та генералізованості.

Сукупність показників дає підстави стверджувати про існування в просторі та часі дії кримінального закону, який зумовлює зниження

функціональності, втрату авторитету або ж повне функціональне знецінення чинних кримінально-правових норм. Цей процес може бути визначений як кримінальна девіалізація. Кримінальна девіалізація є фоновим супутником процесів зростання злочинності кримінально активної частини молоді. Вона розгортається в просторі дії кримінального закону й має своїм змістовим наповненням формування кримінофільних диспозицій на мікрорівні (рівні особи), що виявляється в латентній готовності до вчинення злочинів. Молоді люди, виявляючи підвищену чутливість до проявів аномії, правового нігілізму, розширення експансії злочинної субкультури, піддаються навіюванню різними моделями свідомості та поведінки, що є кримінофільними й можуть у майбутньому стати передумовою для вчинення тих чи інших злочинів. Наслідком невиконання інституціями мезорівня кримінологічно-превенційної функції стає формування в молодих людей різних патопсихологічних станів, переважно пограничного та психотичного походження, які, набуваючи застійного характеру, призводять до вчинення злочинів і нарощування масштабів стихійної злочинності. Зростає статистика вчинених кримінально активною частиною молоді імпульсивних злочинів, які часто пов'язані із ситуативним (парціальним) типом злочинної активності, що мають своїм об'єктом державну, особисту та громадську власність, а також життя й здоров'я особи. Макрорівневі збої створюють ланцюгову реакцію на рівні мезоінституцій правової соціалізації.

В Україні сьогодні наявний ряд субкультур, у яких поширеними є вживання алкоголю та наркотиків, груповий проміскуїтет, дроманія (відсутність сталого місця проживання), проституція, гемблінг (захоплення азартними іграми), статеві перверсії й насильство. З іншого боку, на фоні знецінення та послаблення офіційної ідеологічної культури (через послабленість або ж навіть відсутність в Україні державної ідеології) посилює свої позиції злочинна субкультура. Остання стає привабливою для молоді у зв'язку з поширеними вчиненням злочинів та інших правопорушень при збереженні фактичної (відкритої або прихованої) безкарності осіб, які їх вчинюють. Це дає носіям злочинної субкультури змогу поширювати й прищеплювати відповідні цінності, норми та установки

серед молоді, практично криміналізувати її свідомість і поведінку завдяки поширюваній невідповідності між вимогами норм кримінального закону та їх умовним дотриманням.

Кримінальне та кримінально-виконавче законодавство є відносно самостійним запобіжним і виховним чинником. Стимулювальний стиль закону – основна форма його реалізації. Однак його ефективність значною мірою залежить від справедливості та наукової обґрунтованості кримінально-правових санкцій, системи заходів з відбування покарання. На жаль, у КК та КВК України традиційно простежується репресивний ухил, спостерігаються серйозні недоліки при виконанні кримінальних покарань, застосованих до осіб молодіжного віку. Таким чином, з боку держави спостерігається реакція у вигляді розширення й ускладнення репресії, яка, у свою чергу, не сприяє зниженню показників молодіжної злочинності. Натомість, навіть одноразове перебування в місцях позбавлення волі виступає транслятором поширення цінностей злочинної субкультури та створення простору з подвійною системою регулювання кримінальних правовідносин. Молоді люди, маючи можливість отримувати з різних джерел (особистого досвіду, бесід з раніше судимими, трансляцій телебачення, мережі Інтернет тощо) інформацію щодо «злодіїв у законі», «злочинної» та «тюремної» субкультури, сприймають її позитивно й поширюють на інші категорії, зокрема неповнолітніх. Також розширення кримінальної репресії не забезпечує й не гарантує державі інтегрованого співробітництва з населенням у боротьбі з молодіжною злочинністю.

Молоді люди, які здійснювали протиправні дії в ранньому підлітковому віці, у подальшому, як правило, дуже складно піддаються позитивному впливу. Це дає підстави стверджувати, що зараження субкультурою та подальше її застосування як власної включає в себе такі етапи: а) первинне ознайомлення з досвідом злочинно орієнтованої свідомості та злочинної поведінки; б) первинне наслідування; в) латентна кримінальна девіалізація; г) трансформація ситуативно-злочинної кримінально активної особи в парціальну та тотальну злочинну особу.

6.3. Сучасна субкультура місьць позбавлення волі як об'єкт вивчення психологічною наукою

Основною тенденцією змін сучасного суспільства у ХХІ сторіччі є його інформатизація. Концепцію інформаційного суспільства наприкінці минулого сторіччя розробляли відомі вчені: М.Бангеман, Д.Белл, Н.Вінер, У.Ешбі, Р.Карц, У.Мартін, Й.Масуда, А.Моль, М.Порат, Е.Семенюк, В.Толстой, А.Урсул, Б.Утевський, К.Шеннон та інші.

Великий тлумачний соціологічний словник термінів надає наступне визначення терміну «інформації» – одиниця даних або знання, характер та обсяг доступної суспільству зареєстрованої інформації. У її виникненні пріоритет надається державі, головною функцією якої було ведення різноманітних записів і розвиток писемності.

Розглядаючи поняття інформації в якості процесу передачі відомостей, свідоцтв, даних, шляхом відповідних сигналів між системами, які передають або отримують її, слід відмітити, що вона не може набути будь-яку цінність без трьох взаємодіючих об'єктів: – джерела інформації; – користувача інформації; – передаючого середовища.

Як джерело, так і отримувач інформації обов'язково повинні знати правила функціонування передаючого середовища і одночасно і однаково зрозуміти зміст інформації, яка надходить за відповідними каналами зв'язку або іншими комунікаційними мережами. Тобто, будь-який об'єкт є джерелом інформації лише відносно до другого, суворо визначеного і взаємодіючого з ним об'єкта, який спроможний в реальних, конкретних умовах простору та часу отримати, з'ясувати і використати в особистих цілях цю інформацію.

Відносний характер інформації не заперечує наявності інформації, яка має абсолютний характер і належить до будь-яких матеріальних об'єктів чи їх сукупності, відомих або невідомих людству.

На цей час інформація як об'єкт науки інформатики та інформаційних технологій продовжує розвиватися і втручатися в будь-яку сферу життєдіяльності людини і суспільства.

Так, в залежності від сфери досліджень інформація визначається як:
- визначення змісту, отриманого від зовнішнього світу, в процесі пристосування до нього (Н. Вінер);

- відторгнення ентропії (М.Бріллюєн);
- комунікація і зв'язок, в процесі якого видаляється невизначеність (К.Шеннон);
- передача різноманіття (У.Ешбі);
- міра складності структур (А. Моль);
- ймовірність вибору (І.Яглом);
- кібернетика і право (Б.Утевський);
- інформаційний підхід до пізнання дійсності (В.Толстой);
- соціальна інформація (А.Урсул).

Вказані та інші визначення поняття інформації підкреслюють її багатоманітність і спрямованість на відображення змін, які існують у світовому просторі.

Відносно нетривалий строк розвитку наукових засад інформатики, яка розглядає інформацію як об'єкт самостійного наукового дослідження, доки пропонує її вивчення в трьох основних напрямках:

- 1.) Технічний – вирішення проблем точності, надійності, швидкості передачі повідомлень, технічних засобів і методів створення каналів передачі сигналів, їх використання, захисту, обслуговуванню та інше;
- 2.) Семантичний – вирішення проблем точності передачі змісту повідомлень за допомогою кодованих сигналів;
- 3.) Прагматичний – вирішення ступеня корисності інформації для отримувача з точки зору впливу цієї інформації на його наступну поведінку.

У зв'язку з цим відокремлюють також три форми інформації:

- біологічна інформація, яка вивчає функції живих організмів і механізми їх взаємодії, включаючи генетичний рівень досліджень живих істот;
- механічна інформація – вивчає роботу механічних приладів і обладнання;
- соціальна інформація – вивчає закономірності виникнення, розвитку та існування людських спільнот.

Відповідно до темпів накопичення в суспільстві різних видів інформації, стрімко зростає інтенсивність її використання в усіх сферах життєдіяльності і виникнення таких її видів, як: соціальна, науко-

во-технічна, технологічна, кримінологічна, статистична, що формує нові вимоги до змістовного аспекту інформації тобто її релевантності відносно діяльності людини.

Тотальна інформатизація суспільства поряд з позитивним впливом на розвиток майже усіх сфер життєдіяльності людини і суспільства створює також цілу низку загроз для їх існування.

Серед загроз в інформаційній сфері, ст.7 Закону України «Про основи національної безпеки», вказуються наступні:

- прояви обмеження свободи слова та доступу до публічної інформації; {Абзац сімдесят третій статті 7 із змінами, внесеними згідно із Законом N 1170-VII (1170-18) від 27.03.2014};

- поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії; комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;

- розголошення інформації, яка становить державну таємницю, або іншої інформації з обмеженим доступом, спрямованої на задоволення потреб і забезпечення захисту національних інтересів суспільства і держави; {Абзац сімдесят шостий статті 7 в редакції Закону № 1170-VII (1170-18) від 27.03.2014};

- намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.

Останній напрямок загроз в інформаційній сфері умовно визначається загальновідомим терміном «дезінформація», яка в останній час є змістовною характеристикою більш глобального поняття «інформаційна війна», яка поряд з глобалізацією ринків фінансових спекуляцій дозволяє світовим фінансовим магнатам, в залежності від своїх особистих інтересів, ставити будь-які країни на межу фінансового краху, з подальшою втратою їх суверенітету і незалежності. «Світ змінився, і війни на знищення націй, які мають назву глобальної конкуренції, здійснюються вже не кіннотою або танками, а інформаційними і фінансовими потоками» [32].

Таким чином, володіння і цілеспрямоване використання глобальних інформаційних і фінансових ресурсів визначає врешті-решт основні напрями і тенденції розвитку як окремих країн, так і світової спільноти в цілому.

Звертаючи увагу на міжгалузеву природу кримінального покарання та різноманітні джерела інформації щодо наукового дослідження цього соціально-правового інституту, змістовні характеристики якого формують відповідну пенітенціарну (тюремну) субкультуру, професор Денисова Т.А. відмічає, що залучення до аналізу проблем кримінального покарання, висновків та рекомендацій, сформульованих іншими галузями знань, дає змогу представити його в більш об'ємному та всебічному вигляді, побачити такі його властивості, які до недавнього часу юридичною наукою не вивчалися. Сьогодні, – підкреслює вона, – можна спостерігати бажання науковців розширювати межі дослідження, проводити їх на стику не тільки споріднених, а й інших наук, що потребує і вдосконалення методики дослідження, і вивчення досягнень філософії, соціології, психології та психіатрії, особливо в розкритті такого феномену, як покарання.

Підкреслюючи, що значущість кримінологічної інформації визначається належністю об'єктів інформації до предмету кримінології, професор Закалюк А.П. надає їй наступне поняття: «Кримінологічна інформація – це кримінологічно значуща інформація про об'єкти, які є предметом кримінології, тобто про злочинність і окремі злочини, особу злочинця, детермінацію злочинності та окремих злочинів, механізм їх вчинення, включаючи потерпілого, а також запобігання злочинності».

О.М. Джужа [10] в одній із своїх робіт пропонує вважати кримінологічною інформацією – відомості про злочинність (або окремі її види), про особу злочинця, про фактори, які впливають на динаміку злочинності, про наслідки злочинної діяльності та заходи боротьби з нею.

Значна кількість об'єктів кримінологічної і пенітенціарної інформації існують в межах кримінально-правових, кримінальних процесуальних і кримінально-виконавчих правовідносин, частина з них – підозрювані, обвинувачені, підсудні, засуджені та інші особи, причетні до скоєння злочинів, особи зацікавлені в утаємниченні і непоширенні інформації про будь-яку діяльність, яка підлягає кримінально-правовій забороні. Виявлення цієї інформації, її перевірка і відповідне використання є головним завданням правоохоронних органів.

Збір, отримання, збереження, переробка і подальше використання інформації цілком залежить від якісних і кількісних характеристик носія пенітенціарно значущої інформації або характеристик об'єкта, який досліджується, суб'єкта або отримувача потрібної інформації, а також методів її отримання і подальшої систематизації.

Серед методів дослідження сучасної субкультури місць позбавлення волі (пенітенціарної субкультури) нами були використані наступні:

1. Метод контент-аналізу (англійською «content analysis – аналіз змісту»). Узагальнення пенітенціарної інформації за методом контент – аналізу дозволяє аналізувати різні погляди з різних джерел з одного питання, підкреслюючи при цьому точку зору дослідника;

2. Метод безпосереднього спостереження;

3. Метод введеного (включеного) спостереження;

4. Конкретно-соціологічні методи:

4.1. Метод опитування;

4.2. Метод інтерв'ю;

4.3. Метод анкетування;

4.4. Метод експертних оцінок;

4.5. Метод експерименту.

5. Статистичний метод.

6. Метод аналізу нормативно-правових документів.

7. Метод вивчення оповідальних наукових та літературних джерел.

Дослідження кримінальної субкультури та її невід'ємної складової частини – пенітенціарної субкультури до теперішнього часу спрямовувались на вивчення її окремих елементів: «воровських законів», ієрархії статусів в неформальному середовищі засуджених, «тюремного жаргону», змісту татуювання, «блатному» фольклору тощо. Але, як підкреслює відомий дослідник І.П. Рущенко, частина наукового сегменту, позбавленого ринкової кон'юнктури, безглузлого плагіату або компіляції минулих видань, залишається незначною [33. с.9].

Виникнення та розвиток «тюремних» (пенітенціарних) норм, правил, традицій, ритуалів в злочинних спільнотах включаючи тих, які знаходяться в місцях позбавлення волі, мають свою історію і з'ясовуються з позиції соціального детермінізму як результат взаємодії

великої кількості причин і умов – від розвитку або обмеження розуму і волі до змін суспільної моралі, державного устрою і засобів виробництва.

Не враховуючи політичні, оціночні думки і категорії, можливо стверджувати, що тюрми, як матеріальні носії субкультури, виникли одночасно з виникненням держави і права, які встановили, шляхом насильства або суспільного договору, обмеження прав і свобод людини, і за своєю соціальною суттю є вищою формою тюрми.

Тому, на наш погляд, пенітенціарна субкультура, як складова частина загально кримінальної субкультури, не є соціальним феноменом, а має своїм джерелом і підґрунтям відповідні сфери, форми, інститути відповідного суспільного і державного устрою.

«Соціальна симетрія або принцип дзеркального відображення може бути для дослідника важливим керівним початком», який потребує: а) розглядати кримінальну субкультуру як перетворену пануючу суспільну культуру; б) шукати причини змін кримінальної субкультури в загальній соціальній динаміці [33.с.11].

Умовний розподіл суспільних відносин у сфері «надбудови» (політика, ідеологія, право) і «базису» (затвердження інституту приватної власності, капіталістичного способу виробництва) обумовлює подібну структурування злочинного світу, та відповідні зміни в його ідеології (злочинський закон) та виробництві (засоби поповнення злочинського «общаку»).

Нові трансформаційні процеси у суспільстві і державі обумовили зміни основних понять «кримінальної субкультури».

Так, згідно «злочинських норм», криміналітет раніше ніколи не співпрацював з представниками влади та поліції (міліції). Сьогодні свідчить про звичайну практику встановлення корумпованих зв'язків між ними, підкуп представників різних гілок державної влади або призначення до відповідних посад представників кримінальних кланів та угруповань.

Нові часи створили нові економічні «воровські» поняття у сфері економіки: «чорний нал», «відкат», «криша», «доляшка», носіями яких стають не тільки представники традиційного криміналітету, а також тіньові ділки, бізнесмени, корумповані чиновники і політики.

Утвердження нової ідеологічної настанови – прагнення до максимальної прибутковості злочинної діяльності та її безпеки» призвело до змін філософії діяльності, що дзеркально відображає «дух капіталізму»: якщо сьогодні заробив два долари, то не витрачай їх марно, а кладай у справу і зароби чотири (і так до безкінечності).

Якщо «зłodії у законі» минулого сторіччя були справжніми злидарями порівняно із сучасними «авторитетами», бо задовольнялися скромнішими прибутками від крадіжок і пограбувань. У їх середовищі не віталосся накопичення грошей (прибуток швидко прогулювався й програвався у карти) й матеріальні втіхи, бо «зłodії – чесняги» були вічними бродягами і попереду кожного з них очікувала тюрма. То сучасні «зłodії у законі», за підрахунками експертів, мають щорічний прибуток у розмірі біля 2-3 млн. американських доларів, а середній термін його діяльності складає близько 10 років.

Він вже боїться ув'язнення, бо це означає втрату впливу й доходів. Навіть такий акт, як «коронація зłodія в законі» тепер може відбутися на свободі, а кандидатом на титул може стати той, хто має гроші і ніколи не був у тюрмі. Але за результатами наших спостережень та індивідуальних співбесід з професійними злочинцями і засудженими, які підтримують злочинні традиції, ще неможливо зробити остаточний висновок про деідеологізацію тюремного соціуму. Скоріше мова йде про існуючу кризу й формування нових сучасних ідеологем та їх носіїв, а також про суттєвий вплив на цей процес занадто стрімких темпів інформаційно-технологічного і соціального прогресу, які не сприяють закріпленню будь-яких традицій або ідей, бо вони потребують відносної стабільності у часі, яка в Україні існує лише у вигляді безперервних змін.

Не мають залишитися поза увагою наукові праці зарубіжних колег, які звертають увагу на окремі властивості громадян колишнього СРСР, які перебувають за кордоном тимчасово або постійно. Так, наприклад, американські дослідники вважають: «Руська мафія являє з себе злочинний союз, вільний від будь якої умовності. У руських відсутня історична приємність і центральне керівництво. Їх крайнє життєспроможні клани втручаються в діяльність абсолютно усіх сфер життя, захоплюють політичну владу, підминають під себе державні підприємства й найбагатші сировинні ринки».

Розглядаючи сучасну субкультуру місць позбавлення волі (пенітенціарну субкультуру), як об'єкт вивчення кримінологічною, психологічною та кримінально-виконавчою (пенітенціарною) наукою, доцільно зробити наступні висновки:

По-перше, відносна спорідненість об'єктів кримінологічної та кримінально-виконавчої (пенітенціарної) інформації надає можливість використання сталих методів кримінологічної науки із залученням інших апробованих на практиці соціологічних, психолого-педагогічних методів.

По-друге, щодо визначення поняття про пенітенціарну інформацію, варто вказати: це – пенітенціарно значуща інформація, яка відображає види, форми і зміст відносин, які виникають під час і в зв'язку з виконанням і відбуванням кримінального покарання у виді позбавлення волі, а також про злочинність і окремі злочини, які скоєні в місцях позбавлення волі, особу злочинця (засудженого чи ув'язненого), його статусу в неформальній структурі засуджених, детермінацію цієї злочинності та окремих злочинів, механізм їх вчинення, включаючи відношення до потерпілого, а також напрями і засоби протидії пенітенціарної злочинності і негативним проявам пенітенціарної (тюремної) субкультури.

По-третє, основними напрямками вивчення сучасної пенітенціарної (тюремної) субкультури в місцях позбавлення волі повинні бути пошук і можлива нейтралізація негативних тенденцій її розповсюдження як на стадії попереднього ув'язнення, так і на стадії відбування покарання у виді позбавлення волі, в загально соціальних умовах динамічних, стрімких змін інформаційно-технологічного прогресу суспільства.

Вивчення неформальних норм і правил поведінки в специфічному «злочинному» соціальному середовищі завжди потребує використання досконалих методів збору інформації і що найбільш важливе – відповідного фаху, рівня кваліфікації, життєвого і практичного досвіду.

З метою забезпечення взаємосумісності інформаційних систем судів, прокуратури, адвокатури, пенітенціарної служби та інших правоохоронних органів, як це передбачено Стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на

2015-2020 роки, яка була схвалена Указом Президента України від 20.05.2015 року № 276/2015, інтеграції наявних відомчих інформаційно-телекомунікаційних систем (Державної податкової адміністрації України, МВС України, Держфінмоніторингу, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Державної міграційної служби), продовжити розробку Єдиної комп'ютерної інформаційної системи правоохоронних органів з питань боротьби зі злочинністю із залученням до суб'єктів функціонування Міністерства юстиції України та Державної пенітенціарної служби України.

Враховуючи динамічний розвиток міжнародних стосунків України з іншими країнами світу, майбутній спрощений порядок перетинання кордонів з країнами Європи та США, пропонується ініціювати створення єдиного міжнародного міжвідомчого науково-дослідного центру вивчення пенітенціарних проблем. З метою досягнення відповідного рівня репрезентативності і валідності (достовірності) кримінально-виконавчих (пенітенціарних) досліджень назріла необхідність проведення спеціального перепису засуджених в Україні окремо, або одночасно з Всеукраїнським переписом населення, які останній раз проводили у минулому сторіччі.

Враховуючи дуалістичну природу виникнення пенітенціарної (тюремної) субкультури, яка являє собою особливе інституціональне соціальне середовище, слід відмітити два основних типи норм і вимог, які її формують. Перший тип норм – це норми і правила *виконання* кримінального покарання у виді позбавлення волі, які офіційно встановлені чинним кримінально-виконавчим законодавством. Другий тип норм – це неформальні норми *відбування* кримінального покарання, які повільно створені і примусово або добровільно застосовуються засудженими в якості своєрідної програми спільного життя в умовах «тюремного» ув'язнення. Конфлікт цих норм завжди породжує антагонізм між персоналом пенітенціарних установ і засудженими або ув'язненими.

Збір, отримання, збереження, переробка і подальше використання пенітенціарної інформації, яка складає фактичну базу субкультури засуджених, цілком залежить від якісних і кількісних характеристик носіїв цієї інформації, характеристик об'єкта, який досліджується, методів її отримання і подальшої систематизації.

6.4. Знакова символіка та правила поведінки окремих категорій засуджених – носіїв субкультури місць позбавлення волі

Масштабний, динамічний ріст інформаційного простору, який охоплює практично всі сфери життєдіяльності людини і суспільства, включаючи ту його частину, яка знаходиться в місцях позбавлення волі та умовно вважається «ізольованим» від нього, обумовлює необхідність досліджень різних сторін життя цієї категорії громадян. Сучасні дослідники кримінальної субкультури, розглядаючи її структурні елементи, з необхідністю приходять до висновку про те, що пенітенціарна (тюремна) субкультура, яка виникає і існує в місцях позбавлення волі, є не тільки результатом самоорганізації осіб, позбавлених волі, а й важливим системоутворюючим елементом кримінальної субкультури і, одночасно, концентрованим відображенням усіх негативних явищ і процесів, притаманних вільному суспільству.

Дослідження механізму виявлення та розпізнавання різних категорій засуджених та ув'язнених по їх знаковій символіці (татуювання), які ідентифікують їх приналежність до злочинного середовища, місці, яке він займає в ньому, злочинної професіоналізації, акцентуації їх правосвідомості на різних етапах їх минулого і майбутнього життя, завжди залишаються складним завданням тому, що їх проведення здійснюється в специфічних умовах місць позбавлення волі. «Суспільство дуже мало знає про те, що робиться у в'язницях. Багато хто не знає, навіщо саме потрібні в'язниці: щоб тримати людей під замком; щоб виправити їх; щоб не дати їм стати ще гірше; щоб навчити їх якомусь корисному ремеслу; щоб вони проходили психіатричне лікування; щоб змусити їх страждати? Світ тюрем – це похмурий світ, світ страждань людей і нелюдності тюремних систем. І тим не менш, до тюремного ув'язнення вдаються в усьому світі, і чим далі, тим більше.» [16]. Ці висловлювання, що належать Генеральному секретарю Міжнародної неурядової організації «Міжнародна тюремна реформа» Вів'єн Стерн, яка особисто вивчила організацію та функціонування тюремних систем у більш ніж 30 країнах світу, не тільки формулюють концептуальні положення про цілі тюремного ув'язнен-

ня і умовах, в яких вони досягаються, але й загальносвітову тенденцію до зростання застосування цього виду кримінального покарання.

Наприклад, у США за останні 30 років спостерігається чотириразове збільшення кількості ув'язнених у в'язницях, хоча рівень злочинності за цей же період знизився на 20%. [19]. США все більше стають суспільством тюрем. США в даний час мають найвищий показник ув'язнених у світі, випереджаючи Росію часів ГУЛАГу, Південну Африку періоду апартеїду і Китай в будь-якому моменті його історії. На США приходится 25% світового рівня ув'язнених у в'язницях (більше 2,5 мільйона чоловік) при тому, що чисельність населення країни становить менше 5% населення всього світу. У в'язницях Англії та Уельсу з 1992 по 2014 рік чисельність ув'язнених і засуджених зросла в 1,5 раза, з 44,6 тисяч до 85 100 чоловік. [19]. Не можна, також не погодитися з її висновком про те, що у всіх в'язницях ув'язнених у тій чи іншій мірі пов'язують узи солідарності в протистоянні тим, хто тримає їх у в'язниці. Існують неписані закони і правила тюремного світу – «тюремний закон». За порушення цього закону карають усіх без всякої жалості [19].

Ми вважаємо, що під терміном «тюремний закон» необхідно розуміти морально-ідеологічну основу пенітенціарної субкультури в місцях позбавлення волі, яка містить в собі систему неформальних норм і правил поведінки, які визначають суворо ієрархічну структуру середовища ув'язнених і засуджених під час відбування ними кримінального покарання, протидіючу вимогам офіційних приписів, встановлених в нормах чинного кримінально-виконавчого законодавства. При цьому, система неформальних норм і правил поведінки ув'язнених і засуджених регулює також всі необхідні для самоорганізації і функціонування злочинного середовища елементи, такі, як: організаційно-управлінські, кадрові, фінансові, матеріально-технічні, охоронно-розвідувальні, конспіративні, інформаційно-комунікативні та інші необхідні для забезпечення організованої злочинної діяльності складові.

В одній зі своїх робіт відомий український вчений-криміналіст, професор Бахін В.П., обґрунтовуючи необхідність вивчення принципів злочинної діяльності, особливу увагу приділив одному з них

– принципу «корпоративної (професійної) єдності», заснованого на «тюремному (злочинському) законі», який відображає головне в соціальної сутності злочинного середовища – його протиставлення владі, закону та суспільству. Його необхідними формами вираження у злочинному світі продовжують залишатися прізвиська, жаргон, жести, татуювання, які використовуються і як засоби спілкування і як засоби маскуванія цілей і обставин злочинної діяльності [3].

Татуювання є різновидом знакової символіки, що наноситься на шкіряний покрив людини способом голковколуювання чи таврування і вдають із себе різні зображення у вигляді малюнків, абrevіатур або написів. Вони можуть бути одночасно і художньою прикрасою і своєрідною таємною знаковою мовою злочинного світу. По них можна дізнатися про становище засудженого в ієрархічній структурі злочинного середовища, про його злочинну професійну спеціалізацію, де, коли, і за що він відбував покарання, його морально-ціннісні установки, ставлення до релігії та віросповідання, сексуальну орієнтацію, а в окремих випадках деякі відомості про місце народження, батьків і співучасників вчинених ним злочинів. (У деяких літературних та кінематографічних творах кримінально-пригодницького жанру нашкірні татуювання використовуються в якості носіїв кодованих послань чи іншої засекреченої інформації).

У сучасній молодіжній культурі художні салони татуажу набули популярності серед спортсменів, рок-музикантів, співаків, акторів, військовослужбовців, різних категорій так званих «мажорів» або представників «богемної» молоді. Нанесення кольорових татуювань підкреслює, на думку їх власників, виключно індивідуальні художньо-естетичні або релігійно-ритуальні особливості їх світосприйняття.

Найімовірніше, що незабаром заборона на нанесення татуювань в період відбування покарання в місцях позбавлення волі буде або скасована, або обмежена заборонаю насильницького чи примусового нанесення татуювань, які принижують людську гідність засудженого чи ув'язненого. В даний час п. 4 ст. 107 Кримінально-виконавчого кодексу України містить норму про заборону нанесення засудженими собі або іншим особам татуювань.

Як відомо, дотримання заборонних норм, встановлених кримінально-виконавчим законодавством, є обов'язком кожного засудженого або ув'язненого. На персонал пенітенціарних установ покладаються завдання забезпечення точного і неухильного, справедливого і неупередженого, рівного виконання приписів норм закону щодо кожного засудженого і ув'язненого.

Безумовно, що ефективне виконання будь-якого припису правової норми неможливо без спеціальних знань про зміст предмету правового регулювання. На жаль, за нашими спостереженнями, про значення, сенс та зміст татуювань, які мають засуджені і ув'язнені, недостатньо поінформована абсолютна більшість працівників пенітенціарних установ. Прийомами аудіовізуальної діагностики засуджених по їх татуюваннях, жестах, жаргону володіють не більше 10-15% персоналу пенітенціарних установ. Про основи науки семіотики (від грец. *σημείον* – знак, ознака), яка вивчає зміст і властивості знаків та знакових систем природних і штучних мов, поінформована ще менша кількість співробітників. За даними експертів, в оперативних підрозділах МВС, СБУ, прикордонного, митного та Міграційної служб чисельність співробітників, що володіють вищевказаними прийомами і знаннями ще нижче, і залежить лише від їхніх особистих характеристик і практичного стажу служби не менше 5 років.

Підтвердженням низької ефективності норми закону про виявлення та заборону нанесення татуювань в місцях позбавлення волі є результати опитування засуджених, які мають татуювання: 80% з яких вказали, що не понесли ніякого дисциплінарного стягнення за порушення вказаної заборони. (Лише деякі засуджені пам'ятають, що в 80-90-ті роки минулого століття у виправно-трудовах колоніях колишнього СРСР адміністрація пропонувала добровільно видаляти татуювання із зображеннями елементів фашистської символіки і текстами антирадянського змісту).

Виявлення татуювань і їх документування в інформаційно-пошукових картах на осіб, які підозрюються у скоєнні злочинів, передбачається також наказом МВС України № 436 від 12.10.2009 р. «Про затвердження положення про інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ України». Підлягають опису також

татуювання, виявлені на невідомих трупах і, за наявності достовірної інформації, на тілах осіб зниклих безвісти. При цьому, всі описи виявлених татуювань фіксуються лише в довільній письмовій формі без відповідного фотографування, відеозйомки або сканування. Систематизація або класифікація виявлених татуювань не проводиться. Довідково-інформаційна база або централізована картотека татуювань з описом їх змісту відсутня. Виникає цілком закономірне питання про співвідношення матеріальних витрат у процесі ідентифікації невстановлених осіб або невідомих тіл за допомогою складних біологічних (генетичних) експертиз або методом картографічного сканування татуювань, які завжди мають індивідуальні характеристики та особливості.

Подібна «методика» виявлення татуювань щодо засуджених та ув'язнених неповнолітніх, які утримуються в слідчих ізоляторах, передбачена Правилами внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України. У відповідності до цих Правил, відомості про виявлені татуювання заносяться в журнал реєстрації новоприбулих неповнолітніх і в журнал проведення обходів камер СІЗО та огляду неповнолітніх, які в них містяться, в довільному письмовому вигляді, без відповідної деталізації за формою і змістом виявлених татуювань.

В окремих територіальних підрозділах органів внутрішніх справ та установах Державної кримінально-виконавчої служби України, в яких вдається дотримуватися принципів стабільності та професійної спадкоємності в оперативно-службовій діяльності, вдалося зберегти, в обсягах ведення документації за спеціальними оперативно-профілактичними обліками певних категорій ув'язнених і засуджених, інформаційно-довідкові картотеки з фототаблицями татуювань на кожного, хто перебуває на обліку. Ці матеріали періодично успішно використовуються в процесі взаємодії оперативних служб відповідних міністерств і відомств.

З вищевикладеного, випливає висновок про те, що рішення проблеми виявлення татуювань, наявних та тих, що наносяться засудженим та ув'язненим, знаходиться в компетенції центральних та територіальних органів управління міністерств та відомств, що

ведуть боротьбу зі злочинністю. Це стосується як сфери вдосконалення організаційно-управлінської діяльності з їх координації та взаємодії, так і сфери адаптації наявних інформаційно-пошукових систем і комп'ютерних технологій до потреб комплексного аудіо- та відеоконтролю, діагностики, картографічного сканування, активно-го впровадження інших сучасних досягнень науки і техніки в правоохоронну діяльність.

Процес розпізнавання татуювань засуджених та ув'язнених за своїми інтелектуальними, емоційним, оперативними і психофізіологічними характеристиками набагато складніше, часом чисто механічного процесу виявлення нашкірних знакових символів.

Процес розпізнавання передують такі етапи:

- сприймання – первісна фіксація зорового образу знакового символу, його форми, кольору, місця розташування;

- запам'ятовування – індивідуальна властивість нервової системи людини, що виражається у здатності довгостроково зберігати інформацію про події зовнішнього світу і багаторазово відтворювати її у власній свідомості.

Власне сам процес розпізнавання – це різновид інтелектуальної, психофізіологічної діяльності людини, заснованої на порівнянні зовнішніх форм, ознак, характеристик об'єкта, який запам'ятовується, з аналогічними параметрами іншого об'єкта, такого ж виду, з формулюванням висновків про найбільш достовірну їх відповідність. (Методи розпізнавання об'єктів широко використовуються в криміналістиці, в технічній діагностиці, авіакосмічній та оборонній сферах, в комп'ютерних інформаційно-пошукових системах).

Проблеми криміналістичної діагностики та ідентифікації вивчаються в спеціальному розділі криміналістики під назвою габітологія (від лат. *habitus* – зовнішній вигляд людини і грец. *logos* – вчення), яка вивчає ознаки зовнішності людини і її окремі елементи, відображення зовнішнього вигляду, які використовуються в розшуковій та слідчій практиці. Так, за результатами наших досліджень, зі 100 опитаних засуджених, які мають татування, 100 % вперше нанесли їх собі у віці від 14 до 18 років.

Серед детермінант існування та поширення кримінальної субкультури у молодіжному середовищі С.Ю. Замула вказує на наступне: – недоліки у державній освітній політиці; – прорахунки сімейного виховання; – недоліки навчально-виховного процесу; – конфлікти між поколіннями; – відсутність у суспільної свідомості чіткої оцінки проявів цього негативного явища; – демонстрація окремих атрибутів кримінальної субкультури через засоби масової інформації [16].

До основних кримінологічних та кримінально-виконавчих характеристик засуджених та ув'язнених, які мають знакову символіку кримінальної і пенітенціарної субкультури, відносяться такі:

- за кількістю судимостей: 10% засуджених мають 3 судимості; 20% – 5 судимостей; 30% – 6 судимостей; 40% – серед опитаних респондентів мали 7 та більше судимостей. При цьому, 25% від загальної кількості цієї категорії засуджених були вперше засуджені у віці від 14 до 16 років; 63% – у віці від 17 до 18 років; 12% – у віці від 19 до 25 років.

- 30% опитуваних вперше були ознайомлені з призначенням, змістом та видами татуювань від батьків та родичів, що свідчить про специфічне джерело поширення субкультури місць позбавлення волі у виді родинно-сімейних або міжпоколінних зв'язків;

- також 30% осіб були ознайомлені з вищезначеною інформацією від інших засуджених у місцях позбавлення волі;

- 70% засуджених вказали на те, що татуювання вони наносили собі в місцях позбавлення волі, з них: 65% – в СІЗО, 35% – в установах виконання покарань;

- 30% засуджених мали більш 10 татуювань, а окремі засуджені мали від 20 до 45 знакових символів, розташованих майже на усіх частинах тіла;

- слід звернути окрему увагу на те, що усі засуджені та ув'язнені відбували кримінальне покарання або заходи кримінального примусу в декількох місцях позбавлення волі: 40% в 3 установах; 50% – в 5 установах; 10% – в 6-ти та більшій кількості установ.

Серед мотивів, які спонукали засуджених наносити собі татуювання, вони вказують на наступне: для визначення особистої належності до кримінального середовища – 60%; 10% – вказують на особисте бажання бути в майбутньому кримінальним авторитетом;

10 % – засвідчити факт відбування кримінального покарання в місцях позбавлення волі; 10% – щоб мати особисті пам'ятні знаки; 10% засудженим відповідні татуювання були зроблені примусово.

З віком власні думки та оцінки засуджених щодо необхідності нанесення татуювань змінюються. Так, 30% з них вважають, що татуювання взагалі не потрібні; 20% – вважають, що їх не потрібно наносити на відкриті місця тіла; 10% – відчують особистий дискомфорт під час перебування на волі, але взагалі 40% засуджених не жалкують про наявність татуювань, вважаючи їх невід'ємними символами і знаками свого життя.

80% засуджених і ув'язнених вважають, що наявність татуювань полегшує входження до відповідної неформальної групи в місцях позбавлення волі, або до будь-якого злочинного угруповання на свободі.

Нами пропонується опис татуювань засуджених та ув'язнених, які характеризують їх ієрархічний статус в тюремному соціумі, негативне ставлення до влади і адміністрації пенітенціарних установ, а також професійну спрямованість їх злочинної діяльності. При цьому слід підкреслити, що нанесення вказаних татуювань здійснювалося виключно з дозволу «авторитетів» злочинного середовища так званого «смотрящего-положенця» або «зłodія в законі». За їх «незаконне» нанесення передбачені суворі санкції. Зокрема, стислий опис татуювань визначають різні категорії засуджених та ув'язнених:

1. Восьмикутна зірка із зображенням в центрі людського черепа, нанесена на грудях, дозволяється тільки «зłodіям у законі».

2. Зображення половини обличчя людини і половини вовчого оскалу розділених вертикально розташованим кинджалом, з написом на латинською мовою «Людина людині – вовк», на зовнішній стороні правого плеча, дозволяється тільки «смотрящему» за колонією або СІЗО (див.рис.6.1).

3. Зображення погона на плечі з хрестом у вигляді свастики дозволяється засудженому – учаснику групової непокори або масових заворушень (див.рис.6.2).

4. Зображення погона з павутиною на плечі дозволяється засудженому, який підтримує зłodійську ідею та заперечує встановлений законом порядок (див.рис.6.3).

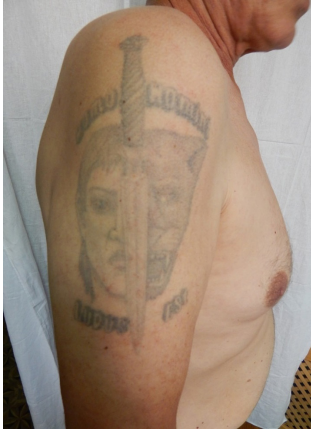

Рис.6.1
Вигляд татуювання у
«смотрящего» за СІЗО або
виправною колонією.

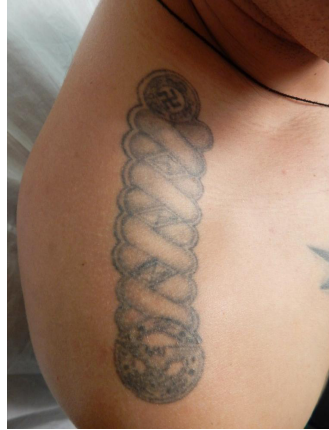

Рис.6.2
Вигляд татуювання у
засудженого – учасника
групової непокори або
масових заворушень.

Рис.6.3
Вигляд татуювання у
засудженого, який підтримує
злочинську ідею.

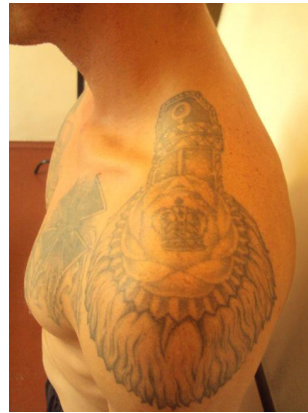

Рис.6.4
Вигляд татуювання у
засудженого – «смотрящего
за крилом» (за ПКТ, ДІЗО,
карцером, ДПК).

Рис.6.5
Вигляд татуювання у засудженого, який підтримує злочинську ідею та належить до «авторитетів злочинного світу».

Рис.6.6
Вигляд татуювання у засудженого – «смотрящего за катраном» (місце проведення азартних ігор), та який належить до «авторитетів злочинного світу».

5. Зображення погона на плечі з еполетом і царською короною дозволяється засудженим – «смотрящим за крилом» (за ПКТ, ДІЗО, ШІЗО, або іншими об'єктами всередині пенітенціарної установи) (див.рис.6.4).

6. Зображення перснів на пальцях з хрестом у вигляді свастики або церковними куполами з хрестом дозволяється засудженим належить до авторитетів злочинного світу (див. рис. 6.5, 6.6).

Розглядаючи окремі психологічні аспекти нанесення татуювань на тіло засуджених і ув'язнених, слід мати на увазі наступне:

1. Головним мотивом нанесення татуювань є бажання засудженого чи ув'язненого походити на ідеалізований образ або його хибні естетичні прагнення.

2. Якщо татуювання зроблено із розумінням його змісту та призначення, то воно стає своєрідної візитною карткою особи, закріплює його «статус» або «імідж», не дозволяючи власнику відмовитись від нього.

3. В деяких випадках саме процес татуювання є часткою механізму зомбування або залучення людини до кримінального середовища, перетворення її в носія чужої волі, відмови від особистої.

4. Татуювання – це своєрідний вираз характеру людини, якщо він наносить її собі добровільно, а не примусово, або оманливим шляхом.

Так, відомий американський психолог К. Маховер, аналізуючи зв'язок особистісних характеристик людини з характером, видом та змістом нанесених татуювань, встановив його наступні закономірності:

- в залежності від зображення фігури людини – якщо людина стрімко рухається, то це є прагненням носія цього татуювання сховатися, втекти, ухилитися;

- якщо зображення фігури людини статичне, або що йде впевнено, то це показник рівноважного спокійного чоловіка;

- якщо тулуб зображеного тіла має крупний масштаб, то це виразник особистого незадоволення, коли малий – то це є симптомом пригнічення людини;

- ретельно прорисоване обличчя – відображає стурбованість людини відношеннями з іншими або своїм зовнішнім виглядом;

- якщо очі на зображеному татуюванні заплющені або приховані якимось головним убором, це свідчить про прагнення особи уникнути візуальних контактів;

- якщо очі великі або розширені – це вираз стурбованості, неспокою, потреби у захисті;

- зображення рота є символом агресії, якщо він відкритий, з чітким рисунком зубів – це особливий знак агресії;

- якщо рот зображений у вигляді клоунського – це вираз примусової доброзичливості;

- якщо обличчя зовсім без рота або лише помічено «рисочкою», це прояв неможливості або небажання вербально (словесно) спілкуватися з іншими людьми;

- ніс має велику кількість визначень або в більшості випадках використовується в якості сексуального символу;

- зображення кінцівок рук і ніг відображають функції або напрям-

ки діяльності людини у житті. Якщо руки мускулісті, розвинуті, то вони вказують на потрібність у фізичній силі і спритності. Якщо зображені міцні ноги, то це відображає надійну опору в будь-якій діяльності. Якщо ноги широко розставлені, то це відображає впевненість в собі, прагнення до диктату [28].

На зв'язок знакових символів (татувань) з трактовками (поясненнями) їх внутрішнього, духовного і релігійного змісту вказує Х.Е. Керлот.

Використовуючи найбільш поширені серед кримінального середовища зображення, які загальновідомі також і в геральдичній науці, ми наведемо пояснення наступних:

Журавель – в більшості існуючих культур означає справедливість та довголіття, прояви праведної та милосердної душі;

Орел – символ висоти духу, який відноситься до стихій повітря і вогню, характеризує швидкість, безстрашний політ, грім та вогонь.

Сова – символізує темряву та смерть.

Зірка – символізує міцність духу. Цей символ має багато визначень та включений до різних емблем та символів в усьому світі.

Вовк – символізує доблесть у римській міфології, а в скандинавській – символ зла.

Леопард – як тигр, пантера, лев символізує агресивність, могутність, лютість та доблесть.

Ніж – символ меча, який символізує помсту, смерть і жертву. Коротке лезо – символ переваги сили. Довге лезо – духовна міць його володаря.

Корона – символ ідеї переваги, успіху і «коронації». Сяюча корона – символ досягнення вищої мети.

Хрест – складний символ християнства, а розп'яття на хресті – символ «хресної муки». Загальне визначення хреста – це об'єднання протилежностей, вищого з нижчим, життя і смерті, створення та руйнування. Серед великої кількості зображень хреста є хрест у вигляді свастики, який з давньоєгипетських часів символізує життя, здоров'я та щастя. Відображає ідею «кола Життя». Одночасно уособлює долю, сонце, небо, землю.

Череп – емблема смертності людини.

Каталоги татуювань великі та нараховують декілька тисяч. Єдиної класифікації татуювань немає. Тому для їх розуміння і систематизації потрібен сучасний інформаційно-технологічний комплекс міжвідомчих та міжнародних досліджень.

Щодо створення загальної системи класифікації знакової символіки (татуювань) злочинної або пенітенціарної (тюремної) субкультури в місцях позбавлення волі пропонується використовувати наступні її критерії:

1. За змістом татуювань засуджених чи ув'язнених:
  - 1.1. Кримінальні («злочинські», «воровські», тюремні, ієрархічно стратифікаційні).
  - 1.2. Політичні.
  - 1.3. Релігійні.
  - 1.4. Історичні та міфологічні.
  - 1.5. Ліричні.
  - 1.6. Порнографічні.
  - 1.7. Зі скритим змістом.
  - 1.8. За сексуальною орієнтацією.
2. За місцем нанесення татуювань на частини тіла засудженого чи ув'язненого (згідно антропологічного атласу людини).
3. За ступенем складності і техніки виконання татуювань:
  - 3.1. Композиційні.
  - 3.2. Фрагментарні.
  - 3.3. Орнаментальні.
  - 3.4. Символічні.
  - 3.5. Текстові.
  - 3.6. Професійно орієнтовані.
  - 3.7. Саморобні.
  - 3.8. Високохудожні.
4. За статевою ознакою:
  - 4.1. Чоловічі.
  - 4.2. Жіночі.
  - 4.3. Різностатеві.

Необхідно в черговий раз підкреслити необхідність комплексного, міждисциплінарного підходу в дослідженнях окремих елементів

пенітенціарної (тюремної) субкультури засуджених та ув'язнених в місцях позбавлення волі, яка поки існує злочинність і різного виду місця несвободи, буде продовжувати своє існування у вигляді самоорганізованого тюремного соціуму, який дзеркально відображає всі негативні явища нашого суспільства.

Враховуючи загальносвітові тенденції зростання чисельності засуджених та ув'язнених в найбільш розвинених країнах Американського і Європейського континентів, на наш погляд, слід продовжувати розвивати міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинністю та поводження з правопорушниками, акцентуючи увагу на проблемах протидії негативним проявам кримінальної та пенітенціарної субкультури, що має специфічні расові, етнічні, національні, релігійні, правові та культурно-історичні детермінанти.

6.5. Запобігання розповсюдженню протиправної поведінки та кримінальної субкультури

Суб'єкти запобігання злочинності – це коло державних органів, недержавних організацій та окремих службових осіб, громадян, що здійснюють заходи загальносоціальної, спеціально-кримінологічної та індивідуальної превенції злочинів [36]. Суб'єкти запобігання злочинності можуть бути поділені за різними критеріями: функціонально-діяльним, структурно-рівневим, критерієм формалізованості виконуваних функцій тощо.

За функціонально-діяльним критерієм до суб'єктів запобігання злочинності належать державні органи, окремі службові особи, громадські організації, групи та окремі громадяни, наділені відповідною компетенцією, правами і обов'язками, діяльність котрих, відповідно до чинного кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного законодавства, спрямована на розробку і реалізацію заходів, пов'язаних із запобіганням, виявленням, обмеженням та усуненням криміногенних явищ і процесів, що породжують злочин.

Отже, до основних напрямків діяльності зазначених суб'єктів належать: профілактика, аналітично-розшукова діяльність та власне

превенція, яка поділяється на превенцію-обмеження і превенцію-усунення (припинення). До зазначених суб'єктів належать:

а) органи, що здійснюють управління системою спеціально-криміногенного запобігання злочинів, визначають основні напрямки, завдання, форми запобіжної діяльності через створення відповідної нормативно-правової бази (реалізують політику протидії злочинності). Зазначені органи планують, спрямовують, координують і контролюють кримінологічну політику і, відповідно, кримінально-процесуальну та кримінально-виконавчу політику як складові кримінальної політики. До цих органів належать органи державної влади та управління; органи місцевого самоврядування; виконавчо-розпорядчі органи; інформаційні органи, які постачають необхідні статистичні дані суб'єктам профілактики.

Їх роль з точки зору забезпечення стратегічної законодавчої основи для превенції злочинів важко недооцінити: адже йдеться про визначення пріоритетів кримінальної політики, загальних засад притягнення осіб до кримінальної відповідальності, в т. ч. до кримінальної відповідальності за окремі різновиди злочинів; про заміну кримінальних покарань заходами соціально-педагогічного впливу, що встановлюються в чинному кримінальному законодавстві для неповнолітніх осіб; про законодавчі засади діяльності служби пробації, навчально-реабілітаційних центрів тощо;

б) державні органи, які здійснюють спеціальне запобігання злочинів в силу свого статусу і ця діяльність віднесена до основних їх завдань і функцій (МВС, СБУ, прокуратура, суд, контролюючі органи). Ці органи діють на основі окресленої законом компетенції, розслідуючи ті чи інші категорії злочинів, а також реалізуючи контроль-но-наглядові функції щодо тих органів, які здійснюють дізнання та попереднє розслідування. На сьогодні більшість з них діють частіше постфактум, тобто після вчинення злочину;

в) органи та організації, діяльність яких має опосередковане відношення до спеціальної кримінологічної превенції. До них можна віднести органи загального і господарського управління; навчально-виховні, медичні, культурно-виховні установи, для яких спеціальне запобігання не є однією з функцій їх спеціалізованої діяльності та компетенції. Ці

органи забезпечують функцію формування правосвідомості та моральних установок молоді, що також можна вважати продуктивним внеском в превенційну та профілактичну діяльність, проте, не тим, що могло б замінити спеціальну кримінологічну превенцію;

г) представники громадськості, які залучаються на законних засадах до участі в діяльності органів, що здійснюють спеціально-кримінологічне запобігання злочинності або ж створюють відповідне середовище, необхідне для реалізації окремих заходів.

На основі рівневого критерію суб'єкти запобігання злочинності можуть бути поділені на:

а) ті, що розробляють кримінологічну політику держави, здійснюють управління у сфері запобігання злочинності, здійснюють аналітичне забезпечення запобіжної діяльності. До них належать органи законодавчої та виконавчої влади, контрольно-наглядові установи, які здійснюють діяльність на рівні стратегічного програмування кримінально-правової політики і превенційної політики як її органічної складової;

б) ті, що виявляють криміногенні фактори, безпосередньо реалізують заходи щодо їх усунення і захисту соціальних цінностей від злочинних проявів. До них належать правоохоронні органи та воєнізовані підрозділи виконавчої влади;

в) ті, які виконують запобіжні функції в рамках господарської, виховної чи іншої суспільної діяльності. До них належать центри соціальної адаптації, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, спостережні комісії, органи соціального захисту населення, органи охорони здоров'я, центри зайнятості населення, будинки-інтернати, кризові центри, служби психологічної допомоги, притулки, установи соціального патронажу, будинки нічного або тимчасового перебування звільнених осіб, громадські організації, а також такі громадські формування, як політичні партії, рухи, фонди, релігійні організації;

г) ті, які реалізують запобіжні функції як складову свого громадського обов'язку.

Ефективність протидії злочинності значною мірою залежить від того, наскільки різноманітно і комплексно здійснюється підхід до

розв'язання цієї проблеми, у який спосіб налагоджено спільну діяльність і контакт між правоохоронними і контролюючими органами, соціальними службами, громадськими організаціями в боротьбі з різними проявами злочинної діяльності.

У численних працях з кримінального права та кримінології розглядалися загальні питання теорії запобігання злочинності, запобігання окремим її видам, напрацьовано значний масив рекомендацій та пропозицій з цієї проблематики. Так, А.І. Алексєєв, досліджуючи коло суб'єктів запобігання злочинам, акцентує увагу на особливій ролі та значенні для досягнення цілей спеціального попередження злочинної діяльності численних органів державного контролю, які при цьому використовують різноманітні засоби й методи виявлення правопорушень і реагування на них. Саме так вони перешкоджають перетворенню незлочинних правопорушень на злочини, сприяють усуненню, обмеженню дії широкого кола криміногенних чинників. Відповідно, контролююча діяльність є елементом попередження злочинності [1].

Серед суб'єктів спеціального кримінологічного запобігання злочинності важливе місце займають місцеві органи влади та їх виконавчо-розпорядні органи, які правочинні здійснювати організаційно-управлінські функції із запобігання злочинності, організувати і координувати роботу суб'єктів запобігання злочинності, контролювати виконання прийнятих рішень на підвідомчій території. Для посилення протидії злочинності вони можуть утворювати як постійні, так і тимчасові органи. Активну роль у запобіганні злочинам відіграють різні громадські організації, колективи трудящих, службові особи, окремі громадяни (центри тимчасового утримання, релігійні організації тощо).

Окремі громадяни реалізують профілактичні заходи як в рамках виконання певних громадських обов'язків (виховання дітей) і суспільного доручення (педагогічного, профспілкового), а також в порядку особистої ініціативи, зокрема, сигналізують компетентним органам про криміногенні явища і криміногенних особистостей з числа малолітніх, неповнолітніх, надають інформацію про неблагополучні сім'ї, контролюють поведінку осіб, котрі повернулися з місць несвободи.

У системі правоохоронних органів органам внутрішніх справ належить найбільш важлива роль у проведенні спеціально-кримінологічної профілактики злочинів. Досить сказати, що із завдань, які визначені в Законі України «Про поліцію», профілактика злочинів і правопорушень є однією з головних завдань. Водночас діяльність органів внутрішніх справ у сучасних умовах вимагає принципово нового підходу щодо своїх основних функцій, при цьому концептуальним є рівень реалізації головного призначення – забезпечення надійної охорони законних прав та інтересів людини, суспільства і держави.

Завданням кримінологічної науки є пошук оптимальних шляхів удосконалення діяльності органів внутрішніх справ щодо запобігання злочинів, розробка з цією метою відповідних теоретичних і практичних рекомендацій.

В історії людства розуміння того, що запобігання злочинам є головним напрямком серед засобів боротьби зі злочинністю, виникло давно і розвивалося під впливом ідей прогресивних мислителів минулого. Це змушує хоча б коротко розглянути їхні погляди на злочинність, її системні причини і на те, як їй протистояти. Ідеї про необхідність попередження злочинів, а не тільки покарання за них, висувалися ще на ранніх етапах людської цивілізації. Проте, сьогодні негативні результати послаблення антикриміногенного потенціалу правоохоронної діяльності рельєфно виявилися в значному погіршенні реалізації принципу невідворотності покарання, зниженні розкриття злочинів. Безкарність багатьох злочинців дає їм можливість вільно продовжувати вчиняти нові злочини, загострюючи і без того складну криміногенну обстановку в Україні.

Ще раз підкреслимо, що запобігання злочинності в буквальному розумінні означає діяльність, що перешкоджає вчиненню злочинів. Це різновид суспільної профілактичної діяльності, функціональний зміст та мета якої полягає у перешкоджанні дії детермінантів злочинності та її проявів, передусім причин і умов останніх через обмеження, нейтралізацію, а по можливості – усунення їх дії. Залежно від стадії застосування запобіжних заходів вони поділяються на: профілактику; відвернення; припинення.

Теорія запобігання злочинності як різновид соціально-профілактичної діяльності визначає рівні, масштаби, різновиди цієї діяльності, у тому числі залежно від її цільового призначення, а також об'єкти, суб'єкти та засоби здійснення, теоретичні засади науково-методичного, фінансового та іншого ресурсного забезпечення.

Що стосується терміна «профілактика», то під ним у кримінологічній літературі і на практиці розуміється цілеспрямована діяльність щодо запобігання порушенням будь-яких суспільних норм, усунення причин, що породжують ці порушення. Існують різноманітні напрями соціальної профілактики: санітарна, технічна, медична, ветеринарна, правова (профілактики правопорушень і злочинів) тощо. До правової профілактики належать: профілактика дисциплінарних, адміністративних, цивільно-правових правопорушень і профілактика злочинів (кримінологічна, кримінально-правова, криміналістична, пенітенціарна).

Таким чином, теорія запобігання злочинності як різновид соціально-профілактичної діяльності охоплює заходи, спрямовані на обмеження дії факторів, причин та умов злочинності. Запобігання злочинності полягає в активному впливі на причини і умови на різних рівнях соціального життя.

Загальносоціальний рівень запобігання злочинності – це сукупність економічних, культурно-виховних, ідеологічних, організаційно-управлінських, правових, технічних заходів, як правило, довготривалого характеру, які забезпечують належне функціонування і розвиток існуючої системи суспільних відносин і опосередковано спрямовані на протидію злочинності.

Ці заходи розробляються і здійснюються органами державної влади і управління не з метою безпосереднього запобігання злочинам, а з метою вирішення поточних і перспективних завдань соціально-економічного розвитку держави, усунення протиріч суспільного життя. Але опосередковано вони спрямовані і на усунення негативних явищ та процесів у різних сферах суспільного життя, які детермінують злочинність як свій наслідок. Зі злочинністю вони мають переважно кореляційний зв'язок. Загальнонаціональне запобігання злочинності базується на положенні про те, що необхідно своєчасно розв'язати

загострені соціальні протиріччя, оскільки не можна ліквідувати дургорядні явища, не усунувши головних негативних явищ, з якими вони нерозривно пов'язані. І це чітко проявляється у світі економічної і соціальної реформи, які відбуваються з їх непослідовністю і глобальним загостренням соціальних протиріч у всіх сферах суспільного життя.

Спеціально-кримінологічний рівень запобігання злочинності – це сукупність самостійних напрямків протидії злочинності, які доповнюють один одного, змістом яких є діяльність державних органів, громадських організацій і громадян з метою розробки і реалізації заходів спеціально спрямованих на виявлення, усунення і нейтралізацію негативних обставин, що обумовлюють вчинення злочинів і недопущення вчинення злочину на різних стадіях розвитку злочинної діяльності. Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності – це вже професійна діяльність, яка потребує використання спеціальних знань і методів кримінології, спеціальних заходів планування.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинів складний цільовий напрямок, який тісно пов'язаний з іншими аспектами соціальної профілактики злочинності. В широкому плані соціальна профілактика поєднує у собі застосування різноманітних заходів, які перешкоджають розвитку форм поведінки, що відхилюються, основаних на рекомендаціях більшості суспільних, природних і технічних наук. Вона за своєю суттю спрямована на підтримку генофонду нації і включає в себе сукупність заходів виховання, спостереження, правового впливу і лікування.

Спеціально-кримінологічне запобігання, безумовно, використовує знання і рекомендації інших напрямків соціальної профілактики у сфері протидії злочинності. Але використовує їх цілеспрямовано, стосовно конкретних кримінологічних явищ і процесів. Заходи соціальної профілактики зорієнтовані на все населення і спрямовані на забезпечення соціального здоров'я суспільства. Тому ці заходи є лише частиною комплексу заходів спеціально-кримінологічного запобігання злочинам.

Так, наприклад, педагогічна профілактика розробляє виховні аспекти спеціального запобігання з використанням досягнень педагогічної науки для корегування злочинної поведінки і діяльності.

Медично-психіатрична профілактика при всій самостійності заходів також входить до спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, у плані розробки заходів щодо профілактики захворювань на СНІД, пияцтва, наркоманії, розповсюдження венеричних і психічних захворювань.

Таким чином, кримінологічна профілактика – це сукупність видів діяльності зі своєчасного виявлення й усунення об'єктивних і суб'єктивних причин і умов, що породжують злочинність і сприяють вчиненню злочинів. Залежно від того, на які явища і процеси спрямовані ці профілактичні заходи, можна виділити: профілактику-попередження, профілактику обмеження, профілактику усунення, профілактику захисту [16, с. 36].

Профілактика-попередження охоплює діяльність різних суб'єктів, включає у себе сукупність заходів, прийомів, методів спрямованих на недопущення виникнення і розповсюдження різних криміногенних явищ і процесів. Профілактика-попередження включає широкий комплекс заходів: соціально-економічних, ідеологічних, правових, соціально-гігієнічних. Наприклад: охорона материнства, заходи спрямовані на створення умов для виховання дітей, морального формування особистості, забезпечення належних умов праці, дозвілля, контролю-дозвільні заходи і под.

Під профілактикою обмеження розуміється діяльність суб'єктів попередження зі створення умов, що перешкоджають розповсюдженню криміногенних об'єктів на тих чи інших рівнях соціального життя, детермінації окремих видів злочинів, формування типологічних рис різних категорій злочинців. Тут ставиться завдання по можливості обмежити, послабити (нейтралізувати) чи блокувати і локалізувати просторово-часовими межами, контингент осіб таких криміногенних явищ, як: пияцтво, алкоголізм, наркоманія, протекціонізм, венеричні і психічні захворювання, проституція та інші форми соціальної патології.

Профілактика усунення – це такий вид кримінологічної профілактики злочинів, який реально знищує, руйнує і придушує криміногенні об'єкти. Основне місце в системі профілактики усунення, що здійснюється переважно правоохоронними органами, посідають

заходи: процесуальні (подання слідчого, окрема ухвала суду), оперативні (ліквідація «малин» і «притонів»), інформаційно-кримінологічні (аналіз криміногенної ситуації), адміністративні (вилучення самогонних апаратів, зброї тощо).

Профілактика захисту – це сукупність заходів, спрямованих на підвищення рівня захищеності та безпеки матеріальних об'єктів і особистості від злочинних посягань. Вона створює зовнішні перешкоди для посягання на охоплені суспільством цінності. Профілактика захисту широко використовується на практиці. Це технічні засоби захисту і охорони, клеймування та індивідуалізація предметів, поінформованість населення про засоби і способи посягань і захисту (криміналістична, віктимологічна).

Отже, запобігання злочинності є комплексом заходів економічного, соціального, ідеологічного, культурного, виховного, законодавчого та іншого характеру, спрямованих на усунення, послаблення або нейтралізацію причин та умов злочинності. Ця діяльність класифікується за: рівнем, механізмом, обсягом, змістом заходів та суб'єктами її реалізації. Визначається правове підґрунтя діяльності щодо попередження злочинів.

Аналіз дозволяє дійти висновку, що за рівнем профілактичні заходи можуть здійснюватися на всій території України (державний рівень) або в окремому регіоні (регіональний рівень), на місцях (місцевий рівень), у відповідній галузі господарства (галузевий рівень) або на підприємстві, в установі чи організації. Кримінологічна наука фактично визначилась щодо рівнів реалізації профілактичних заходів відносно груп населення (загальна профілактика) або стосовно конкретної особи (індивідуальна профілактика).

Всі профілактичні заходи, спрямовані на нейтралізацію криміногенних факторів, що впливають на стан злочинності, за їх спрямованістю можна поділити на: заходи загальносоціальні і спеціальні, а за рівнем – на заходи державного і регіонального (місцевого) значення.

Пріоритет в організації і здійсненні запобіжних заходів має бути, на наш погляд, на боці органів внутрішніх справ. Процес профілактичного впливу має свої особливості, обумовлені деякими обставинами. Вони пов'язані зі специфікою суб'єктів профілактики, формами і

методами профілактичної діяльності. Найбільш яскраво особливості профілактики виявляються залежно від специфіки об'єкта профілактичного впливу. Особи, які дотримуються злочинних традицій і звичаїв, як об'єкти профілактичного впливу також мають особливості, що визначають специфіку профілактичної роботи.

Коло осіб, у відношенні яких органами внутрішніх справ здійснюється профілактичний вплив, система його заходів є досить широкою. Однак у кожному конкретному випадку, при організації профілактичної роботи, органи внутрішніх справ повинні особливу увагу зосереджувати на особах, які мають підвищену суспільну небезпеку. Її, як підкреслювалося вище, більшою мірою мають носії злочинних традицій і звичаїв, особливо лідери злочинного середовища, кримінальні «авторитети».

Відродження і зміцнення влади кримінальних «авторитетів» і мафіозних лоббі на рівні центральних та місцевих органів влади надає злочинній діяльності організованого характеру шляхом підпорядкування злочинців та сформованому під впливом кримінальних традицій і звичаїв визначеному порядку. Мова йде в основному про особливості, пов'язані зі ступенем прихильності злочинців традиціям і звичаям кримінального середовища, вираженням якого є визначений неформальний статус, яким володіють зазначені особи відповідно до свого становища в злочинній ієрархії.

Ефективність заходів боротьби зі злочинністю нерозривно пов'язана з удосконаленням оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ. Успішне вирішення цієї проблеми на практиці має призвести до зниження названих тенденцій, що значною мірою буде сприяти досягненню цілей профілактики. Разом з тим обмежуватися лише цими заходами не можна. Необхідний комплекс соціальних профілактичних заходів. Так, дуже продуктивним виявилось створення спеціальних підрозділів для боротьби з організованою злочинністю. Правда, зазначені підрозділи формувалися головним чином силами апаратів карного розшуку і з числа їхніх співробітників. У той же час, кримінологічний досвід підказує, що вони мають комплектуватися не тільки з розшуковців. На це звертають увагу самі практики, які вважають, що відділи з боротьби з організованою

злочинністю повинні складатися з висококваліфікованих досвідчених оперативних працівників карного розшуку, слідчих.

Варто визнати, що дотепер у діяльності органів внутрішніх справ переважає традиційний підхід до профілактичного впливу на прихильників кримінальних традицій. Серед заходів профілактичного впливу на осіб, що дотримуються злочинних традицій і звичаїв, виділяються дискредитація авторитету лідерів кримінального середовища, схиляння їх (за допомогою засобів агентурної роботи) до відмови від протиправних дій, притягнення винних до кримінальної відповідальності. Одним з основних профілактичних заходів пропонується забезпечення в УВП посиленої охорони і нагляду за «злочинцями у законі» і іншими «авторитетами» з метою виключити для них можливість відхилення від дотримання встановленого пенітенціарного режиму.

Крім безпосереднього профілактичного впливу на осіб, що дотримуються злочинних традицій і звичаїв, профілактична робота, на наш погляд, має бути спрямована на:

а) подолання (усунення) злочинних проявів, заміну їх іншими (позитивними) установками. Варто особливо підкреслити, що відмирання тих чи інших традиційних установок можливе тільки під час відсутності реальних умов, що створюють необхідність їхнього існування. Виявлення і подальше усунення таких умов – передумова успішної боротьби зі злочинними проявами. У процесі профілактичного впливу на прихильників злочинних проявів, усунення в їх поведінці дотримання названих норм має відбуватися шляхом заміщення іншими позитивними установками. Крім того, негативна поведінка, що культивується в злочинному середовищі, нерідко за формою відбиває позитивні сторони відносин між людьми (взаємодопомога, допомога ближньому тощо). У зв'язку з цим, вирішуючи питання ресоціалізації правопорушників, які дотримуються злочинної поведінки, необхідно робити акцент саме на ці «позитивні» моменти, оскільки вони містять у собі певний моральний заряд. Сам по собі, поза зв'язком з конкретною діяльністю він складає великий внутрішній антикриміногенний потенціал. Систематична гнучка інтенсивна переорієнтація правопорушників на суспільно корисну діяльність з одночасним посиленням зазна-

ченого потенціалу має, на наш погляд, привести до підвищення ефективності профілактичного впливу;

б) виявлення, розкриття і розслідування злочинів, що готуються і вчинені особами, які дотримуються злочинних традицій, звичаїв і загалом мають протиправну орієнтацію поведінки;

в) зондування мікросередовища, що оточує осіб, які дотримуються злочинної протиправної поведінки;

г) виявлення, розкриття і розслідування злочинів, що перебувають у стадії задуму, підготовлюваних і вчинених особами, які опинились під впливом злочинців;

д) антисуспільну поведінку осіб, які опинились під впливом злочинців, і дотримуються кримінальних традицій та звичаїв.

Успішна реалізація профілактичних заходів для зазначених напрямків роботи зі злочинцями покликана забезпечити, головним чином, нейтралізацію криміногенного впливу злочинної поведінки. Це має відбутися, по-перше, за рахунок зниження кримінальної активності носіїв такої поведінки (що досягається певною мірою через реалізацію принципу невідворотності покарання за вчинені злочини); по-друге, за рахунок значного звуження і, в підсумку, усунення об'єкта такого впливу за допомогою ранньої профілактики різних форм антигромадської поведінки. У цьому випадку передбачається не допустити переростання епізодичної антигромадської поведінки конкретної особи у стійкий злочинний спосіб життя, поєднаний з необхідністю активного дотримання злочинних традицій і звичаїв.

Сучасний рівень організації боротьби з особами, які дотримуються злочинної поведінки, свідчить про серйозне ставлення МВС України до цієї проблеми. Позитивні результати такої роботи є можливими при інтенсифікації діяльності всіх підрозділів і служб органів внутрішніх справ. Основні ж профілактичні функції з контролю за особами, які дотримуються злочинних традицій і звичаїв, покладаються МВС України на оперативний склад кримінальної міліції, установи виконання покарання при сприянні дільничних інспекторів міліції, слідчих, а в установах виконання покарання – адміністрації, оперативних працівників тощо.

Профілактична робота з особами, які дотримуються антисоціальної протиправної поведінки (і, особливо, підтримують злочинні традиції та звичаї), має такі напрямки: виявлення осіб, які виявляють ознаки протиправної поведінки, дотримуються злочинних традицій і звичаїв; постановка таких осіб на облік; проведення інтенсивної індивідуальної профілактики. Крім того, робота з зазначеною категорією злочинців, особливо зі «злочодіями в законі», припускає ізоляцію їх від частини правопорушників шляхом створення ситуацій, що компрометують їх серед злочинців.

Виявлення осіб, які припускаються протиправної поведінки, підтримують злочинні традиції і звичаї, поряд із встановленням конкретних осіб, включає вивчення їхнього способу життя, умов побуту, визначення працездатності і зайнятості суспільно корисною працею, основних джерел доходу, родинних і дружніх зв'язків, даних про здійснення злочинів і судимості, про відбування покарання, злочинні зв'язки у минулому і сьогоденні, ступінь авторитетності в кримінальному середовищі, інших матеріалів компрометуючого характеру.

У процесі виявлення правопорушників, що дотримуються протиправної поведінки, увагу органів внутрішніх справ необхідно зосереджувати в першу чергу на особах, не зайнятих суспільно корисною працею, які мають злочинні зв'язки. Успіх виявлення злочинних «авторитетів» залежить від того, як організована система оперативної інформації в правоохоронних органах. Наприклад, МВС Грузії у зв'язку з необхідністю упорядкування системи інформації Управлінням карного розшуку була розроблена спеціальна анкета на «злочодіїв у законі», що містить дані про їхню особистість і злочинну поведінку. Її заповнював керівник органу внутрішніх справ і направляв у ГУМВС. Завдяки цьому був забезпечений облік злочинних «авторитетів» у центральному апараті міністерства. Інформацію збирали групи оперативних працівників усіма наявними в їхньому арсеналі засобами, включаючи сили громадськості та позаштатних інформаторів.

Організувавши систематичне спостереження за злочинцями через незалежні одне від одного джерела, одержуючи від останніх необхідну інформацію, співробітники органів внутрішніх справ реалізують ефективний метод незалежних характеристик, що сприяє одержанню

повної і достовірної інформації. Постійно отримуючи інформацію про «зłodіїв у законі», знаючи систему їхніх зв'язків і взаємин, правоохоронні органи повинні використовувати свої можливості комприметації їх серед злочинців. Усе це покликано породити сумнів щодо репутації цієї особистості в злочинному світі і відбитися на міцності злочинних зв'язків. Даючи оцінку такому методові, необхідно звернути увагу на те, що в кожному конкретному випадку він має застосовуватися з урахуванням можливих наслідків, щоб не поставити під загрозу життя особи. Усе це тримає злочинців у постійній напрузі, обмежує їхню кримінальну активність, не дозволяє зосередитися на об'єктах контролю своєї діяльності, породжує нервозність, необдуманість вчинків, у підсумку знижує «зłodійський» авторитет.

Вище відзначалося, що в умовах позбавлення волі негативна поведінка носіїв кримінальної субкультури виявляється з неменшою інтенсивністю. Отже, при направленні злочинця в установу виконання покарань персоналу територіальних органів необхідно заздалегідь подбати про його ізоляцію від можливих злочинних контактів. Цьому має передувати виявлення зв'язків осіб в кримінальному середовищі для їхнього подальшого перекриття. Таке перекриття має бути систематичним протягом усієї злочинної кар'єри «авторитету», тільки таким чином стане можливим «збити» його злочинну активність, примусити до відмови від вчинення злочинів і встановлення нових злочинних зв'язків.

У МВС Вірменії в недавньому минулому вдавалося значною мірою знижувати злочинну активність «зłodіїв у законі» завдяки злагодженій і цілеспрямованій роботі всіх підрозділів. Успіх тут досягався вмілою організацією роботи карного розшуку за принципом ковзного графіка. Це дозволяло забезпечити цілодобове оперативне обслуговування спеціально створеними оперативними групами місць концентрації злочинців, де була найбільш ймовірна поява «зłodіїв у законі». Ретельно вивчаючи час і місце концентрації, шляхи підходу до них, співробітники міліції перекривали їх, чим позбавляли злочинців можливості збору. Така оперативна ізоляція «зłodіїв у законі» змушувала одних з них порвати зі злочинним минулим, інших – виїхати за межі міста і республіки.

У боротьбі з особами, які дотримуються злочинних традицій і звичаїв, правоохоронні органи нерідко зіштовхуються з перешкодами об'єктивного і суб'єктивного характеру. До числа об'єктивних труднощів варто віднести насамперед відсутність наукових і методичних розробок проблеми, особливо тієї її частини, що стосується репрофесіоналізації злочинності, активізації її організованих форм. Залишати без уваги вирішення цієї серйозної проблеми не можна. Навіть одиничні випадки існування кримінальних «авторитетів», беручи до уваги їх підвищену злочинну активність, мають викликати занепокоєння правоохоронних органів.

На ефективності боротьби зі злочинністю істотно позначається відсутність законодавчого регулювання питань посилення відповідальності за вчинення злочинів особами, які дотримуються злочинних традицій і звичаїв. Практика свідчить, що правоохоронні органи виявляються часом неспроможними у пошуці необхідних підстав для притягнення «злочинців у законі» до кримінальної відповідальності. Звільняючись з місць позбавлення волі, ці особи іноді мають позитивні характеристики. У такому випадку в територіальних органах внутрішніх справ нерідко відсутні формальні підстави для встановлення відповідного нагляду за подібними «авторитетами».

Нелегким для правоохоронних органів виявляється встановлення фіктивності документів про непрацездатність «злочинців у законі», а отже, і використання такого факту з метою організації відповідного кримінально-правового впливу. Раніше названі підстави бувають часто єдиними для порушення у відношенні зазначених осіб кримінальних справ, оскільки пошуки причетності їх до скоєння будь-яких інших злочинів є безрезультатними.

Значно ускладнює роботу правоохоронних органів відсутність у системі обліку різних категорій злочинців спеціальних даних про ступінь прихильності злочинним традиціям і досягнутому «щаблю» в ієрархії кримінального середовища, нестача матеріалів узагальнення передового досвіду боротьби зі злочинними традиціями і звичаями, що впливає не тільки на ефективність оперативної роботи, але, насамперед, на організацію цілеспрямованої профілактики.

Існують проблеми у взаємодії між апаратами карного розшуку і установами виконання покарань в організації і проведенні профілактичної роботи з особами, які дотримуються злочинних традицій і звичаїв. Основу такої взаємодії складає взаємний обмін інформацією про злочинців. Установи з виконання покарань зобов'язані надсилати у відділи внутрішніх справ, на територію яких передбачається відправити осіб, які звільняються, спеціальні повідомлення. У них містяться позиції, що відбивають прихильність злочинців традиціям і звичаям кримінального середовища, хоча прямо на таку прихильність не вказується. Такі доповнення необхідні для організації надалі диференційованої індивідуально-профілактичної роботи з правопорушниками, тому що неформальний статус, набутий особами у кримінальному середовищі, дозволяє судити про ступінь сприйняття ними заходів профілактичного впливу і, відповідно, визначає вибір тактичних прийомів застосування органами внутрішніх справ у профілактичній роботі.

У випадку, коли на осіб, які дотримуються злочинних традицій і звичаїв, заведено одну зі справ оперативного обліку, обмін інформацією здійснюється шляхом передачі цих справ з УВП в територіальний орган внутрішніх справ, і навпаки. Крім того, орган внутрішніх справ може повідомляти адміністрацію установи про осіб, які дотримуються злочинних традицій і звичаїв, про особистість арештованого й інші обставини, що можуть мати значення для його виправлення і ресоціалізації. Такі документи готуються слідчими в процесі розслідування злочинів і зберігаються потім в особистих справах і матеріалах оперативного обліку засуджених.

Необхідно враховувати можливість пристосування кримінальних традицій і звичаїв до умов злочинної діяльності, що змінилися. У зв'язку з цим в організації профілактичного впливу на осіб, які дотримуються злочинних традицій і звичаїв, варто передбачати серію заходів, поетапне застосування яких дозволить «вимотати» кримінальне середовище і його «авторитетів», підкорить дотриманню ними порядку, не дасть пристосуватися.

Систематичне застосування комплексу профілактичних заходів має позбавити кримінальне середовище надії на сприятливі умови в

майбутньому, зажадає відмовлення від дотримання злочинних традицій і звичаїв, визначить тим самим ефективність подальшої профілактичної роботи.

Досвід показує, що успіх у боротьбі з особами, які дотримуються протиправної поведінки, злочинних традицій і звичаїв, що так негативно впливає на молодь, зокрема, «зłodіями в законі», залежить головним чином від нейтралізації їхнього злочинного впливу. Тут існує два шляхи:

- ліквідація авторитету представників злочинної «еліти» серед молодих людей, які тим чим іншим чином зазнали такого впливу;
- ліквідація авторитету «зłodіїв у законі» серед наймолодших злочинців.

У першому випадку треба проводити активну профілактику всім службам органів внутрішніх справ разом із громадськістю. В другому – основу нейтралізації має скласти цілеспрямована оперативна робота.

Таким чином, профілактичний вплив правоохоронних органів щодо осіб, які припускають протиправну поведінку, дотримуються злочинних традицій і звичаїв, являє собою комплексний процес, спрямований на усунення умов, що створюють сприятливий ґрунт для культивування серед молоді і, особливо неповнолітніх, злочинних традицій і звичаїв, а також нейтралізацію криміногенного впливу їх носіїв.

Питання для самоперевірки

1. Для чого потрібна типологія деформації особистості злочинців молодіжного віку?
2. В чому полягає сутність поняття теоретичної й емпіричної типології злочинців молодіжного віку?
3. В чому проявляються соціально-типові ознаки особистості злочинця молодіжного віку?
4. В чому полягає психологічний механізм саморегуляції особи молодіжного віку своєї поведінки?
5. Як Ви розумієте теорію фізичних типів стосовно визначення і вивчення причин кримінальних відхилень загалом та молодіжної злочинності зокрема?

6. Як Ви розумієте психоаналітичні теорії типів стосовно визначення і вивчення причин кримінальних відхилень загалом та молодіжної злочинності зокрема?

7. Як Ви розумієте соціологічно-культурологічні теорії типів стосовно визначення і вивчення причин кримінальних відхилень загалом та молодіжної злочинності зокрема?

8. В чому полягає роль сім'ї серед причин кримінальних відхилень молодіжної злочинності?

9. Що таке субкультура?

10. Які різновиди кримінальної субкультури Ви знаєте?

11. Як Ви розумієте поняття «кримінальна субкультура молоді»?

12. Які Ви знаєте методи дослідження сучасної субкультури місць позбавлення волі (пенітенціарної субкультури)?

13. Який Ви вбачаєте взаємозв'язок між знаковою символікою та правилами поведінки окремих категорій засуджених?

Завдання для самопідготовки

1. Визначте типологію деформації особистості злочинців молодіжного віку.

2. Охарактеризуйте основні особливості формування кримінальної субкультури у молодіжному середовищі та визначте їх макро-, мезо- та мікросередовищні детермінанти.

3. Визначте основні складові сучасної субкультури місць позбавлення волі з точки зору психологічної науки?

4. Наведіть приклади правил поведінки окремих категорій засуджених – носіїв субкультури місць позбавлення волі.

5. Окресліть основні, сучасні напрями запобігання розповсюдженню сучасної субкультури серед засуджених.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алимов С.Б. Основные направления изучения преступлений и обуславливающих их антиобщественных явлений (опыт конкретных исследований) / С.Б. Алимов // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1988. – Вып. 46. – С. 36–41.

2. Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни / Ю. М. Антонян. – М. : ИНФРА–М, 1994. – 320 с.
3. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Большая Рос. энцикл.; СПб.: Норинд, 1998. – 1456 с.
4. Валицкас Г.К. Самооценка у несовершеннолетних правонарушителей / Г.К. Валицкас, Ю.Б. Гиппенрейтер // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 45–84.
5. Васильківська І. П. Кримінологічні аспекти сімейного виховання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І. П. Васильківська; ІДП. – К., 2001. – 19 с.
6. Ганнушкин П.Б. Избранные труды / П. Б. Ганнушкин; под ред. О.В. Кербикова. – М. : Медицина, 1964. – 291 с.
7. Ганнушкин П.Б. Клиника психопатий, их статика, динамика, систематика / П.Б. Ганнушкин. – М.: Север, 1933. – 143 с.
8. Герасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Т.З. Герасимів; ЛьвДУВС. – Львів, 2010. – 36 с.
9. Джери Д. Большой толковый социологический словарь: в 2-х т. / Джери Д., Джери Дж.; пер. с англ. Н. Н. Марчук. – М.: Вече, АСТ, 1999.
10. Джужа О.М. Науково-практичний інтерес щодо становлення кримінально-виконавчої та кримінологічної політики України: матеріали І Люблінсько-Українського семінару [Pojęcie interesu w nauce prawa, prawie stanowionym i orzecznictwie sądów konstytucyjnych Polski i Ukrainy], (Люблін, 7–9 квітня 2005 р.). – Люблін, 2005. – С. 10–14.
11. Дмитрієнко Ю. М. Прямі ефекти девіантної правосвідомості: перша формула української правової ідіоми / Ю. Дмитрієнко // Право і Безпека: наук. журн. – 2004. – № 2 –Т. 3. – С. 11–17.
12. Долгова А.И. Вопросы методики разработки классификации несовершеннолетних преступников и её основания / А. И. Долгова, В. Д. Ермаков // Типология личности преступника и индивидуальное предупреждение преступности. Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности. – М., 1979. – С. 67–68.

13. Дюркгейм Э. Избр. соч. / Э. Дюркгейм. – М.: Наука, 1991. – 607 с.

14. Жалінський А. Е. Ефективність профілактики злочинів і кримінологічна інформація / А. Жалінський, М. Костицький. – Львів, 1980. – 218 с.

15. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. – К.: Ін Юре, 2007. – Кн. 2. Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – 712 с.

16. Замула С. Ю. Профілактика впливу кримінальної субкультури на неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних установах / С. Ю. Замула; під ред. В. М. Оржеховської. – К.: ДПТСУ, 2011. – 240 с.

17. Игошев К.Е. Психология преступных проявлений среди молодежи: учеб. пособие / К.Е. Игошев. – М.: ВШ МВД СССР, 1971. – 173с.

18. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / К.Е. Игошев. – Горький: Горьк. ВШ МВД СССР, 1974. – 168 с.

19. Кант И. Религия в пределах только разума / И. Кант // Кант И. Сочинения: в 8 т. – М.: БЕК, 1994. – Т. 6. – 290 с.

20. Карпец И.И. Преступность: иллюзии и реальность / И.И. Карпец. – М.: Рос. право, 1992. – 344 с.

21. Краснушкин Е.К. Кримінальні психопати сучасності і боротьба з ними / Е.К. Краснушкин // Преступный мир Москвы. – М., 1924. – С. 192–197.

22. Кримінологія і профілактика преступности : учебник / под ред. А. И. Алексеева. – М.: МВД СССР, 1989. – 431 с.

23. Кримінологія: словарь-справочник / составитель Х.-Ю. Кернер. – М.: НОРМА, 1998. – 400 с.

24. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодєд; за заг. ред. І.М. Даньшина. – Х.: Право, 2003. – 352 с.

25. Кримінологічний довідник: довід. вид. / за наук. ред. О. М. Бандурки; за заг. ред. О. М. Джузи, О. М. Літвінова. – Харків: Діса плюс, 2013. – 412 с.

26. Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения) / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1968. – 176 с.
27. Лунеев В. В. Эпоха глобалізації і злочинність / В. В. Лунеев. – М.: Норма, 2007. – 272 с.
28. Маховер К. Проективный рисунок человека / К. Маховер. – М., 2012. – 160 с.
29. Мертон Р. Статьи и письма / Р. Мертон ; пер. и общ. ред В. За-йончковского. – М.: Изд-во РАН, 1996. – 607 с.
30. Озерецкий Н.И. Психопатология детского возраста: учебное пособие для высших педагогических учебных заведений / Н.И. Озе-рецкий. – М.: Гос. учебно-педагогическое Изд-во НАРКОМПРОСА РСФСР, 1938. – 327 с.
31. Пирожков В.Ф. Юридическая психология / В.Ф. Пирожков. – М.: Альта, 1998. – 218 с.
32. Про інформацію: закон України від 02.10.1992 р. № 2658-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
33. Рущенко І. П. Вивчення кримінальної субкультури: методоло-гічні проблеми / І. П. Рущенко // Кримінальна субкультура як фактор злочинності: наук. зб. Криминологічне дослідження. Вип. 2. – Лу-ганськ: РВВ ЛДУВС. – 2008. – 200 с.
34. Самовичев Е.Г. Личность насильственного преступника и про-блема преступного насилия / Е.Г. Самовичев // Личность преступни-ка и предупреждение преступлений. – М., 1987. – С.79–80.
35. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – М.: ИНФ-РА-М, 1990. – 530 с.
36. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / П.Л. Фріс; НАВСУ. – К., 2005. – 406 с.
37. Юнг К. Воспоминания, сны, размышления. – Львов; М.: Ини-циатива АСТ, 1998. – 475 с.

РОЗДІЛ 7.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ВПЛИВУ НА ЗАСУДЖЕНИХ

7.1 Управління пенітенціарними закладами освіти

В сучасній науковій літературі існує багато різноманітних класифікаційних схем функціонального складу управління. Б.Ф.Ломов [6], Д.Мерсер [9] та інші, відзначаючи універсальність побудови будь-якого виду діяльності, в тому числі й управлінського, виділяють у ній такі основні блоки: мотив, ціль, планування, опрацювання інформації, образ чи концептуальна модель, прийняття рішення, дії, перевірка результатів і корекція дій. Аналізуючи управління, М.Марков [8], розглядає п'ять його стадій: цільову, дескриптивну, перспективну, реалізаційну та ретроспективну. Будь-яка з них, якщо взяти окремо, – відносно відокремлена частина управлінського акту, у сфері якої здійснюються певні послідовні процедури, дії і операції. Так, цільова стадія починається з усвідомлення проблеми та необхідності її розв'язання і завершується формулюванням мети. На другій стадії відбувається збір і опрацювання інформації для реалізації мети. Третя стадія пов'язана з трансформацією описуючої інформації в наказову чи командну інформацію. Істотним тут буде прийняття рішення як проекту майбутньої дії. Після прийняття рішення йде реалізаційна стадія як етап організації виконання цього рішення. Завершує управлінський цикл ретроспективна стадія, сутність якої полягає в аналізі, узагальненні й оцінці досягнутого результату. Наведений аналіз і оцінка виявляють нові проблеми і дають початок новому управлінському циклу. Ретроспективна і дескриптивна стадії подібні, оскільки здійснюються на основі інформаційних процесів.

Аналізуючи сучасні вітчизняні дослідження психологічних основ управління пенітенціарними закладами освіти, слід зазначити, що акцент робився в основному на аналізі науково-методичних та органі-

заційних основ управління такого роду, визначення змісту діяльності керівника, використанні прийомів наукової організації праці в процесі управління, впровадженні способів ефективного планування та контролю в організації, врахуванні дидактичних основ у процесі управління, аналізі інформаційного забезпечення. Одним із позитивних наслідків вивчення цього досвіду є те, що вітчизняні автори починають реалізовувати підходи до аналізу управління з позицій управління саме організацією, а не лише з позицій аналізу управління як певного механізму. У зв'язку з цим з'явилося багато робіт, в яких аналізуються проблеми, які пов'язані з особливостями діяльності пенітенціарних закладів. Аналізуючи західні дослідження основ управління закладами такого роду, слід зазначити, що акцент робився в основному на впливі соціальних та економічних факторів на цей процес, визначенні місії пенітенціарного закладу освіти. Сучасні дослідження управління організаціями пов'язані з розвитком теорії менеджменту.

Розглядаючи загальні функції управління навчальними закладами, можливо виділити як загальний педагогічний аналіз, планування, організацію, контроль, керівництво, так і конкретні, що витікають із специфічно виховного процесу як об'єкта управління, та з потреб цього об'єкта в управляючих впливах. Загальні функції створюють базу для розуміння конкретних функцій, тобто функцій органів управління навчальними закладами та посадових осіб. В даному випадку доцільніше говорити про зміст основної діяльності в підсистемах, про посадові обов'язки, а не про конкретні функції, бо в змісті функціональних обов'язків виділяють ті ж цикли управління, але тільки в зменшеному обсязі.

Узагальнюючи різноманітні підходи щодо визначення функціонального складу управління пенітенціарними закладами освіти в науковій літературі з соціального управління, психології управління, педагогіки як відносно самостійні, але взаємопов'язані функції управління, можна виділити і такі стадії: постановка мети, планування чи прийняття управлінських рішень, організація, контроль, регулювання (чи корекція), які визначають в своїх працях більшість спеціалістів.

Сучасний підхід до управлінської діяльності визначає таку послідовність принципів:

- управління зосереджено навколо людини, його завдання полягає в тому, щоб зробити людей здатними до спільної дії, надати їхнім зусиллям ефективності;

- управління пов'язане з об'єднанням людей в їх спільній організації і діяльності, воно глибоко вкорінене в культурі;

- будь-яка організація вимагає від управління чітких завдань, її роль полягає в тому, щоб забезпечити взаємодію членів колективу навколо досягнення спільних цілей;

- управління повинне сприяти розвитку й задоволенню потреб людей і суспільства в цілому, розвиток людей повинен здійснюватись на будь-якому рівні організації;

- будь-яка організація, яка складається з людей з різним рівнем знань і навичок, що виконують різноманітні види робіт, повинна будуватись на комунікації між ними і на їхній індивідуальній відповідальності за свою ділянку роботи;

- організація вимагає різноманітних засобів для оцінки здоров'я і діяльності її членів;

- освітньо-виховна організація не досягає результатів тільки у своїх стінах, вони досягаються лише у зовнішньому середовищі.

Дані принципи досить загальні, але їх відрізняє орієнтація на людину, що дуже важливо для модернізації сучасної системи управління і розвитку пенітенціарних закладів освіти. При цьому важливо відшукати і розпізнати ті елементи власної традиції, історії і культури, які можна використовувати як базові блоки для мінливої системи управлінської діяльності.

Управління на основі людських ресурсів освітньої організації фокусується у вдосконаленні процесу прийняття рішень і ефективності контролю. Головна мета теорій «людського фактору» в управлінні організаціями – у зміні жорстко формалізованих відношень у структурі організації. Загальна тенденція в даному управлінському стилі виявляється зараз до більш неформальних, гнучких способів і методів управління, значно більшою мірою заснованих на раді між керівником і підлеглим. В сучасних умовах управління повинно менше використовуватись як система влади у вигляді вертикальної ієрархічної піраміди і більше як ресурс розвитку горизонтальної організаційної

системи. Сутність такого підходу – в переході від організації командно-контрольного типу, заснованій на адміністративній ієрархії і лінійно-функціональній взаємодії відділів і підрозділів, до організації, яка базується на переробці інформації, здатної забезпечити взаємодію спеціалістів різних галузей знання.

Управління пенітенціарними закладами освіти має як загальні риси людської діяльності, так і специфічні особливості, властиві тільки йому. Серед загальних рис можна виділити такі: як і будь-яка людська діяльність, управлінська діяльність носить свідомий характер (її суб'єкт ставить перед собою певну мету і має властивість до рефлексії своїх дій); управлінська діяльність, як і будь-яка інша, має ознаку соціальності, є соціально-нормативною формою функціонування людини; управлінська діяльність є втіленням людської активності, викликається конкретними мотивами і спрямована на досягнення певних цілей; як і будь-який вид діяльності, вона є складним поліструктурним утворенням.

Одна з специфічних особливостей управління пенітенціарними закладами освіти полягає в тому, що метою і результатом управлінської діяльності є певні зміни самого суб'єкта, тобто оволодіння певними способами дій, а не заміна предметів, з якими діє суб'єкт. Але зводити мету і результати всієї управлінської діяльності до змін самого суб'єкта аж ніяк неможливо з точки зору визначення управління. Управлінська діяльність – це діяльність щодо самозміни, її продуктом є ті зміни, які відбулися в процесі її виконання в самому суб'єкті. Таким чином, управлінська діяльність пенітенціарними закладами освіти містить у собі такі положення: управлінець виступає не тільки як суб'єкт управлінської діяльності, але і як її об'єкт; управлінська діяльність має місце лише в тому випадку, коли певні зміни в суб'єкті є не тільки результатами діяльності, але і відповідають її цілям.

При характеристиці управлінської діяльності треба мати на увазі, що зміни в суб'єкті, в тому числі й ті, які відбуваються при оволодінні ним способами дій, можуть бути результатом будь-якої діяльності. Так, результат діяльності знаходить своє втілення в зміні – як практичній, так і ідеальній – не тільки об'єкта діяльності, але і самого суб'єкта, причому не тільки у вигляді фізичних змін, але і психічних

новоутворень. Як підкреслював С.Л. Рубінштейн [10], справжні досягнення людини позначаються не тільки поза нею, в тих чи інших породжених нею об'єктах, але і в ній самій. Тому виключно важливою є друга із вищевказаних особливостей управлінської діяльності.

Зміни суб'єкта повинні відповідати меті (функції) діяльності. В цьому одна з найбільших характеристик особливостей управлінської діяльності. В процесі здійснення останньої також відбуваються зміни в суб'єкті, але вони відповідають не її меті – отриманню нових знань, а виступають як побічний продукт такого роду діяльності.

Істотною особливістю управлінської діяльності пенітенціарними закладами освіти є її системність. Одним з основних принципів системного опису є, як відомо, принцип цілісності, при якому система розглядається як велика кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку єдність. Відповідно до принципу цілісності, з одного боку, система повинна бути описана інакше, ніж її елементи, і з іншого – необхідне протиставлення цієї системи середовищу (чи більш широкій системі), в основі чого лежить внутрішня активність системи.

Існують різні підходи до опису цілісності системи. Ми підтримуємо точку зору О.О.Малиновського [7], який називає цілісною ту систему, окремі частини якої функціонують (чи розвиваються або деградують) спільно, і в той же час вся система відносно незалежна щодо середовища та інших аналогічних систем. Стосовно психологічного аналізу управлінської діяльності це означає, що процес «управлінська діяльність» відносно незалежна від процесу «діяльність, якою управляють». Ця незалежність виявляється в тому, що закономірності управлінської та керованої діяльності не тотожні.

З принципом цілісності тісно пов'язаний принцип організованості системи, який у найзагальнішому вигляді може бути сформульовано таким чином: ціле більше суми частин, що входять до нього (ціле набуває таких властивостей, якими не володіють його елементи). У зв'язку з цим передбачається поява у цілісності нових властивостей, зумовлених як властивостями складових частин, так і виникненням нових систем. Частина припиняє існування як така, стає компонентом об'єднаного інтегрального цілого. Виникає дещо нове із властивими йому якостями, на що і вказує В.О.Енгельгард [13]. Тому жодна з осо-

бливостей управлінської діяльності не може бути виведена із властивостей окремих її компонентів. Її особливості обумовлені управлінською діяльністю як цілісним процесом.

Виходячи з вищесказаного, управлінську діяльність пенітенціарними закладами освіти необхідно аналізувати через системний підхід до управління, який потребує розгляду об'єкта управління цілісно, у взаємодії всіх його елементів. При такому підході визначається діалектичний принцип всебічності, який орієнтує на вивчення речей у їх різноманітності зв'язків та відносин. При цьому важливо мати на увазі, що цілісність – це інтегрований результат, який досягається за допомогою взаємодії елементів системи. І якщо хоч один з елементів випадає або послаблює його функціонування, то й кінцевий результат буде іншим, перекрученим або неповним.

При системному підході як методологічній орієнтації на пізнання складних об'єктів і управління ними важливо знати закони формування та функціонування системи. Будь-яка система складається з елементів. Елементи можуть об'єднуватися в блоки, блоки – в підсистеми, з підсистем формується система. Але при цьому кожний елемент, зберігаючи свою специфіку, взаємопов'язаний та взаємодіє з іншими елементами. Така взаємодія утворює не тільки структуру системи, а і її цілісність.

При системному підході до управління пенітенціарними закладами освіти важливо мати на увазі, що будь-яка система знаходиться в оточуючій її системі, і тому є частиною, або підсистемою іншої, більш поширеної системи. Підсистеми та елементи можуть бути показані у вигляді систем нижчого порядку. Таким чином, утворюється складна система з багатьма рівнями, так звані ієрархічні системи. Системи різного рівня знаходяться у відношеннях субординації, однакового рівня – у відношеннях координації, тобто взаємодоповнення і відносній автономності. Такий взаємозв'язок забезпечує цілісність системи, до якої входять системи нижчого рівня як елементи. Система залишається цілісною, доки зв'язки між елементами сильніші за зв'язки цих елементів з оточуючою системою, з системою вищого рівня. У разі послаблення внутрішніх зв'язків об'єкт роздібнюється на окремі частини та перестає існувати як система.

Управлінська діяльність пенітенціарними закладами освіти, таким чином, повинна розглядатись як інтегративна більшість, об'єкт, що володіє якостями, які не властиві компонентам, що входять до нього. Сума останніх не виражає її властивостей, механізмів функціонування і розвитку цілісної системи. Таким чином, кожний учасник управлінської діяльності повинен усвідомлювати не тільки певну ситуацію і свої дії в ній, але й дії свого партнера.

Згідно із принципом ієрархічності, кожна система – це підсистема іншої, більш широкої системи, а її компоненти можуть досліджуватись як самостійні системи. Вказаний принцип підкреслює багаторівневу організацію системи управління у вищих навчальних закладах. Слід підкреслити, що системний розгляд об'єкта, по-перше, передбачає декомпозицію цілісного об'єкта на елементи, уявлення його у вигляді множинності, і, по-друге, припускає принципово різні членування (можливо, навіть безліч членувань). При цьому, звичайно, винятково важливого значення набуває спосіб членування об'єкта, оскільки при різних способах будуть отримані різні множинності елементів. Говорити про елемент можна лише стосовно досить фіксованого з цих способів; інше членування даної системи може бути пов'язане (а найчастіше так і буває) з виділенням іншого утворення як первинного елемента. Це положення є дуже важливим для вивчення структури будь-якої системи, зокрема управлінської.

Визначивши істотну з точки зору проектування особливості запропонованого підходу до аналізу структури управлінської діяльності і розглянувши її як багатомірну систему, ми можемо уявити кожен з виділених при цьому компонентів як систему підпорядкованих компонентів, що дозволяє задавати рівень опису управлінської діяльності пенітенціарними закладами освіти.

До описових компонентів, які характеризують систему управління пенітенціарними закладами освіти можна віднести:

- ціннісні основи системи і принципи, на яких вона побудована;
- місце і роль даної системи (підсистеми) в більш широкій системі, до складу якої входить перша;
- вимоги до системи управління з метою успішного виконання соціального замовлення. Це об'єктивні завдання, які ставить перед

керуючою системою життя, тобто це не завдання як цілі, а завдання як вимоги життя (цілі формулюють і ставлять перед собою самі керівники, суб'єкти);

- функції управління;
- місію, прагнення, орієнтації і конкретні цілі системи управління;
- властивості управління, які задають тип керуючої системи;
- організаційні структури системи управління в цілому і організаційні структури ланок, частин, органів, об'єднань, що входять до її складу;
- методи, засоби, технології управління, послідовність управлінських дій, аж до опису цілісного організаційного механізму управління;
- умови та ресурси ефективної діяльності системи управління (кадрові, фінансові, матеріальні, часові, нормативно-правові і таке інше);
- результати управлінської діяльності.

Ефективність управління пенітенціарними закладами освіти значною мірою залежить від змісту управлінських знань, тому проблема змістовної сторони такого виду управлінської діяльності традиційно є однією з головних. Питання про вибір змісту знань походить від цілей управління, актуальність його особливо підвищується в сучасну епоху науково-технічної революції, коли значно підвищились темпи надбання нових знань. Саме потреби суспільства, які конкретизовані в цілях управління, є важливим фактором, що визначає конструювання змісту управлінської діяльності.

Зміст управління вищими навчальними закладами охоплює комплекс питань. Ми розглянемо лише деякі з них: загальні вимоги до змістовної сторони управління і структурою змісту.

У соціально-психологічній науці затвердився підхід, згідно з яким основне джерело змісту управління у навчальних закладах – це соціальний досвід, створений діяльністю попередніх поколінь, у якому втілені досягнення суспільно-історичного розвитку людських здібностей. Їх розвиток відображається і відбувається в історичному розвитку. До основних джерел формування змісту управління відносяться: соціальний досвід, види та галузі управлінської діяльності, знання про закономірність управлінської діяльності, методи управ-

ління, засоби та організаційні форми управління, зміст діяльності керівництва. Зазначені джерела не залежать одне від одного: соціальний досвід вбирає в себе всі інші джерела; види та галузі домінують над наступними і являють собою конкретизацію соціального досвіду.

Аналіз процесу рішення різноманітних управлінських завдань пенітенціарними закладами освіти є суттєвою передумовою конструювання змісту управління. Повноцінний аналіз педагогічної діяльності як джерела проектування змісту управлінської діяльності повинен обов'язково включати відомості про способи аналізу завдань, шляхів пошуку способу їх рішень, а також контролю вірного розв'язання цих завдань.

Враховуючи значну важливість рефлексії в управлінській діяльності, ми вважаємо, що аналіз діяльності як джерело проектування змісту повинен також містити відомості про рефлексивну діяльність, при чому не тільки інтелектуальну та особистісну, а й міжособистісну.

Хоча наука управління не є одним із джерел змісту управління, проблема співвідношення між наукою і змістом управлінської діяльності є однією з основних. Це зумовлено не тільки збільшенням ролі науки в сучасному суспільстві, а також тим, що наука управління має виключно великий вплив на процес управління в цілому. Вплив науки на зміст управлінської діяльності втілюється в одному із важливих принципів – у принципі науковості управління. Сутність цього принципу розкривається у вигляді трьох ієрархічно пов'язаних положень. Зміст управління повинен відповідати рівню сучасної науки; включати зміст, необхідний для виникнення у підлеглих поняття про демократичні методи управління; показувати підлеглим важливі закономірності процесу управління.

Знання, конституйовані змістом управлінської діяльності, взагалі мають складну структуру. У сучасній літературі намітилися різні підходи до класифікації таких знань. Наш підхід найближчий до думки тих авторів, які вважають, що необхідно включити до змістовної сторони управлінської діяльності знання про людську діяльність. У системі управлінських знань ми виділяємо дві підсистеми. Перша з них включає поняття, які визначають управлінську діяльність як окрему

систему відповідних знань. Друга підсистема включає безліч знань, оволодіння якими необхідне для засвоєння першої та для досягнення мети управлінської діяльності щодо розвитку пенітенціарних закладів освіти.

Характеризуючи зміст управлінської діяльності пенітенціарними закладами освіти, ми оперували таким поняттям, як «зміст управління». Говорячи про зміст управління, ми маємо на увазі соціальний досвід (культуру), який повинен реалізуватися у результаті прийняття управлінського рішення, виконання управлінських дій. Це трактування визначається як рівень загальнотеоретичного подання змісту управління та тісно пов'язане з поняттям «цілі управління». Також це поняття використовується для опису існуючої характеристики основного засобу управління діяльністю, а саме – управлінських дій. Мова йде про зміст тих завдань, які ставляться перед підлеглими. Поняття «змістовна сторона управлінської діяльності» відзначає той зміст процесу, засвоєння якого повинне забезпечити досягнення управлінських цілей.

Ігнорування будь-якої сторони управлінської діяльності – змістовної чи операційної – неправомірне. Підкреслюючи велику роль змістовної сторони цієї діяльності, ми стверджуємо, що ніяк не може бути байдужим те, на якому теоретичному та практичному матеріалі будуть сформовані управлінські завдання. В той же час – і це необхідно спеціально визначити – розвинутий ефект управлінських знань, їх внесок до формування управлінської діяльності залежить від того, на основі яких саме дій ці знання сформульовані.

Щодо змісту управління, то це процесуальний підхід, основи якого закладені на початку ХХ століття Ф.Тейлером [11]. Він довів на практиці, що управління, яке засноване на наукових позиціях, дозволяє отримати більш високі результати, ніж управління, яке засноване на досвіді. Це дало поштовх науковому управлінню. Майже одночасно з Ф.Тейлером запропонував свою наукову теорію управління А.Файоль [12]. Згідно його теорії, управляти – значить передбачати (враховувати майбутнє; відпрацьовувати програму дій), організовувати (будувати матеріальний та соціальний організм організації), розпоряджатися (змушувати персонал працювати), координувати (пов'язувати, об'єднувати усі дії та зусилля), і контролювати (дбати про те, щоб все здій-

снювалось відповідно правилам і розпорядженням). Аналіз вказаних досліджень дає можливість виділити наступні управлінські функції: планування, постановка цілей, розробка програм, керівництво, організація, контроль, оцінка, інформаційне підґрунтя, прийняття рішень, підбір персоналу, матеріальне забезпечення, створення колективу одностудентів, мотивація.

Виходячи з вищезазначеного, можна визначити окремі управлінські дії в системі освіти (загальні, первинні функції), такі, як планування, організація, контроль.

Планування у пенітенціарних закладах освіти (як і інші складні види управлінських дій), звичайно, має в своїй структурі й інші дії. Тому можна говорити про планування в широкому значенні, що включає не тільки власне цілепокладання і розробку планів, але й аналіз і прогнозування внутрішнього і зовнішнього середовища, потреб і можливостей, вироблення різних концепцій, самоаналіз ефективності планування.

Призначення планування як управлінської дії має на меті: надати визначеності і чіткої спрямованості всій діяльності. Саме на його основі відбувається:

- впорядкування роботи, а впорядкування системи є однією з основних ознак управління як виду діяльності;

- на основі аналізу і прогнозу зовнішніх і внутрішніх обставин моделюються образи бажаного майбутнього стану і його результатів, починаючи з найзагальнішого, нечіткого бачення бажаного майбутнього і закінчуючи досить чіткими, здатними до перевірки, операційно заданими цілями функціонування та розвитку;

- визначення засобів досягнення мети та цілездійснення, їхній склад і логічну структуру, послідовність, необхідні ресурси й умови, виконавців і їхню взаємодію, терміни;

- визначення змісту, методів, засобів й форм майбутньої роботи і її проміжних результатів;

- визначення стандартів діяльності, вимог до процесу і результатів, критерії і показники оцінки;

- створення умов для успішного здійснення не тільки освітньої а й управлінської діяльності.

Саме план задає основи організації, координації, інтеграції діяльності. Утверджені ним цінності, принципи і цілі є основою для керівництва, мотивації спільної діяльності, для надання їй значущості та змісту. Саме планові показники є підставою для здійснення контролю, зворотного зв'язку в управлінні. Навіть дуже талановита реалізація інших управлінських дій не може повною мірою компенсувати помилки і недоліки планування. І навпаки – добре планування дозволяє правильно зорієнтувати всю управлінську діяльність, допомагає досягнути гарних результатів і зекономити час. Процес планування, як і будь-який інший живий, цілісний, безперервний процес, важко піддається опису, який завжди тяжіє до статистики, подрібнення цілого на частини. Логічні структури планування залежать від його об'єктів: планування сьогочасного функціонування відрізняється від планування інноваційних процесів; стратегічне планування має структуру, відмінну від структури планування тактичного і оперативного.

Наступною, не менш важливою управлінською дією є організація (організування). Підкреслимо, що в даному випадку мова йде саме про організацію як вид управлінської дії.

Призначення організації як управлінської дії стане більш зрозумілим, якщо зіставити його з призначенням дії керівництва. Обидва ці види дій спрямовані на управлінську підтримку реалізації задуманих планів. Але при цьому дія «організація» звернена переважно на формальний, офіційний бік соціальної організації і покликана задавати формальні межі діяльності та поведінки людей, а дія «керівництво» в її сучасному розумінні навпаки, «працює» з неформальним, людським боком організації, безпосередньо має справу з людиною у всьому багатстві її потреб, мотивів, емоцій. Дія організації найчастіше виступає як впорядкування, структурування, регламентація. Описуючи цю дію, корисно розрізнати кроки, спрямовані на вирішення стратегічних довготривалих завдань і завдань тактичних, оперативних, які забезпечують якісне вирішення перших більш масштабних. При цьому до перших можна віднести створення більш раціонального розподілу праці; визначення загального групування різних робіт, які треба виконати, їх спеціалізацію і кооперацію, диференціацію й інтеграцію; створення нових внутрішніх і зовнішніх зв'язків, підрозділів, служб

в рамках існуючої організаційної структури чи більш широкої системи і побудова такої структури в цілому; визначення функціональних обов'язків і повноважень, прав і відповідальності всіх учасників спільності; встановлення офіційних порядків і правил. Другі завдання пов'язані з організаційним забезпеченням конкретних акцій і заходів, з розподілом від імені адміністрацій і колегіальних органів управління конкретних офіційних завдань і доручень. До основних завдань організації відносять: підбір, розстановку і оцінку кадрів, постановку завдань перед виконавцем; аналіз і регулювання соціально-психологічного клімату в колективі; стимулювання продуктивної діяльності підлеглих і їх саморозвитку; створення умов для професійного росту підлеглих; аналіз і оптимізацію існуючої структури неформальних стосунків у колективі; аналіз та вдосконалення організаційної культури спільноти, тобто системи цінностей, регулюючої стосунки в колективі і поведінку його учасників; забезпечення діагностики стану колективу, його найважливіших характеристик, оптимізації його функціонування і подальшого розвитку, росту, зрілості.

Розглядаючи дію – контроль у пенітенціарних закладах освіти, необхідно акцентувати увагу, що це вінець управлінського циклу, як джерело необхідного для ефективності будь-якого управління зворотного зв'язку. У вузькому значенні контроль може розумітись як власне зняття показників і співвіднесення реального стану справи з тим, що було заплановано. Але в більш широкому плані до складників дій контролю правомірно відносити: визначення критеріїв і показників оцінки параметрів, що контролюються; виявлення і констатацію існуючого стану справ; його зіставлення з бажаним, запланованим; аналіз і оцінку такого стану; розробку і здійснення корегувальних дій для приведення керованих об'єктів до запланованого стану.

В сучасних умовах все більш актуальною стає розробка дослідниками систем постійно діючого спостереження за станом будь – якого управлінського процесу, середовища і таке інше – моніторингу, що також має пряме відношення до контролю як управлінської дії.

Управлінська діяльність, як і будь-яка інша, здійснюється під впливом певних спонукань, які виступають як джерела активності. Ці спонукання, до яких належать, крім потреб, інтереси, настановлен-

ня, переконання, утворюють мотиваційний бік управлінської діяльності. Його функціями є психічна регуляція останньої, підтримання певного рівня функціонального напруження психологічних процесів протягом деякого часу. Мотиви діяльності, виступаючи як предметний зміст потреби, суб'єктивно відображаються у формі хвилювання, бажання, прагнення до мети.

Відомо, що сформованість мотивацій є необхідною передумовою успішної діяльності, в тому числі управлінської. Важливе значення має те, які є джерела управлінської діяльності. Зазвичай розрізняють джерела зовнішні (вони визначаються вимогами, які висуває суспільство, керівник) та внутрішні (вони визначаються його потребами, інтересами, переконаннями, його уявленнями про себе). Іноді до внутрішніх джерел відносять лише потреби, а цінності розглядають як зовнішні джерела.

Не менш важливою характеристикою мотивації є її спрямованість. В сучасній психологічній літературі визначені різні підгрупи мотивів, проаналізовані їх рівні. Намічені також основні психологічні характеристики – змістовні та динамічні. Перші характеризуються наявністю особистісного змісту діяльності суб'єкта управління, дієвістю мотиву, тобто його реального впливу на хід управлінської діяльності і всієї поведінки особистості; місцем мотиву в загальній структурі мотивації (головний мотив чи другорядний); ступенем розповсюдження мотиву; самостійністю виникнення і прояву мотиву; рівнем усвідомлення мотиву. Динамічні характеристики містять стійкість, модальність, силу мотиву, швидкість виникнення.

Особливою рисою, що визначає психологію управління пенітенціарними закладами освіти, є те, що її об'єкт – організована діяльність особистості й колективу. Організована діяльність – це не просто спільна діяльність людей, об'єднаних спільними інтересами й цілями, симпатіями або цінностями. Це діяльність людей, об'єднаних в одну організацію, підпорядкованих правилам і нормам цієї організації, які виконують задану їм спільну роботу. Правила, норми й вимоги такої організації передбачають і породжують особливі психологічні стосунки – це управлінські стосунки. Психолого-педагогічні взаємовідносини виступають як стосунки, опосередковані цілями, завданнями

й цінностями спільної діяльності. Управлінські відносини складають організовану спільну діяльність, надають їй організованості. Інакше кажучи, це не стосунки у зв'язку з педагогічною діяльністю, а стосунки, що утворюють спільну педагогічну діяльність. Окремий працівник виступає як частина, як елемент цілого, поза яким його поведінка не може бути зрозумілою. Окремий працівник і колектив виступають у контексті організації, до якої вони входять, та без якої їх аналіз щодо управління виявляється неповним.

У психології управління пенітенціарними закладами освіти об'єктом вивчення стають не просто стосунки людей у колективі, соціальній групі, а й стосунки людей у соціальній організації, тобто в умовах, коли дії кожного учасника спільної діяльності задані, приписані, підпорядковані загальному порядку робіт, коли учасники пов'язані один з одним взаємозалежністю та взаємною відповідальністю. Предметом вивчення психології управління пенітенціарними закладами освіти є сукупність психічних явищ та стосунків в такого роду організації. Тобто, це можуть бути психологічні фактори ефективної діяльності управлінців; психологічні особливості прийняття індивідуальних та групових рішень; психологічні проблеми лідерства; проблеми мотивації поведінкових актів суб'єктів управлінських стосунків та інше.

Соціальна організація пенітенціарного закладу освіти – це, насамперед, соціогрупова структура. Це означає, що всередині її діють більше, ніж одна група. Між ними можуть існувати вікові, владні, престижні та інші відмінності. Звідси виникають і мікрогрупова напруга, і можливі конфлікти. Проблема управління тут постає як досягнення міжгрупової консолідації, примирення, посилення позитивних значень взаємного сприйняття і взаємної оцінки. Звичайно, таку організацію можна розглядати, абстрагуючись від діючих в її просторі міжгрупових відмінностей, тобто як єдину групу. Але в такому випадку те, що об'єднує групу, як правило, є менш значущим, ніж те, що її роз'єднує.

Знання міжгрупових відмінностей, напруги і конфліктів має для управління велике значення. Рівень керованості цією спільнотою буде визначатися тим, наскільки вдалося подолати ці міжгрупові відмінності, зняти міжгрупову напругу, загасити міжгрупові конфлікти;

прищепити почуття належності до всієї навчальної організації, а не лише до окремої спільності.

Освітня організація, проте, не тотожна її соціогруповій структурі, хоч остання і складає її людську основу. Перша є певним типом соціо-групової структури, саме той її різновид, специфічною рисою якої є доцільність колективної дії.

Перетворення групової структури на організацію надає управлінню нею додаткових рис. Тепер першорядного значення набуває чітке, певне і всебічне визначення мети. Вона є тим законом або принципом, який визначає будову, ієрархію та функції організації. Чим реалістичніша, адекватніша, глибша і точніша мета, тим краща соціальна організація (особливо, якщо її керівництво усвідомлює власну суть і призначення). Значить, тим доцільніше, ефективніше і раціональніше вона здатна діяти.

Освітні організації такого роду є поліфункціональними, багатоцільовими. Тому мова повинна йти не про єдину мету, а про певний діапазон цілей. В ідеальному випадку всі вони мають бути не лише усвідомленими, а й ієрархізованими за певним суттєвим саме для даної організації критерієм.

Разом з усвідомленням мети важливим для забезпечення нормального функціонування освітньої організації є формотворення, розробка правил і меж дозволеної і забороненої поведінки. У групі і груповій структурі можуть існувати неписані правила, звичаї та традиції. У пенітенціарних закладах освіти завжди юридично оформлені, але мають і суцього специфічний характер (він обумовлений як місцем позбавлення волі, так і специфікою відношень між засудженими і таке інше).

Те ж стосується контролю сертифікаційного порядку, санкцій тощо.

Наявність неформальної та формальної структури в такого роду організації обумовлена збереженням груп і групових утворень. Зрозуміло, що існування останніх уникнути неможливо, оскільки адміністративна (бюрократична) організація соціальної взаємодії є певною надбудовою, яка виростає на ґрунті групової і соціогрупової спільності. Вона не може повністю зняти особистий аспект людських стосунків, звести їх лише до формально-юридичних норм. Неформальна

взаємодія у формально-юридично оформленій організації має компенсаційне призначення.

Цілі пенітенціарного закладу освіти можуть бути стратегічними, тактичними й оперативними. Критерієм тут виступає час цілепокладання: стратегічні цілі розраховані на відносно далеку перспективу, тактичні – на середню, оперативні проявляються як робочий план дій. У першому випадку особливе значення має перспективність мислення керівної групи адміністрації, передбачення. Тактичне планування діяльності має особливе значення, бо воно є концептуальною основою робочих планів.

За умови ґрунтовної розробки концептуальної основи тактики діяльності оперативний план є її логічним продовженням і подальшою робочою конкретизацією. Оперативне планування є законом діяльності закладу, в цьому його значимість, і, як такий, він підлягає безумовному виконанню. Думка щодо плідної корекції планів життям, досить поширена серед керівного складу, є в більшості випадків симптомом і свідченням невмілого управління.

Загрози виникають вже під час планування мети закладу, і їх варто запобігти вже на цій стадії роботи. Мета може бути завищеною чи заниженою стосовно можливостей і ресурсів вищого освітньо-виховного закладу. Негативні наслідки або збочення у роботі очікують заклад в обох випадках. У разі завищення мети заклад працює з перевантаженням. Виснажуються його людські, матеріальні, фінансові ресурси. Як наслідок настає колективна втома, невдоволення чи апатія. Частішими і більш тривалими стають конфлікти. Актуальними стають комунікативні й інші блокади та безвихідь. Ефективність і продуктивність діяльності навчально-виховного закладу прямо залежить від чіткішого, яснішого і реальнішого визначення мети.

Отже, соціальна організація пенітенціарного закладу освіти є діючою формальною організованою групою. Її внутрішнє впорядкування здійснюється шляхом визначення мети, створенням правил внутрішнього розпорядку через адміністративний нагляд за їх виконанням, створенням посадової ієрархії, розподілом ролей, формуванням почуття належності, через координацію діяльності, нагромадження і продуктивне використання ресурсів.

Будь-який управлінський процес супроводжується системою управлінських методів. В психолого-педагогічній теорії управління розрізняють два погляди на класифікацію методів. По-перше, визначаються методи управління і методи керівництва, які спрямовані на ланку системи (на керований об'єкт), інші – на конкретних виконавців. Згідно другого погляду – методи управління навчальними закладами уявляються як способи впливу суб'єкта ієрархічної структури взаємодії, які, забезпечуючи організаційно-психологічну єдність педагогічної системи, сприяють підвищенню ефективності і якості навчально-виховного процесу. Таким чином, система управління навчальними закладами – це певна цілісність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою суб'єкта і об'єкта (людей і процесу). Згідно з ідеєю системного підходу в такого роду управлінні педагогічним процесом, найбільш раціональною вважаємо класифікацію методів, суть якої в тому, що на основі головних компонентів педагогічної системи (наявність конкретної мети, зміст навчально-виховної інформації, засоби педагогічної комунікації, склад учнів, кваліфікація викладачів і умови, в яких здійснюється процес) визначаються конкретні завдання щодо організації, згуртованості, розвитку колективу, створенню сучасної матеріальної і навчальної бази і умов для її нормальної роботи, а також щодо успішного функціонування навчально-виховного процесу (плануванню, організації, контролю і таке інше). При такому підході особлива роль в управлінні належить соціально-психологічним методам управління. Їх особливість – у впливі на особистість за допомогою логічних і психологічних прийомів з метою перетворення завдання на усвідомлену необхідність, мотивовану потребу її діяльності. Тому при використанні цих методів керівнику необхідно знати індивідуальні особливості викладачів, їх ставлення до роботи, рівень дисциплінованості, активності, спілкування, життєвого тону, особливості темпераменту.

Методи і форми управління пенітенціарними закладами освіти проєктуються і визначаються передусім складністю і різноманіттям цілей і завдань, що стоять перед керуючою і керованою підсистемами і підпорядковані трьом головним стадіям: діагностичній (аналіз стану об'єкта управління і його потенціалу, а також конкретних управ-

лінських ситуацій); творчій (створення образу нового стану об'єкта і розробка програми його досягнення); організаторській (забезпечення реалізації прийнятої програми). Причому це лише макроструктура управлінської діяльності, бо кожен з названих компонентів, в свою чергу, це досить складне утворення. Виділені стадії управлінського циклу визначаються як теоретичні одиниці діяльності, які, в свою чергу, реалізуються і представлені в будь-якій з емпіричних одиниць діяльності суб'єкта управління. Запропонована схема функціонального складу безумовно є складною через необхідність постійного співвідношення теоретичних та емпіричних одиниць управління при побудові і реалізації експериментальних програм дослідження процесу управління в соціальних системах. Крім того, при тривимірному описі управлінського процесу обмежуються якісні постадійні характеристики для більш повного розгляду специфіки управління тієї чи іншої системи. І далі, не всі емпіричні одиниці управлінської діяльності повною мірою можуть включати теоретично-визначені елементи процесу управління.

В наш час серед форм управління пенітенціарними закладами освіти найбільш широко розповсюджена функціональна структуризація. Структуризація за функціями звичайно наслідує принцип професійної спеціалізації, сприяючи підвищенню ефективності використання управлінської майстерності. Разом з тим ця форма повною мірою не забезпечує єдиної цільової спрямованості зусиль, необхідних для вирішення завдань, поставлених перед пенітенціарними закладами освіти в цілому. Це породжує труднощі з фіксацією відповідальності. Інша, все більш широко застосовувана форма організації – матрична. Вона об'єднує управлінську і педагогічну діяльність в умовах складних проектів чи безперервних програм розвитку. Такого роду організація – простий, гнучкий і динамічний спосіб об'єднати різні функціональні знання, досвід і кваліфікацію в програмно-цільові групи чи підрозділи. В організації такого типу, як підкреслюють Г.Кунц, С.О'Доннел [5], орієнтир робиться на кінцеві результати. При такому підході структурний поділ не є самоціллю, він передбачає собою спосіб систематизації діяльності для ефективного досягнення кінцевих цілей. Без скоординованого розподілу повноважень

між структурними підрозділами їх сукупність не буде являти цілісний механізм здійснення цих цілей. Необхідно відзначити, що при делегуванні повноважень головною проблемою є децентралізація управління, оскільки тією мірою, якою повноваження не делеговані, вони централізовані. Децентралізація повноважень вимагає чіткого їх розподілу як по вертикалі, так і по горизонталі.

Формування і розвиток цілісної системи управління пенітенціарними закладами освіти, на наш погляд, повинні носити інтегративний, міждисциплінарний і міжнауковий характер. Такий підхід повинен допомогти вирішити проблему подолання формалізму у взаємодії керованої і керуючої систем, вивести їх відношення на новий якісний рівень із врахуванням вимог часу і реалізації ідеї самоврядування, гуманізації і демократизації.

Виходячи з вищезазначеного, доречним буде запитання – а які фактори впливають на процес управління пенітенціарними закладами освіти?

В різноманітних словниках фактор визначається як одне з необхідних дієвих умов того чи іншого процесу. Якщо мова йде про управління пенітенціарними закладами освіти, то необхідно розглянути умови, в яких вони проявляються. Існують різні підходи до виявлення цих умов. На нашу думку, в першу чергу необхідно звернути увагу на фактори соціалізації, які можливо об'єднати у декілька груп. Перша група – це мегафактори. Застосування цієї групи факторів має значення у зв'язку з тим, що вони об'єктивно висвітлюють задачі соціального навчання і виховання в сучасному світі: виховання людини як громадянина світу, розвиток планетарного мислення та толерантності. Вони також дають уявлення про передумови виявлення залежності людини від сукупності глобально-світових умов, тенденцій та проблем; про можливість прогнозування тенденції розвитку людства. Друга група – макрофактори. Це країна, етнос, суспільство. Вони впливають на формування свідомості всіх людей, які мешкають в певних країнах. Багато досліджень зарубіжних і вітчизняних вчених довели, що кожний етнос, має свої специфічні риси, які сформувалися протягом століть під впливом природнокліматичних, історичних, екологічних, соціальних, релігійних умов й обставин. У зв'язку

з цим етнічні особливості як фактор, що впливає на процес управління освітньо-виховними організаціями, не треба ігнорувати, але й не треба абсолютизувати. Третя група факторів – мезофактори. Вони охоплюють умови існування великих груп людей: за змістом і типом поселення (регіон, селище, місто); за належністю до субкультур та інше. Ця група факторів дає змогу враховувати в процесі соціального навчання і виховання різноманітних вікових і соціально-професійних груп населення об'єктивні регіональні умови їхнього життя. Тобто мова йде про регіональні особливості ціннісних орієнтацій в сфері освіти, праці, дозвілля; розширення тих чи інших засобів масової комунікації; потребу в отриманні інформації різними віковими групами. Четверта група – мікрофактори. Вони безпосередньо впливають на певних людей. Це сім'я, мікросоціум, групи однолітків, навчально-виховні організації тощо.

Вплив мікросоціуму на процес формування свідомого відношення до дійсності на різних вікових етапах становлення людини залежить від об'єктивних характеристик мікросоціуму та суб'єктивних характеристик самої людини. Найважливішою характеристикою мікросоціуму з точки зору спрямованості його впливу на розвиток особистості є існуючий в ньому соціально-психологічний клімат, який є результатом взаємодій всіх характеристик мікросоціуму.

Через систему освітньо-виховних організацій суспільство та держава прагнуть гарантувати рівні можливості для розвитку всіх членів, але з іншого боку – для реалізації кожним своїх потенційних можливостей й задоволення й розвитку особистісних потреб й здібностей. Процес навчання об'єктивно відтворює можливості для реалізації особистості своєї активності як в сфері пізнання, так і в сферах предметно-практичної діяльності.

Таким чином можливо виділити дві основні, найбільш значущі групи факторів, які впливають на процес управління пенітенціарними закладами освіти. До першої групи відносяться фактори, що утворюють особистісну, психолого-семантичну структуру. Другу групу факторів складають впливи навколишнього середовища, соціально-психологічні чинники, що утворюють основу для формування тієї або іншої спрямованості особистісного розвитку.

Особистісні фактори утворюють психосемантичну систему, до якої відносяться: творчість, системність, прогностичність, гуманізація та психологізація. Соціальні фактори – регіон, де розташований заклад освіти, тип закладу освіти, стать учасників освітнього процесу, вік учасників освітнього процесу та таке інше.

Фактор «системності» має особливий вплив на процеси управління пенітенціарними закладами освіти. Необхідність системного підходу в сучасному житті суспільства диктується самим життям і, насамперед, високим ступенем інтеграції суспільних процесів, де все пов'язане між собою, коли рішення однієї проблеми залежить від рішення багатьох інших, коли сама проблема набуває системний, комплексний характер. Щодо розуміння системності, комплексності в процесі управління пенітенціарними закладами освіти ми беремо за основу визначення «цілісності системи». Система являє собою сукупність об'єктів, взаємодію яких обумовлює наявність нових інтеграційних якостей, не притаманних утворюючим її частинам, компонентам. Зв'язок між компонентами настільки тісний і зближений, що зміна одного з них викликає ту чи іншу зміну інших, а нерідко і системи в цілому. Система, як цілісне утворення, може бути описана за допомогою провідних ознак:

- наявність утворюючих елементів, компонентів, частин, з яких утворюється система;
- наявність структури, тобто певних зв'язків і відношень між частинами, елементами;
- наявність інтегративних якостей, тобто таких, які не притаманні ні одному із взятих елементів, які утворюють систему;
- наявність комунікативних властивостей системи, які проявляються у формі взаємодії системи із середовищем та у формі взаємодії системи з системами більш вищого чи нижчого порядку, по відношенню до яких вона виступає як частина (підсистема) чи як ціле;
- історичність чи зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього в системі і її утворюючих компонентах.

Якщо прийняти за основу сформовані вище властивості і якості, то необхідно виділити такі аспекти системного підходу в управлінні пенітенціарними закладами освіти:

- системність, ціле – це похідне своїх компонентів. Єдність і взаємодія між компонентами, елементами і частинами утворюють систему в межах заданої якості, забезпечують функціонування і розвиток системи. Таким чином, ми маємо справу зі структурою, способом організації системи, тобто з системно-структурним аспектом системності, цілісності;

- в освітньо-виховних соціальних системах мета виступає одним із системоутворюючих факторів та потребує засобів та дій для її досягнення. Дія системи, її компонентів у реалізації цілі є, по суті, функцією системи. Досягнення підцілей в результаті функціонування компонентів, елементів і частин проявляє другий аспект системності – системно-функціональний;

- освітні системи, будучи суспільними, змінюються, бо їм притаманні внутрішні протиріччя. Значить, ці системи історично обумовлені. В цьому проявляється історичний аспект організації, системи;

- освітньо-виховна система функціонує, розвивається у зовнішньому по відношенню до себе середовищі, будучи відкритою і пов'язаною великою кількістю комунікацій. Системи більш високого рівня ставлять перед підсистемами нижчі цілі, завдання, виділяють ресурси, встановлюють обмеження. Тут у найбільш загальному вигляді ми маємо справу з системно-комунікативним аспектом системності;

- інформація, яка поступає в освітньо-виховну систему і виходить з неї, представляє спосіб зв'язку компонентів системи між собою і компонентів з системою в цілому, а системи як цілого – із середовищем. В цьому ми знаходимо прояв інформаційного аспекту системи;

- розрізнення між перспективним, бажаним станом системи (метою) та існуючим – визначає управлінський аспект.

Таким чином, виходячи з вищевказаного, можна дійти висновку, що зміст цієї складової відображає напрямок тенденцій, які спостерігаються сьогодні у вітчизняній практиці управління пенітенціарними закладами освіти. Це спонукає до необхідності урахування сучасних змін в управлінні, які спостерігаються у зв'язку з переходом вітчизняної економіки до ринкової. Напевне, можна говорити про те, що системний підхід в управлінні пенітенціарними закладами освіти, який диференціює управлінську свідомість, є

найбільш значущим сьогодні. І це є природним, оскільки відображає реакцію на впровадження системно-змістових, а не однобічно виконавчих підходів до розуміння сутності та специфіки управлінської діяльності.

Далі, щодо складової: проєктивність і прогностичність, яка утворює особистісну, психолого-семантичну структуру і впливає на рівень готовності учасників навчально-виховного процесу до управління, то за своїм змістом її можна визначити як спрямованість у майбутнє, бачення майбутнього.

Проєктування і прогнозування в загальному його розумінні – це науково обґрунтоване визначення системи параметрів майбутнього об'єкта або якісно нового стану існуючого проєкту – прототипу прообразу передбачуваного або можливого об'єкта, стану чи процесу в єдності зі способами його досягнення. Це бачення – образ, ідеал становища педагогічного процесу, проєкт, який може мотивувати колектив до активних дій. Воно виявляє своє мотивуюче діяння на колектив з двох причин. По-перше, бачення ставить колектив і його членів перед вибором, примушує їх прагнути до вдосконалення. По-друге, воно допомагає будувати концепцію розвитку освітнього закладу, визначати основні концептуальні підходи до його перетворення.

Щодо наступної складової – творчість, яка утворює особистісну, психолого-семантичну складову управління пенітенціарними закладами освіти. Для забезпечення умов розвитку творчої праці необхідно усвідомлювати, що, впроваджуючи нововведення, керують саме інноваційним процесом.

Спонування до інноваційної діяльності здійснюється по тих же законах, що й до будь-якої іншої. Людина включається до інноваційного процесу з позиції суб'єктивної оцінки тієї користі, яку вона отримує в результаті зусиль для освоєння нововведень, усвідомлює протиріччя між метою і реальністю. Тобто, вона стає активним учасником засвоєння нового, якщо впевнена:

- в досягненні результату;
- в отриманні очікуваних наслідків при досягненні цього результату;
- в користі цих наслідків.

Колектив пенітенціарного закладу освіти неоднорідний за своїм складом, і тому члени колективу мають різні мотиви включення до інноваційних процесів, відрізняються ступенем мотивації при засвоєнні нововведень і неоднаково відносяться до різних типів інновацій. Це залежить від різноманітних факторів: творчих здібностей особистості, ступеня тривожності, рівня мотивації досягнення, статі, стажу роботи і таке інше. Частина колективу, яка виявляє інтерес до інноваційної діяльності, мотивована можливостями реалізації своїх творчих здібностей. Це – експериментатори по своїй природі, вони мають свої ідеї та пропозиції, які намагаються перевірити на практиці. Ця група новаторів невелика.

Тенденції управлінської діяльності, які знайшли своє відображення в розумінні творчості, сприяють формуванню неповторного іміджу навчально-виховного закладу, розвитку творчого потенціалу колективу в цілому. Нестандартні, оригінальні підходи до управління організаціями є особливою успішністю їх діяльності і розвитку.

Гуманізація – така складова, що утворює особистісну, психолого-семантичну структуру діяльності до управління пенітенціарними закладами освіти. За своїм змістом вона відображує особистісну зорієнтованість до управління. Психологічною основою гуманістичного напрямку є вільне прийняття особистістю морального управлінського рішення. Звідси витікає, що особистість розвивається в процесі творчої управлінської діяльності, яка поширюється під впливом переконання як основного виховного методу. У цьому процесі першочергову роль має звернення людини в думках до самого себе. Але необхідно відзначити, що звертання думками до свого внутрішнього світу важче, ніж до явища і предмету навколишнього світу. У цьому випадку виникає необхідність забезпечити детермінацію діяльності, предметом якої є образ «Я» суб'єкта. Необхідно відзначити і емоційну сторону гуманістичного напрямку управлінської діяльності. Тільки емоційна сторона, почуття повинні стимулювати управлінську діяльність. Важливо, в якому руслі погодженості або послідовності моральних вимог відбувається така діяльність. Гуманізація управлінської діяльності – це її денометизація і деідеологізація в такому розумінні, що в освітній організації повинні вивчатися наукові факти, теорії, події економічного та політичного життя, культури, а не їх тлумачення з тієї чи з іншої

точки зору ідеології, на угоду тим чи іншим політичним партіям, парламентським фракціям, групам і таке інше, знаходити своє відображення в майбутньому навчального закладу. Весь зміст гуманності освіти повинен бути побудований на основі ідеї неоднозначності, альтернативності, плюралізму.

На другу групу факторів впливають соціально-психологічні чинники, які мають певне значення в управлінні пенітенціарними закладами освіти, а саме: тип навчального закладу, стать учасника управлінського процесу, вік учасника управлінської діяльності, стаж управлінської діяльності. Вплив зазначених чинників здійснюється, на наш погляд, на трьох рівнях (макрорівні, мезорівні та мікрорівні). Перший чинник відтворює вплив суспільного середовища в цілому, з урахуванням його політико-територіальних особливостей, тому його можна віднести до макрорівня. Наступні два чинники відтворюють вплив особливостей функціонування освіти як певної соціальної галузі, і їх можна віднести до мезорівня. В цілому ці чинники за своїм змістом можна назвати власне соціально-психологічними.

На свідомий вибір, чи частіше, спонтанне формування визначеного стилю управлінської діяльності істотний вплив має ряд об'єктивних і суб'єктивних факторів. Культурні норми і традиції суспільства, характер управлінських завдань, соціальні характеристики працівників і, нарешті, компетентність та психологічні характеристики самого суб'єкта управління – ось ті головні фактори, що, взаємодіючи між собою, визначають той чи інший стиль управління і його ефективність. Стиль управління істотно відрізняється в різних країнах. Наприклад, в управлінській літературі дуже часто звертається увага на багато в чому альтернативні «американську» і «японську» модель керування будь-якими організаціями. Свій національний почерк має менеджмент у Німеччині. Характерно при цьому, що при різних методах вирішення багатьох управлінських завдань, кожна з цих трьох шкіл менеджменту відрізняється високою ефективністю керування будь-якими організаціями. Секрет ефективності кожної з них саме в тому, що робиться переважний акцент на ті методи, прийоми керування, що найбільше відповідають культурним нормам і традиціям окремих країн.

Виходячи з вищезазначеного, можна дійти до висновку про те, що основною рисою, що визначає управління пенітенціарними закладами освіти, є організована діяльність особистості і колективу. Це не просто спільна діяльність людей, об'єднаних спільними інтересами й цілями, симпатіями або цінностями, – це діяльність людей, підпорядкованих правилам і нормам цієї організації, які виконують задану їм спільну роботу. Правила, норми й вимоги такої організації передбачають і породжують особливі психологічні стосунки – це управлінські стосунки. Психолого-педагогічні взаємовідносини виступають як стосунки, опосередковані цілями, завданнями й цінностями спільної діяльності. Управлінські відносини складають організовану спільну діяльність, надають їй організованості. Інакше кажучи, це не стосунки у зв'язку з педагогічною діяльністю, а стосунки, що утворюють спільну педагогічну діяльність.

Управління пенітенціарними закладами освіти можна визначити як спеціальний вид діяльності, який забезпечує досягнення цілей їх діяльності. Воно пов'язане з психологічними особливостями планування, організації та контролю освітніх структур і передбачає орієнтацію у цілісній системі освіти. Ефективність управління пенітенціарними закладами освіти визначається результативністю діяльності усіх суб'єктів управління по забезпеченню нормального функціонування організації та досягненню поставлених перед нею цілей, яка співвідноситься за означеними критеріями із нормами, що прийняті за основу відрахунку (початку відліку). Ефективність такого роду управління визначається на основі двох груп критеріїв, які характеризують статичність та динаміку організації. До першої групи відносяться надійність функціонування організації, її стабільність, керованість і таке інше. До другої групи – оперативність прийняття управлінських рішень, ритмічність, безперервність, гнучкість, функціонування і таке інше. Зазначені параметри організації значною мірою залежать від апарату управління (кваліфікації його працівників, їх досвіду, відповідальності і таке інше), і якщо ці параметри визначились за допомогою будь-яких показників, то цим самим буде визначена ефективність управління за зазначеними, заданими критеріями.

7.2 Закономірності і принципи виховання засуджених в місцях позбавлення волі

Існуючий соціально-психологічний клімат в місцях позбавлення волі є комплексним соціальним явищем, яке володіє властивістю потенційно, через соціальне середовище впливати на особистість засудженого. Виникає питання: які існують конкретні напрями і шляхи дії на особистість засудженого, щоб понизити або нейтралізувати негативний вплив цього середовища і зробити його позитивним, які існують закономірності і принципи виховання засуджених в місцях позбавлення волі?

Педагогічні закономірності характеризують суть педагогічного процесу, виражають основні тенденції і логіку його розвитку. Вони є основою наукового пізнання і практичної перебудови діяльності в галузі виховання, освіти і навчання. Закономірності – це об'єктивно існуючий зв'язок педагогічних явищ і процесів. Вони бувають: соціального рівня, формування колективу, формування особистості, специфічних зв'язків процесу виховання. Закономірності виражаються через ряд основних принципів:

- виховання в процесі діяльності;
- цілеспрямованість;
- виховання в колективі і через колектив;
- індивідуальний і диференційований підхід;
- поєднання високої вимогливості з повагою до особистості;
- опора на позитивне в процесі виховання;
- єдність, узгодженість і спадкоємність у вихованні.

Всі ці закономірності і принципи реалізуються через зміст, методи і форми виховання.

Так, закономірності формування особистості засудженого виражаються через провідну роль соціальних чинників, цілісний характер формування особистості, формування особистості в колективі, єдність виховання і самовиховання, формування в процесі виховання суспільно корисної діяльності.

Закономірності формування колективу засуджених виражаються через відповідність відносин і життєдіяльності соціальній природі

суспільства, гармонії суспільних і особистісних інтересів, систематичності орієнтування колективу на високу організованість, дисципліну і порядок, глибоке усвідомлення і навіювання пізнання членами колективу його цілей і основних завдань, залежність зрілості колективу від співвідношення позитивних і негативних взаємин.

Принципи виховання – це основний елемент науково-методичних основ, початкові керівні положення, які відображають закономірності процесу виховання і визначають його зміст, методику і організацію.

Система принципів виховання відображає систему закономірностей, має переважне віддзеркалення однієї або декількох закономірностей в одному або декількох принципах. Центральне місце в системі займає цілеспрямованість і виховання в процесі діяльності, які впливають на все інше. Вона визначає зміст, методи і форми виховання.

Основні вимоги до цілеспрямованості у вихованні можливо охарактеризувати таким чином:

- ясне і чітке розуміння цілей і завдань виховання;
- непримиренність до порушень норм виховання;
- тісний зв'язок виховання з життям;
- плановість виховного процесу;
- цілеспрямованість і наполегливість в досягненні мети і завдань виховання;
- формування у засуджених зацікавленості і активного відношення до цілей і завдань виховання, включення в процес самовиховання.

Виховання засуджених в процесі діяльності характеризується висуненням наступних вимог:

- добитися свідомого відношення до праці і суспільної діяльності;
- раціонально організувати працю;
- розумно чергувати напружену працю з культурним, змістовним відпочинком;
- заохочувати прояв розумної ініціативи, самостійності.

Виховання в колективі і через колектив характеризується висуненням наступних основних вимог:

- визначати завдання і перспективи розвитку об'єднуючі думки, почуття і дії колективу;

- формувати почуття колективізму, гордість за свій колектив;
- забезпечувати єдність і згуртованість ядра колективу;
- підтримувати все нове, перспективне, закріплювати у вигляді колективних традицій;
- уміло використовувати силу громадської думки, колективних взаємин і традицій в боротьбі з негативними явищами в колективі;
- забезпечувати виховну дію на кожного члена колективу.

Індивідуальний і диференційований підхід у вихованні засуджених характеризується наступними основними вимогами:

- глибоко і всебічно знати індивідуальні психологічні особливості об'єкту дії (засудженого);
- всебічно знати групові і особисті особливості людей і застосовувати їх в процесі виховної діяльності;
- разом з іншими формами і методами широко використовувати індивідуальну роботу;
- постійно аналізувати підсумки виховної роботи, своєчасно вносити корективи до методики виховної дії з урахуванням особливостей кожної людини.

Особливості принципу виховання засуджених – «опори на позитивне в особистості і колективі» характеризується наступними основними вимогами:

- вивчати і знати позитивні якості і властивості особистості і колективу та спиратися на них;
- глибоко вірити у вдалий процес виховання;
- дбайливо відноситися до паростків нового, позитивного в особистості і колективі;
- дотримуватися почуття міри, педагогічного такту в критиці недоліків;
- уміло використовувати силу позитивного прикладу у вихованні;
- терпляче залучати людей до таких видів діяльності, які дозволять їм проявити себе з кращого боку і викличуть упевненість в своїх силах;
- добиватися щирості і довіри у взаєминах;
- спонукати людей до наполегливого і цілеспрямованого самовиховання.

Принцип поєднання високої вимогливості до засуджених з повагою їх особистісної гідності характеризується наступними основними вимогами:

- принципово і послідовно пред'являти вимогливість, виходячи з інтересів суспільства;
- добиватися усвідомлення сенсу і об'єктивної необхідності виконання вимог, які пред'являються;
- не допускати в роботі формалізму, потурання і умовляння, дріб'язкової опіки і причіпок, упередженості і грубості;
- проявляти дбайливе відношення до особистості, пошану її гідності;
- пред'являти постійну вимогливість по відношенню до себе;
- добиватися єдності вимог, що пред'являються.

Реалізація закономірностей і принципів виховання в діяльності кримінально-виконавчих установ характеризується наступними особливостями:

- регламентація правовими нормами;
- виховний процес має тимчасові параметри;
- специфіка ролевого статусу і структури міжособистісних відносин суб'єкта і об'єкта дії;
- відсутність колективу як спільності людей для позитивної дії (злочинне угруповання не може надавати такої дії);
- відсутність публічності, строго індивідуальний характер діяльності;
- виховна робота проводиться в спеціальному педагогічному режимі;
- залежність результатів дії від авторитету, педагогічної майстерності працівників місць позбавлення волі;
- об'єкт дії, як правило, – сформована особистість.

У виховній роботі засуджений повинен розглядатися не як пасивна особистість, а як активна і значуща в навколишньому оточенні людина. Стимулювання соціальної активності засудженого особливо важливо для позитивного впливу на його психіку поза його середовищем або контактної групи. Засуджений на власному досвіді повинен переконатися в реальних якостях людей, які його оточують, керують-

ся різними цінностями. Його власна практика повинна підтвердити, що він має всі можливості зайняти гідне положення в суспільстві. Участь в праці не призводить до автоматично позитивної суспільно значущої поведінки, не звільняє свідомість засудженого від антисоціальних поглядів і уявлень. Контакти в середовищі з негативними впливами можуть нейтралізувати благотворний вплив праці і виховних дій. От чому так важливо, щоб залучення засудженого в суспільно-продуктивну діяльність обов'язково доповнювалося впливовими діями на його свідомість з метою формування у нього ціннісних орієнтацій, спрямованих на морально-етичні цінності, які б виступали в його поведінці як правила і особистісні принципи.

Пряма виховна дія на антигромадські переконання і принципи засудженого, яка розрахована на швидкий ефект, як правило, викликає протидію з його боку або ухилення від подальших контактів з вихователями. Це може призвести до закріплення цих переконань і принципів і поглибити негативну спрямованість особистості.

Спочатку, як безпосередній об'єкт виховної роботи із засудженими, повинні бути не його особові властивості, риси і цінності, а групові соціальні цінності, настрої або міжособистісні відносини засуджених в своєму середовищі.

Виховна дія на групові цінності повинна бути спрямована на переорієнтацію відношення засуджених до цінностей у бік прийнятих в сучасному суспільстві. Впливаючи на групові настрої, які входять в структуру соціально-психологічного клімату колективу, можна впливати на активність засуджених в цілому. Настрої в соціальній спільності засуджених володіють певними властивостями. До них відносяться: здатність збільшувати соціальну «енергію» її складових; велика контактність і швидка передача повідомлень від одних засуджених до інших; здатність настроїв швидко переростати в дії.

Тому, щоб понизити їх негативний вплив, необхідно впливати на міжособистісні відносини і зв'язки особистості в соціальному середовищі. Для цього потрібне розширення і збагачення соціальних зв'язків і відносин засуджених поза їх середовищем, тобто використовувати якнайширше ті можливості масових, групових і особистих зустрічей засуджених з представниками іншого середовища

(родичі, лектори, працівники суду і прокуратури і таке інше) і старатися, щоб ці зустрічі не носили формального характеру. Все це сприяє збагаченню соціального досвіду особистості засудженого і веде до ослаблення впливу на нього соціально-психологічного клімату оточуючого середовища.

Під час організації виховної роботи, спрямованої на ослаблення негативного впливу соціально-психологічного клімату, істотне значення відіграють наступні моменти.

По-перше, переконливий і аргументований доказ засудженим невідповідності і суперечності їх соціальних цінностей і ціннісних орієнтацій розумінню останніх в суспільстві. Це доводиться тим, що чесні люди добиваються всіх благ своєю працею, живуть повноцінним життям.

По-друге, використовувати позитивне в поглядах і думках засуджених по відношенню до тих або інших фактів і явищ нашої дійсності, з якими вони безпосередньо стикалися (соціальний захист, матеріальна допомога з боку організацій і підприємств і таке інше). Дуже важливо показати на конкретному прикладі, що ті цінності і норми поведінки, які він прийняв, ускладнюють його положення як в місцях позбавлення волі, так і після звільнення.

По-третє, переорієнтацію засуджених з прийнятих соціальних цінностей в їх злочинному середовищі на суспільно значущі.

В більшості їх негативних принципів лежить положення про те, що слідування певним антигромадським традиціям і нормам поведінки допомагає виробити сміливість, загартувати волю і таке інше. Все це веде, як вони стверджують, до досягнення авторитету і суспільної пошани, оскільки сильних і рішучих людей бояться і поважають. Необхідно при цьому показати, що в антигромадських (злочинних) групах людина, створюючи в своїй свідомості погляди, уявлення і відповідні антигромадські ціннісні орієнтації, тим самим обмежує і обідняє себе, ускладнює вирішення реальних суперечностей в своєму житті в умовах свободи. Орієнтація особистості засудженого на цінності злочинного середовища лише заповнює пустоти її соціальної практики системою антигромадських уявлень, деформованих і збочених потреб, почуттів і відносин.

По-четверте, важливе значення на зміну впливу антигромадських ціннісних орієнтацій засуджених може мати конкретний приклад і аналіз тієї ролі, яку виконують в їх житті групи з негативною спрямованістю. Важливо переконливо показати засудженим, що ці групи, орієнтуючи їх на негативне відношення до виховної дії, сприяють відчуженню засуджених від суспільства.

По-п'яте, необхідно стимулювати у засуджених появу позитивних емоційних переживань вражень, які виникають у них поза їх злочинним середовищем, – в бесідах з вихователями, рідними, родичами і близькими людьми. Важливо використовувати всяку можливість, відволікаючи засуджених від умов їх середовища для активного формування позитивних настанов.

По-шосте, у виховній роботі із засудженими важливо вказати на соціологічні (найбільш масові), соціально-психологічні (групові) і психологічні (особові) якості, що впливають на функціонування і збереження соціальних цінностей і норм поведінки.

Виходячи з вищезазначеного, можна дійти до висновку про те, що в основі проведення виховних заходів в місцях позбавлення волі, необхідно враховувати психологічні умови ефективності дії режиму на засуджених.

Вимоги режиму не відразу сприймаються всіма засудженими і значально впливають на їх поведінку. Частиною засуджених, особливо неодноразово судимих, режим сприймається як ворожа, зла сила, яка стоїть над їх волею. Для вперше засуджених встановлений порядок здається новим і сприймається як незвичність.

Разом із засудженими дисциплінованими, такими, що відрізняються зразковою поведінкою і добросовісним відношенням до праці, можуть бути злісні дезорганізатори порядку і не злісні його порушники. Це залежить від відношення до вимог режиму. Тому мало чекати формального дотримання порядку, нормативних актів, які визначають режим. Слід приділяти увагу формуванню позитивного відношення до вимог режиму з урахуванням психічних станів людей і колективів, змінювати негативні їх настановлення, виробляти позитивні і руйнувати негативні звички поведінки. Все це підвищує ефективність режиму у формуванні у засуджених необхідних якостей. У тих місцях

позбавлення волі, де не приділяється необхідного значення вказаним питанням, нерідко зберігаються і розвиваються такі негативні явища, як групова незадоволеність, озлобленість, витонченість в порушенні режиму і таке інше.

Вирішальне значення у формуванні позитивного погляду на режим має зміна відношення засудженого до самого факту кримінального покарання, усвідомлення своєї вини і справедливості покарання, готовність спокутувати провину працею і зразковою поведінкою. Залежно від характеру відношення до режиму можна виділити чотири категорії засуджених: негативно відносяться до вимог режиму; позитивно відносяться до вимог режиму; байдуже відносяться до вимог режиму; вибірково позитивно відносяться до одних і негативно до інших правил режиму.

Вихователів важливо знати причини негативного відношення до правил режиму. Іноді це може бути психологічна невідповідність засудженого, нерозуміння їм доцільності, необхідності його вимог. Деякі засуджені не можуть правильно співвіднести загальні цілі кримінального покарання з конкретними умовами його відбування, які їм часом здаються штучними, непотрібними. Нерозуміння сенсу вимог режиму зазвичай породжує негативні почуття, які є мотивами, спонукаючими засудженого ухилятися від виконання норм поведінки. Врешті-решт негативне відношення до режиму може призвести до того, що у засудженого виникає внутрішній конфлікт, з'являються подвійність в характері, лицемірство, вивертність і таке інше.

Тому формування у засуджених внутрішньої згоди з вимогами режиму, настановлення дотримувати їх – один з важливих напрямів виховної роботи серед засуджених.

Позитивному відношенню до режиму сприяє колектив засуджених, його громадська думка, авторитет якій незаперечний для більшості засуджених. Згуртований колектив допомагає працівникам колонії тримати в полі зору всі сторони життя, побуту, праці і відпочинку засуджених і добиватися загального зміцнення режиму.

Ефективність трудового виховання та перевиховання засуджених, формування у них працьовитості, професійно-трудових звичок і готовності до праці залежить від ряду тісно взаємодіючих об'єктивних

і суб'єктивних чинників. Наприклад, впливають на трудове перевиховання засуджених обов'язковість праці, умови праці засуджених (засуджені трудяться під охороною і наглядом), наявність елементів покарання (наприклад, особливо небезпечні рецидивісти притягуються до важких фізичних робіт і лише у міру виправлення переводяться на кваліфіковані роботи, засуджені не користуються відпустками і таке інше), відсутність можливості вибору професії, технічна недосконалість устаткування і таке інше.

На трудове перевиховання засуджених також впливають специфічні психічні стани і переживання (туга по волі, фрустрація, безнадійність, відчай, стан очікування і таке інше). Якщо одні засуджені прагнуть зняти ці стани тим, що поринають в роботу, то інші не можуть без допомоги вихователів мобілізувати волю, розум і здібності для участі у виробничій діяльності.

На трудове перевиховання впливають і відсутність у деякої частини засуджених належного рівня професійної підготовки, і «традиції злочинського світу», коли праця вважається негожою справою.

Важливу роль в трудовому перевихованні засуджених відіграє настановлення щодо зацікавленості в праці. Інтерес правопорушників до того або іншого виду праці в конкретній ситуації є першим кроком на шляху їх перевиховання. Викликаний спочатку інтерес як тимчасовий психічний стан вихователі цілеспрямовано закріплюють і переводять його в стійкий, постійно діючий мотив, спонукаючий людину трудитися. Цей мотив, у свою чергу, поступово перетворюється на якість особистості, необхідну для трудової діяльності.

Для виховання працьовитості, звичок трудитися велике значення має систематичність праці, організація трудової діяльності засуджених на науковій основі. Неорганізована праця, відсутність чітких завдань, непродумане нормування – все це призводить до невпевненості в завтрашньому дні, етично розбещує людей, істотно впливає на їх готовність до праці.

Важливою умовою ефективності трудового виховання є правильна організація відпочинку засуджених. Особливо руйнує звичку і готовність до праці даремне проведення вільного часу. Це поро-

джує свідомість неробства, байдикування, нудьги, при яких засуджені починають вдаватися до різного роду розваг, а потім ухилятися від роботи.

Трудове перевиховання засуджених пов'язано з боротьбою проти осіб, які ухиляються від праці, і запобіганням таким ухиленням. При цьому важливо виявити мотиви ухилення від виробничої діяльності і уміти їх зіставити із способами ухилення. Не всяке ухилення від виробничої діяльності можна розцінювати як відсутність працьовитості і готовності трудитися. Деякі засуджені ухиляються від праці тому, що вважають дану роботу нецікавою, важкою, нудною або не відповідною їх можливостям. Так, деякі засуджені не бажають працювати на таких роботах, де від них не вимагається ні спритності, ні кмітливості, ні винахідливості. Зустрічається і такий мотив ухилення, як «насолити начальству». Зазвичай це виявляється в групових невиходах на роботу. У рецидивістів, як правило, мотиви ухилення від праці стійкі, це – соціально шкідливі погляди на працю, переконання в тому, що вищий сенс всього життя полягає в неробстві.

Засоби і способи ухилення від праці можна розділити на дві групи: відкриті і приховані. До перших відносяться: відмова від роботи і самокалічення. При відмові засуджений відкрито заявляє про небажання трудитися або не виходить на роботу, усвідомлюючи, що понесе покарання. До самокалічення зазвичай вдаються ті, хто переконані в дармоїдстві, рецидивісти і особи з психічними відхиленнями. Приховані способи ухилення від роботи також різні. Деякі засуджені намагаються ухилятися від роботи шляхом заховання або псування спеціального одягу і взуття, привласнення чужої праці. До такого ухилення вдаються «авторитети» злочинного світу і лідери негативно спрямованих малих груп. Викриття паразитизму цих людей, створення обстановки нетерпимості навколо них і психологічної захищеності інших засуджених – істотна умова успіху трудового перевиховання всіх засуджених.

Особливе значення в процесі виховання і перевиховання засуджених відіграє формування у засуджених позитивного відношення до навчання.

На процес навчання значною мірою впливають особливості особистості засудженого, зокрема їх відношення до навчання і отримання

спеціальності, перерва в навчанні і ступінь розвитку навиків учбової роботи, рівень розвитку пізнавальних потреб, цілі і перспективи в житті.

З цієї точки зору по відношенню до навчання засуджених можна поділити на три групи, які: позитивно відносяться до навчання; байдуже відносяться до навчання і негативно відносяться до навчання. Засуджені, які позитивно відносяться до навчання, керуються наступними мотивами: придбати знання і підвищити свій культурний рівень; продовжувати після звільнення вчитися в інших навчальних закладах, заслужити хорошим навчанням і поведінкою умовно-дострокове звільнення. Значну роль відіграють також інтерес до навчання, готовність порвати із злочинним минулим, довести своє дійсне виправлення, отримати професію. Засуджені, які байдужі до навчання, безвідповідально відносяться до нього. Вони пасивно наслідують приклад суспільної більшості, бажаючи заповнити вільний час в період відбування покарання. У ряді випадків – щоб отримати додаткові пільги, увійти до довіри до адміністрації, не відстати від друга, уникнути покарання, підтримати свій престиж. Нерідко ці засуджені проявляють уявну активність, щоб ввести в оману адміністрацію колонії. Значну частину засуджених складають особи, які не бажають вчитися, негативно відносяться до навчання. Мотиви відмови наступні: переконання, що у засудженого хороша спеціальність, і навчання нічого до неї не додасть; боязнь труднощів в навчанні у зв'язку з великою перервою, коли багато що забулося; солідний вік (пізно вчитися); переконання, що навчання на заробіток не впливає; боязнь, що не вистачить терпіння (важко вчитися після восьмигодинного робочого дня); небажання витратити час на навчання; нарешті, невмотивована відмова від навчання.

Знання мотивів і відношення засуджених до навчання дозволяє співробітникам місць позбавлення волі правильно побудувати роботу по зміні психології засуджених, залученню їх в загальноосвітнє і професійно-технічне навчання. Підвищення загальноосвітнього рівня засуджених, придбання ними професії – це об'єктивна необхідність в сучасних умовах розвитку нашого суспільства.

Навчання потребує серйозної перебудови психології особистості засудженого (готовності і бажання вчитися, навиків і звичок до уч-

бової діяльності, уміння підтримувати потрібні психічні утворення і таке інше), здатності адаптуватися до умов навчання. Рішення цих задач можливе в процесі попередньої психологічної і практичної підготовки засуджених до навчання і керівництво ними в процесі адаптації до його умов.

Морально-психологічна і практична підготовка засуджених до навчання повинна починатися задовго до першого дзвінка на урок. В результаті засуджений повинен звикнути до думки про необхідність навчання, наперед знати труднощі, з якими він зустрінеться. Важливе значення для формування морально-психологічної готовності до учбової діяльності має уміле повторення забутого матеріалу, ліквідація пропусків в знаннях задовго до початку навчального року, створення обстановки зацікавленості в знаннях, спрямованої на формування і поглиблення позитивних мотивів навчання і подолання негативних. З цією метою проводяться лекції, групові бесіди, зустрічі з вчителями і учнями, на яких систематично пропагується корисність і необхідність навчання, підвищення загальноосвітнього і культурного рівня, отримання виробничої спеціальності.

Важливий також індивідуальний підхід до кожного засудженого. Виходячи з обліку індивідуальних особливостей засудженого, необхідно довести йому зв'язок його особистих інтересів із загальними перспективами. Велику допомогу в морально-психологічній підготовці засуджених до навчання можуть надати колишні засуджені, які після звільнення або працюють за отриманою в колонії спеціальністю, або продовжують вчитися.

Хорошою формою психологічної і практичної підготовки засуджених до навчання є організація підготовчих курсів, які надають можливість швидше ліквідувати основні відставання в знаннях перед початком навчального року. Вони допомагають швидше адаптуватися до учбових занять і відразу ж включитися в ефективну учбову діяльність.

Адміністрація колонії повинна піклуватися про створення єдиного педагогічного колективу, підвищення педагогічної майстерності вчителя і майстра, здатних залучити засуджених в навчання і підготувати їх до початку навчального року.

При організації виховного процесу серед засуджених виникають певні психологічні бар'єри у виховній роботі.

Працівники колоній нерідко стикаються з ситуацією, коли засуджений виявляється несприйнятливим до педагогічних дій або неправильно на них реагує. Це небажання засудженого і невміння вихователя зрозуміти один одного, а часом взаємна відчуженість і називається психологічним бар'єром. Частіше психологічний бар'єр виникає в роботі з порушниками режиму, відмовниками від роботи і таке інше. Психологічні бар'єри істотно утрудняють процес виправлення і перевиховання засуджених, знижують його ефективність.

За своїм змістом психологічний бар'єр може бути або смисловим, або емоційним. При смислового бар'єрі засуджений може знати і добре розуміти вимоги, які до нього пред'являє вихователь, але спотворює мотивацію цих вимог, вкладає в них упереджений сенс і наполегливо їх не виконує. Це внутрішній опір особистості виховним діям. Часом воно є результатом настановлення засудженого негативно реагувати на будь-яку вимогу працівників колонії. Такий бар'єр – основа несприйнятливості засудженого до педагогічних та виховних дій.

При емоційному бар'єрі засуджений випробовує душевні переживання. Емоційний бар'єр виникає в результаті накопичення важких душевних переживань у засудженого. Виникаючи по різних причинах (і особливо під впливом образів) почуття відчуженості, неприязнь, антипатії, заважають йому усвідомити правомірність вимог виховного процесу. При емоційному бар'єрі навіть ясні і справедливі вимоги вихователя не отримують позитивного відгуку в душі людини.

Емоційний і смисловий бар'єри нерідко зливаються в єдиний емоційно-смисловий бар'єр, коли в кожному слові вихователя, в його вимогах засуджений прагне знайти таємний сенс, убаचाє упередженість. Тому справедливе стягнення начальника загону викликає у нього незадоволеність, сперечання, грубість, а заохочення сприймається з іронією і насмішкою.

Психологічний бар'єр, як емоційний, тай і смисловою, може виникнути не тільки між окремим засудженим і вихователем (співробітником колонії), але і між вихователем і групою засуджених.

Однією з причин смислового бар'єру є невміння вихователя враховувати дійсні мотиви вчинків і поведінки людини, орієнтація тільки на його зовнішній результат. На практиці зовні однакові вчинки можуть спонукатися абсолютно різними мотивами. Невміння вихователя виявляти дійсні мотиви призводить до упередженості, до того, що він помилково приписує вчинкам засудженого не властивий ним мотив і відповідно з цим застосовує засоби дії. Це викликає внутрішній протест засудженого, переживання незаслуженого покарання, несправедливості, незрозумілості.

Причиною виникнення психологічних бар'єрів можуть бути і порушення взаємин між вихователем і засудженим, між вихователем і колективом: безпринципне спілкування вихователя із засудженими, при якому зневажаються законність, гуманність і доброзичливість; залежність відносин від сліпих почуттів симпатії або антипатії, коли по відношенню до нібито антипатичної особистості вихователь виявляється несправедливим. Нетактовність, грубість і нестриманість працівників колонії при пред'явленні навіть самих справедливих вимог до антипатичної йому особистості ведуть до емоційних потрясінь, конфліктів, зривів. У таких випадках розвиваються негативні переживання, які перетворюються на певний емоційний психологічний комплекс, який в подальшому стає домінантним переживанням. Нерідко першопричини цих потрясінь забуваються або не усвідомлюються в конкретній ситуації, але продовжують діяти. Все це виявляється у засудженого в частій зміні настроїв, неврівноваженості, підвищеній збудливості і таке інше.

Причиною виникнення психологічного бар'єру може бути неправильне застосування стягнень і заохочень. На практиці іноді буває так, що вихователь до одних засуджених поблажливіший, частіше них заохочує, деколи навіть незаслужено, рідше карає, до інших, навпаки, – прискіпливий, нерідко необґрунтовано карає. В результаті незаслуженого покарання, упередженої вимоги, несправедливості у засудженого виникають негативні емоції, які, зароджуючись спочатку у зв'язку з конкретним окремим випадком, легко розповсюджуються на широке коло явищ і починають визначати відношення засудженого до вихователя.

Значна частина порушень режиму, грубість і сперечання з боку засуджених часом викликаються невмілим застосуванням вихователями дисциплінарних заходів дії. Неправильна дисциплінарна практика веде до виникнення психологічних бар'єрів, а психологічні бар'єри ще більше сприяють порушенню вимог режиму.

Поширеною причиною виникнення смислового бар'єру є багатократне повторення вихователем нотацій, моралей, не підкріплених конкретною вказівкою про те, як треба поступати. До таких моралей засуджений звикає і перестає на них реагувати, вважаючи, що вихователь до нього прискіпується.

Емоційна несприйнятливість засудженого може виникнути і у зв'язку з важкими переживаннями, викликаними великими неприємностями, горем (хвороба або смерть близьких, розпад сім'ї і таке інше). Виховні дії на нього також можуть бути неефективними, якщо не врахувати його стан.

Перераховані основні моменти виховної дії особистості засудженого, які ослабляють вплив соціально-психологічного клімату в місцях позбавлення волі, призводять до зміни останнього, сприяють його більшій трансформації у бік позитивного або, в крайньому випадку, нейтрального соціального впливу. Проте виховна дія, яка спрямована на особистість засудженого і яка стосується соціальних явищ в місцях позбавлення волі, повинна бути системно організована.

Це обумовлено тим, що відхід від антигромадських ціннісних орієнтацій пов'язаний із значною перебудовою соціально-психологічної структури особистості засудженого, способу життя, переконань, потреб і таке інше, а чим більше морально-етична занедбаність засудженого, тим складніша, триваліша робота з перебудови його особистості.

Тому на першому етапі не можна атакувати його переконання в галузі антигромадської поведінки, щоб він не сприйняв це як замах на його особисті ціннісні уявлення, а впливати на елементи його світогляду.

Основне на першому етапі – встановити довірливі відносини із засудженим, щоб примусити його задуматися над своїм життям.

На другому етапі вирішується завдання розуміння особою засу-

дженого свого місця в суспільстві, відмови від минулої антигромадської поведінки, вироблення позитивних переконань і принципів.

На третьому етапі необхідно добиватися зміни уявлень засудженого про морально-етичні цінності, збудити ініціативу засудженого, його активність як в суспільній, так і у виробничій діяльності, розкрити перспективу становлення суспільно корисної особистості.

7.3 Психологічна готовність співробітників правоохоронних органів до професійної діяльності

Для опису сукупності індивідуальних психологічних якостей особистостей, які можуть тією чи іншою мірою відповідати вимогам професії, використовують такі поняття, як «професійна здатність», як система «професійно важливих якостей», «професійно значущі якості», «потенціал спеціаліста», «професійна зрілість», «готовність до праці (професійної діяльності)». Традиція вивчення окремих професійно важливих якостей із використанням наукових методів сягає ще десь початку минулого століття, але розуміння необхідності цілісного, синтетичного вивчення суб'єкта трудової діяльності стало гостро усвідомлюватись лише у 30-40-х роках. У 50-ті роки стала інтенсивно розвиватися диференційна психологія, пов'язана з вивченням індивідуально-психологічної різниці між людьми. Це спричинило виділення та спеціальне вивчення управлінських, організаторських здібностей. З розвитком соціальної психології у 60-ті роки з'явилися праці, в яких вивчались вимоги до керівників, проблема лідерства та міжособистісних відносин у різноманітних колективах. Найбільш розгорнуту характеристику суб'єкта праці як деякого цілого у різнотипних професіях, а також його пізнавальної та виконавчої сфер (гнозиса і праксиса) дає Є.О.Климов [4]. Основними поняттями, які задають синтетичний опис та одночасно оцінку суб'єкта з точки зору взаємної відповідності вимог професії до людини та людини до професії, є «професійна здатність» і «готовність до праці».

Змістовий аналіз цих понять показує, що для вивчення стадії входження у професію, етапу вибору професії і початкових періодів професійного становлення більш адекватним є поняття готовності,

оскільки професійна здатність фіксує певний рівень вже існуючої відповідності індивідуальних даних до вимог професії і передбачає наявність у людини професійних знань, умінь, навичок, тобто певний рівень професійної майстерності. Так само трактується профздатність і в сучасній психології. Профздатність не може існувати до включення до трудової діяльності і тільки у цій діяльності він формується.

В психологічній літературі проблема готовності вивчалась на різних рівнях, від розкриття змісту поняття до виявлення особливостей прояву в різних видах діяльності.

Узагальнюючи різні контексти використання поняття «готовність до праці» можливо визначити її як складне, цілісне особистісне утворення, до складу якого включаються морально-вольові якості особистості, соціально значущі мотиви, практичні вміння і навички, знання про професію, загально-трудова навички і вміння, психологічні функції та властивості, необхідні для трудової діяльності». Розрізняють тимчасову (ситуативну) та довготривалу (стійку) готовність, функціональну та особистісну, психологічну та практичну, загальну та спеціальну, готовність до розумової та фізичної діяльності та інші.

В основі всіх існуючих підходів лежить феномен настановлення як готовність до активності у певному напрямі, що виникає на основі взаємодії потреби і середовища, яке впливає на людину у даний момент. Неусвідомлене настановлення передує свідомим процесам, які розвиваються на її основі. Це комплекс взаємопов'язаних та взаємообумовлених психологічних якостей, які забезпечують ефективність професійної діяльності. В структуру психологічної готовності входять чотири основних компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційний, особистісний.

Психологічна готовність працівників кримінально-виконавчих установ базується як на загальній концепції системного аналізу, так і на тих методологічних засадах, виходячи з яких виявляються найбільш значущі риси особистості. Особистісний потенціал феноменологічно виявляється через рівень особистісного розвитку. У сучасній психології є ряд показників (критеріїв) особистісного розвитку і особистісної зрілості, а звідси й індикаторів особистісного потенціалу. Серед таких показників особливе місце займає самореалізація особистості.

Самореалізація – процес задоволення особистістю потреби бути тим, ким вона хоче і може бути. Самореалізація – багатомірний феномен, що характеризується різною спрямованістю, різними акцентами свого вияву. Серед сфер життєдіяльності кримінально-виконавчих установ, через які відбувається самореалізація, мабуть, центральне місце займає професійна діяльність працівників. У процесі самореалізації через такого роду діяльність доцільно виділити два аспекти. З одного боку – це освоєння соціального простору, розширення сфери впливу, масштабу соціальної дії, а з іншого – підвищення незалежності від соціального середовища, закріплення своєї автономності. Перший з них найбільш наочно представлений в управлінській діяльності виховного процесу. Саме ця ідея чітко зафіксована у звичайній свідомості, де природне прагнення особистості впливати на інших чи на ситуацію здійснюється через контроль чи управління та однозначно пов'язане з його прагненням до самореалізації. Таким чином, понятійний конструкт «самореалізація» виявляє себе через:

- вияв особистісних факторів, пов'язаних з успішною професійною діяльністю, що дозволить просунутись у розумінні феномена самореалізації;

- розряд успішності управлінця, виходячи з існуючих уявлень про самореалізацію, що дозволяє розкрити її найбільш глибинні, особистісні фактори.

Самореалізацію працівника кримінально-виконавчої установи можливо конкретизувати через його особистісні цінності, мотиви – і у кінцевому результаті, через смислове настановлення.

У найзагальнішому вигляді особистісні цінності є частиною мотиваційних структур особистості. Досягнувши певного ступеня розвитку, такі структури спонукають особистість до предметного втілення у своїй поведінці і діяльності суспільних ціннісних ідеалів «моделей потрібного». Спрощено цей процес можна уявити таким чином: суспільні ідеали засвоюються особистістю і «моделі потрібного» починають спонукати її до активності, у процесі якої відбувається предметне втілення цих моделей. У свою чергу, предметно втілені цінності стають основою для формування суспільних ідеалів. Особистісні якості виступають внутрішніми носіями соціальної ре-

гуляції, що вкоренились у структурі особистості. Згідно з сучасним розумінням структури мотивації, у ній розрізняють мотиваційні утворення двох рівнів. До першого рівня відносяться конкретно-ситуативні мотиваційні утворення, релевантні разовій діяльності. Мотиваційні утворення другого рівня є позаситуативними, стійкими і узагальненими. Вони спонукають її діяльність безпосередньо і беруть участь у породженні конкретно-ситуативних мотивів. Стійкі мотиваційні структури впливають на виникнення і функціонування конкретно-ситуативних мотивів через взаємодію двох видів. Перший вид взаємодії – це ситуативна конкретизація мотиваційних утворень першого рівня в утворенні другого. Другий вид – це «зміщення» конкретної діяльності відповідно до деяких стійких позаситуативних принципів поведінки чи діяльності. Критерієм, який дозволяє віднести ці особистісні тенденції до класу стійких мотиваційних структур, виступає те, що вони виявляються не тільки у процесі здійснення тієї чи іншої діяльності, а вже на етапі породження конкретно-ситуативних мотивів («мотивоутворення» конкретної діяльності) відображаються в їх структурі і смисловій характеристиці. За функціональним місцем і роллю у структурі мотивації особистісні цінності досить очевидним чином відносяться до класу стійких мотиваційних утворень, чи джерел мотивації. Їх мотивуюча дія не обмежується конкретною діяльністю, конкретною ситуацією, вони співвідносяться з життєдіяльністю людини в цілому і мають високий ступінь стабільності. Втілення особистісних цінностей у відповідних мотивах діяльності і є необхідною умовою самореалізації. Достатні умови експлікуються з характеристик продуктивності та успішності самої діяльності.

Цінності є одночасно мотиваційними і когнітивними утвореннями. Вони спрямовують, організують, орієнтують поведінку суб'єкта на певні цілі і у той час детермінують когнітивну роботу з інформацією. Цінності виступають для нього як деякі критерії оцінки дійсності, зокрема, інших людей, а також і самого себе. У той же час ціннісні уявлення є категоріями, як зазначає Г.М.Андрєєва [1], за допомогою яких особистість позначає ті чи інші явища світу. Таким чином, цінності виступають підставою для осмислення і оцінки суб'єкта оточуючого її соціального об'єкта і ситуації.

Сприйняття і пізнання індивідом соціальної дійсності не може бути позациннісним, оскільки не може бути позасмисловим. Крім того, цінності виступають як утворення мотиваційної сфери і регулюють соціальну поведінку суб'єктів професійної діяльності. Цінності – це якісь кінцеві (ідеальні) цілі, до яких він прагне. Вони дають можливість прийняти рішення у ситуації вибору, активізують і спрямовують поведінку і діяльність. У цій іпостасі цінності реалізуються у ціннісних орієнтаціях і являють собою елемент диспозиційної структури певного роду діяльності. Ціннісні орієнтації спрямовують і корегують процес цілепокладання особистості, визначають особливість і характер її відносин з навколишньою дійсністю і, тим самим, певною мірою детермінують особливості її поведінки. Або, інакше кажучи, ціннісні орієнтації здійснюють психічну регуляцію діяльності і поведінки суб'єкта у соціальному середовищі.

Таким чином, цінності можуть бути розглянуті і як елементи когнітивної структури особистості, і як елементи її мотиваційної сфери. Такий подвійний стан цінностей може бути пояснено їх смисловою природою. Саме зміст є підставою для пізнання світу і саме зміст задає напрямок та активізує професійну діяльність працівника кримінально-виконавчої установи. Цінності ж, будучи смисловими утвореннями, «пов'язують» когнітивну та мотиваційну сфери, інтегрують її в єдине змістове настановлення, надаючи особистості цілісність.

Особливий інтерес при дослідженні психологічної готовності суб'єктів кримінально-виконавчої організації до професійної діяльності викликає проблема усвідомлення управлінських мотивів адміністрацією. З нею пов'язані уявлення про зміни й ускладнення мотивації у процесі здійснення й вдосконалення управлінської діяльності. Усвідомлення мотивів є специфічно мотиваційною формою відображення дійсності. Саме завдяки усвідомленні мотиви управління набувають функції особистісного смислу, відбувається їхнє зрушення на свідомі цілі, підпорядкування об'єктивній логіці завдань, втрата ролі першоджерел людської активності. За появи на шляху досягнення мети певних труднощів, коли наявне настановлення вже не відповідає новим умовам, необхідним є акт об'єктивації, тобто усвідомлення, вербалізації об'єкта та власної поведін-

ки. Наслідком об'єктивації, яка закінчується прийняттям рішення, є нове фіксоване настановлення, яке й є передумовою безперешкодного здійснення подібних дій у майбутньому. Орієнтація на майбутнє – це один з найхарактерніших проявів усвідомленої управлінської мотивації. Передбачення, яке нерідко покладено до основи вторинної (сміслової) мотивації, є наслідок врахування не лише результатів минулих дій, але й мети, досягнення якої активно очікується у майбутньому. Здатність до побудови образів майбутнього, знаходження у ньому свого місця – невід'ємна властивість особистісного світосприймання. Хоча сьогодні для нас складається із зникаючого минулого і прийдешнього майбутнього, останнє переживається гостріше. Завдяки таким феноменам, як мрія, надія і віра, дійсне життя неначе переноситься у майбутнє, яке переживається як теперішнє, а бажане уявляється реальним. У процесі узгодження їх процесами, очікуваннями та спрямуваннями особистості формується надія, тобто активне переживання майбутнього і реалізації себе у ньому. Надія, без якої неможливі ані активна життєва позиція, ані взагалі вольова поведінка, ґрунтується також на вірі, зокрема на вірі у власні сили, яка, у свою чергу, народжується завдяки сприйняттю соціальної інформації, цінностей, норм та ідеалів як очевидних фактів, тобто без попередньої перевірки.

Функція настановлення, її ефективність і зміст розкриваються при вивченні ролі настановлення в регуляції професійної діяльності щодо виховання та перевиховання засуджених. Основні функції настановлення в цій діяльності такі:

- настановлення визначає стійкий, послідовний, цілеспрямований характер протікання професійної діяльності, виступає як механізм її стабілізації, розвитку, який дав змогу зберегти спрямованість у безперервно змінюваних ситуаціях;

- настановлення звільняє від необхідності приймати рішення і вільно контролювати протікання виховного процесу у стандартних ситуаціях;

- настановлення може виступати і як фактор, що обумовлює інертність, зашкарублість такого роду діяльності і утруднює пристосування суб'єкта управління до нових ситуацій.

Зміст настановлення на кримінально-виконавчу діяльність залежить від місця в структурі діяльності об'єктивного фактора, який викликає таке настановлення. Залежно від того, на який об'єктивний фактор діяльності спрямоване настановлення (мотив, мета, умова діяльності), виділяють три ієрархічні рівні регуляції діяльності – рівні смислових, цільових та операційних настановлень. Смыслове настановлення на кримінально-виконавчу діяльність – це відношення, яке виявляється в діяльності суб'єкта до тих об'єктів, які мають особистісний смисл. За походженням такі настановлення особистості походні від соціальних. Вони вміщують інформаційний компонент (погляди на світ і образ того, до чого людина прагне); емоційно-оцінний компонент (антипатії та симпатії до визначених об'єктів); поведінковий компонент (готовність діяти щодо об'єкта, який має особистісний смисл). За допомогою смислових настановлень фахівець приєднується до системи норм та цінностей певного соціального середовища (інструментальна функція), вони допомагають зберегти статус-кво особистості в напружених ситуаціях (функція самозахисту), сприяють самоствердженню особистості (ціннісно-експресивна функція), що виражається в прагненні особистості привести до системи особистісні смисли знань, норм, цінностей, які в них містяться (пізнавальна функція). Виникнувши в конкретній діяльності, ці знання, норми, цінності можуть проявлятися та визначати поведінку фахівця в широкому колі подібних ситуацій. Такі смислові настановлення стають узагальненими та перетворюються на риси характеру та діяльності. Цільові настановлення викликаються метою та визначають стійкий характер протікання дій. Операційне настановлення має місце в ході розв'язання завдання на основі врахування умов конкретної професійної ситуації і вірогідного прогнозування цих умов, що спираються на минулий досвід поведінки в подібних ситуаціях. Вони виявляються в стереотипності мислення, комфортності особистості, у властивостях особистості.

У сучасній психології теоретично і експериментально обґрунтовано, що настановлення особистості – більш загальний і особистісно-значущий феномен, ніж властивість. Вона зумовлює не тільки характерну специфічну для особистості діяльність, але й будь-яку

діяльність. Один із видів настановлення – фіксоване настановлення – характеризується всіма тими ознаками, якими володіє настановлення взагалі. Фіксоване настановлення стабільне, воно зберігається як модифікація особистості в певному напрямку, як можливість виявляється в подібній чи аналогічній ситуації, що її викликала, і впливає на поведінку. Ця властивість фіксованого настановлення вказує і на його диспозиційну природу. Протікання фіксованого настановлення характеризується константністю, якою відзначена поведінка особистості. Ці ознаки фіксованого настановлення обумовлюють константність поведінки, її ідентичність, тотожність, стабільність, тобто виконують ту функцію, яку приписують властивості особистості. Наставлення створюються на ґрунті єдності ситуації та потреби і лежать в основі доцільної діяльності. І в цьому відношенні настановлення виконує ту роль, яку надають їй властивості. У той же час, як зазначалось, настановлення – більш широке поняття: воно визначає інтеграцію психічного життя особистості, а роль властивості бере на себе один з його видів – фіксоване настановлення. Фіксоване настановлення може виконувати також мотиваційну і керовану функцію. Наставлення може виробитися на першому рівні – на основі єдності життєвих потреб і ситуацій їх задоволення, а також на рівні об'єктивації – на стику потреб «Я» і ситуації.

Мюррей виділяє дві основні групи потреб: вісцерогенні та психогенні. Вісцерогенні потреби збігаються з відомими в літературі біологічними потребами. Психогенні потреби не завжди пов'язані з біологічними потребами, хоча деякі з них можуть бути природженими. Психогенні потреби – це: 1) потреби, пов'язані з неістотами (потреба в придбанні, зберіганні, конструюванні); 2) потреби, пов'язані з амбіцією (потреба в зверхності, досягненні, визнанні, які можуть проявитися у вигляді тенденцій бути у центрі уваги, самодраматизації, недосяжності, почуття власної гідності); 3) потреба у владі, що висловлює тенденцію боротьби за владу чи підкорення їй (тенденція домінантності, поваги, впливу, автономії, унікальності); 4) потреба в підкоренні (агресія, бажання стримати покарання, приниження); 5) потреба в гальмуванні; 6) тенденція симпатії, любові до людей чи їх уникнення (потреба в афіліації, ігноруванні, отримання допомоги від інших, надання допомоги

іншим). Мюррей включає до розгляду також інші потреби, тенденції, що стосуються емоцій особистості, ставлення суб'єкта до навколишнього середовища і до власного духовного світу (інтроверсія, екстраверсія, екстрацепція). Всі ці потреби пов'язані із засобами їх задоволення і створюють інтеграції потреб, які при характеристиці конкретної особистості виступають як домінуючі потреби.

Виходячи з вищесказаного, можна дійти висновку, що головне положення теорії настановлення в тому, що подразник (ситуація) будь-якого роду діє не безпосередньо на психічне чи на потребу як психічний феномен, а на суб'єкта – носія потреби: «реакція», що сформувалась на основі єдності потреб і ситуації опосередкована суб'єктом (настановленням). Скервуючою діяльність особистості, «одиницею» є настановлення, в якому відображено зміст ситуації, тому здійснювана на її підставі діяльність проходить під знаком того змісту, яке розуміється в настановленні. В настановленні імпліцитно даний той зміст, який потім повинен здійснитися в акті діяльності. Виходячи з цього, факторами утворення властивості особистості треба вважати фактори, які зумовлюють утворення настановлення, природа яких, як це було зазначено раніше, містить всі ті характеристики, які входять до поняття властивості.

Особливого значення при дослідженні психологічної проблеми професійної діяльності працівників кримінально-виконавчих організацій посідає питання сприйняття суб'єктами діяльності один одного, тому що від цього значною мірою залежить їх ставлення один до одного, стосунки та кінцевий результат такого роду діяльності в цілому. Адекватність сприйняття іншої людини за певних умов визначається багатьма факторами. При цьому головним фактором, як вказує О.О. Бодалев [2], є те, якою мірою зміст стосунків сприймаемого і якою мірою сприймаючого відповідає необхідності.

Виходячи з уявлень про ієрархічний рівень природи настановлення особистості, можна говорити про існування двох його рівнів регуляції сприйняття іншої людини – особистісно-змістовного та операціонально-інструментального. Якщо настановлення особистісно-змістовного рівня детермінує сприйняття іншої людини як індивідуальності (при цьому основна увага приділяється виділенню

в образі іншої людини її особистісних особливостей, і це виділення набуває особистісного змісту для сприймаючого), то настановлення операціонально-інструментального рівня визначає сприйняття іншої людини згідно уявленням сприймаючого про рольові та функціональні особливості цієї іншої людини. До цих особливостей відноситься приписування сприймаючому певної соціальної ролі, статусу, приналежності до тієї чи іншої соціальної групи.

Психологічна довгострокова стійка готовність до професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої установи включає в себе складну багаторівневу систему психічних особливостей суб'єкта діяльності, що виступають як суб'єктивні умови його успішної роботи.

Аналізуючи різні вищезазначені поняття готовності, ми вважаємо, що вони не взаємовиключають одне одного, а розширюють, поглиблюють і розрізняють уявлення про складність і багатогранність готовності, у тому числі й готовності до професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої установи. Існуючі відмінності породжуються, на нашу думку, кількома причинами. Одна з них полягає в тому, що стан готовності досліджується на різних рівнях психічних процесів, які регулюють поведінку індивіда щодо навколишньої діяльності. В одних випадках вона розглядається на рівні психофізіологічних реакцій, в інших – на рівні включення до діяльності, у третіх – на рівні регуляції соціальної поведінки індивіда, у четвертих – довільне тлумачення деякими авторами стану готовності щодо таких категорій, як явище, компонент, критерій та ряду інших. Друга причина криється у суті продукту професійної діяльності, який характеризують внутрішні й зовнішні зв'язки. Внутрішні зв'язки – це відношення продукту діяльності як його потенціал. Зовнішні зв'язки відображають ціннісні стосунки особистості і суспільства.

Обґрунтування різноманітних підходів дослідження психологічної готовності до професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої установи дає можливість стверджувати, що такого роду готовність суб'єкта професійної діяльності детермінується системою його настановлення, по-перше, смислових, тому що тільки вони виробляються до особистісно-значущих. До ієрархізованої системи настановлення суб'єкта входять, перш за все, смислові генеративні, які

закріпилися протягом попереднього досвіду і у сукупності з формально-динамічними рисами суб'єкта і є основою його характеру, і локальні. Локальні настановлення виникають у суб'єкта кожного разу, коли він потрапляє в особистозначущу для нього ситуацію. Насстановлення такого роду можуть актуалізуватися у діяльності, якщо вони не суперечать значною мірою генералізованим смисловим настановленням суб'єкта і особистим обставинам. Це – локальні актуалізовані смислові настановлення. Локальні смислові настановлення, існуючи реально у психічному стані суб'єкта і навіть усвідомлюючи, але можуть не проявлятися в професійній діяльності. У даному випадку вони являються локальними латентними смисловими настановленнями. Латентні смислові настановлення можуть знаходитися у дуже сильній суперечності з генералізованими настановленнями і особистими обставинами. Локальні негативні настановлення по відношенню до професійної діяльності не актуалізуються внаслідок їх високої суперечності з генералізованими настановленнями (підвищена відповідальність, ретельність і таке інше). Таким чином, ми можемо зробити висновок, що реальна професійна готовність працівників кримінально-виконавчої установи діяти яким-небудь способом не здійснюється (при відсутності опитуючих бар'єрів), можна говорити про те, що його локальні настановлення виступають у суперечності з генералізованими, тобто суб'єкт виявився не владним над своїми особистими рисами і характером. Але подібна ієрархічна структура професійних смислових настановлень не являється незмінною, вона обслуговує реальну діяльність суб'єкта і повинна забезпечити його адаптацію, тому система професійних смислових настановлень знаходиться у стані зворотного заперечного зв'язку з результативністю діяльності, а значить, підлягає трансформації.

Виходячи з процесу ієрархії професійного настановлення щодо професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої установи, можна передбачити таку динаміку трансформації смислових настановлень: по-перше, локальне латентне настановлення в окремих умовах, у визначеній діяльності неоднаразово актуалізується, фіксується і генералізується; по-друге, локальне латентне настановлення навіть при актуалізації у певних умовах не фіксується. У першому випадку відбувається перебудова особистісного відношення, а у другому – ні.

Оскільки смислове настановлення є мотивовиникаючим фактором такого роду діяльності, то закономірно, що формування смислових настановлень завжди передуює включенню суб'єкта у визначену особистісно-значиму діяльність, а значить, значною мірою детермінує формування визначених особистісних відношень до неї.

Як вже вказувалося вище, смислові професійні настановлення щодо професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої установи поділяються на: генералізовані, локальні актуалізуючі і локальні латентні, які представляються важливими, оскільки настановлення цільові та операціональні детермінуються настановленнями смисловими. Виходячи з цього, логічно передбачати, що включення суб'єкта такого роду в діяльність, у ході якої буде відбуватися дезактуалізація дезадаптивних генералізованих настановлень і актуалізація адекватних локальних (у тому числі і латентних) з наступною їх фіксацією, і являється одним з основних підходів у корекційній роботі.

Компоненти структури психологічної готовності до професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої установи доцільно розглядати через ставлення до такого виду діяльності або настановлення (для ситуаційної готовності), мотиви, знання про предмет і способи діяльності, навички та вміння їх практично втілити.

Відносно структури психологічної готовності до професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої установи, то її можливо конкретизувати такими пов'язаними між собою та взаємообумовленими компонентами: сукупність мотивів, адекватних цілям та завданням діяльності; сукупність знань, необхідних для професійної діяльності; сукупність умінь та навичок практичного вирішення професійних завдань; сукупність значущих для діяльності особистісних якостей.

Їх можна конкретизувати такими ознаками:

- позитивним ставленням до суб'єкта та об'єкта діяльності;
- гуманістичною спрямованістю виховного процесу;
- знанням про організаторську, управлінську, економіко-правову та педагогічну діяльність;
- знанням про структуру, цілі та засоби управлінського впливу у процесі виховання та перевиховання;

- наявністю діагностичних, прогностичних та організаційних умінь та навичок;
- емоційною насиченістю позитивного ставлення до виховання та перевиховання засуджених, його особистісним зацікавленням;
- позитивним ставленням до самого себе;
- впевненістю у собі, емоційною рівновагою, стресостійкістю, креативністю, прагненням до досягнень, відповідальністю, комунікабельністю.

Виходячи з наведеного вище визначення поняття психологічної готовності та її структури, випливає, що важливою ознакою цього стану є емоційне ставлення до себе, до свого «Я». Від того, буде це ставлення позитивним чи негативним, короткочасним, випадковим чи стабільним, значною мірою залежить ефективність професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої установи й міра активності суб'єктів виховного. Це дає підставу розглядати характер і стійкість ставлення до такої діяльності, як перший критерій оцінки ступеня розвитку готовності.

Говорячи про наступний критерій, ми виходимо з того, що конкретний стан емоційних і колективних процесів особистості в професійній діяльності зумовлюється багатьма суб'єктивними та об'єктивними факторами. Наявність емоційно-позитивного ставлення до предмета діяльності, засобів її здійснення стимулює механізми саморегуляції, що дають змогу вихователеві мобілізувати свої сили для нейтралізації або ліквідації ступеня негативних впливів. Саме це дає можливість виділити швидкість і точність адаптації поведінки у вимірюваних умовах діяльності як другого критерію.

Третій критерій оцінки рівня психологічної готовності до професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої установи базується на тих прийомах і способах професійних дій, за допомогою яких він налагоджує доцільне спілкування з усіма суб'єктами діяльності, з усіма структурними одиницями кримінально-виконавчої організації. Професійна доцільність є тією ознакою, на основі якої можна судити, наскільки усвідомлено фахівець ставиться до своєї діяльності, передбачає наслідок своїх дій та вчинків.

Грунтуючись на трьох попередніх критеріях рівня готовності, можливо зробити висновок, що четвертий критерій являє собою до-

статній рівень сформованості перцептивних професійних. Без таких здібностей, скільки б не працював фахівець, неможливо оволодіти професійною майстерністю.

Діяльність працівників кримінально-виконавчої установи неможлива без поєднання різноманітних прийомів, що становлять професійну майстерність. Вони повинні уміти володіти своїм настроєм, знімати зайве психічне напруження, спілкуватися з усіма суб'єктами професійної діяльності. Поєднання комунікативних умінь ми виділяємо як п'ятий критерій психологічної готовності до професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої установи.

Питання для самоперевірки

1. Чим визначається управління пенітенціарними закладами освіти і які його загальні функції?
2. Яким чином характеризується зміст управлінської діяльності пенітенціарними закладами освіти?
3. Що впливає на управління пенітенціарними закладами освіти?
4. В чому полягають особливості виховного впливу режиму утримання на виховання та перевиховання засуджених?
5. В чому полягає психологічна і практична підготовка засуджених до навчання?
6. Які психологічні бар'єри у виховній роботі серед засуджених Ви знаєте?
7. В чому полягає головне положення теорії настановлення?
8. Що лежить в основі психологічної готовності до професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої установи?
9. Чим визначається психологічна готовність до професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої установи?

Завдання до самопідготовки

1. Визначте послідовність основних принципів управління пенітенціарними закладами освіти.
2. Окресліть управлінські дії управління пенітенціарними закладами освіти.
3. Визначте основні напрямки діяльності виховного впливу на засуджених.

4. Охарактеризуйте психологічні умови і шляхи трудового перевиховання засуджених.

5. Визначіть зміст та структуру психологічної готовності до професійної діяльності працівників кримінально-виконавчої установи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г.М. Психология социального познания. – М., 1997. – 172 с.
2. Бодалев А.А. Об исследованиях по психологии познания людьми друг друга. – В сб.: Психология межличностных отношений. – М., 1979. – 344 с.
3. Климов Е.А. Образ мира в разнотипных профессиях. – М., 1995. – 224 с.
4. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. – Ростов-на-Дону, 1996. – 510 с.
5. Кунц Г., О’Доннел С. Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций. – М., 2001. – С. 438.
6. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М., 1984. – 444 с.
7. Малиновский А.А. Основные понятия теории системы. Системные исследования: Методологические проблемы // Ежегодник. – 2005. – С. 78-90.
8. Марков М. Теория социального управления. – М., 2001. – 94 с.
9. Мерсер Д. Управление в самой преуспевающей корпорации мира. – М., 1991. – 455с.
10. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. – М., АН СССР, 1959. – 354 с.
11. Тейлор Ф.У. Менеджмент. – М.: Контролинг, 1992. – 150 с.
12. Файоль А. Общее и промышленное управление. – Л., 1998. – 240 с.
13. Энгельгард В.А. Интегрализм – путь от простого к сложному // Вопросы философии. – 1970. – № 11. – С.108-109.

РОЗДІЛ 8.

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КУРСАНТІВ І СЛУХАЧІВ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

8.1. Загальні науково-теоретичні підходи до формування соціальної компетентності курсантів і слухачів закладів вищої освіти

На сьогодні проблема професійної підготовки офіцерського складу для системи Державної кримінально-виконавчої служби (далі ДКВС) досить актуальна. Ще ніколи проблема якості освіти фахівців правоохоронних органів в Україні не мала такого важливого ідеологічного, соціального, економічного і технічного значення, як нині. Необхідність розгляду цієї проблеми зумовлена об'єктивними чинниками:

по-перше, від якості людських ресурсів (професійної компетентності й майстерності офіцерського складу ДКВС) залежить розвиток громадянського суспільства, безпека його громадян;

по-друге, якість освіти курсантів і слухачів у ВНЗ ДКВС набуває все більшого значення для забезпечення конкурентоспроможності й здатності випускників виконувати професійні обов'язки за призначенням в умовах сучасних суспільно-економічних і політичних трансформацій, входження України до європейського освітнього простору, а також реформування правоохоронної системи нашої держави відповідно до європейських стандартів.

Євроінтеграційні процеси традиційно супроводжуються створенням не тільки загальноосвітнього і наукового простору, а й розробкою єдиних критеріїв і стандартів у галузі освіти і науки, відповідного понятійного апарату, в тому числі й у сфері професійної підготовки фахівців правоохоронної сфери. Важливе значення має розробка категоріального апарату і при формуванні соціальної компетентності майбутніх фахівців правоохоронних органів.

Слід зазначити, що різні аспекти проблеми формування соціальної компетентності курсантів і слухачів під час їх навчання у ВНЗ України були предметом аналізу в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників у галузі філософії, педагогіки, психології та соціології. Аналіз цих робіт засвідчив різні підходи до тлумачення базових понять, які використовуються у даному розділі. З огляду на це, найпершим завданням є з'ясування сутності та змісту понять «соціальна компетентність працівника ДКВС».

Іншим важливим поняттям є поняття «компетентність». Воно, як і поняття «компетенція», є базовою категорією компетентнісного підходу. До цих пір в педагогічній науці немає єдиного їх розуміння, часто ці поняття живають як синоніми. Через це часто у наукових працях і словниках дослідники намагаються дати своє визначення змісту цих понять і з'ясувати їх співвідношення. Так, наприклад, у Новому тлумачному словнику української мови ці терміни потрактовано таким чином: *компетенція* – це добра обізнаність із чим-небудь; коло чієї-небудь повноважень, організації; *компетентний* – який має достатні знання в якій-небудь галузі; який з чим-небудь добре обізнаний; тямущий; який ґрунтується на знанні; кваліфікований; який має повноваження; повноправний, повновладний [12].

Тлумачний словник сучасної української мови за редакцією В. Бусела розглядає компетентність «як певну суму знань в особі, що дозволяє їй мати уявлення про що-небудь, висловлювати переконливу, авторитетну думку. Відповідно *компетентний* – це той, хто може професійно діяти на основі здобутих знань, умінь, навичок, професійного й життєвого досвіду; це той, хто має достатні знання в якій-небудь галузі; який з чим-небудь добре обізнаний [4].

У словнику «Професійна освіта» компетенцію визначено як: коло повноважень, прав і обов'язків конкретного державного органу; коло питань, щодо яких той чи інший посадовець володіє знаннями, досвідом. У свою чергу поняття «компетентність» у цьому словнику охарактеризовано як: міра відповідностей знань, умінь і досвіду осіб певного соціально-професійного статусу реальному рівню складності виконуваних ними завдань і вирішуваних про-

блем; сфера повноважень керівного органу, посадовця; коло питань, щодо яких вони володіють правом [5].

У зарубіжних джерелах сутність компетентності у навчанні часто передають через такі поняття, як «здатність до...», «комплекс умінь», «уміння», «готовність до...», «знання в дії», «спроможність». Спільним для всіх визначень є розуміння компетентності як набутої особистісної характеристики, що сприяє успішному входженню молодшої людини в суспільне життя. Крім того, вчені розглядають компетентність як інтегрований результат, що передбачає зміщення акцентів з накопичення нормативно визначених знань, умінь і навичок до формування і розвитку в учнів здатності практично діяти, застосовувати досвід успішної діяльності в певній сфері.

Українські вчені розглядають поняття компетенції як реальні вимоги до засвоєння суб'єктами навчання сукупності знань, способів діяльності, досвіду з певної галузі, особистісних якостей для дії в соціумі [7]. У свою чергу найбільшого поширення у вітчизняній науковій літературі набуло визначення компетентності як «сукупності знань і умінь, необхідних для ефективної професійної діяльності: вміння аналізувати, передбачати наслідки професійної діяльності, використовувати інформацію».

Отже, у словниках поняття «компетентність» і «компетенція» чітко не «розведено», не досить виразно помітно співвідношення між ними. У науково-педагогічному обігу ці поняття вживаються, по-перше, як синоніми; по-друге, поняття компетенції розглянуто як складники компетентності; по-третє, компетентність розуміють як здатність до діяльності, а компетенцію – як коло повноважень певної особи. З огляду на це у дослідженні будемо розглядати компетенцію як коло повноважень тієї чи іншої організації, установи чи особи, що володіє певними знаннями й може ефективно використовувати їх на практиці, а також як відчужену від суб'єкта, наперед задану соціальну норму (вимогу) до освітньої підготовки курсанта (слухача), необхідну для його якісної продуктивної діяльності в певній сфері, тобто соціально закріплений результат. Результатом набуття компетенції є компетентність, яка на відміну від компетенції передбачає особистісну характеристику, ставлення до предмета діяльності. Компетент-

ність, на нашу думку, це – інтегрована здатність особистості ефективно застосовувати набуті знання, уміння, навички, досвід, цінності й ставлення у певній галузі професійної діяльності та повсякденній життєдіяльності.

Необхідно зазначити, що на сьогодні відомо декілька класифікацій компетентностей (В. Байденко, Е. Зеєр, І. Зимня, І. Єрмаков, О. Овчарук, О. Пометун, А. Хуторської та ін.). Для з'ясування сутності та змісту поняття «соціальна компетентність» у дослідженні послугуватимемося системою освітніх компетентностей, до якої входять:

- надпредметні («транс», «міжпредметні») компетентності, що їх часто називають «ключовими», «базовими» [10]. Ці компетентності є синтетичними і поєднують певний комплекс знань, умінь та ставлень, що їх набуває людина через засвоєння всього змісту освіти. Ключова компетентність – це суспільно визнаний комплекс певного рівня знань, умінь, навичок, ставлень тощо, який має особистісно-соціально-діяльнісний характер. Ключові компетентності є інтегральними характеристиками якості навчання, пов'язані зі здатністю особистості цілеспрямовано та осмислено застосовувати знання, уміння, навички для вирішення міждисциплінарного кола проблем;

- загальнопредметні компетентності, які набуваються упродовж вивчення того чи іншого предмета (дисципліни) / освітньої галузі. Вони визначаються для кожного предмету (дисципліни), розвиваються протягом усього терміну його вивчення і вирізняються високим ступенем узагальненості та комплексності;

- спеціально-предметні компетентності, що стосуються окремого предмета (дисципліни) і набуваються під час його вивчення протягом конкретного навчального року або етапу навчання, розвиваються упродовж навчання; ці компетентності ґрунтуються на загальнопредметних компетентностях і є стадіями, рівнями їх набуття.

Незважаючи на досить широку класифікацію ключових компетентностей, у дослідженні будемо опиратись на позицію О. Цільмак [11]. Відповідно до якої для систематизації та уніфікації усіх видів компетентностей слід здійснювати їх розподіл за основними ключовими компетентностями: діяльнісною, соціальною та особистісною.

При цьому нас в першу чергу цікавить зміст соціальної ключової компетентності. Як вже було зазначено, семантично поняття компетентність схарактеризовано, як «певну суму знань в особі, що дозволяє їй мати уявлення про що-небудь, висловлювати переконливу, авторитетну думку». У свою чергу значення поняття «соціальний» Новий тлумачний словник української мови визначає як такий, що «пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві» [12]. З огляду на це лінгвістично поняття «соціальна компетентність» можна визначити як знання й здатності в сфері суспільних відносин.

До складу «соціальної компетентності» входять такі компетентності:

– *комунікативна* – здатність особистості встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми з використанням знань та вмінь, що забезпечують ефективність комунікативного процесу. Вона складається з трьох головних підвидів – мовленнєвої, мовної та соціокультурної. До мовленнєвої входить – аудіювання, говоріння, читання та письмо, до мовної – лексична, граматична, фонологічна та орфографічна, а до соціокультурної – країнознавча та лінгвокраїнознавча;

– *правова компетентність*, яка передбачає усвідомлення значення своїх соціальних функцій як громадянина країни, члена суспільства, позитивне ставлення до своїх громадських обов'язків. Правова компетентність визначається правовою культурою особистості, її правовою свідомістю, усвідомленістю та відповідальністю, тобто це усвідомлена потреба людини дотримуватись вимог законів, визнання рівності всіх людей, повага до свободи, відкритість;

– *політична компетентність*, яка охоплює самоусвідомлення державної політики, її прийняття або неприйняття, знання символів держави (герб, прапор, гімн), уміння співвідносити свої інтереси з інтересами суспільства; бажання працювати для вдосконалення і розвитку суспільства з дотриманням принципів гуманізму, свободи і демократії; досвід суспільно корисної громадської діяльності; певна життєва позиція і внутрішня готовність до неї. Це також здатність особи брати на себе відповідальність, брати участь у функціонуванні і поліпшенні демократичних інститутів, тобто це активність і мобільність особистості, її громадянська активність, повага до рішення більшості, піклування про справи інших громадян;

– *рольова компетентність*, тобто здатність особистості вирішувати життєві проблеми, пов’язані з рольовою поведінкою або її засобами;

– *психологічна компетентність* – здатність особистості ефективно застосовувати структуровану систему знань про людину як індивіда, суб’єкта праці й особистість як у своїй життєдіяльності, так і професійній або іншій взаємодії. Високий рівень психологічної компетентності забезпечує успішну діяльність і взаємодію в системах «людина – людина», «людина – колектив», «людина – великі соціальні групи» (рис. 8.1).

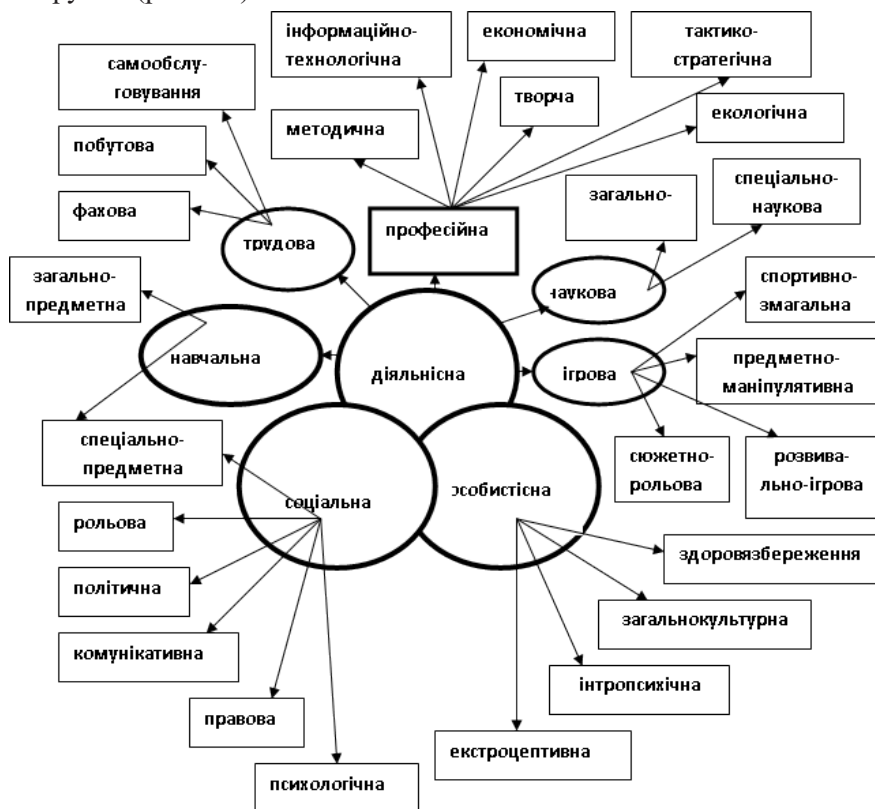

Рис. 8.1. Класифікація ключових компетентностей (за О. Цільмак)

Отже, соціальна компетентність є системою знань, умінь, навичок і якостей, які забезпечують здатність особистості:

- встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми;

- брати на себе відповідальність;

- розв'язувати життєві проблеми;

- виконувати соціальні функції як громадянина своєї країни, співвідносити свої інтереси з інтересами суспільства;

- успішно діяти і взаємодіяти в системах «людина – людина», «людина – колектив», «людина – великі соціальні групи».

У зарубіжній психології дослідження соціальної компетентності велися в контексті соціологізації (Е. Дюркгейм, А. Маслоу, Г. Олпорт, Т. Парсонс, К. Роджерс, Г. Тард), соціального впливу (Р. Селман, Дж. Тернер, А. Фернхем, Р. Чалдіні), значення комунікації (П. Бергер, Т. Лукман, Д. Мід, А.-Н. Перре-Клемон, Ю. Хабермас) та особливостей соціального інтелекту (М. Аргайл, Ф. Вернон, Дж. Гілфорд, Е. Торндайк). Вчені одноставні щодо того, що соціальна компетентність дозволяє налагодити людині ефективну взаємодію в особистому та професійному житті на основі позитивного ставлення до себе та інших.

На пострадянських теренах проблеми соціальної компетентності почали досліджувати значно пізніше. У змістовному контексті до дослідження проблем соціальної компетентності в радянські часи близькі роботи вчених, які вивчали вікові особливості розвитку людини (Д. Ельконін, Г. Костюк, С. Рубінштейн та ін.), особливості та умови становлення і розвитку окремих видів здібностей (Л. Виготський, Н. Лейтес, О. Леонтьєв та ін.), вплив соціальних цінностей на становлення особистості (Л. Коган, А. Ручка та ін.).

Психологи Б. Ананьєв, О. Бодальов, Л. Виготський, Б. Ломов та інші розглядали різні аспекти соціалізації особистості в контексті спілкування, трактуючи його насамперед як міжособистісну взаємодію людей. Серед основних функцій спілкування вчені ведуть мову про контактну, що задовольняє потреби людини в контактах з іншими людьми, і впливову, що стосується прагнення людини тим чи іншим способом впливати на свого партнера. За таких умов спілкування як

вплив, обмін думками, поглядами, впливами має важливе значення для соціалізації особистості. Сутністю індивідуального психічного розвитку вчені називають «привласнення» собі того, що було вироблено людством у результаті соціального й культурного прогресу.

Представники соціальної психології, зокрема Г. Андрєєва, А. Брушлинський, Ю. Ємельянов, А. Журавльов, Л. Орбан-Лембрик, розглядають соціальну компетентність особистості як вищий рівень соціальної активності особистості, насамперед як таке освоєння соціальної дійсності, що досягається через діяльність, поведінку, спілкування, усвідомлення необхідності гармонізації соціальних потреб та особистісних ціннісних орієнтацій.

Зокрема Г. Андрєєва звертає увагу на те, що для формування належної соціальної взаємодії велике значення має спілкування. На її думку, спілкування включене в специфічні форми спільної діяльності: через нього діяльність однієї людини неминуче перетинається з діяльністю інших людей, формується їхнє ставлення один до одного. Г. Андрєєва зазначає, що становище людини в широкій соціальній системі потребує побудови певної системи її зв'язків, що можливе тільки через спілкування. Підкреслює, що без спілкування людське суспільство уявити собі не можна, бо спілкування є у ньому способом цементування індивідів і разом з тим способом їх розвитку. Всі відносини людини: і суспільні, і міжособистісні – розкриваються саме у спілкуванні [1].

Г. Андрєєва наполягає, що всі характеристики спілкування пов'язані із соціумом. Так, наприклад, розширення спілкування можна трактувати як примноження контактів людини з іншими людьми, а поглиблення спілкування – як перехід від монологічного спілкування до діалогічного, децентрацію, тобто вміння акцентуватися на партнері, більш точно його сприймати.

Вперше на пострадянських теренах про поняття «соціальний інтелект» почав вести мову Ю. Ємельянов, розглядаючи його як здатність розуміти самого себе, а також інших людей, їхні взаємини та прогнозувати міжособистісні події. У роботі «Активні групові методи соціально-психологічної підготовки фахівців» Ю. Ємельянов зазначає, що люди вчаться взаємодії методом проб і помилок, осягаючи правила

взаємодії, зміст міжособистісних ролей, формуючи репертуари дій і поведінкові моделі, упорядковуючи систему понять, удосконалюючи комунікативні засоби й виробляючи в собі вміння пристосовуватися до стресових впливів навколишнього середовища. Дослідник також підкреслює, що покликання людини на Землі полягає в пізнанні й розумному синтезі природного й соціального, об'єктного й суб'єктного світів [6].

8.2. Соціально-психологічні та педагогічні особливості формування соціальної компетентності курсантів і слухачів

Психолог А. Брушлинський розглядає соціальну компетентність як розвиток психологічних процесів соціального пізнання, що охоплюють соціальні уявлення, соціальну логіку, пам'ять, почуття і т. д. Він звертає увагу на те, що соціальність проявляється в різних формах: індивідуальній, груповій, національній тощо. Позиція А. Брушлинського ґрунтується на тому, що важливо розрізнити такі поняття, як соціальне й суспільне. Разом з тим, соціальне завжди пов'язане із природним, воно є загальною, найбільш абстрактною характеристикою людини і її психіки, а суспільне – це не синонім соціального, а більш конкретна типологічна характеристика окремих проявів загальної соціальності, в першу чергу національних, культурних і т. д. А. Брушлинський звертає увагу на зв'язок соціальної компетентності із сформованістю суб'єктної позиції індивіда, вказуючи на зв'язок соціальної компетентності з високим рівнем усвідомлення сутності соціальних проблем, ефективними способами взаємодії з різними суб'єктами суспільної системи [3].

Л. Орбан-Лембрик також визначає важливість для соціалізації особистості її умінь спілкуватися. Спілкування трактується нею як: увесь спектр і взаємодій людей у процесі духовного й матеріального виробництва; спосіб формування, розвитку реалізації та регуляції соціальних відносин і психологічних особливостей окремої людини, що здійснюється через безпосередні чи опосередковані контакти, в які вступають особистості та групи. Л. Орбан-Лембрик звертає увагу на те, що спілкування є невід'ємним аспектом існування людини, суттєвою перед-

умовою формування її соціальної істоти, взаємодії з різноманітними спільнотами, а також необхідною умовою існування суспільства. У процесі спілкування, підкреслює дослідниця, відбувається інтелектуальна та емоційно-чуттєва взаємодія індивідів, досягається єдність та узгодженість їх дій, що зумовлює формування спільних настроїв і поглядів, взаєморозуміння, згуртованість й солідарність. Вони необхідні в колективній діяльності, оскільки становлять культурно-комунікативну основу соціального життя суспільства [9].

Таким чином, науковець зазначає, що спілкування є явищем соціальним, його природа виявляється в соціумі. Феномен спілкування виявляється в численних взаємозв'язках людей, в обміні діяльністю, інформацією, результатами праці тощо. Спілкування є одним із виявів людської сутності, особистісною формою існування й функціонування суспільних відносин. Воно відображає об'єктивну потребу людей жити в соціумі, потребу об'єднуватись й працювати один з одним: спільна діяльність не може відбуватися без координації дій, узгодження цілей, обміну думками, формування внутрішнього світу людини, її свідомості, почуттів, знань.

І. Кон розглядав вплив соціалізації на особистість через спілкування й взаємодію з різними соціальними партнерами у контексті вікової стратифікації, трансмісії культури, а також в контексті формування й розвитку особистості та основних функцій освіти. Проблеми відносин особистості й суспільства, «Я» в контексті самосвідомості, самооцінки, самооцінки та самоповаги також не залишилися поза його увагою. І. Кон писав, що «ні в повсякденному мовленні, ні в системі наукових понять ми не можемо описати поведінку й взаємини індивіда з іншими людьми й суспільними установами інакше, як у термінах виконуваних ним соціальних ролей» [8].

Сприйняття й оцінка особистістю її соціальних ролей великою мірою визначається типовою для неї системою ціннісних орієнтацій, які, як і рольова структура, одночасно соціальні й індивідуальні. Вони соціальні тому, що обумовлені становищем людини, а також системою суспільного виховання, пропаганди й т. п. Сукупність типових ціннісних орієнтацій, властивих особистості в певному суспільстві, І. Кон називає соціальним характером.

Виходячи з вище викладеного, можна констатувати, що в психології соціальну компетентність розглядають у широкому сенсі, трактуючи її як характеристику, що властива суб'єкту взаємодії з іншими членами соціуму. У вузькому значенні цей термін використовують для позначення здатності вирішувати зовнішні та внутрішні протиріччя, що виникають у взаємодії із суспільством, на основі особистісного конструкта «Я – суб'єкт – суспільство – суб'єкт». У свою чергу представники соціальної психології визначають соціальну компетентність як характеристику особистості, що усвідомлює соціальні проблеми та ціннісно зорієнтована на суспільне благо.

У дослідженні В. Бочарова з проблеми формування соціальної компетентності зазначено, що формування соціальної компетентності майбутнього фахівця має передбачати цілеспрямований вплив на такі значущі складові освітнього процесу, як навчання (освоєння в навчальному процесі ключових кваліфікацій і компетенцій), виховання (орієнтація в навчанні на соціально та професійно значущі норми поведінки) та розвиток життєвих цінностей, комунікабельності, толерантності, самооцінок, особистісного потенціалу, цивільних і патріотичних почуттів, правової свідомості, моральних уявлень про здоровий спосіб життя [2]. Важливим є і те, зазначає В. Бочаров, що формування соціальної компетентності має мати етапний характер: етап соціального інформування індивіда, етап залучення індивіда до усталених соціальних цінностей, етап відтворення моделей соціальної свідомості та поведінки, етап зміни індивідом соціальної реальності. Кожен етап певною мірою є самостійним, і тому його можна розглядати окремо.

В. Бочаров також визначив основні фактори та умови, що детермінують процес формування соціальної компетентності фахівця ОВС. Це насамперед ціннісне самовизначення особистості, ефективна організація навчально-виховного процесу; забезпечення розвитку майбутнього фахівця у взаємодії індивідуальних, особистісних та професійних характеристик; використання особистісного та діяльнісного підходів у навчанні та вихованні; адекватне використання сучасних технологій і методик навчання та виховання.

На його думку, концепцію системного формування соціальної компетентності фахівця ОВС в умовах навчання і виховання у вищій школі потрібно впроваджувати за чотирма основними напрямками:

– розвиток інтелектуальних здібностей курсантів (через зміст освіти, технології та методи навчання);

– розвиток професійних знань й умінь (професійне виховання у навчальній, навчально-дослідній та науково-дослідницькій діяльності);

З огляду на те, що компетентність соціальної взаємодії є професійно необхідною для працівників ДКВС, на особливу увагу заслуговує розроблена під керівництвом І. Зимньої схема засвоєння професійної позиції у сфері «людина – людина». Ця схема, у якій визначено і місце засвоєння соціальних ролей, передбачає чотири етапи:

орієнтування – процес засвоєння позиції починається з усвідомлення системи очікувань, що їх висуває суспільство до людини у зв'язку з її соціальною позицією взагалі, а також відповідно до очікувань конкретних груп, з якими взаємодіє людина;

вибір – уточнені очікування людина співвідносить зі своїми стійкими ставленнями до дійсності – особистісною позицією. У випадку невідповідності місця в актуальній взаємодії, яка передбачена цією соціальною позицією, і того місця, що його прийняла людина з огляду на свою особисту позицію, цю соціальну позицію людина може відкинути; при відповідності здійснюється вибір пріоритетних видів діяльності, тобто постійної позиції у взаємодії (або декількох таких позицій);

прийняття («примірювання») – постійну позицію у взаємодії людина співвідносить ще раз з своїми властивостями, в тому числі з особистісною позицією. При цьому і в умовах «зони невизначеності» (В. Мерлін), і в умовах стійкого позитивного ставлення до діяльності у суб'єкта може сформуватися індивідуальний стиль професійної діяльності, одним з компонентів якого є система проміжних цілей (в умовах професійного спілкування – комунікативних завдань). Кожному комунікативному завданню відповідає позиція в актуальній ситуації взаємодії (рольова позиція), з якою це завдання може бути успішно вирішене;

програвання – позиція як результат абстрагування виявляється у своїх варіантах – ролях. Вибір ролі – це подальше уточнення дій та операцій, способів взаємодії з партнером, що здійснюється з урахуванням темпераменту та інших властивостей індивідуума. Саме рольова поведінка є доступною для спостереження партнером, він її оцінює та співвідносить із соціальною роллю.

Вчені для формування компетентності як особистісної властивості вважають за необхідне враховувати різні способи, механізми формування всіх її компонентів. Результати аналізу теоретичних досліджень з проблеми формування соціальної компетентності особистості свідчать про несформованість цілісного уявлення про механізми цього процесу. Для формування соціальної компетентності важливе значення має урахування набутків теорії формування розумових дій, дослідження механізмів формування особистості, а також механізмів засвоєння професійної позиції у сфері «людина – людина».

Представлені результати наукових досліджень та позицій авторів свідчать, що при розробці концепції формування соціальної компетентності курсантів та слухачів ВНЗ правоохоронних органів необхідно опиратися на різні методологічні підходи, які б взаємно доповнювали один одного і в сукупності дозволили б вивчити процес формування соціальної компетентності з різних теоретичних позицій. Виявлено, що науковці віддають перевагу системному, компетентнісному, діяльнісному та особистісно-орієнтованому підходам. Не заперечуючи впливу фізіологічних факторів, дослідники вважають, що провідна роль у формуванні соціальної компетентності належить середовищу та соціальним умовам, в яких перебуває особистість.

– формування світоглядних установок, духовних цінностей і моральних позицій, адекватних вимогам до професіонала-юриста (через зміст навчальних дисциплін і методи їх викладання);

– удосконалення професійно-особистісних якостей у різних видах навчальної, виховної та професійно орієнтованої діяльності.

Різномічне розкриття уявлень зарубіжних і вітчизняних науковців щодо структури соціальної компетентності фахівців дозволило встановити, що зміст і структура соціальної компетентності представника правоохоронних органів суттєвим чином обумовлена специфічними особливостями його професійної діяльності. Враховуючи сутність цього поняття, функції соціальної компетентності, її змістовне різноманіття, особливості професійної діяльності та професійно-особистісні вимоги до офіцерів правоохоронних органів, вважаємо, що структуру соціальної компетентності працівників ДКВС можна представити як єдність таких основних компонентів:

– комунікативного, який охоплює здатність встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми на основі сукупності знань та вмінь, що забезпечують професійну комунікацію на мовному, мовленнєвому та соціокультурному рівнях; знання культурних норм і обмежень у спілкуванні, звичаїв, традицій, етикету в сфері спілкування; уміння висловлювати свою думку та обґрунтовувати власну позицію з певних питань; орієнтація в комунікативних засобах, властивих національному, становому менталітету; підтримання зв'язків із громадськістю, із засобами масової інформації;

– політико-правового, що передбачає правові знання про устрій і функціонування соціальних інститутів у суспільстві, про правові засади діяльності соціальних структур та соціальних груп; про різні соціальні процеси, що відбуваються у суспільстві; знання загальнолюдських норм і цінностей в різних сферах і галузях соціального життя (національній, політичній, релігійній, економічній, духовній та інших); прийняття особистістю своїх соціальних функцій як громадянина країни, представника Української держави, члена суспільства; стійке позитивне ставлення до своїх професійних обов'язків, уміння співвідносити свої інтереси з інтересами суспільства;

– рольового компонента, тобто здатності особистості вирішувати професійні проблеми, пов'язані з рольовою поведінкою або її засобами; уявлення про різноманітність соціальних ролей і способів взаємодії; знання рольових вимог і рольових очікувань, що висуваються в суспільстві до носіїв того чи іншого соціального статусу; навички рольової поведінки, орієнтованої на різний соціальний статус та з використанням широкого спектру стилів поведінки в різних ситуаціях, у тому числі й конфліктних; уміння попереджати і розв'язувати конфлікти з урахуванням політичних та релігійних переконань інших людей; знання особливостей соціально-психологічних явищ (суспільна думка, настрої, чутки, традиції, звичаї), що має важливе значення в профілактичній роботі з населенням;

– рефлексивно-психологічного компонента, що охоплює знання та уявлення особистості про себе відповідно до національної, статевої, станової, групової приналежності; знання своїх сильних і слабких сторін, своїх можливостей і ресурсів як соціального суб'єкта; умін-

ня оцінювати свої професійні можливості, орієнтуватися в нормах етики та професійних відносин; здатність ефективно застосовувати структуровану систему знань про людину як індивіда, суб'єкта праці й особистість у професійній взаємодії та в різних сферах соціального життя – національній, релігійній, духовній та ін.

– професійного компонента, який охоплює здатність до спільної командної діяльності, самоорганізованість і уміння організувати людей у групах; якості та досвід відповідального й конструктивного вирішення життєвих проблем і конфліктних ситуацій у професійно-управлінській діяльності та при організації охорони громадського порядку; володіння сучасними науковими методами прийняття, обґрунтування та виконання рішень з урахуванням інтересів людей, організації, суспільства та держави; здатність до самостійної пізнавальної діяльності, що стосується засвоєння способів набуття інформації з різних джерел. Важливе значення мають також особистісні якості фахівця: відповідальність, ініціативність, психологічний такт, готовність до співпраці й тактовність.

Таким чином, ураховуючи складну структуру і змістовне різноманіття соціальної компетентності, а також можливість формування та розвитку різноманітних умінь і навичок, що становлять її структуру, можна ставити питання про визначення теоретичних і методичних основ формування соціальної компетентності слухачів та курсантів вищих навчальних закладів ДКВС України. Ця компетентність є гарантом їх успішної адаптації до динамічно мінливих умов життя соціуму і підвищує перспективи ефективного соціально-професійного становлення.

соціально-правовий, що передбачає правові знання про устрій і функціонування соціальних інститутів у суспільстві, про різні соціальні процеси, що відбуваються у суспільстві;

соціально-рольовий, який дозволяє з'ясувати здатність особистості вирішувати професійні проблеми, пов'язані з рольовою поведінкою або її засобами;

соціально-рефлексивний, що стосується знань та уявлень особистості про себе відповідно до національної, статевої, станової, групової приналежності, своїх сильних і слабких сторін;

соціально-професійний, який охоплює здатність до спільної командної діяльності, самоорганізованість і уміння організувати людей у групах.

Відповідно до вище викладеного було побудовано табл. 7.1, у якій представлено критерії, а також їх основні показники.

Таблиця 8.1

Компоненти соціальної компетентності,
критерії та показники її сформованості

Компоненти	Критерії	Показники
1	2	3
Комуніка- тивний	Соціаль- но-кому- ніка- тивний	– здатність встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми на основі сукупності знань та вмінь, що забезпечують професійну комунікацію на мовному, мовленнєвому та соціокультурному рівнях;
		– знання соціокультурних норм і обмежень у спілкуванні, звичаїв, традицій, етикету в сфері спілкування;
		– володіння техніками, засобами і стилями вербальної та невербальної комунікації;
		– уміння висловлювати свою думку та обґрунтовувати власну позицію з певних питань;
		– комунікативні вміння і навички запобігати та розв’язувати конфлікти.
Політи- ко-правовий	Соціаль- но-право- вий	– правові знання про устрій і функціонування соціальних інститутів, про правові засади діяльності соціальних структур та соціальних груп;
		– обізнаність про різні соціальні процеси, що відбуваються у суспільстві;
		– знання загальнолюдських норм і цінностей в різних сферах і галузях соціального життя (національній, політичній, релігійній, економічній, духовній та інших);
		– усвідомлена потреба в дотриманні вимог законів, визнання рівності всіх людей, повага до їх свободи та гідності, потреба у створенні та підтримці своєї репутації;
		– прийняття своїх соціальних функцій як громадянина країни, члена суспільства; стійке позитивне ставлення до своїх громадських обов’язків, уміння співвідносити свої інтереси з інтересами суспільства.

Рольовий	Соціально-рольовий	<ul style="list-style-type: none"> – здатність вирішувати професійні проблеми, пов’язані з рольовою поведінкою або її засобами; – знання рольових вимог і рольових очікувань, що ви-суюються в суспільстві до соціального статусу офіцера органів внутрішніх справ; – уявлення про різноманітність соціальних ролей і способів взаємодії у суспільстві, про особливості соціально-психологічних явищ (суспільна думка, настрої, чутки, традиції, звичаї); – навички рольової поведінки з використанням широкого спектру стилів поведінки в різних ситуаціях, у тому числі й конфліктних; – уміння попереджати і розв’язувати конфлікти з урахуван-ням політичних та релігійних переконань інших людей.
Рефлексивно-психоло-гічний	Соціально-рефлексив-ний	<ul style="list-style-type: none"> – знання та уявлення особистості про себе відповідно до національної, статевої, станової, групової приналежності; – знання своїх сильних і слабких сторін, своїх можли-востей і ресурсів як соціального суб’єкта; – уміння оцінювати свої професійні можливості, орієн-туватися в нормах етики та професійних відносин; – здатність ефективно застосовувати структуровану систе-му знань про людину як індивіда, суб’єкта праці й особи-стість у професійній взаємодії та в різних сферах соціаль-ного життя – національній, релігійній, духовній та ін. – здатність до саморефлексії та рефлексія емоцій інших людей.
Професій-ний	Соціально-професій-ний	<ul style="list-style-type: none"> – здатність до спільної командної діяльності, самоорганізованість і уміння організовувати людей у групах; – уміння відповідального та конструктивного вирі-шення життєвих проблем і конфліктних ситуацій у професійній діяльності та при організації охорони гро-мадського порядку;
		<ul style="list-style-type: none"> – володіння сучасними науковими методами прийняття, обґрунтування та виконання рішень з урахуванням інте-ресів інших людей та суспільства; – відповідальність, ініціативність, психологічний такт, го-товність до співпраці, дотримання норм професійної етики; – здатність до самостійної пізнавальної діяльності, що стосується засвоєння способів набуття інформації з різ-них джерел.

Як бачимо, вчені трактують термін «соціальна компетентність» неоднозначно, що обумовлено тим, що соціальна компетентність формується протягом різних періодів життя людини та проявляється у різних сферах її життєдіяльності. За всієї несхожості формулювань, все-таки досить помітною є повторюваність окремих структурних елементів цього поняття. Найбільш часто згадуються такі характеристики соціально компетентної людини, як здатність взаємодіяти із суспільством, ефективно вирішувати проблеми через діалог і вибір відповідних стратегій взаємодії з іншими людьми, вміння вибрати правильні соціальні орієнтири й організувати свою діяльність відповідно до цих орієнтирів, вміння вирішувати складні життєві ситуації з урахуванням інтересів інших людей.

Більшість дослідників у змісті соціальної компетентності виокремлює вміння взаємодіяти з іншими, аналізувати ситуації й вирішувати проблеми чи конфлікти, здатність до самовизначення, оцінювання, захисту життя й прав, вміння давати моральну оцінку своїм діям та діям інших людей, здійснювати самоконтроль поведінки й діяльності в соціумі та ін. Серед особистісних якостей, що їх повинна мати соціально компетентна людина, вчені називають відкритість, щирість, соціальну відповідальність, чесність, комунікабельність, емпатію, толерантність, ініціативність, упевненість у собі, адекватну самооцінку тощо.

З урахуванням цього ми можемо визначити соціальну компетентність офіцера ДКВС як інтегративну особистісну властивість, що дає йому можливість успішно виконувати завдання професійної діяльності через ефективну взаємодію з соціальним середовищем, гармонійне поєднання своїх інтересів та цінностей з позиціями й цінностями інших членів суспільства.

Питання для самоперевірки

1. В чому полягає різниця понять «компетентність» і «компетенція»?
2. Які Вам відомі класифікації компетентностей?
3. Що таке соціальна компетентність?
4. В чому полягає сутність та зміст поняття «соціальна компетентність»?
5. Що лежить в основі формування соціальної компетентності?

Завдання для самопідготовки

1. Визначте загальні науково-теоретичні підходи до формування соціальної компетентності курсантів і слухачів вищих навчальних закладів.
2. Охарактеризуйте соціально-психологічні та педагогічні особливості формування соціальної компетентності курсантів і слухачів вищих навчальних закладів.
3. Визначте основні компоненти соціальної компетентності, критерії та показники її сформованості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 77.
2. Бочаров В. М. Система формирования социальной компетентности специалиста органов внутренних дел в процессе профессиональной подготовки: дисс. ... докт. пед. наук : 13.00.08 / Бочаров Виталий Михайлович; Ставроп. гос. ун-т. – Ставрополь, 2005. – 400 с.
3. Брушлинский А. В. Социальная психология в России и теория Сержа Московичи / А. В. Брушлинский. – М.: Академический Проект, 2011. – 396 с. – (Библиотека социальной психологии).
4. Великий тлумачний словник української мови [з дод. і допов.] / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.: Ірпінь; Перун, 2005. – С.560.
5. Вишнякова С. М. Профессиональное образование: Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика / С. М. Вишнякова. – М.: НМЦ СПО, 1999. – 538 с.
6. Емельянов Ю. Н. Активные групповые методы социально-психологической подготовки специалистов / Ю. Н. Емельянов // Вопросы психологии. – 1985. – № 6. – С. 88–95.
7. Енциклопедія освіти / В. Г. Кремень (голов. ред.). – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С.409.
8. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1967. – С.74.
9. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної комунікації: навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Чернівці: Книги-XXI, 2010. – 528 с.

10. Селевко Г. Компетентности и их классификация / Г. Селевко // Народное образование. – 2004. – № 4. – С. 138–143.

11. Цільмак О. М. Професіогенез компетентності фахівців кримінальної міліції: теорія та практика: монографія / О. М. Цільмак; Одес. держ. ун-т внутр. справ. – Одеса: ОДУВС, 2011. – 431 с.

12. Яременко В. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконт, 2007. – Т. 1. – С. 874.

РОЗДІЛ 9.

МЕТОДИКА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНОГО

9.1. Методика дослідження ставлення засуджених до навколишнього оточення та його значення в кримінально-виконавчих діях

Мета будь-якого наукового дослідження – визначення конкретного об'єкта і всебічне достовірне вивчення його структури, характеристик з метою отримання і впровадження в практику корисних для людини результатів. Це здійснюється завдяки певним, конкретним методам дослідження. Метод (грец. *methodos* – спосіб пізнання) – спосіб дослідження явищ, планомірний підхід до їх вивчення, послідовність дій у проведенні теоретичного дослідження або практичного здійснення якогось явища або процесу; у найзагальнішому значенні – спосіб, певним чином упорядкована діяльність і своєрідний інструмент для досягнення конкретної мети. Це – сукупність прийомів і операцій теоретичного пізнання і практичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання. Наукові методи ґрунтуються на певних принципах, теоріях і законах. Метод дослідження – засіб досягнення мети, пізнання явищ дійсності в їх взаємозв'язку і розвитку. Спосіб відтворення досліджуваного об'єкта або предмету. Система правил використання методів, прийомів та операцій у науковому дослідженні визначають методіку дослідження. Сукупність конкретних прийомів і способів для проведення будь-якого наукового дослідження визначають методологію дослідження. Методологія (грец. *methodos* – спосіб пізнання і *logos* – вчення) – філософське вчення про методи пізнання і перетворення дійсності, використання принципів світогляду в процесі пізнання і практиці; містить сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів, що застосовуються в певній науці, а також галузь знань, що вивчає засоби, передумови і принципи організації пізнавальної і практично-перетворювальної діяльності людини.

Конкретне вивчення відносин до основних засобів виправлення і перевиховання засуджених припускає з'ясування декількох основних моментів.

Серед них перш за все необхідно уточнити: кого обирати як об'єкт для вивчення? Це питання вирішується виходячи з вимоги диференційованого підходу у роботі із засудженими на підставі диференціації вини та обліку суспільної небезпеки довершених злочинів та особливостей особистості засуджених. Вирішенню цієї проблеми сприяє режим відбування покарання.

Будучи головними засобами виправлення і перевиховання засуджених, режим відбування покарання, суспільно корисна праця, виховно-правна робота, загальноосвітнє і професійне навчання виконують надзвичайно важливу роль в процесі виконання кримінального покарання. Тільки за допомогою їх комплексного застосування можливе досягнення мети покарань.

Вони є найбільш важливими соціально-психологічними методами, за допомогою яких проводиться практична перебудова особистості злочинця. Здатність вирішувати таку відповідальну задачу визначається, зокрема тим, що впорядкований і дисциплінований спосіб життя, участь в суспільно корисній праці, а також професійне і загальноосвітнє навчання є реальними, соціально значущими вимогами нашого часу. Виконання людьми даних вимог (разом з іншими) сприяє підтримці правопорядку і забезпеченню умов для життєдіяльності всіх членів суспільства.

Тільки використовуючи індивідуальну оцінку елементів відношення у конкретного засудженого, можна зробити всебічний і обґрунтований висновок про все відношення в цілому. Здійснення такої оцінки повинне ґрунтуватися на наукових передумовах вивчення відносин, які відображені в їх типології (див. 2 розділ).

В зв'язку з цим необхідно підкреслити, що у працівників кримінально-виконавчої системи в наявності значний за об'ємом набір ознак, по яких однозначно і чітко оцінюється поведінка засудженого у сфері його відношення до основних засобів виховання і перевиховання. До них належать:

- порушення розпоряджень режиму, характер стягнень, наявність заохочень;

- виконання певних завдань на виробництві, по кількості і якості, дотримання техніки безпеки і трудової дисципліни, заощадження устаткування і матеріалів і таке інше;

- усвідомлення своєї вини, знання і виконання законів, участі у виховних заходах, виконання суспільних доручень, явки з повинною, погашення позовів;

- відвідуваність і успішність в навчанні, підвищення своєї кваліфікації, вдосконалення культурного рівня, наукових і практичних знань і таке інше.

Прояв цих формальних ознак є лише віддзеркаленням (слідством) конкретних відносин особистості, яка вивчається, що реально діють. Причому за кожним з них можуть ховатися самі різні внутрішні характеристики відносин. Зокрема, порушення режиму засудженими може бути викликане як тим, що вони свідомо не хочуть виконувати його вимог, так і тим, що ці особи не мають в своєму розпорядженні достатніх психологічних засобів (особистісних норм поведінки). Крім того, обидві ці причини можуть призвести до порушень, а в деяких випадках провина буває наслідком необережності або проявом стороннього злого наміру.

Тому помиляються ті працівники кримінально-виконавчої установи, які підміняють аналіз психологічних причин, які ведуть, наприклад, до конфліктів між засудженими, різкій зміні поведінки – самими фактами наявності цих подій. Співробітники кримінально-виконавчої установи повинні уміти розрізняти за видимими подіями їх психологічні причини. Для цього потрібно не просто констатувати здійснення яких-небудь фактів, а їх глибокий науко-психологічний аналіз. Для цього потрібно не просто констатувати здійснення яких-небудь фактів, а піддавати їх аналізу і додатковому вивченню. Якщо, наприклад, засуджений скоїв порушення, то потрібно з'ясувати особистісну оцінку скоєного їм, його реакцію на стягнення, думку компетентних осіб (члени ради колективу, майстер на виробництві, вчителі).

Основними методами, якими слід керуватися при конкретному вивченні відносин засуджених до засобів виправлення і перевиховання, є: вивчення особистих справ, спостереження і бесіда. За допомогою першого з них збирається інформація про особистість засудже-

ного, особливостях його поведінки, які визначилися в його біографії раніше. Наприклад, необхідно добре знати обставини скоєння злочину, число і характер колишніх судимостей, освіту, рід занять та професію, окремі важливі факти з життєвого шляху, наявність родичів і інші характеристики особистості, яка вивчається. Не дивлячись на те, що ці відомості часом і не мають прямого відношення до явищ, які вивчаються, їх аналіз зазвичай допомагає підійти до рішення яких-небудь неясних моментів у відносинах засуджених.

Проте спостереження і бесіда складають головні методи вивчення відносин у засуджених. За допомогою їх застосування виявляються приховані від прямого визначення ціннісні і нормативні елементи, визначаються їх характер і взаємозв'язки, і в результаті здійснюється висновок про тип відносин в цілому.

Спостереження – один з основних емпіричних методів психологічного дослідження, який полягає в навмисному, систематичному і цілеспрямованому сприйнятті психічних явищ з метою вивчення їх специфічних змін в певних умовах і пошуку сенсу цих явищ. Спостереження включає елементи теоретичного мислення (задум, система методичних прийомів, осмислення і контроль результатів) і кількісні методи аналізу. Точність спостереження залежить від стану знань в досліджуваній галузі і поставленого завдання. У істотному ступені позначається на результатах спостереження рівень досвіду і кваліфікація спостерігача. У психологічній інтерпретації поведінки людей минулий досвід спостерігача не обмежує його науковими уявленнями, але включає і його звичні стереотипи думок, емоційні відносини, ціннісні орієнтації і таке інше. Не дивлячись на всі обережності спостереження, завжди характеризується деякою суб'єктивністю; воно може створювати настанову, сприятливу для фіксації значущого, що породжує інтерпретацію фактів у спрямуванні очікувань спостерігача. Відмова від передчасних узагальнень і висновків, багатократність спостереження, контроль з боку інших методів дослідження дозволяють забезпечити об'єктивність спостереження.

Метод об'єктивного спостереження. Це спеціально організоване спостереження, має спеціальну мету. Використання цього методу передбачає наявність таких умов:

- цілеспрямованість – визначення мети, завдання спостереження;
- природні умови – типові умови спостереження (щоб засуджені не знали, що за ними ведеться спостереження);
- наявність плану;
- точне визначання об'єкта і предмета спостереження;
- обмеження дослідником ознак, які є предметом спостереження;
- вироблення дослідником однозначних критеріїв оцінки цих ознак;
- забезпечення чіткості і тривалості спостереження.

Обов'язковою умовою є ведення дослідником записів.

Позитивна сторона цього методу полягає у збереженні природних умов протікання психічних процесів. Але слід пам'ятати і про слабкі його сторони. Суть їх у тім, що:

- по-перше, дослідник займає пасивну позицію (чекає, поки виникне явище);
- по-друге, майже неможливий, кількісний аналіз, що знижує надійність висновків;
- по-третє, можливості виявлення причин психічних явищ обмежені,
- по-четверте, застосування цього методу вимагає витрат і тривалого часу.

Бесіда – метод отримання інформації на основі вербальної (словесною) комунікації. Він є основним способом введення випробовуваного в ситуацію психологічного експериментування. Як спеціальні види бесіди можна виділити наступне: «введення в експеримент» – залучення до співпраці; експериментальна бесіда і таке інше.

Цей метод вимагає заздалегідь розробленої програми прямих і опосередкованих запитань, чіткого планування, лаконічного формулювання, конкретності, однозначності й послідовності постановки запитань від простих до складних.

Крім цього, необхідні розробка надійної й простої системи критеріїв оцінок відповідей на запитання; створення дослідником умов, ситуацій, які стимулюють, заохочують обстежуваних до відповідей; ретельні фіксація й обробка відповідей.

При застосуванні цього методу часто дається система готових відповідей, одну з яких вибирає обстежуваний.

Метод бесіди може дати цінні результати за таких умов:

- по-перше, чітке визначення дослідником мети бесіди;
- по-друге, чітке планування системи запитань;
- по-третє, система запитань має відповідати віковим та індивідуальним особливостям обстежуваних (засуджених), бути динамічною, тобто зміст наступного запитання має залежати від змісту відповіді на попереднє тощо;
- по-четверте, бесіда має бути невимушеною і доброзичливою;
- по-п'яте, дослідник повинен уміти:
- ставити обстежуваному прямі й опосередковані запитання;
- приймати точку зору обстежуваного;
- враховувати його вік і досвід;
- виявляти до нього такт.

Цей метод часто використовується при дослідженні темпераменту, умов розвитку характеру, інтересів тощо.

При цьому можливі деякі помилки працівника кримінально-виконавчої установи, що вивчає, досліджує засуджених.

До їх числа, перш за все відноситься помилка «враження». Вона полягає в тому, що якщо на початку вивчення засуджений проявив ряд позитивних (або негативних) якостей, які співпадають з очікуваннями працівника кримінально-виконавчої установи, то останній може бути схильний і надалі помічати переважно позитивні (або негативні) якості у засудженого.

Помилка «непомірності» полягає в спрямованості вивчаючої особистості давати завищену (позитивну або негативну) оцінку аналізованій поведінці. Це явище виникає зазвичай через дослідницьке завдання, що невірно зрозуміло, коли прагнуть побачити в засудженому тільки крайні прояви особистісних якостей. В цьому випадку яка-небудь не дуже виражена властивість помилково розглядається як яскраво виражена.

Наступний вид помилок протилежний попередньому. Його можна назвати «боязнь крайнощів». Він походить з положення про те, що різкий прояв психологічних якостей у людей буває рідше, ніж прояв якостей середньої інтенсивності. Тому деякі дослідники-практики неусвідомлено усереднюють свої оцінки.

Помилка «поспішного узагальнення» відбувається через спотворений досвід дослідників. Наприклад, думки типу «привітні люди добродушні, а добродушні – довірливі» і таке інше можуть сильно заважати вірній оцінці відносин у засуджених.

Помилка «інтерпретації даних» зазвичай зустрічається у недосвідчених працівників, коли оцінка спостережуваних засуджених проводиться ними з своїх власних позицій. В цьому випадку упереджений дослідник бачить те, що йому насправді лише здається.

Працівники кримінально-виконавчих установ повинні постійно пам'ятати і оберігати свої висновки від помилкових спотворень. Тільки ґрунтуючись на цьому, при вивченні відносин можна успішно аналізувати отримані про засудженого дані, відрізнити в поведінці кожного з них головне від другорядного, стійке від випадкового, тимчасового, ситуативного.

Перш за все слід вказати на те, що детальні відомості про відносини засуджених дають підстави для докладних висновків про характер протікання процесу виправлення і перевиховання цих осіб. Такі висновки про зміст відносин і загальний їх характер (типи) доцільно враховувати у практичній діяльності.

Разом з тим знання про ціннісну і нормативну спрямованість засуджених, які містяться у відносинах до засобів виправлення і перевиховання, а також в типах цих відносин створює значні можливості для планування індивідуальної виховної роботи із засудженим і визначення ефективної тактики виправних дій на нього.

Спираючись на відомості про зміст норм і цінностей в тих або інших відносинах, можна визначити конкретні завдання для корекції недостатньо розвинених елементів в цілому позитивних відносин, а також намічати конкретні шляхи перебудови негативних відносин засуджених до засобів виправлення і перевиховання.

При вирішенні питань незначної корекції планується приватне вдосконалення вже наявних норм і цінностей в межах тих відносин, які вже склалися у діяльності засуджених. В той же час планування значної перебудови відносин потребує визначення тих цінностей і норм, вироблення яких вплине на позитив у відношеннях. Причому для такого планування необхідно розробляти послідовність здійснен-

ня необхідних змін, а також з'ясовувати, на які відомі позитивні цінності і норми слід при цьому спертися.

В подальшому, знання про те, які типи відносин до засобів виправлення і перевиховання у даного засудженого вже сформулювалися, дозволяє вибрати вірну тактику виправної дії для найбільш успішного перетворення або вдосконалення цих відносин.

У зв'язку з цим, необхідно вказати на те, що виховний процес повинен здійснюватися в неухильній і строгій відповідності з нормами кримінально-виконавчого права. При цьому, як вказує законодавство, застосування виправних дій необхідно індивідуалізувати «з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпеки довершеного злочину, особистості засудженого, а також поведінки засудженого і його відносини до засобів перевиховання». Ці принципи положення створюють правову основу кримінально-виконавчих дій.

Звертаючись до психологічного аспекту виправлення і перевиховання засуджених, необхідно вказати на те, що явищу тактики виховання та перевиховання в соціальній психології відповідає поняття «стиль виховної (керівного) дії». У широкому сенсі під таким стилем розуміється цілісна, відносно стійка система дії керівника на підлеглих, яка забезпечує ефективне виконання покладених на нього функцій в певних умовах.

При цьому в багатьох психологічних дослідженнях показано, що будь-який керівник повинен володіти різними стилями професійних дій і уміти змінювати їх відповідно до необхідності. Потреба в цьому виникає у зв'язку з конкретними завданнями дії, особливостями її об'єкту і багатьма іншими умовами діяльності керівника і установи в цілому.

Грунтуючись на вивченні відносин до основних засобів виправлення і перевиховання засуджених і їх поведінки, а також з урахуванням цілей і конкретних вимог кримінально-виконавчої системи, норм права, нижче пропонується ряд стилів виховної дії на засуджених до позбавлення волі.

«Мобілізований» стиль дії застосовується в найважчому випадку – коли в якості об'єкта уваги керівника знаходяться негативні відношення між засудженими та працівниками колонії. Засуджені, які не

бажають дотримуватись вимог кримінально-виконавчої установи і не мають для цього достатніх психологічних засобів, потребують перш за все як жорсткого неослабного контролю за їх поведінкою, так і в безпосередньому поглибленому впливі на них з боку адміністрації. Спираючись на ці організуючі принципи, притягуються усі заходи, прийоми і методи дії, які можуть дати ефект перетворення негативних відносин у конкретного засудженого. Наприклад, в цьому випадку необхідно застосовувати такі методи і прийоми, як: переконання, заохочення, вимогливість, довіра і таке інше. Проте на перший план висуваються ті, які найуспішніше спрямовують засудженого до зміни його відносин. Зокрема, при необхідності тут успішно застосовується метод вибуху, за допомогою якого створюються позитивні обставини для подальшого виправлення і перевиховання таких осіб. Основне завдання, яке вирішується за допомогою даного стилю дії, полягає в тому, щоб спрямувати засудженого до виправлення: або по лінії розвитку позитивних спонукань (формування бажання виправитися, відновити позитивні соціальні зв'язки і таке інше), або по лінії вироблення правил і звичок соціально-прийнятної поведінки. В окремих випадках вдається сумістити ці два напрями роботи, що вимагає від працівників кримінально-виконавчих установ надзвичайно великих витрат, зусиль і уваги.

«Твердий стиль» потрібно використовувати для засуджених, які характеризуються умінням вірно будувати свою поведінку, але не охочі робити цього (позитивні норми не відповідають негативній цінності). Детально вивчивши внутрішній зміст відносин у таких засуджених, працівникові кримінально-виконавчої установи не потрібно особливо заглиблюватися в безпосередню взаємодію з засудженими. Їх слід тримати на певній психологічній дистанції, не даючи можливості розвиватися і вкорінюватися численним самовиправданням своєї негативної поведінки, до якої ці засуджені дуже схильні вдаватися; створюючи для них ситуацію об'єктивної (не залежної від волі адміністрації) необхідності зміни себе. Безумовно, якщо необхідно розібратися із засудженим які-небудь важливі для його виправлення питання, то слід удатися до подібних і обширних контактів з цією особою. Проте не затягуючи їх понад міру і не відходячи убік від

завдання, чітко орієнтувати засудженого на необхідність переглянути їм свої погляди на життя, людей і поведінку в суспільстві – слід звести ці контакти, зрештою, до з'ясування конкретної можливості його виправлення. Перед ним слід обґрунтовано ставити завдання, що ведуть до розвитку його прагнень і ретельним, посиленим контролем добиватися зміни його поведінки і спонукань.

Формування у таких засуджених понять про невідворотність, неминучість і об'єктивність санкцій за кожен провину є однією з найважливіших умов для їх виправлення. Не треба при цьому забувати і про заохочення, які застосовуються у разі серйозних змін їх поведінки. Вироблення у цих засуджених позитивних особистих цінностей повинне здійснюватися в тісному зв'язку з розвитком у них звички самостійно контролювати свої помисли, поведінку. Застосування даного стилю дії припускає декілька менші витрати зусиль, ніж у попередньому випадку, проте, високої концентрації уваги до поведінки подібних засуджених.

«Сприяючий» стиль є поєднанням безпосереднього впливу, який здійснюється на близькій до засудженого психологічній дистанції, з ненав'язливим, м'яким контролем за його поведінкою. Подібну дію необхідно застосовувати до засуджених, чиї відносини характеризуються соціально прийнятними суб'єктивними цінностями, і негативними нормами поведінки їх особистості (хочуть, але не можуть себе правильно вести). Застосовуючи сприяючий стиль, для таких засуджених встановлюється ситуація, яка найбільш сприяє поступовому, відповідному їх можливостям формуванню правил і практичних навиків необхідної поведінки. Для цього слід викликати прихильність до себе засудженого, і, аналізуючи разом з ним причини невдач і зривів в його поведінці, підбирати для нього доручення, в яких він вироблятиме необхідні йому якості. Важливою умовою успішності подібного підходу є розвиток у засуджених здатності враховувати психологічні особливості навколишніх людей, а також характер ситуацій, в яких він діє, і співвідносити це з своїми в цілому вірними спонуканнями. Разом з тим бажано прикріплювати до такого засудженого досвідчених, правочинних осіб з його середовища – для надання допомоги, сприяння і посилюючого, ненав'язливого контролю за його поведінкою. Причому,

не слід надмірним контролем травмувати і вселяти невпевненість в дії цього засудженого. У нього повинно складатися враження, що не його примушують, а він сам розвивається у вірному напрямі. Якщо такі особи караються за провину, то обов'язково потрібно підкреслювати справедливість даної міри, яка застосовується, тому що вони ще не навчилися себе правильно вести, тоді як порядок, встановлений в кримінально-виконавчих установах, – обов'язковий для всіх. Проте заохочення цих засуджених є декілька важливішим моментом успішності вживаного стилю. Кожен, навіть мінімальний успіх, необхідно відзначати, а більш менш значні поліпшення в поведінці – хвалити і заохочувати. В цілому описаний стиль дії вимагає серйозної витрати сил на підбір індивідуальних заходів для таких засуджених, проте, якщо їх виправлення протікає успішно, то спостереження за ними значною мірою полегшується.

«Стриманий» стиль дії застосовується до засуджених, відносини яких характеризуються внутрішньо відповідними один одному позитивними особистими нормами поведінки і суб'єктивними цінностями. Тут, як правило, не потрібно здійснювати посиленого контролю за поведінкою. Він повинен бути звичайним і ненав'язливим, щоб засуджені відчували довіру і прихильність до себе з боку адміністрації. В той же час немає великої необхідності в поглибленій, безпосередній дії на цих осіб. Більш того, бажано, щоб існувала певна психологічна дистанція між такими засудженими і працівниками кримінально-виконавчих установ. Ці принципи визначаються вимогою формування у даних осіб більшої самостійності при вживанні в своїй поведінці властивих їм позитивних відносин, а також необхідністю уникнення можливості появи у них зарозумілості і самозаспокоєння. Стриманий стиль дії покликаний сприяти розвитку у таких засуджених уміння орієнтуватися в нестандартних складних ситуаціях і контролювати в них свою поведінку. Вони повинні вчитися долати труднощі і стійко застосовувати свої позитивні відносини в можливо більшій кількості складних життєвих ситуацій. Ці завдання і визначають характер вимог до такого роду засуджених. Для вирішення таких завдань адміністрація кримінально-виконавчих установ час від часу підбирає для засуджених відповідні їх досягнутому рівню справи, практичні

завдання і питання, вирішуючи які вони укріплюють відносини, що склалися у них, і формують інші позитивні якості особистості, необхідні для успішного соціального життя. При використанні даного стилю дії не слід нічим виділяти цих осіб із загальної маси засуджених, їм потрібно лише давати зрозуміти іноді (у міру вироблення у них позитивних властивостей і якостей), що справа їх виправлення і перевиховання просувається в цілому нормально. Подібні засуджені доставляють менше всього клопоту адміністрації місць позбавлення волі як з режимної, так і з виховної точки зору.

Вказані вище рекомендації складають головні перспективи практичного використання даних про особливості відносин засуджених до основних засобів виховання та перевиховання.

9.2. Дослідження особистості засудженого з позиції кримінально-виконавчої психології

Процес виправлення і перевиховання правопорушників повинен мати наукову основу. Тільки на базі наукових знань і ретельного вивчення особистості можливе формування нової людини з достатньо високим етичним, культурним і загальноосвітнім рівнем, яка володіє всіма соціально позитивними характеристиками.

Психологічний аспект вивчення особистості включає рішення двох головних задач. Перша з них – виявлення індивідуальної для кожного засудженого структури особистості. Надалі це дозволить прогнозувати поведінку людини. Проте успішно вирішити таку задачу неможливо, якщо не вирішена інша, теоретична, завдання якої – знаходження типів осіб, або найбільш загальних структур особистості. Для розробки типології особистості доводиться поступитися тонкощами індивідуально-психологічного аналізу і виділити найбільш загальні її характеристики, властиві загальній частині засуджених.

Все це необхідно приймати до уваги працівникам кримінально-виконавчих установ при складанні психологічної характеристики, яка є основою для виховання і перевиховання засуджених. Під психологічною характеристикою слід розуміти не стільки те, що в тій або іншій формі говорить або пише про засуджений майстер або ви-

хователь, скільки те, що відоме вихователеві (начальникові загону) про психологічні особливості правопорушника на підставі його практичного психолого-педагогічного вивчення. Необхідно приймати до уваги ряд властивостей психологічної характеристики:

- вона повинна розкривати істотні особливості особистості, а тому гідність її в повному, конкретному описі засудженого;

- особистість може бути охарактеризована з різних сторін (всебічна характеристика) або з певної точки зору (цілеспрямована характеристика);

- можуть розкриватися найбільш істотні, але такі, що не відразу помічаються, а деколи і особливі риси особистості (глибока характеристика);

- не можна допускати, щоб поверхові риси особистості без додаткового вивчення представлялися як істотні (поверхнева характеристика).

Навіть при складанні короткої характеристики вивчення засудженого повинно бути всебічним. Вимоги, які пред'являються до хорошої характеристики засуджених – її достовірність і об'єктивність, тобто відповідність дійсним особливостям особистості. Недостовірною характеристика може бути з ряду причин. Найчастіше це суб'єктивність, коли особиста, часом упереджена думка укладача характеристики видається за об'єктивну, обґрунтовану фактами. Слід пам'ятати, що психологічна характеристика повинна бути не тільки констатуючою, але і в певному значенні активною.

Психологічно вивірена активна характеристика закінчується прогнозом ближньої і дальньої перспективи, а також діяльності засудженого. Цей прогноз перш за все повинен бути:

- достовірним (обґрунтованим матеріалами вивчення особистості в різних видах діяльності):

- структурним (що не обмежується формулюваннями «встав на шлях виправлення», «сумлінно відноситься до праці» і таке інше, а таким що розкриває, які саме труднощі і помилкові дії найімовірніше чекати від правопорушника);

- віддаленим (вказувати на найбільш серйозні труднощі і помилкові дії, які можна передбачати в майбутньому).

Вивчаючи соціально-психологічні особливості засудженого, необхідно особливу увагу приділяти самооцінці засуджених.

Виникаючи в повсякденному житті, самооцінка, як особливе явище, включається в психологічну структуру особистості і стає одним з важливих її компонентів. Крім того, встановлено, що без знання психологічної природи самооцінки не вдається достатньо вірно зрозуміти соціально значущі характеристики поведінки людини і успішно перетворювати основи її особистості. Ця характеристика полягає в тому, що сукупність індивідуальної самооцінки є одним з основних чинників, який безпосередньо впливає на організацію і зміну поведінки людини. Оцінюючи вище або нижче свої індивідуальні якості, у засудженого складається загальне уявлення про себе, як про більш або ж менш удачливого, хорошого або поганого, і в значній мірі нікчемної людини. Виходячи з уявлення, у нього виникає певний ступінь задоволеності собою і самоповага.

За наявності великої задоволеності засуджений продовжує жити і діяти, не випробовуючи необхідності перебудовувати поведінку, яка була раніше для нього характерною. Таку людину цілком влаштовують свої спонуки і прагнення (цінності), а також сталі принципи і правила індивідуальної поведінки (суб'єктивні норми). Тому, не ставлячи під сумнів особові цінності і норми. Задоволений собою засуджений упевнено використовує їх для ухвалення і здійснення звичних, однотипних рішень в повсякденній життєдіяльності.

Разом з тим при виникненні негативної самооцінки засудженому стає дуже важко знаходити приводи для задоволеності собою, його самоповага виявляється під загрозою. Він потрапляє в складну і напружену психологічну ситуацію. Безпосередніми причинами, які викликають такі напружені ситуації, є самі різні невдачі і утруднення в життєдіяльності цих осіб: які-небудь конфлікти; ізоляція в середовищі засуджених; серйозні стягнення за порушення режиму відбування покарання; безуспішність спроб почати нове життя; і таке інше. Причому, в значній мірі поява у засудженого подібних невдач пов'язана з наявністю у нього яких-небудь негативних якостей особистості.

Проте потрібно відзначити, що зміна неадекватно-завищеної самооцінки є не простим, а дуже відповідальним заходом. Його здійснення не повинно вести до повної втрати засудженим упевненості в собі і самоповаги. У останньому випадку з'являється значна можливість нанесення даному суб'єкту серйозної психологічної травми і значного погіршення процесу його виправлення. Якщо почати огульно, не контролюючи результати, впливати на нього, використовувати усі наявні можливості (критика кожної невдачі, притягання до публічної відповідальності і таке інше), то наслідком цього буде перетворення самооцінки засудженого на надмірно низькі, неадекватні спонування. І тоді він вдається до протилежної крайності, яка була описана вище. Тому зміна неадекватно-завищеної самооцінки повинна проводитися у виді ретельно спланованої корекції. При її здійсненні потрібно гнучко міняти характер дії на засудженого залежно від отримуваних при її застосуванні результатів. Необхідно також дотримуватись поступової зміни цих властивостей особистості за рахунок всебічного, продуманого переконання даних осіб в тому, що вони володіють шкідливими недоліками, які слід виправити.

Для успішного переконання слід звертати увагу на те, які заперечення виникають при засвоєнні засудженим дійсних відомостей про себе. Особи, які повністю спотворюють свої негативні цінності і норми, як правило, уникають обговорення цих якостей особистості. Їх потрібно спеціально залучати до процесу самооцінювання, розвиваючи критичність і вимогливість до себе. Необхідно спільно з такими засудженими зіставляти реальні факти їх поведінки з думками, задумами, планами; знаходити суперечності між словом і справою і доводити причетність їх властивостей особистості до невдач.

В той же час переконання засуджених, які охоче, але спотворено оцінюють себе, деколи навіть визнаючи деякі свої приватні недоліки, слід здійснювати переважно в їх практичній діяльності. Для цього потрібно подібним особам давати завдання, які повинні підтверджувати або спростовувати їх думки про свої особисті якості. Необхідно підсилювати зв'язок результатів поведінки даних засуджених з їх свідомістю, доводячи до їх відома, по можливості, кожну невдачу і помилку, що відбулася з ними у вигляді наслідку їх власних зусиль.

Наявність неадекватно високої або низької самооцінки сприяє вкоріненню негативних якостей у вчинках і діях засуджених. Те ж саме можна сказати і про низькі адекватні самооцінки, з яких деякі особи роблять невірні висновки, що призводить до активізації ними своєї негативної поведінки.

Разом з тим потрібно відзначити, ще один дуже важливий момент, який сприяє практичному здійсненню даних можливостей. З широкого вивчення властивостей особистості і, зокрема, самооцінки цих властивостей засудженими, а також визначення характеру їх взаємозв'язаного впливу на поведінку, повинна починатися індивідуалізація засобів виправлення і перевиховання відносно даних осіб. Для проведення подібного вивчення працівники кримінально-виконавчих установ мають в своєму розпорядженні стійкі і ясні орієнтири, що розкривають зв'язок самооцінки з поведінкою засуджених. Знання про те, які бувають самооцінки (що ведуть до активізації шкідливої поведінки; сприяючі реалістичній зміні своєї негативної поведінки; неадекватно занижені; неадекватно завищені) є важливою підставою для визначення загального характеру цих властивостей особистості.

В той же час вивчення окремих змістовних особливостей самооцінки засудженого припускає докладне виявлення складу особистісних цінностей і норм, які він має в своєму розпорядженні. Визначивши даний склад, слід порівнювати дійсні відомості про цінності і норми з тими думками, які висловлює особистість. Результати такого порівняння дозволяють вирішити питання про те, які конкретно самооцінки виражають думки: вірні (адекватні), невірні (неадекватні). У останньому випадку потрібно також звертати увагу на те, в чому полягає неадекватність, що визначилася: у надмірному завищенні оцінок своїх спонук і використовуваних правил поведінки; або в необґрунтованому, надмірному зниженні оцінок цих якостей. Здійснення даних дій створює значні передумови для подальшої індивідуальної роботи із засудженими.

Таким чином, виходячи з розкритих вище моментів, що дозволяють враховувати самооцінку засуджених в процесі їх виховання та перевиховання, необхідно укласти наступне. Дана специфічна властивість особистості є психологічним чинником, здатним утрудняти

або полегшувати виправлення або перевиховання засуджених. Будучи важливим елементом свідомості, самооцінка визначає характер і ступінь активності особистості в процесі її перевиховання. Загальне значення самооцінки полягає в тому, що вона є однією з необхідних підстав для поглибленої індивідуалізації виправної дії на засуджених в місцях позбавлення волі.

Наведемо приклади дослідження особових властивостей особистості і групи засуджених, які дають можливість скласти їх повну і точну характеристику, що у свою чергу практично сприяє кращому і повнішому перевихованню засуджених осіб.

Методика діагностики узагальнених смислових настановлень засудженого (тест незакінчених речень)

Тест незакінчених речень не має необхідного формального апарату, що дозволяє робити висновки, спираючись на суворі статистичні закономірності. При цьому необхідно відзначити, що традиційне використання тесту незакінчених речень діагностує, насамперед, інформаційний та поведінковий компоненти смислового настановлення, емоційно-оціночний компонент найчастіше при цьому не проявляється або проявляється посередньо. Він, в даному випадку, може бути найрізноманітнішим: позитивним, нейтральним або негативним. На виявлення емоційно-оціночного компоненту смислового настановлення була орієнтована наша модифікація.

Необхідно зазначити, що застосування нами методики незакінчених речень відноситься до однієї з груп (адаптивної) проєктивних методик. Проєктивні методики (лат. projection – викидання вперед) – це методики, які спрямовані на вивчення особистості засудженого і розроблені в межах проєктивного діагностичного підходу. Найбільш суттєвою їх ознакою є використання в них невизначених, неоднозначних (слабо структурованих) стимулів, які конструюють розвивають, доповнюють, інтерпретують. Відповідно проєктивній гіпотезі кожен емоційний вияв засудженого, його сприйняття, почуття, вислови, рухові акти несуть у собі відбиток особистості. Особистість проявляється тим яскравіше, чим менш стереотипні ситуації – сти-

мули, що спонукають її до активності. Стимули проєктивних методик набувають змісту не тільки в силу їх об'єктивного складу, скільки у зв'язку з особистісним значенням, яке надається досліджуваним. Звідси – характерна для них відсутність оцінок, відповідей-реакцій, як «правильних» або «помилкових», обмежень у їх виборі.

Тест. Засудженому пропонується бланк з незакінченими реченнями, умовно поділеними на десять тематичних блоків (по чотири в кожному блоці). В них треба визначити своє ставлення до образу кримінально-виконавчого закладу, інноваційних процесів, які супроводжують його розвиток (або навпаки), пенітенціарної системи, законодавства, керівництва, вихователів, майстрів місць позбавлення волі, до засуджених, до своїх близьких та рідних, до самого себе.

Досліджувані завершують незакінчені речення і оцінюють своє емоційне відношення до його змісту. Своє відношення виражається постановкою знаку: позитивне (+1), нейтральне (0) і негативне (-1). Після цього підраховується алгебраїчна сума оцінок у кожному блоці і отримується узагальнене смислове настановлення та її емоційний показник за даною темою (сферою).

На основі аналізу настановлення суб'єктів була отримана така шкала оцінок узагальнених смислових настановлень: найбільш позитивна – більше 3; позитивна – від 1 до 3; нейтральна – від 0 до 1; негативна – від -3 до 0; найбільш негативна – менше -3.

Інструкція. Вам необхідно закінчити кожне речення, вклавши в нього зміст, характерний для Вас. Прочитавши кожне речення, виставте йому емоційно-оцінюючий бал: +1, 0, -1 за такою шкалою: +1 – позитивна оцінка і позитивне ставлення до того, про що йдеться мова, виникнення при цьому позитивних емоцій; 0 – нейтральна оцінка і нейтральне відношення до того, про що йдеться мова; -1 – негативна оцінка і негативне відношення до того, про що йдеться мова.

Аркуш речень

1. Сучасна пенітенціарна система...
2. Існуюче законодавство...
3. Мій керівник...
4. Вихователі у місцях позбавлення волі...

5. Сучасна кримінально-виконавча установа, як соціальна організація...
6. В діяльності кримінально-виконавчої установи я...
7. Майстри виробництва у місцях позбавлення волі...
8. Процес перетворювань у місцях позбавлення волі починається з...
9. Засуджені...
10. Кримінальна установа, в якій я перебуваю...
11. Робота у колонії...
12. Серед засуджених...
13. Негативні сторони сучасного законодавства...
14. Мої рідні, які залишилися на волі...
15. Головним завданням кримінально-виконавчих установ є...
16. Я вважаю себе...
17. Позитивні сторони сучасного законодавства...
18. Керівництво кримінально-виконавчої установи...
19. Виховні процеси у нашому закладі...
20. Труднощі сучасної кримінально-виконавчої установи полягають у...
21. Професійний ріст у колонії...
22. Якби я займав керівну посаду...
23. Виховання та перевиховання...
24. Традиції серед засуджених...
25. Сучасні інноваційні процеси у місцях позбавлення волі...
26. У моїх рідних та близьких...
27. Необхідність розвитку сучасної пенітенціарної системи полягає у ...
28. Як правило засуджені...
29. Моя виробнича діяльність у колонії...
30. Я...
31. Адміністративне управління...
32. Зараз мої рідні і близькі...
33. Нововведення у сучасних кримінально-виконавчих установах відображають...
34. Виховувати...

35. Я в майбутньому...

36. Розвиток сучасної пенітенціарної системи – закономірність таких процесів, як...

37. Позитивний (негативний) результат сучасного законодавства...

38. Мої найулюбленіші рідні...

39. Процес перетворювань у сучасних кримінально-виконавчих установах залежить від...

40. Проблеми розвитку сучасної пенітенціарної системи полягають у...

Сфера прояву настановлення (аркуш відповідей)

Образ сучасного кримінально-виконавчого закладу		Ставлення до пенітенціарної системи		Ставлення до інноваційних процесів		Ставлення до законодавства		Ставлення до адміністрації	
№ речення	бал	№ речення	бал	№ речення	бал	№ речення	бал	№ речення	бал
5		1		8		2		3	
10		27		25		13		18	
15		36		33		17		22	
20		40		39		37		31	

Сфера прояву настановлення (аркуш відповідей)

Ставлення до майстрів виробничої справи		Ставлення до вихователів		Ставлення до засуджених		Ставлення до своїх близьких та рідних		Ставлення до самого себе	
№ речення	бал	№ речення	бал	№ речення	бал	№ речення	бал	№ речення	бал
7		4		9		14		6	
11		19		12		26		16	
21		23		24		32		30	
29		34		28		38		35	

Тест «соціально-психологічний портрет особистості засудженого»

(Методика розроблена Ю. М.Кудряковим і В.П. Голубєвим)

Методика виявлення особливостей соціально-психологічного портрета особистості засудженого є тестом з із анкетним методом опитування опитування.

Перед анкетуванням в таблиці N1 карти-матриці зашифровуються і проставляються наступні дані про випробовуваного. У першій клітці – дата заповнення, номер місяця і дві останні цифри – рік. У другій – вік; у третій – рівень освіти; у четвертій – число судимостей; у п'ятій і шостій – статті кодексу, за якими осуджений; у сьомій – термін позбавлення волі по останній судимості; у восьмій – початок терміну; у дев'ятій – закінчення терміну; у десятій – номер кримінально-виконавчої установи; у одинадцятій – результати атестації (категорія виправлення).

Анкета включає 79 питань. На кожне питання передбачається одержати одну з чотирьох відповідей: 3 бали – «так»; 2 бали – «скоріш і частіше так, чим ні»; 1 бал – «скоріш або частіше ні, чим так» та; 0 балів – «ні». Результат заноситься у відповідну графу карти-матриці, де номер питання знаходиться за принципом заповнення шахової турнірної таблиці: десятки – по вертикалі, одиниці – по горизонталі (див. карта-матриця табл.2).

Згідно інструкції проводиться обробка даних – визначається тип особистості і в третьому розділі допомоги посібника знаходиться відповідний текст типової характеристики.

На період статистичної обробки результатів (5-7 хвилин) випробовуваному пропонується заповнення чотирьох додаткових секторів (квадратиків) із проханням намалювати крокодила, слона, домалювати дві інші картинки, використовуючи представлений уявлений стимульний матеріал. При поглибленому аналізі соціально-психологічного портрета особистості, уточненні вибіркових і додаткових відомостей опитуваному можна запропонувати на зворотній стороні карти-матриці намалювати будинок, дім, хату, дерево, людину або не-

існуючу тварину і провести відповідну інтерпретацію із застосуванням додаткових методичних матеріалів.

1. Опитувальний лист «СППО» аркуш (анкета)

Прохання внести до карти-матриці (таблиця 2) оцінку, відповідну питанням анкети і Вашій думці.

3 бали – так, вірно; 2 бали – скоріше скоріш так, чим ні; 1 бал – скоріш ні, чим так; 0 балів – ні, не вірно.

1. Чи багато у Вас друзів серед засуджених?

2. Чи відноситеся Ви ретельно і сумлінно до доручень адміністрації кримінально-виконавчої установи ?

3. Чи характерна для Вас раптова зміна настрою?

4. Чи обтяжує Вас самотність, самотність?

5. Чи характерне для Вас прагнення передбачати хід подій в епізоді, що захопив Вас, із життя колонії, цікавому фільмі або романі?

6. Чи зберігаєте Ви відчуття почуття гумору в кримінально-виконавчій установі і в складних для Вас життєвих ситуаціях?

7. Чи схильні Ви до мрійливості про дострокове звільнення, визволення?

8. Чи часто справи, за які Ви беретеся, закінчуються не так, як Вам хотілося б, як Ви задумали?

9. Чи характерне для Вас прагнення бути із людьми?

10. Чи часто Ви кидаєте почату справу?

11. Чи хвилює Вас почута від оточуючих засуджених прочитана сумна історія?

12. Чи характерно для Вас обмірковувати минулий день?

13. Чи важко Вас вивести з себе в конфліктах засуджених?

14. Чи добре Ви ладнаєте з іншими категоріями засуджених?

15. Чи робите Ви що-небудь на свій страх і ризик?

16. Чи відстоюєте Ви властиві Вам погляди і принципи в обстановці, коли захист цих поглядів загрожує Вам неприємностями?

17. Чи дорікають Вам Ваші друзі і близькі за байдужість до них?

18. Чи відчуваєте Ви ситуацію, при якій в оточенні колонії не розуміють Вас?
19. Чи властиво Вам зважати на інтереси інших?
20. Чи зможете Ви при необхідності виконувати нецікаву роботу без зниження її якості?
21. Чи легко Вам заспокоюватись після сварки?
22. Чи характерно для Вас нехтувати особистими інтересами заради спільній справи?
23. Чи втрачаєте Ви терпіння, коли що-небудь пояснюєте?
24. Чи любите Ви галасливі шумні компанії?
25. Чи безпомилкове Ваше перше враження про людину?
26. Чи відчуваєте Ви незручність, коли люди спостерігають за Вашою роботою, якщо навіть Ви виконуєте її добре?
27. Чи подобається Вам бути наодинці?
28. Чи важко Вам налагоджувати ділові відносини з незнайомими людьми?
29. Чи турбує Вас свідомість того, що люди говорять про Вас неприємні речі?
30. Чи впливає на Вашу працездатність шум, яскраве світло, або інші подразники?
31. Чи тримаєте Ви себе в руках у скрутних ситуаціях?
32. Чи важко Вам приховати неприязнь до кого-небудь з довколишній засуджених?
33. Чи властиво Вам виражати почуття великого схвалення або засудження з приводу вчинків оточуючих?
34. Чи вважаєте Ви себе людиною практичною і здатною пристосуватися до життя в колонії?
35. Чи легко Ви захоплюєтесь новою ідеєю?
36. Чи сильно Вас зачіпає осуд або критика?
37. Чи розчаровує Вас невідповідність між Вашими мріями і дійсністю?

38. Чи подобається Вам більше планувати або мріяти і фантазувати, чим робити?

39. Чи характерно для Вас прагнення добитися більшого, ніж інші засуджені?

40. Чи любите Ви що-небудь майструвати, займатися індивідуально-трудовою діяльністю?

41. Чи легко Вам заговорити з незнайомою людиною, з новоприбулим засудженим?

42. Чи характерно для Вас прагнення примусити інших слідувати правилам поведінки, якою Ви слідуєте самі?

43. Чи характерно для Вас за необхідних умов швидко ухвалювати рішення?

44. Чи прагнете Ви бути одягненим елегантно, по моді в умовах колонії ?

45. Чи часто Ви внутрішньо не погоджуєтесь з думкою засуджених?

46. Чи уникаєте Ви зустрічі з неприємними Вам засудженими?

47. Чи можете Ви подавити бажання, що заважає здійсненню задуманої справи?

48. Чи захоплюєтесь Ви книгою або справою, яка цікавить Вас до такого ступеня, що перестаєте помічати оточуючих?

49. Чи характерно для Вас помічати в справах адміністрації те, чого не помічають інші?

50. Чи знайшли Ви себе в своїй професії в нових умовах ?

51. Чи часто Ви ділитеся своїми переживаннями з оточуючими?

52. Чи характерно для Вас, приступаючи до нової справи, детально продумувати можливі результати?

53. Чи важко Вам попросити про що-небудь незнайому людину?

54. Чи часто знайомі, друзі звертаються до Вас за допомогою і порадою з питань життя колонії?

55. Чи характерно для Вас розважитися або відвернутися перед ухваленням важливого рішення?

56. Чи легко Ви переключаєтеся з одного виду доручення адміністрації на інший?
57. Чи з Вами подружитися іншим засудженим?
58. Чи часто Вас звинувачують засуджені і адміністрація в тому, що Ви не виконали обіцяного?
59. Чи вдається Вам не падати духом в умовах строгої ізоляції, при неприємностях?
60. Чи з'являлося у Вас бажання змінити профіль працевлаштування в місцях позбавлення волі?
61. Чи часто Ви керуєтесь відчуттями, а не розумом?
62. Чи представляєте Ви собі, що Вас чекає в найближчі роки в колонії і після звільнення?
63. Чи сильно заважають Вам звички по колишній судимості при виконанні нової роботи в кримінально-виконавчій установі ?
64. Чи беретеся Ви за своєю ініціативою за організацію вечорів, спортивних і інших заходів дозвілля в загоні, колонії?
65. Чи буваєте Ви учасником нових починів в якій-небудь справі?
66. Чи довго Ви переживаєте неприємності, що трапилися?
67. Чи доводиться Вам при переводі із загону в загін проявляти надмірну жвавість, щоб приховати свою розгубленість?
68. Чи стикаєтеся Ви з нерозумінням і опором Вашим бажанням з боку адміністрації, засуджених?
69. Якщо Ви переконані в своїй правоті, а з Вами не погоджуються представники адміністрації колонії, то чи вдається Вам зберегти спокій?
70. Чи відповідає Ваша робота Вашим настроям і схильностям?
71. Чи часто Ви звертаєтесь до інших засуджених або адміністрації колонії за порадою?
72. Чи вважаєте Ви, що могли б очолити групу у відомій Вам справі?
73. Чи швидко Ви включаєтесь в роботу?
74. Чи умієте Ви заводити корисні знайомства?

75. Чи характерно для Вас твердо дотримуватись своєї думки?

76. Чи вдається Вам подолати вплив негативних засуджених, таких, що мають авторитет в кримінально-виконавчій установі?

77. Чи умієте Ви приховувати свої особисті переживання?

78. Якщо у вас виникла яка-небудь ідея, чи Ви вважаєте за краще викласти її у письмовій формі?

79. Чи характерно для Вас допомогти незнайомій людині?

Табл. 1

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Табл. 2

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1										
2										
3										
4										
5										
6										
7										
	Пр	Ее	МТ	ЖТ	МП	МІ	ПО	Е	МТ	Ху

СППО	Домінанта	Субдомінанта
------	-----------	--------------

Табл. 3

3	26	32	35	36	37	46	53	66	67	Нр

Табл. 4

10	20	30	40	50	56	60	63	70	73	Тр

Рис. 1 «Крокодил»

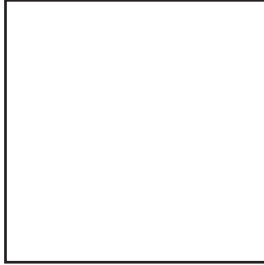

Рис. 2 «Слон»

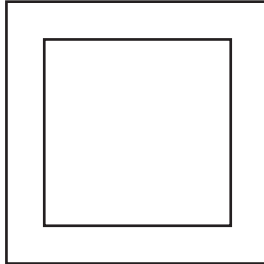

Рис. 3 – домалювати...

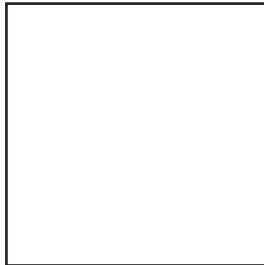

Рис. 4 – домалювати...

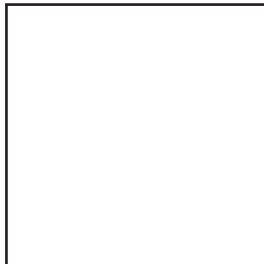

Табл. 5

	13	16	19	23	31	36	61	63	69	Кт
■										

Табл. 6

8	20	30	32	42	СНП
■					

Табл. 7

3	10	13	23	32	УВ
■					

Табл. 8

33	43	56	63	73	ПНП
■					

Табл. 9

С = СН УВ НП
 X = СН УВ НП
 Ф = СН УВ НП
 М = СН УВ НП

Табл. 10

М0	2	14	18	32	41	45	47	57	58	59
■										

Темперамент

Інструкція інтерпретації тесту СПЮ.

Аналіз відповідей анкети дає можливість виявити необхідні параметри, індивідуальні особливості властивостей особистості і дає уявлення про ступінь екстравертності і інтровертності опитуваного. Умовно всі ці питання розбиті на 6 груп, виділених в самостійні колонки (таблиці).

Група питань другої колонки виявляє емоційність, яка виявляється в різних життєвих ситуаціях у екстравертів, потім підсумовуються бали питань 1, 11, 21, 31, 41, 51, 61, 71 і результати заносяться в графу, позначену «Ее» (емоційність екстравертів).

Група питань третьої колонки (2, 12, 22, 32, 42, 52, 62, 72) показує превалювання теоретичного мислення у екстравертів, що базується на другій сигнальній системі, яке визначає поведінку людини в різних ситуаціях, впливає на його оцінку навколишніх явищ. Результат заноситься до графи «Ме» (мислення екстравертів).

У п'ятій колонці (4, 14, 24, 34, 44, 54, 64, 74) група запитань, що позначає превалювання наочно-образного (практичного) мислення у екстравертів і інтравертів, яка базується на першій сигнальній системі, що знаходить віддзеркалення в поведінці людини, в сприйнятті різних явищ і чинників. Сума балів заноситься в графу «МП» (мислення практичне, розсудливе).

Група питань шостої колонки (5, 15, 25, 35, 45, 55, 65, 75) виявляє превалювання інтуїтивного переважання мислення у інтравертів та екстравертів. Результат заноситься в графу «МІ» (інтуїтивність).

Питання восьмої колонки (7, 17, 27, 37, 47, 57, 67, 77) дозволяють з'ясувати емоційність у інтравертів. Підсумок суми балів заноситься в графу «Е».

Сума результатів відповіді на питання 8, 18, 28, 38, 48, 58, 68, 78 показує реальність теоретичного мислення у інтравертів. Заноситься в графу «МТ».

Таким чином, виходить чотири групи питань, які дозволяють з'ясувати якості, що виявляються по-різному у екстравертів та інтравертів, а дві групи – загальні для інтравертів та екстравертів.

Для визначення типу особистості і соціально-психологічного

портрета, виявлення тієї або іншої якості (емоційність, тип мислення і таке інше) оцінні суми балів стовпців порівнюють між собою попарно: I пара – стовпці 1 і 2, II пари – 4 і 5, III пари – 7 і 8 стовпці. Суми балів кожного стовпця порівнюються усередині кожної пари і вибирається з кожної пари стовець з найбільшою сумою. Далі порівнюються між собою три стовпці, отримані в результаті попереднього вибору для виявлення домінування того або іншого параметра, перевагу певних властивостей особистості. Для визначення типу особистості вибирається параметр з максимальною з шести стовпців сумою балів – це будуть доміанти в типі особистості особистість. Параметр із найбільшою сумою балів із двох можливих у поєднанні з першим параметром і визначатиме субдомінанту в типі особистості.

Субдомінанта визначається за наступною схемою:

1. Якщо доміанта в першій парі стовпців, то субдомінанта в другій;
2. Якщо доміанта в другій парі, то субдомінанта – в першій; якщо доміанта в третій парі стовпців, то субдомінанта – в другій.

Виявлена доміанта і субдомінанта для зручності подальших операцій по встановленню типу особистості вносяться до відповідної граfi СППО («д» – доміанта, «сд» – субдомінанта). У цій же таблиці наголошується і номер соціально-психологічного портрета.

При максимальній сумі балів з питань, що виявляють емоційність у екстравертів, тобто при домінуванні емоційності у екстравертів, субдомінантою можуть бути або практичне мислення (тип – в поєднанні отримує назву «емоційно-розсудливий») або інтуїтивне мислення (тип – «емоційно-інтуїтивний»).

При домінуванні теоретичного мислення у екстравертів як субдомінанта виступає практичне або інтуїтивне мислення (тип особистості «мислево особистість-розсудливий» та «мислево-інтуїтивний» відповідно).

Практичне мислення в домінанті може поєднуватись з емоційністю у екстравертів (тип – «розсудливо-емоційний емоціональний») і з теоретичним мисленням у екстравертів (тип – «мислево особистість-розсудливий»).

При домінуванні інтуїтивного мислення як субдомінанта виступає мислення у екстравертів (тип – «мислево особистість-розсудли-

вий»), або емоційність у екстравертів (тип – «мислево-інтуїтивний»).
Можливі поєднання: «емоційно-інтуїтивний інтраверт»; «емоційно-розсудливий інтраверт»; «мислево-розсудливий інтраверт»; «мислево-інтуїтивний інтраверт».

Визначення ступеня екстравертності і інтровертності: якщо найбільше значення суми балів стовпця знаходиться в першій або другій парі стовпців таблиці, то випробовуваний – екстраверт, якщо в третій – інтроверт. Ступінь визначається, виходячи з суми бальних оцінок, – максимальна сума балів в кожній групі питань дорівнює – 24 (кожній групі по 8 питань, вищий бал – 3).

Зведена таблиця (12 типів особистості):

1 група – екстраверти :

- 3.1. Мислево-інтуїтивний (МТ-МІ)
- 3.2. Емоційно-інтуїтивний (Е -МІ)
- 3.3. Мислево-розсудливий (МТ-МТ)
- 1.4. Емоційно-розсудливий (Е-МП)
- 1.5. Інтуїтивно-мисленевий (МІ-МТ)
- 1.6. Інтуїтивно-емоційний емоціональний (МІ-Е)
- 1.7. Розсудливо -мисленевий (МП -МТ)
- 1.8. Розсудливо-емоційний (МП-Е)

II група – інтраверти :

- 3.9. Мисленнєво-інтуїтивний (МТ-МІ)
- 3.10. Емоційно-інтуїтивний (Е-МІ)
3. 11. Мисленнєво-розсудливий (МТ-МП)
- 3.12. Емоційно-розсудливий (Е-МП)

При сумі балів в групі питань, які вимірюють ступінь екстравертності, від 24 до 20 можна говорити про дуже високий ступінь, від 19 до 15 – про достатньо високий, від 15 до 12 – про середній, від 12 до 8 – про дуже низьку екстравертність.

В цілях формалізації і поліпшення покращання обробки доцільно привести ці дані до трибальної системи таким чином: від 24 до 18 = 3 бали (висока), від 18 – до 12 = 2 бали (середня), до 12 балів = 1 бал (низька).

Ступінь вираженості інтравертності заміряється двома іншими групами питань, підрахунок балів такий же, що і при визначенні якості екстравертності.

Окремі труднощі обробки даних: зустрічаються випадки, коли найбільша сума балів однакова в двох або більше колонках (стовпцях) карти-матриці. Виходить, що виділити домінанту описаним способом неможливо, в таких випадках слід запропонувати випробовуваному повторно заповнити анкету, рекомендувати по можливості уникати нейтральних відповідей. Якщо ж і після повторного заповнення знову позначиться, що найбільша сума балів виходить в двох різних стовпцях (приклад – якщо рівні суми балів в стовпцях 1 і 7, що описують емоційність у екстравертів і інтравертів або в стовпцях 2 і 8, описують теоретичне мислення у екстравертів і інтровертів), то слід відносити цю людину до амбавертів (тобто до людей з мінімальною відмінністю між екстра і інтравертними рисами), а домінантою вважати тип мислення, який набрав найбільше число балів в обох колонках, а субдомінанту в типі визначати, як описано вище.

Якщо ж при обробці анкети виявлена рівність субдомінант, то слід повторно відповісти на групи питань, що характеризують дві отримані субдомінанти, уникаючи по можливості нейтральних відповідей.

У тому випадку, коли вказані процедури по уточненню домінант і субдомінант не дають задовільного рішення (що було в двох із 5000 обстежень), то необхідно погодитися з тим, що дана людина не описується пропонованою типологією з 12 портретів.

Окрім даних соціально-психологічних характеристик типів з із таблиць №2 по першій колонці (група питань 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70) встановлюється рівень працездатності і професійної задоволеності випробовуваного. Дані заносяться до графі «Пр».

Четверта колонка матриці (група питань 3, 13, 23, 33, 43, 53, 63, 73) розкриває мінливість життєвого тону людини в навколишньому середовищі. Результат проставляється в графу «ЖТ».

Сьома колонка матриці тесту (група питань 6, 16, 26, 36, 46, 56, 66, 76) дозволяє визначити здібності людини до подолання труднощів, викликаних спричинених обставинами. Підсумковий результат вноситься до графі «ПО».

З десятої колонки (група питань 9, 19, 29, 39, 49, 59, 69, 79) при обраховуванні визначається ступінь врівноваженості характеру. Показники значень провідних ознак характеру заносяться в графу «Ху».

Сума в 20-24 бали показує, що у того, хто анкетується, хороші дані, що свідчать про такі показники, як товариськість (9), конформність (19), пихатість (29), честолубство (39), спостережливість (49), життерадісність (59), врівноваженість (69), людяність (79).

Таблиця №3 служить для з'ясування ступеня прояву невротизму випробовуваного. З таблиці 2 в таблицю 3 переносяться результати опитування – позначені в ній питання анкети. При заповненні цієї таблиці потрібно керуватися наступним правилом: якщо відповідь на питання оцінюється в 3 або 2 бали, у відповідну графу проставляється 1 бал, а при оцінці в 1 і 0 балів – ставиться прочерк. При оцінці ступеня невротизму підраховується число балів. Дані заносяться в графу «N». Якщо випробовуваний відповість позитивно на 8-10 питань цієї групи (3, 26, 32, 35, 37, 46, 53, 66, 67), можна говорити про дуже високий ступінь невротизму, позитивні відповіді на 7-5 питань говорять про значущий ступінь невротизму, сума балів від 3 до 5 свідчить про середній ступінь, а до 3 балів – про емоційну стійкість.

Таблиця №4 виявляє професійну задоволеність – дає можливість прослідкувати взаємозв'язок між задоволеністю роботою і трудовою активністю в певній сфері і соціально-психологічним типом особистості. Бали з питань №№ 10, 20, 30, 40, 50, 60, 63, 70, 73 підсумовуються. Але результат №№ 10, 30, 60 і 63 враховується по зворотному рахунку. Підсумок проставляється в графу «Тр». Ступінь трудової і професійної задоволеності оцінюється з розрахунку суми: 30-20 балів – висока, 20-10 балів – середня, до 10 балів – низька.

Таблиця №5 дає можливість оцінювати конфліктність людини, що відповіла на питання анкети №№ 3, 13, 16, 19, 23, 31, 36, 61, 63, 69. Сума оцінок з урахуванням зворотного результату відповідей на №№ 13, 19 і 69 заноситься в графу «Кт». При сумарних показниках від 30 до 25 балів – людина украй конфліктна, від 25 до 15 балів – вимагає підвищеної уваги до корекції поведінки, менше 15 балів – необхідна організація самовиховання і уточнення окремих поведінкових характеристик для конкретного надання виявлення допомоги випробовуваному, приховати неприязнь (31), управляти емоціями і відчуттями, уміння зберегти спокій (16, 23, 61, 69) і таке інше.

Таблиця №6, №7 і №8 в сукупності служать для з'ясування типу темпераменту. У заштриховані клітинки з таблиці №2 проставляється бал, виходячи з прямо протилежного результату (це №№ 30, 3, 10, 23 і 63).

Таблиця №6 показує силу нервових процесів. Для визначення цього показника складаються бали відповідей на запитання 8, 20, 30, 32, 42. Сума (з урахуванням з врахуванням зворотного значення 30) проставляється в графу «СНП ».

Таблиця №7 визначає врівноваженість сприйняття процесів, які відбуваються за рахунок суми балів відповідей на питання 3, 10, 13, 23, 32 і 42 (із із зворотним показником 3,10 і 23) графі таблиці №2. Підсумок заноситься в графу «УВ ».

Таблиця №8 свідчить про рухливість сприйняття нервових процесів. Підсумковий показник оцінних питань №№ 33, 43, 56, 63, 73 із зворотним рахунком №63 вписується в графу «ПНП».

Підсумкова сума балів 15-10 характеризує силу врівноваженості і рухливості, а результат 7 і менше – позначає слабкість, нерівноваженість і малу рухливість.

Тип темпераменту, як додатковий показник до соціально-психологічного портрета, виводиться по таблиці №9.

Темперамент	Табл. № 6	Табл. № 7	Табл. № 8
Сангвінік	Сильний	Урівноважений (УВ)	Рухомий (РНП)
Холерик	Сильний	Неврівноважений (НУВ)	Рухомий (РНП)
Флегматик	Сильний	Урівноважений (УВ)	Малорухомий (МПНП)
Меланхолік	Слабкий	Неврівноважений (НУВ)	Малорухомий (МПНП)

Підсумок заноситься в графу «Темперамент».

Таблиця №10 представляє групу даних, які свідчать про нормативність поведінки в середовищі, де встановлені відповідні норми міжособистісних відносин. Оцінки з №№ 2, 14, 18, 32, 41, 45, 47, 57, 58, 62 (з урахуванням зворотного рахунку №№ 45,57,58) проставляються в графу «М».

Результат суми від 30 до 25 балів свідчить про достатньо високий ступінь конформності в середовищі, про прагнення до дотримання правил поведінки і взаємин, підготовці до майбутнього. Сума до 10 балів характеризує людину, якій дуже складно знайти своє місце в навколишньому середовищі в будь-яких умовах. Він є порушником групових норм.

Індивідуальні соціально-психологічні особливості особистості виявляються окремими питаннями анкети. З їх допомогою визначається:

1. Емоційна підсистема, що характеризується активністю (33), життєрадісністю (49), схильністю настрою (3), оптимізмом (6).

2. Характер – поняття, що включає: товариськість (9), колективність (19), людяність (79), самолюбність (36), честолюбство (39), сором'язливість (56), пихатість (29), сила творчої уяви (5), спостережливість (49).

3. Вольовий комплекс – включає: самовладання (43), здатність зосередити зусилля (47), сила волі (16).

4. Людяність: терпимість до думок інших людей (69), критичність (45), ставлення до людей (46) і потреби спілкування з людьми (9).

Відомості по цих параметрах вносяться до комплексної ізометричної характеристики особистості засудженого по кожному блоку окремо.

Для отримання повнішої інформації про особистість після заповнення таблиці №2 на карті-матриці дається завдання доповнити і намалювати чотири зображення.

Малюнок 1. – «Крокодил» дозволяє уточнити через проекцію асоціацію агресивності, злопам'ятності, підозрілості випробовуваного. Звертає увагу на символи агресії: відкрита паща, наявність зубів, кігтів, пози, загостреність елементів, великі розміри крокодила, ретельність замалювання тулуба і очей порівняно з іншими малюнками. Очі зачорнені, відкриті символізують чутливість, підозрілість і вибір жертви, хвіст – злопам'ятність. Маскування крокодила у воді, чагарниках – латентність злості. Розворот тіла – спрямованість агресії: вліво – минуле, управо – загроза розправи в майбутньому, фас – актуалізацію на середовище.

Малюнок 2. «Слон» виявляє особливості поведінки людини в соціальній групі. Якщо малюнок виходить за прямокутник, розриває його – тенденція до порушення норм, свідчить про нездатність або небажання виконувати розпорядження, нестерпність до будь-яких зовнішніх обмежень поведінки. Слон виходить за рамки у найбільш активних порушників. Наявність бивнів і загрозлива поза – проекція агресивності, вуха підняті – зацікавленість в інформації про себе. Піднятий хобот – привертання уваги. Очі з віями – ознака істерично-демонстративних рис, «жіночих» манер. Піднятий хвіст – висока самооцінка, опущений – незадоволення своїм статусом. Коли малюнок прямокутник, слонові тісно – свідоцтво прагнення до домінування, малі розміри – занижена оцінка положення в групі. Анфас слона – егоцентризм, вигляд ззаду – зневага до середовища, відхід від норм. Квадрат зображає картину із слоном – соціальна пасивність, несприйняття групою, шизоїдність, психологічна ізоляція, низький рівень адаптації, уникнення зобов'язань і відповідальності.

Малюнок 3, що зображає нестійкість фігури в просторі, доповнений уявою випробовуваного, виявляє особливості поведінки людини в конфліктній ситуації. Якщо вибирають агресивний шлях вирішення конфліктів – фігуру приймають за ялинку, яку спилують і рубають. При конфліктності і агресивності в побутовій і соціальній сферах – на малюнку декілька аналогічних фігур, одна підтримується іншою – прагнення до загострення конфлікту. Прагнучі до раціонального дозволу ситуації з похилою фігурою малюють прямі фігури, дерева, показуючи зразок належного. Якщо з фігури робиться здіймаюча ракета, згряя птахів, літаки – нестійку ситуацію намагаються нейтралізувати, витіснити. Малюнки грибів під ялинкою, квітів на схилі і таке інше – інфантильна нездатність до сприйняття конфлікту для себе, стабілізація зображається так, що хтось звалює ялину на плечі, – приймає конфлікт на свої плечі. Прикрашення фігури – емоційне задоволення конфліктом. Пожежа з фігурою, що згорає, – прагнення до виходу з конфлікту шляхом знищення його джерела.

Малюнок 4 найчастіше стимулює до зображення портрету, проєктуючи найбільш характерні риси своєї особистості. Вираз обличчя є

характеристикою типу особистості обстежуваного, іноді малюються: казкові герої, сніговики – автори відрізняються м'якістю, пасивністю, жіночністю; ляльки – ознака інфантильності, неваляшка – нестійкість життєвої ситуації.

Повну інформацію можна отримати при інтерв'ю випробовуваного про малюнки, уточнюючи риси характеру, схильності, звички, про минуле, сьогодення і майбутнє в зображеній події.

При завершенні анкетування доцільно запропонувати придумати і за 3-5 хвилин намалювати олівцем на зворотному боці листа неіснуючу тварину з незвичайною назвою. Інтерпретується в описовій формі з урахуванням зображених символів і сприйняття простору.

Розташування – ближче до верхнього краю листа – високий ступінь самооцінки, недостатність визнання і претензії на самоствердження, в нижній частині – зворотний показник.

Голова повернена – тенденція до дійсності; вліво – прагнення до роздумів, нерішучість, фас – егоцентризм; вуха – зацікавленість, значущість думки оточуючих про себе; рот без промальовування губ – чуттєвість, зачорнений, – побоювання і недовір'я, із зубами – вербальна захисна агресія, тривога. Очі з промальовуванням радужки – страх: з віями – демонстративність, зацікавленість в увазі тих, що оточують. Голова збільшена – випробовуваний цінує ерудицію, раціональний початок, з рогами – захист і агресія, з гривою – чуттєвість, сексуальне орієнтування. Пір'я – тенденція до самоповаги, самовиправдання. Кігті, щетина, голки – агресивність спонтанна. Ноги, лапи – опора на істотні суттєвій позиції, ґрунтовність в думках; за відсутності ніг – легковажність, поверхневність. Сполученість ніг з тілом – характер контролю за своїми рішеннями, думками. Однотипність ніг, повторюваність опорних елементів – конформність настановлень, стандартність і банальність. При різноманітності форм – творчий початок, інакомислення.

Частини тіла над головою (крила, щупальця і таке інше) – енергія обхвату різних сфер діяльності, упевненість в собі, допитливість, нерозбірливість, співучасть у всіх справах, захопленість своєю діяльністю, страхітливе (пір'я, корони і таке інше) – манірність, демонстративність. Хвости – відношення до своїх дій, рішень, висновків, до вербальної продукції: напрям направлення вгору – упевнено, по-

зитивно, бадьоро; – падаючий вниз – незадоволеність собою, розка-
вання, сумніви і жаль про зроблене.

Панцирі, шпильки: промальовування зверху – захист від ви-
шестоящих, таких, що можуть накласти заборону чого-небудь,
нижній контур чорний – захист від насмішок, відсутність автори-
тету у молодших, боязнь засуджень. Збоку – захист від тих, що
оточують. Чим більше елементів, окрім основних, тим вище енер-
гія, а навпаки – економія сил. Жирна лінія – тривожність, павути-
нова – млявість. Тематичні зображення загрожуючих тварин, ней-
тральних відповідає «я», – ідентифікація себе (з вовком, зайцем,
комашкою). Тварина – одягнена, схожа на людину і частини її тіла
– інфантилізм відповідно до ступеня олюднення. Схожість портре-
та з характером намальованого героя казок. Акцентуація сексуаль-
ності – груди, соски, вим'я.

Монтування елементів техніки (гусениць танка, проводів,
гвинтів і крил літака і таке інше) в тіло тварини – ознака шизофре-
нії. Промальовування крил, ласт існуючим тваринам – відсутність
творчого початку. Оригінальність – у формі побудови шиккування
фігури з елементів, а не цілого. Назви тварин виражають з'єднан-
ня смислових частин, книжно-наукове словотворення, раціональ-
ність, настановлення, адаптації або демонстративність свого ро-
зуму, ерудицію. Поверхнево-легковажні назви відповідають типу
особистості. Гумористично-іронічна назва – іронічно-поблажливе
ставлення. Схильність до фантазування – ускладнені і подовжені
конструкції назви тварини.

Умовні позначення тесту СППО.

Таблиця – 2:

«Ее» – емоційність екстравертів (друга колонка)

«МТ»е – мислення теоретичне екстравертів (третя колонка)

«МП » – мислення практичне інтравертів (п'ята колонка)

«МІ» – мислення інтуїтивне інтравертів (шоста колонка)

«Е» – емоційність інтравертів (восьма колонка)

«МТ» – мислення теоретичне інтравертів (дев'ята колонка)

Порівняння між собою:

- перша пара Ее – МТе

- друга пара МП – МІ

- третя пара Е – МТ

Вибирається пара, що має стовпець найбільшої суми – визначається домінування властивостей особистості.

Домінанта – максимальна сума балів із шести стовпців.

Субдомінанта – найбільша сума балів із 2-х можливих у поєднанні з першим параметром:

– домінанта в 1-ій парі – субдомінанта в 2-ій;

– домінанта в 2-ій парі – субдомінанта в 1-ій;

– домінанта в 3-ій парі – субдомінанта в 2-ій.

Тип особистості – поєднання домінанти і субдомінанти:

«Пр» – працездатність (перша колонка)

«ЖТ» – життєвий тонус (четверта колонка)

«ПО» – подолання обставин (сьома колонка)

«Х» – рівноваженість характеру (десята колонка)

«Nр» – ступінь невротизму особистості (табл.3)

«Тр» – професійна задоволеність(табл.4)

«Кт» – рівень конфліктності (табл.5)

«СНП» – сила нервових процесів (табл.6)

«УВ» – рівноваженість сприйняття (табл.7)

«РНП» – рухливість сприйняття нервових процесів (табл.8)

Темперамент – визначається поєднанням СНП-УВ-РНП (по табл . 9)

«М°» – міжособистісні відносини, нормативність і конформність в середовищі кримінально-виконавчої установи (табл.10).

Аксіобіографічна методика (по О.П.Вардомацькому)

Аксіобіографічна методика дозволяє виявляти систему ціннісних координат, адекватну конкретній соціальній групі. Вона має на своїй меті виявлення певного набору життєвих цінностей і здійснюється на малих (до 30 чоловік) вибірках.

Робота з респондентами полягає в наступному. Після пояснення загальних цілей і завдань роз'яснюється значення слова «подія». Роз'яснення відбувається усно або за допомогою написаної інструкції.

Інструкція 1. Перейдемо тепер до головної частини нашої зустрічі. Разом з Вами нам буде потрібно осмислити з певної точки зору деякі події Вашого життя. Ми повинні правильно розуміти один одного, тому давайте домовимося про точний сенс слова «подія». Під подією розумітимемо будь-яку зміну у Вашому житті. Вона може бути і як би поза Вами – в зв'язку з роботою, сім'єю, друзями, зміною місця проживання, змінами в суспільстві, і всередині – зміна Вашого способу зображення думок, відчуттів, системи цінностей і таке інше. Це можуть бути також якісь Ваші окремі вчинки. Подія може бути значною, такою, що радикально змінила хід всього Вашого життя, всю біографію (отримання сенсу життя, зустріч із духовним батьком, входження в колектив однодумців і таке інше). Середньою – яка вплинула на одну яку-небудь сферу життя, наприклад, перехід з одного місця роботи на інше без великого статусного переміщення. Може бути навіть мікроскопічною із зовні-об'єктивної точки зору – наприклад, якесь яскраве враження (відомо, що швидкоплинне відчуття може залишити незгладимий слід). Головне, щоб подія відбилася у Вашій емоційній пам'яті.

Переконавшись, що респонденти правильно розуміють значення слова «подія», їм пред'являються 15 пронумерованих від 1 до 15 порожніх карток (приблизні розміри 105x145 мм) і, знову ж таки усно або письмово, роз'яснюються подальші дії.

Інструкція 2. Будь ласка, окиньте внутрішнім поглядом все своє життя. У ньому було багато подій, багато ще відбудеться. Спробуйте виділити п'ять найбільш важливих із них. Звертаємо Вашу увагу,

що це можуть бути як реальні події, так і передбачувані Вами в майбутньому. Спробуйте, щоб виділені події стосувалися максимально широкого кола сфер життя: сім'я, робота, суспільне життя, друзі, дозвілля, відчуття, емоції, думки, цінності, здоров'я і таке інше. Кожну подію фіксуйте в будь-якій допустимій для Вас формі – просторовому або короткому словесному формулюванні, малюнку, символі, умовному позначенні і таке інше. Важливо лише, щоб Ви самі дізналися потім, про що йдеться, оскільки тому що ми ще повертатимемося до них. Спробуйте також розташовувати події по убаванню ступеня значущості їх для Вас.

Робота по другій інструкції повторюється три рази: щоб зафіксувати 15 подій, спочатку вибирають 5 найважливіших, потім ще п'ять, декілька менш важливих, і, нарешті, ще п'ять. Це чисто технічний прийом, що полегшує роботу респондента по даній методиці. Число «15» визначено межами диференціюючої здібності психіки при ранжуванні.

Потім за допомогою аксіологічного інтерв'ю проводиться аналіз розкриття його ціннісного змісту, який стоїть за тією або іншою подією індивідуальної біографії засудженого. Для цього задаються питання наступного характеру: «Яку важливу для Вас цінність задовольнила або не задовольнила дана подія?»; «Яку нову для Вас цінність Ви відкрили для себе в результаті цієї події?»; «Яка цінність життя стала для Вас особливо зрозумілою в результаті цієї події?»; і таке інше.

Після того, як у відповідь на останнє запитання називається цінність іншого порядку, питання повторюється знов, виявляючи цінності все більш і більш високого рівня узагальнення. І так до тих пір, поки респондент відмовиться відповідати на подальші повторення цього запитання, не знаходячи на нього глибинної відповіді. Цінність, яка називається останньою, заноситься на зворотну сторону картки. Кожне формулювання цінностей, що стоять за подією, обов'язково звіряється і узгоджується з респондентом (а згодом із членами дослідницької групи).

В результаті для кожного опитуваного складається список життєвих цінностей в індивідуалізованих формулюваннях. При продовжен-

ні роботи інтерв'юер поступово відчуває, що знов названі цінності повторюються. На цьому треба завершувати інтерв'ювання.

Отриманий після закінчення роботи великий список в індивідуальних формулюваннях необхідно підготувати до формалізованої роботи. Для цього здійснюється процедура синонізації, тобто відомості груп схожих індивідуальних формулювань до стандартизованих, які згодом використовуватимуться для вимірювань на репрезентативній вибірці. Зменшення кількості передбачуваних до формалізованого використання цінностей здійснюється через підбір по частоті тієї, яка частіше зустрічається. Тут основна теоретична проблема полягає в тому, щоб визначити, на якій кількості цінностей треба зупинитися. З одного боку, необхідно відобразити різноманіття ціннісної свідомості групи, з іншої – дуже занадто велика кількість координат робить незорим ціннісний простір за допомогою наявних методів аналізу. Цінності взагалі дуже важко піддаються, наприклад, факторизації. Кількість елементів в даному наборі повинна бути в межах 18-23 одиниць.

Сама аксіобіографічна методика застосовується на невеликій кількості респондентів, а складений з її допомогою список «проганяється» потім на репрезентативних вибірках будь-якого розміру, таким чином, спочатку «втягується» з респондента, а потім йому повертається.

9.3. Психологічні особливості дослідження неповнолітніх засуджених

Період неповноліття – сприятливий період для розвитку багатьох сторін особистості, наприклад, таких, як пізнавальна активність, допитливість. Це важливий період для розвитку самосвідомості підлітка, його рефлексії, Я-концепції, почуття «Я». Це найбільш значущий життєвий період для розвитку повноцінного спілкування. Неврози, порушення поведінки, схильність до правопорушень також найчастіше зустрічаються у людей, чий взаємини з ровесниками в дитячому і підлітковому віці були проблемними. У довготривалій перспективі повноцінне спілкування з однолітками в підлітковому віці набагато

істотніше для збереження психічного здоров'я, ніж такі чинники, як розумовий розвиток, шкільна успішність, взаємини з педагогами. Проте за інтересом до проблем самовиховання, бажанням зрозуміти і змінити себе в цьому віці, як правило, ще не виражає які-небудь конкретні дії або ж вони виконуються украй непослідовно і недовго. Тому підлітки, які знаходяться в місцях позбавлення волі, потребують спеціальної допомоги в організації і здійсненні процесу саморозвитку.

Період неповноліття супроводжується віковими кризами. Вікова криза може проходити в двох основних формах. Перша – це криза незалежності. Її симптоми виражаються в упертості, негативізмі, свавіллі, знеціненні дорослих, негативному відношенні до їх вимог, які раніше виконувалися, ревнощах до власності. Власний внутрішній світ, який гостро відчувається, – головна власність, яку оберігає підліток, ревниво захищаючи її від інших. Друга форма, криза залежності, протилежна першій: надмірна слухняність, залежність від старших або сильніших, регрес до старих інтересів, смаків, форм поведінки.

Якщо криза незалежності – це деякий ривок вперед за межі старих норм або правил, то криза залежності – повернення назад, до тієї своєї позиції, до тієї системи відносин, яка гарантувала емоційне благополуччя, почуття упевненості, захищеності. І те і інше – варіанти самовизначення. У першому випадку це – «Я вже не дитина», в другому – «Я дитина і хочу залишатися нею». З погляду розвитку найбільш сприятливим виявляється саме перший варіант.

Одночасна присутність і прагнення до незалежності, і прагнення до залежності пов'язано з подвійною позицією неповнолітнього. Через недостатню психологічну і соціальну зрілість підліток, пред'являючи дорослим і обстоюючи перед ними свої нові погляди, добиваючись рівних прав, прагнучи розширити рамки дозволеного, одночасно чекає від дорослих допомоги, підтримки і захисту, чекає (неусвідомлено), що дорослі забезпечать відносну безпеку цієї боротьби, захистять його від ризикованих кроків.

Виходячи з вищезазначеного, можна дійти до висновку про те, що

основні завдання розвитку, виховання і перевиховання неповнолітніх засуджених полягають у:

- формуванні нового рівня мислення, логічної пам'яті, стійкої уваги;
- формуванні широкого спектру здібностей і інтересів, визначенні спектра стійких інтересів;
- формуванні інтересу до іншої людини як до особистості;
- розвитку інтересу до себе, прагненні розібратися в своїх здібностях, вчинках, формуванні первинних навиків самоаналізу;
- розвитку і зміцненні почуття дорослості, формуванні адекватних форм затвердження самостійності, особовій автономії;
- розвитку почуття власної гідності, внутрішніх критеріїв самооцінки;
- розвитку форм і навиків особового спілкування в групі однолітків, способів взаєморозуміння;
- розвитку моральних якостей, форм співчуття і співпереживання іншим людям;
- формуванні уявлень про зміни, які пов'язані із зростанням і статевим дозріванням.

Саме вирішенню цієї проблеми повинні бути спрямовані зусилля працівників кримінально-виконавчих установ.

Наукове вирішення цих проблем пов'язане з досконалим вивченням і урахуванням соціально-психологічних особливостей підліткового періоду розвитку особистості.

Наведемо приклади наукового дослідження особових властивостей неповнолітніх, які дають можливість скласти їх повну і точну характеристику, що у свою чергу практично сприяє їх кращому і повнішому перевихованню.

Методика дослідження самооцінки неповнолітнього засудженого

На бланку перераховано 20 різних особистісних якостей. У лівій колонці (ідеал) засуджений осуджений ранжирує ці якості по привабливості, в тій мірі, в якій вони йому імпонують, якими він хотів би володіти. Потім в правій колонці (Я) ранжирує ці якості по відношенню до себе. Між бажаним і реальним рівнями кожної якості визначається різниця (d), яка зводиться в квадрат d^2 . Потім підраховується сума квадратів і по формулі:

$$r = 1 - 0,00075 \sum d^2$$

визначається коефіцієнт самооцінки. Чим ближче коефіцієнт r до 1 (від 0,7 до 1), тим вище самооцінка, і навпаки. Про адекватну самооцінку свідчить коефіцієнт від 0,4 до 0,6. Відмітимо, що якщо при застосуванні вживання даної методики дослідник побажає використувати не 20 якостей, а якесь інше їх число, то формулу підрахунку необхідно змінити. При всякій усякій зміні кількості особистісних якостей мінятися буде коефіцієнт при $\sum d^2$ тобто буде не 0,00075, а якесь інше число. У зв'язку з цим необхідно враховувати, що вказана вище формула є просто окремий випадок загальної формули обчислення коефіцієнта рангової кореляції:

$$r = \frac{y}{6 \sum d^2}, \text{ а } y \text{ у знаменнику } n(n^2 - 1)$$

де n – число використовуваних при ранжуванні якостей.

Саме по цій формулі і необхідно проводити розрахунки, якщо змінено число якостей, які ранжуються. Неважко впевнитись, що множник у чисельнику $6 \sum d^2$, а у знаменнику $n(n^2 - 1)$ для варіанта з 20 якостями ($n = 20$) стає рівним 0,00075.

Ідеал	Якості особистості	Я	Різниця	
			d	d ²
	Поступливість			
	Сміливість			
	Запальність			
	Наполегливість			
	Нервозність			
	Терпеливість			
	Захопливість			
	Пасивність			
	Холодність			
	Ентузіазм			
	Обережність			
	Вередливість			
	Повільність			
	Нерішучість			
	Енергійність			
	Життєрадісність			
	Недовірливість			
	Впертість			
	Безтурботність			
	Соромливість			

Автобіографічний метод вивчення особистості засудженого (АМВО)

Автобіографічний метод вивчення засуджених є одним з найбільш інформативних. У прикладній психології біографічний метод вперше найдетальніше був описаний Гансом Фрумелом. Відомо, що до біографічних або особистих документів відносяться такі документи, в яких містяться дані про особисте життя і розкривається відношення суб'єкта до тих або інших подій. Досьє дослідника включає інтерв'ю, листи, автобіографії, протоколи свідчень і таке інше.

Автобіографічний метод у поєднанні з методом спостереження при вивченні особистості засуджених дозволяє вибрати адекватні заходи виправлення злочинців.

Автобіографії приблизно половини засуджених відрізняються некритичністю, їх мислення носить, як правило, конкретно-ситуативний характер. Злочинцям властиво не сумніватися в правильності своєї поведінки і своїх думок. Вони рідко помічають свої помилки, не оцінюють критично ситуації, які склалися і таке інше. Інші – правильно визначають мотиви і характер злочину, оцінюють свою поведінку і бачать причини, які зумовили його негативну зміну: вплив друзів, систематичне вживання спиртних напоїв і таке інше.

Розглянемо прийоми використання цього методу у виховно-трудовій колоніях для неповнолітніх.

На нашу думку, в зошиті індивідуальної виховної роботи повинен бути спеціальний розділ для вклейки рукопису автобіографії засудженого. Це дозволить глибше досліджувати злочинця, зафіксувавши найбільш актуальні для нього життєві етапи.

Спостерігаючи за технікою написання автобіографії, відзначаючи паузи, міміку, жести, емоційні сплески, а іноді і словесні тиради, можна з'ясувати несвідомі реакції засуджених на своє минуле, відношення до родичів, трудових колективів, де вони працювали до засудження, або добрі спогади і гнів при згадці правоохоронних органів, місць позбавлення волі і таке інше. Порівняльний аналіз автобіогра-

фії і даних справи, матеріалів листування по колишньому місцю проживання, характеристик зі школи дозволяє правильно сформулювати головні розділи першого етапу індивідуальної виправної програми конкретного злочинця.

Крім того, застосування вживання цього методу має і інший бік, якщо врахувати, наскільки інформативно саме написання тексту автобіографії, де по зображенню букв, виділенню окремих слів і знаків, підкресленню дат і виразів, по розташуванню тексту і особистого підпису можна скласти характеристику засудженого за допомогою графологічного методу.

При інтерпретації біографії по почерку необхідно мати на увазі наступне: почерк простий, без завитих, означає, що той, хто писав, відкритий, без амбіцій і скромний; аналіз нахилу букв: нахил вправо – засудженому властива чутливість, тактовність, дисциплінованість, відвертість, вліво – упертість, дратівливість, недовірливість. Якщо до того ж у того, хто писав, стислий або розмашистий почерк, це може відображати непостійний, важкий характер злочинця. Буває, що почерк вертикальний – цей засуджений уміє тримати себе в руках, точний, витривалий, невибагливий. Якщо ж засуджений пише каліграфічно, з прикрасами – то це дуже пихата людина, фантазер.

Деколи в записках засуджених розділові знаки сильно виділені в порівнянні з буквами. Це означає, що даний тип особистості бажає показати себе з кращого боку, чим він є насправді.

У тому випадку, коли при письмі на нелінійованому папері рядок летить вгору, говорять, що така людина оптимістична, цілеспрямована, пихата, а якщо рядок падає вниз – той, хто писав, мрійливий, малоініціативний, обережний. Володар рівної строки, якщо це засуджений із низьким рівнем інтелекту, – витриманий, спокійний, послідовний, не «задирається», має «характер нордичний». Буває, що строки згинаються параболою – такі засуджені схильні до авантюри. Якщо ж в букви скачуть, – це свідчить про нерівність, швидку зміну настроїв, велику емоційність. А якщо рядок млявий, розтягнутий і нерівний, – засуджена невпевнена і слабохарактерна людина.

Написання букв: букви в слові пишуться злито – мрійливість. Якщо букви пишуться роздільно – розсудливість, але і неспокій. Уривисті, нерівні букви – кмітливість. Деяким засудженим властиве химерне зображення букв – це може указувати на здібності або просте бажання виділитися (так пишуть «зłodії в законі»). Потворно прикрашені букви – наслідування іншим, дурість. Акуратні, виведені букви – їх володар не прагне висловлювати власну думку, «зручна» людина для адміністрації і лідерів злочинних груп. Жирні букви – зіпсованість, перебільшена самооцінка. Високі букви – хоробрість, прагнення до злочинного аристократизму, боротьби за лідерство в злочинних угрупованнях. Тупі – неписьменність, неінтелігентність. Каліграфічний тупий почерк – ординарність. Круглі букви – доброта, миролюбність, великодушність, що дуже рідко можна зустріти в середовищі засуджених. Незграбність букв – запальність, егоїзм, не визнає своїх помилок. Якщо букви відкриті, тобто елементи їх круглі, але незамкнуті (наприклад, в букві «а» можна «пройти» всередину), то засуджений – щирий, відкритий, чесний. Якщо ж всі букви замкнуті – невпевненість. Сплетені букви позначають дипломатичність характеру автора. Якщо букви різного розміру, якби злітають вгору або вниз або одна від одної відрізняються по зображенню, то у того, хто писав, щось не в порядку із психікою. Необхідні консультації з психологом і медичний огляд.

Графологи вважають, що твердий почерк означає енергію, самовпевненість, незалежність, а блідий почерк, навпаки, – слабкість волі, безхарактерність, невпевненість в своїх силах, непослідовність. Легкий, блідий, сухий почерк, автор пише, трохи торкаючись до паперу, – це обережність, підозрілість, обачність, ошадливість, нервовість. Швидкий збіглий почерк – діяльність, багата уява, ексцентричність. Повільний почерк, що «тягнеться», – ознака пасивності, песимізму, схильності до філософствування. Розмашистий почерк – марнотратство, великодушність, чесність, відвертість, веселість, схильність до пригод. Якщо почерк занадто розмашистий – у його володаря дуже безтурботне відношення до себе і оточуючих, до своїх справ і обов'язків. На слово вірити такому засудженому не можна. Засуджений з крупним почерком – дуже відвертий, емоційний, великодуш-

ний, добрий. А стислий почерк означає скупість, підозрілість, упертість, прискіпливість. Такі засуджені дуже небезпечні.

Злочинцям з гарним мілким почерком властиві замкнутість, скритність, невпевненість, навіть лукавство. Якщо на нелінійованому папері рядок піднімається – йому властиві хвороблива самолюбність, практичність, тверезий погляд на речі. А якщо при дрібному мілкому почерку рядок опускається – людині властиві скупість, холодність, звичка все втаювати. Нерозбірливий, плутаний, дрібний мілкий почерк, але при цьому рядок рівний – значить, засуджений володіє гнучким характером, у відносинах з оточуючими він відрізняється незалежними поглядами і підозрілістю по відношенню до свого оточення. Засуджений із розірваним, тремтячим почерком – це найчастіше хворобливий або знаходиться в депресивному стані. Строгий правильний почерк (типовий почерк відмінників) – ясність, послідовність, акуратність, часто ці люди є формалістами.

Кожна автобіографія, як правило, закінчується підписом. Це носій елементів характеристики людини. Для багатьох засуджених характерна вдача нерозбірлива складна і заплутана, з прикрасами підпис, що відображає егоїзм, життя тільки лише для себе. Простий підпис – даний засуджений знає собі ціну, він цілеспрямований, в середовищі злочинців чесний, талановитий. Дуже простий по зображенню підпис нерідко означає відвертість людини, нерозуміння їм своєї значущості; володінням прихованими здібностями. Якщо в підписі є крапка – це указує на обережність і підозрілість. Якщо в підписі є розчерк – людина великодушна, але якщо цей розчерк заплутаний, хвилястий, складний – це властива більшості злочинців нескромність, нахабство, непорядність. Прямий, рішучий розчерк – цілеспрямованість, рішучість, заповзятливість.

Маючи в своєму розпорядженні автобіографію з підписом в будь-якому варіанті (докладна або всього в 2-3 речення речення), працівник колонії має можливість отримати перше враження про засуджене, скласти первинну характеристику, яка надалі уточнюватиметься і доповнюватиметься відомостями з інших джерел.

Тест «Малюнок людини» (по К.Маховеру)

Цей тест є одним з найперспективніших в аспекті вивчення мотивації особистості, яка скоїла злочин. Процедура проведення тесту є такою ж простою, як і застосування вживання інших проектних методик.

Методика: обстежуваний отримує олівець і папір із проханням намалювати людину. Після того, як засуджений закінчує малюнок, йому слід запропонувати намалювати людину протилежної статі по відношенню до першого малюнка. Дослідник повинен фіксувати послідовність виконання завдання, визначити актуалізацію по відношенню до різних частин тіла, натиск ліній, виразність. В процесі спостереження за виконанням малюнка не можна упускати всі емоційні прояви і вислови та інші обставини, які мають значення небезпального характеру.

Після завершення малюнка доцільно провести бесіду, запропонувавши засудженому скласти розповідь про взаємини тих людей, яких він намалював, попросивши докладніше охарактеризувати кожен персонаж малюнка. Необхідно з'ясувати: вік чоловіка і жінки; як вони відносяться один до одного; їх професії або трудовий шлях; проблеми і труднощі, про що вони думають.

Найбільш інформативними в малюнку людини є руки. Якщо руки на малюнку людини розташовані поблизу до тіла, то це свідчить про внутрішню напругу, так буває серед боязких людей. Надмірно довгі руки – бажання чогось досягти, чим-небудь заволодіти. Широкий розмах рук – інтенсивне прагнення до дії. Руки, схрещені на грудях, – недовірлива настанова. Якщо руки ширше біля долоні або біля плеча, то це інтерпретується як недостатній контроль дій і імпульсивність. Витягнуті в сторони руки означають, що суб'єкт іноді ловить себе на діях або вчинках, які вийшли з-під контролю. Руки за спиною – небажання поступатися, йти на компроміси (навіть із друзями), а також схильність контролювати прояв агресивних ваблень. Руки довгі і м'язисті – суб'єкт потребує фізичної сили, спритності, хоробрості як компенсації. Тим, хто намалював руки занадто довгі, властиві над-

мірні амбітні прагнення. Якщо руки розслаблені і гнучкі, це свідчить про хорошу пристосованість в міжособистісних відносинах. Але коли зображені змальовані руки напружені і притиснуті до тіла – у випробовуваного є неповороткість, ригідність мислення. Намальована людина з тонкими руками – переживання слабкості і марності зусиль. Якщо ж руки дуже короткі – відсутність прагнень разом з відчуттям неадекватності. У малюнках шизоїдів іноді зустрічаються руки, схожі на крила.

У психодіагностиці вважається, що руки – це знаряддя більш довершеного і чуйного пристосування до оточення, головним чином, в міжособистісних відносинах. Відсутність рук у тому випадку, коли респондент випробовує відчуття неадекватності при високому інтелекті. Якщо руки намальовані в останню чергу – значуща небажаність до поспішних, близьких, відвертих зв'язків із оточуючим середовищем. Іноді причина цього – в старанні приховати почуття неадекватності. На малюнку зображена поза: руки у позиції захисту тазу (стегон) – боязливе побоювання сексуального наближення, а також надмірний інтерес до сексуальних проблем.

Одну з основних інформативних деталей при інтерпретації малюнка людини відіграє зображення голови. Це сфера інтелекту (контролю), сфера уяви. Розміри голови мають різнопланову інтерпретацію. Якщо голова велика, можна говорити про неусвідомлене підкреслення переконаності про значення мислення в діяльності людини, а також про підкреслення уяви як джерела насолоди. Маленька голова означає нехтування розумовим контролем спричинення. Більш того, це і переживання інтелектуальної неадекватності. Якщо голова обернена потилицею – відчуженість та аутизм.

Інформація для інтерпретації малюнка людини буде неповною, якщо не врахувати характер зображення волосся. Їх наявність ознака мужності, хоробрості, сили, зрілості випробовуваного або прагнення до них. Якщо волосся сильно заштриховане, тривога, пов'язана з мисленням або уявою. Коли волосся не заштриховане, то суб'єктом управляють ворожі до оточення почуття. На малюнку волосся довге і не заштриховане – сильні амбівалентні фантазії з приводу сексуальних ваблень.

До найбільш інформативних відносяться такі істотні деталі, як голова, тулуб, дві руки, дві ноги.

Аналізуючи деталі малюнка голови, треба звернути увагу на вуха як джерело інформації про аудіоконтакти випробовуваного. Якщо вуха підкреслені, але при цьому людина на малюнку не закінчена – можливі слухові галюцинації. Іноді це зустрічається у добре пристосованих розумово відсталих осіб. Коли вуха занадто підкреслені, у автора можливі слухові галюцинації. Зустрічається у особливо чутливих до критики. Маленькі вуха – мають сильне прагнення не сприймати ніякої критики, заглушити її.

Очі також несуть інформацію про несвідомі процеси. Заплющені або приховані очі під полями капелюха – сильне прагнення уникати неприємних візуальних дій. Проте, якщо очі зображені як порожні очні ямки, то для суб'єкта дуже значуще прагнення уникати візуальних стимулів.

Такі риси обличчя, як очі, вуха, рот, ніс, вважаються рецепторами зовнішніх стимулів і означають сенсорний контакт із дійсністю.

Якщо в зображенні людини рот сильно підкреслений, то можна судити про психосексуальні відносини, їх фіксацію, незрілість. Цей варіант часто виражає почуття провини і (або) тривогу, що виникла з приводу еротичних імпульсів. Якщо на малюнку рот занадто великий, то це нерідко свідчить про оральну еротику.

При промальовуванні людини буває так, що виділені зуби. Це агресія або загроза (зазвичай в мовному плані).

При аналізах малюнка звертають увагу на промальовування підборіддя або на його відсутність. Коли підборіддя дуже підкреслене – потреба домінувати (більше в соціальній, чим в сексуальній сфері). Якщо підборіддя невиражене – переживання імпотенції (більше соціальної, чим сексуальної).

У психоаналізі вважається, що шия символізує зв'язок між сферою контролю (головою) і сферою ваблення (тілом). Таким чином зображення, це координаційна ознака. Якщо зображений лише основний контур шиї або її немає зовсім, це свідчить про некеровані основні тілесні ваблення, слабкість контролю. Коли на малюнку шия довга і тонка – шизоїдні риси. Якщо шия зображена не в порядку чер-

говості, означає наявність конфлікту у випробовуваного між контролем і виразом емоцій.

Коли на малюнку плечі надмірно великі – відчуття великої сили або надмірна заклопотаність силою і владою. Ознака надмірної обмеженості – незграбно зображені плечі. Потрібно враховувати, як намальовані плечі, і їх розміри. Це виражає ознаку фізичної сили або потреби у владі. Відповідно: плечі дрібні – відчуття малоцінності, нікчемності. Якщо плечі витончено намальовані і закруглені – вираз рівної, пластичної, досить добре урівноваженої сили.

Малюнок тулуба відображає місцезнаходження базових потреб і ваблень. Але відсутність тулуба рівноцінна запереченню тілесних ваблень (як і втрата схеми тіла). Якщо на малюнку тулуб довгий і вузький, це може свідчити про наявність шизоїдних рис. Але коли на малюнку тулуб занадто великий – наявність великого числа незадоволених, гостро усвідомлюваних суб'єктом потреб. У іншому випадку, якщо тулуб маленький – заперечення тілесних ваблень або почуття приниження, малоцінності.

Лінія талії на малюнку виражає координацію між вабленнями до влади (верхня половина тулуба) і сексуальними вабленнями (нижня половина тулуба). Якщо лінія талії сильно підкреслена – сильний конфлікт між виразом і контролем сексуальних ваблень.

Якщо на малюнку жінка з надмірно виділеними грудьми – це психосексуальні відхилення і фіксація незрілості або залежності від матері. Якщо сильно виражені стегна – психосексуальні відхилення і фіксації, незрілість і схильність до гомосексуалізму (особливо у чоловіків).

Зображення ніг. Коли ноги широко розставлені, – відверта зневага нехтування, непокора, ігнорування і (або) незахищеність. При зображенні ніг неоднакового розміру – амбівалентність в прагненні до незалежності. Коли ноги непропорційно довгі – сильна потреба в незалежності, прагнення до неї. Якщо ноги занадто короткі, – почуття фізичної або психологічної незручності. Ступні ніг – це провідна ознака рухливості (фізіологічної і психологічної) в міжособистісних відносинах. Вважається, якщо ступні непропорційно довгі – є потреба безпеки, потреба демонструвати мужність. У людини, яка намальовала ступні

непропорційно дрібні, – скутість, залежність. Коли ступні зображені таким чином, немов людина стоїть на кінчиках пальців, – авторові супроводять субтильне, рафіноване сприйняття реальності, неначе він випробовує сильну потребу літати. Якщо ступні обернені в різні боки – сильні амбівалентні почуття. Коли пальці ніг великі, схожі на цвяхи (шпильки), – прихована ворожість.

Треба відзначити, що особливе значення має характер самого малюнка. Якщо чоловік малює фігуру жінки у вигляді «Баби Яги», то це може свідчити про відкриту ворожість до жінки; рідке волосся на голові або лисина (обстежуваний – чоловік) – переживання через нестачу мужності і зрілості. Якщо ж в першу чергу малюється протилежна по відношенню до обстежуваного стать, – це може говорити про наявність сексуально-ролевого конфлікту. На малюнку людина без певних частин тіла – указує на невизнання людини в цілому. Динамічне зображення людини в плавному, легкому кроці – хороша пристосованість. Якщо людина зображена в профіль – серйозна відчуженість, замкнутість і опозиційні тенденції.

Після закінчення малювання випробовуваному пропонується наступна інструкція: «Давайте складемо історію цих людей, неначе вони є героями розповіді або п'єси». Якщо обстежуваному важко і він не може скласти історію, то йому можна допомогти в цьому, поставивши, наприклад, наступні запитання: «Чим ці люди займаються? Одружені або заміжні? Яка у кожного з них освіта? Чи розумний він (вона)? Наскільки добре виглядають? Чи сильний він (вона)? Чи драгує його (її) що-небудь і якщо «так та », то чому? Які найгірші у нього (у неї) звички? Яка у нього (у неї) головна мета в житті? Скільки приблизно років йому (їй)?»

Вибір запитань може бути не обмежений. При проведенні опитування звертають увагу перш за все на те, як обстежуваний співвідносить їх між собою і однієї з намальованих людей з самим собою. Потім доцільно попросити назвати, який з описів намальованих ним людей і даних їм характеристик відповідає йому самому. Важливо добитися від засудженого пояснень невидимих деталей малюнків, скласти розповідь про зображених ним «героїв», довівши бесіду до максимальної інформативності проекції на малюнок особистих про-

блем, сприйняття, думок. Каскад питань може змінюватися залежно від мети дослідження.

Дослідникові слід звернути увагу на характер ліній як адекватний показник проєкції енергетичного рівня засудженого. Слабкий натиск, тонкі лінії, множинність слабких штрихів, нерівність ліній свідчить про низьку внутрішню енергетику засудженого, скутість, наявності невротичних явищ.

Велике значення має місце розташування малюнка. Якщо малюнок розташований нагорі листа, то це свідчить про оптимістичний загальний настрій, внизу – про депресію, в центрі – про егоцентризм, концентрацію на собі і власні проблеми. Відповідно до психологічних значень простору автор тесту вважає, що малюнок у верхньому кутку розцінюється як наявність регресивних тенденцій, а на лівій стороні листа – як інтроверсія, напруженість. Розташування малюнка на правій стороні свідчить про виражену орієнтацію на оточення, прагнення до активних дій.

Вважається, що малюнок людини в анфас свідчить про сильні соціальні орієнтації, а в профіль – про відхід від соціальної взаємодії. Якщо, наприклад, голова намальована в профіль, а тіло в анфас, то це інтерпретується як наявність тривоги, викликані соціальним оточенням. В тому випадку, якщо обличчя людини зображене так, що видно потилиця, то це говорить про замкнутість. Суперечливий малюнок обличчя, наприклад, очі і рот – анфас, а ніс – в профіль, дозволяє встановити наявність розумової відсталості або шизофренії.

По ступеню вираженості чоловічих і жіночих рис в малюнку людини, залежно від статевої приналежності обстежуваного, судиться про ступінь задоволеності своєю статевою роллю, про інтенсивність і чисельність сексуальних контактів або незадоволеності в цій сфері. Він вважає, що зображений на малюнку суб'єкт сприймається як сильніша стать по відношенню до нього. Малюнок крупної фігури тієї ж статі, що і автор, може розцінюватися як вираз агресивності і експансивності. Надзвичайно велика фігура тієї ж статі, що і обстежуваний, може відображати наявність паранояльних рис. Якщо ж обидва малюнки є маленькими, це розцінюється як наявність тривоги, скутості, дискомфорту і емоційної залежності.

Тест «Малюнок сім'ї» (по Г.Хоментausкасу)

Використання методики «Малюнок сім'ї» пов'язано із загальним розвитком пенітенціарної проектної психології і за своєю суттю об'єднує всі відомі методики.

Діагностична процедура. Для дослідження необхідні: листок білого паперу (21x29), шість кольорових олівців (чорний, червоний, синій, зелений, жовтий, коричневий), простий олівець і гумка. У жодному випадку ні в якому разі не можна пояснювати, що позначає слово «сім'я», щоб не спотворити суть вивчення особистості. Якщо засуджений питає, що і як йому малювати, необхідно повторити інструкцію.

Як і в інших малюнкових тестах, час виконання завдання не обмежується (воно рідко перевищує 15-20 хвилин). При виконанні завдання спостерігачеві слід для себе відзначати (можна протоколювати): послідовність малювання деталей; паузи на обдумування більше 15 сек.; стирання, виправлення деталей; спонтанні коментарі і виразні емоції засудженого; емоційні реакції і їх зв'язок із загальним змістом картинки. Це може бути пейзаж із деревами, людьми, тваринами, будинком, містом і іншими деталями.

Після закінчення малюнка необхідно відразу ж спробувати отримати інформацію вербальним шляхом, отримавши ґрунтовні відповіді на запитання: «Скажіть, хто тут намальований? Де знаходяться ці люди? Що вони тут роблять? Хто придумав це заняття? Чим вони займалися до цього моменту? Чим займатимуться пізніше? Їм весело або нудно? Чому? Хто з намальованих людей найщасливіший? Чому? Хто з них найнещасніший і чому? Чи бувають у них конфлікти і в чому їх причина? Хто винен? Як із цих конфліктів вони виходять? і таке інше».

Якщо засуджений не відповідає на них або відповідає формально, то не слід наполягати на повній відповіді. При опитуванні необхідно спробувати з'ясувати зміст намальованого: почуття щодо окремих членів намальованої групи людей або членів сім'ї. Якщо це сім'я засудженого, то дізнатися чому він не намалював когось із членів сім'ї або намалював останнім. З'ясувати, що означають на малюнку ті або інші деталі (птахи, іграшки, дерева і таке інше).

Як і в інших проектних методиках, в тесті «Малюнок сім'ї» слід уникати прямих запитань, наполягати на відповіді, оскільки це може індукувати тривогу, викликати захисні реакції, відхід в себе.

Найбільш продуктивними виявляються проектні питання непрямого характеру. Наприклад: «Хто б виграв в змаганнях між братом і тобою, якби на малюнку ви грали в теніс, шашки і таке інше? Кого батько покличе з собою в магазин за горілкою або візьме з собою на рибалку? Якби замість кішки (птахи і таке інше) була намальована людина, то хто?»

Після бесіди слід запропонувати вирішити ряд ситуацій. Вони можуть бути різними: «Уяви, що вся ця сім'я запрошена в гості, але хтось один захворів, хто він і хто повинен залишитися удома? На цікаве кіно або спектакль, про який мріяли піти всією сім'єю, вдалося дістати на один квиток менше, ніж число членів сім'ї. Хто залишиться удома? Ти займаєшся якоюсь цікавою тобі справою, але у тебе не виходить. Кого ти покличеш на допомогу? Уяви собі, що після звільнення з місць позбавлення волі тобі дали хорошу квартиру в чужому місті, де немає ні друзів, ні знайомих. Кого б ти запросив жити з собою? Ти придбав цікаву настільну гру, в яку уміють грати всі члени сім'ї. З ким би ти став грати разом? І таке інше.

Інтерпретація методики проводиться на основі аналізу структури малюнка і порівняння намальованого з реальною сім'єю.

Часто зустрічаються спотворення реального складу сім'ї на малюнку випробовуваного. Це вимагає особливої уваги, оскільки за таким зображенням сімейного портрета майже завжди знаходиться серйозний конфлікт, незадоволеність сімейними відносинами або взаєминами в найближчому оточенні, ускладнення у відносинах із друзями або найбільш авторитетними лідерами злочинних угруповань засуджених. Крайні варіанти малюнків: взагалі не зображені люди; зображені тільки лише люди, які не пов'язані з сім'єю, – така захисна реакція на виконання завдання зустрічається рідко, внаслідок важких переживань, пов'язаних з розривом сімейних відносин.

Відмічено, що відступ в малюнку від реального складу сім'ї пов'язаний з тим, що автор забуває намалювати лише тих членів сім'ї, які йому цікаві або з якими склалися конфліктні відносини з раннього

дитинства. Виключаючи їх із малюнка, засуджений як би розряджає неприйнятну емоційну атмосферу сімейних зв'язків, уникає негативних емоцій, пов'язаних з конкретними людьми. Найчастіше в малюнку сім'ї відсутні брати і сестри, що пов'язане з ситуаціями минулої конкуренції наближення до батьків.

Цікаво інтерпретується ситуація, коли випробовуваний на малюнку зображає замість сім'ї тільки лише самого себе (пояснюючи, що сім'я – це сім «Я») або не включає себе в число членів сім'ї. Це свідчить про відсутність почуття спільності через знедолену людину, неприйняття. Презентація в малюнку самого себе може указувати на різний психічний зміст, утримання залежно від контексту інших характеристик малюнка. Якщо вказаній презентації властива позитивна концентрація на зображенні самого себе за рахунок промальовування великої кількості деталей тіла, квітів, одягу, велика величина фігури разом із несформованим почуттям спільності, то це вказує на визначену егоцентричність. Якщо ж при зображенні себе на малюнку характерна маленька величина, схемна структура, якщо в малюнку іншими деталями і кольоровою гамою створений негативний емоційний фон, то можна припускати присутність почуття знедоволеної людини, іноді – аутизм.

У ряді випадків на малюнку сім'я збільшена, інформативно це може бути проекція бажання або реального очікування дитини в сім'ї, а також доповнення новими друзями, близькими. Їх центральне місце деколи заміщає або витісняє батьків, дружину, дітей. Психоаналітики вважають, що такий малюнок свідчить про незадоволені потреби в соціальному розвитку, вказує на сприйняття неінтегрованості сім'ї, на пошук людини, здатної задовольнити потребу з актуальних близьких, емоційних контактах, на символічне руйнування цілісності сім'ї як системи відносин, де витіснені провідні рольові функції, тобто батьки або дружина, діти або інші родичі.

Розташування членів сім'ї. Враховуючи, що малюнок – це символічна ситуація, створення і структура якої залежать тільки лише від автора малюнка, можна вважати, що зображення вказує на деякі психологічні особливості взаємин. При обміркуванні необхідно розрізнати, що реально відображає малюнок: бажане або те, чого боїться випробовуваний.

Зображення згуртованості сім'ї, малювання її членів із сполученими руками, об'єднаність їх в загальній діяльності є індикаторами психологічного благополуччя, сприйняття групи, згуртовану малу групу. Сімейний родинний портрет із протилежними характеристиками (роз'єднаність зображених змальованих фігур) вказує на низький рівень емоційних зв'язків.

Якщо випробовуваний зображає всю групу фігур в обмеженому просторі (сторінка з фотоальбому, човен, пікнік в наметі, садовий будиночок в дощову погоду і таке інше) – це ще не свідчить про наявність тісної групової згуртованості. Навпаки, автор намагається об'єднати, згуртувати групу, сім'ю, використовуючи різні обставини, ситуації і можливості.

Найчастіше випробовуваний окремо малює себе. Це вказує на адекватне почуття відчуження. У разі віддалення іншого члена сім'ї слід припускати негативне відношення ставлення до нього; причиною можуть бути судимість, вибір злочинного життєвого шляху, який привів автора малюнка в місця позбавлення волі. Така презентація зображення вимагає додаткових підтверджень в ході тематичної бесіди.

За допомогою групових малюнків членів сім'ї вихователь може виділити психологічні мікроструктури сім'ї або групи без соціометричного дослідження як сім'ї, так і коаліції засуджених, використовуючи при аналізі парні ролеві відносини і конфронтації або слабкості міжособистісних зв'язків.

Проектний аналіз особливостей намальованих фігур. В процесі інтерпретації малюнків сімейних портретів можна за рахунок особливостей графічних презентацій окремих членів сім'ї отримати інформацію про емоційні міжособистісні відносини, про ролеві функції кожного з членів групи, про сприйняття випробовуваним впливу тих або інших родичів або найближчого оточення.

Аналіз графічної презентації сімейного портрета як прообразу відносин слід починати з виявлення: наявності і кількості основних деталей тіла (голова, вуха, очі, зіниці, вії, брови, ніс, щоки, рот, шия, плечі, руки, долоні, пальці, ноги, ступні), а також основних поз і міміки як засобів ролевого спілкування; декорування деталей одягу і

прикрас (шапка, капелюх, комір, краватка, банти, кишені, ремінь, гудзики, елементи зачіски, взуття, прикраси, узорі і таке інше); використання кольору при малюванні кожної з фігур для визначення персонафікованого відношення через проекцію тесту Люшера на кожного члена групи.

Хороші емоційні відносини відбиваються на техніці і тривалості виконання малюнка, малювання супроводжується позитивною концентрацією уваги на його фігурі, що в результаті дозволяє отримати повніший малюнок, більшу кількість деталей тіла, елементів декорування, різноманітних кольорів.

Порівняння величини зображених фігур дозволяє визначити всіх членів групи або сім'ї. Величина намальованої фігури для засудженого є як би засобом, за допомогою якого він виражає силу, перевагу, значущість, домінування. Найчастіше на малюнку великими за розміром зображаються авторитетні батьки, лідери, авторитетні керівники. Багато засуджених свою фігуру зображають більшою. Це пов'язано з егоцентризмом особистості, прагненням до домінування в конкурентних відносинах за лідерство в сім'ї або в групі.

Значно меншою свою фігуру в порівнянні з іншими малюють ті випробовувані, які відчують свою низьку значущість, непотрібність, і вимагають опікунства, прояву уваги з боку членів сім'ї або групи, найближчого оточення.

У вивченні засуджених дуже інформативним виявився аналіз абсолютної величини фігур. Великі, на увесь лист фігури малюють імпульсні, упевнені в собі, схильні до домінування засуджені. Дуже маленькі фігури всіх членів сім'ї пов'язано з тривожністю за них, почуттям особистої небезпечності.

Аналіз малюнків окремих частин тіла будується за принципом їх реальної сфери активності як засобу і інструменту спілкування, контролю, дії і таке інше. Поза і жести зображених змальованих на малюнку людей виражають суть їх міжособистісних відносин. «Поза, жест, міміка певною мірою є наочне виявлення. Це прояв своєрідної мови почуттів. І якщо ми хочемо навчитися розуміти іншого, треба уміти уловлювати миттєві, часом швидкоплинні реакції людини, уміти їх «читати»».

Основним засобом дії на навколишній світ і фізичного контролю дій по відношенню до інших людей є руки. Якщо на малюнку випробовуваний намалював себе з піднятими руками, з довгими пальцями, то це пов'язано з його агресивними бажаннями. Випробовуваний відчуває ворожість по відношенню до оточуючих, та його агресивні реакції жорстко припинені. Такий малюнок свідчить про прагнення компенсувати слабкість свого положення в соціально-ролевій системі відносин групи і бажання бути сильним і мати владу над іншими – за наявності в малюнку широких плечей, атрибутів мужності і сили (погони, списи піка, озброєння і таке інше).

Якщо опитуваний малює себе непропорційно маленьким, то таким чином відбивається почуття безсилля, безвихідності, відчуття придушення оточенням його активності, надмірного зовнішнього контролю.

У тому випадку, якщо один з членів групового портрета зображений з довгими руками, великими пальцями – це вказує на агресію з боку цього члена сім'ї. Малюнок одного з членів групи без рук або з руками за спиною – символіка обмеження його дій або активності в системі міжособистісних відношень.

Природно, якщо випробовуваний при малюванні пропускає окремі частини обличчя, то це може говорити не тільки про низький інтелект, але і вказувати на серйозні порушення у сфері спілкування, аутизм.

Індикатором почуття випробовуваного при тестуванні є зображення виразу обличчя в груповому портреті. Багато засуджених використовують своєрідний штамп-маску людини з посмішкою. При інтерпретації малюнка сім'ї прийнято вважати зображення значущими для можливого аналізу тільки лише в тих випадках, коли фігури і особи зображених членів сім'ї відрізняються один від одного, тобто коли випробовуваний свідомо або несвідомо використовує вираз обличчя як засіб проекції особових характеристик. Якщо всі члени сім'ї – великі і всміхнені, а один намальований маленьким з опущеними вниз кряями губ – то це свідчить про почуття неповноцінності, про самоприниження і обмеженість.

Якщо випробовуваний малює не себе, а іншого члена сім'ї, то це пов'язано з почуттям страху, сприйнятою ворожістю цієї людини, яка знаходиться в його підсвідомості.

Динамічні характеристики малювання надають можливість інтерпретації думок, актуалізації почуттів, напруги, конфліктів. В ході бесід виявляються значущість певних деталей малюнка. Багато в чому доводиться покладатися на інтуїцію дослідника і його практичний досвід, що допомагає отримати змістовну і значущу інформацію.

При розповіді про щось актуальне засуджені починають з головних елементів; так і при виконанні даного завдання (зобразити групу або сім'ю) засуджений починає малюнок з того, кого вважає найбільш значущим, головним, емоційно близьким, – з ядра сім'ї або групи.

Якщо випробовуваний першим малює себе, то це пов'язано з його егоцентризмом. Для інтерпретації найбільш інформативна ситуація, коли засуджений малює першим не себе, не матір або батька, не загальноновизнаного лідера, а іншого, для нього значущого, до якого він відноситься з найбільшою симпатією.

Наскільки Ви агресивні?

1. Якщо Ваша машина виявилася в дорожній пробці, Ви будете:
  - А) гудіти в сигнал, проклинати мера і поліцейське управління?
  - Б) включите радіо і розслабитесь?
  - В) відчуєте себе злегка роздратованим, але змиритесь з ситуацією?
2. Якщо Вам вдасться обзавестися машиною, Ви вважатимете за краще:
  - А) комфортабельний, розкішний седан ?
  - Б) незручний, але швидкий спортивний автомобіль?
  - В) економічну машину?

3. Якщо Ви дивитесь телевізор, яку передачу Ви виберете?

- А) вестерн
- Б) романтичну комедію
- В) матч по боксу

4. Якщо Ви сідаєте в автобус, і є тільки одне вільне місце, Ви...

- А) поспішите сісти
- Б) подивитесь, чи немає кого-небудь старше, хто міг би сісти

5. Якщо Ви знаходитесь на вечірці і Ваш друг (подруга) оточений (а) людьми протилежної статі, які вважають його (її) привабливим, Ви...

- А) схопите її за руку і покинете вечірку
- Б) відчуєте себе щасливим, тому що він (вона) добре проводить час?

В) підійдете і розпочнете розмову?

6. Чи є у Вас що-небудь із цього (або Ви б хотіли мати)?

- А) рідкісну собаку?
- Б) швидку машину або мотоцикл?
- В) яку-небудь зброю?
- Г) приз за перемогу в спорті?
- Д) цікаві книжки?
- Е) яка-небудь уніформа?

7. Чоловік (жінка) убив(а) дитину. Чи слідче його (її):

- А) піддати смерті?
- Б) довічно посадити?
- Г) піддати психічному лікуванню?

8. Брали участь Ви в суспільній громадській суперечці (або фізичній колотнечі) за останні два роки:

- А) часто

Б) одного разу або двічі?

В) ніколи

9. Ви тільки що посперечалися з другом, що Ви скажете...

А) я з ним не розмовлятиму, якщо він не вибачиться

Б) я краще подзвоню йому і вибачуся

В) я думаю, я почекаю і подивлюся, що трапиться

10. Які з наступних тверджень справедливі для Вас:

А) я ніколи нікого не ударю, якщо він не ударить першим

Б) я ніколи нікого не ударю з будь-якої причини

А) я ніколи нікого не ударю, якщо не буду сильно засмучений.

Які очки ви набрали:

1. А.3 Б.0 В.1

2. А.1 Б.3 В.0

3. А.1 Б.0 В.3

4. А.3 Б.0 В.0

5. А.3 Б.0 В.2

6. Одне очко за кожну річ, яку Ви б хотіли мати або маєте.

7. А.3 Б.1 В.0

8. А.3 Б.1 В.0

9. А.3 Б.0 В.1

10. А.1 Б.0 В.4

Результати:

19 – 34 Ви достатньо досить агресивні.

7 – 18 Ви порівняно урівноважена людина.

0 – 6 Ви, можливо, дуже занадто спокійні. Пам'ятаєте, що небагато агресивності – це нормально.

Питання для самоперевірки

1. Які Ви знаєте соціально-психологічні методи, прийоми та принципи дослідження відношення засуджених до засобів виховання та перевиховання в кримінально-виконавчих установах?
2. Які Ви знаєте стилі впливу адміністрації на формування позитивного відношення засуджених до засобів виховання та перевиховання в кримінально-виконавчих установах?
3. Яке значення самооцінки засудженого в процесі його виховання та перевиховання?
4. В чому полягають основні завдання виховання і перевиховання неповнолітніх засуджених?

Завдання для самопідготовки

1. Визначте наукові основи дослідження відношення засуджених до засобів виховання та перевиховання в місцях позбавлення волі.
2. Окресліть перспективи застосування на практиці результатів вивчення відношення засуджених до засобів виховання та перевиховання в кримінально-виконавчих установах.
3. Охарактеризуйте основні положення методики та організації психологічного дослідження особистості засудженого.
4. Визначте основні напрямки діагностування особистості засудженого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вардомацкий А.П. Асиобиографическая методика. Социологическое исследование. – М. – 1991.- 84 с.
2. Личко А. Е. Патохарактерологический диагностический опросник для подростков // Методы психологической диагностики и коррекции в клинике, – Л.: Медицина, 1983. – 444 с.
3. Мельников В. М., Ямпольский Л. Т. Введение в экспериментальную психологию личности. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 231 с.
4. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. – М.: Педагогика, 1986. – 311 с.
5. Обозов Н. Н., Щекин Г. В. Психология работы с людьми. – Киев: ИПЛУ, 1990. – 437 с.

6. Педагогика / Под ред. П. И. Пидкасистого. – М.: Педагогика, 1996. – 521 с.

8. Петровский А. В. Введение в психологию. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1995. – 624 с.

9. Пиаже Ж., Фресс П. Экспериментальная психология. Вып. 1,2.- М.: Прогресс, 1966. – 628 с.

10. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / Под ред., А. А. Крылова, С. А. Маничева. – СПб.: Питер, 2000. – 448 с.

11. Практикум по психологии / Под ред. А. И. Щербакова. – Л.: Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1970. – 420 с.

12. Психологические тесты / Под ред. А. А. Карелина. В 2 т. – М.: Владос, 1999. – 621 с.

ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПО КУРСУ

1. Абельцев С. Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. 208 с.
2. Аванесов Г. А. 10 глав о мотивации и мотивах. Через призму науки криминологии: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012. 303 с.
3. Аванесов Г. А. Преступность и социальные сословия. Криминологические рассуждения: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 79 с.
4. Александров Д. О. Становлення особистості працівника органів внутрішніх справ: монографія. Київ: Вадекс, 2014. 307 с.
5. Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Кримінологія: курс лекцій Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков. Київ: МАУП, 2002. 295 с.
6. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества: учебник для студентов вузов. Изд. 6-е. Москва: АСТ, Астрель, 2007. 350 с.
7. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2013 р. (за даними судової статистики). Вісник Верховного Суду України. 2014. № 5 (165). С. 23–34.
8. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2014 р. (за даними судової статистики). Вісник Верховного Суду України: інформаційний сервер. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.ns>. Назва з екрану.
9. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2015 р. (за даними судової статистики). Вісник Верховного Суду України : інформаційний сервер. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.ns>. Назва з екрану.
10. Аналіз стану криміногенної обстановки в установах виконання покарань Державної пенітенціарної служби України за 2002–2013 роки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.kvs.gov.ua/peniten/cjntrol-main/uk/index. Назва з екрану.
11. Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений / пер. с англ. В.М. Когана. Москва: Прогресс, 1979. 264 с.
12. Андреева Г. М. Социальная психология. Москва: Аспект Пресс, 1996. 363 с.

13. Андросюк В. Г. Професійна психологія в органах внутрішніх справ. Загальна частина: Курс лекцій. Київ: УАВС, 2005. 184с.
14. Анисимов А. Ф. Духовная жизнь первобытного общества. Москва; Ленинград: Наука, 1966 г. 244 с.
15. Антология мировой мысли : в 5 т. Москва, 1999. Т. 1: Античный мир и Восточные цивилизации. 790 с.
16. Антонян Ю. М. Взаимодействие личности и конкретной жизненной ситуации перед совершением преступления. Механизм преступного поведения. Москва: Юрид. лит., 1981. 218 с.
17. Антонян Ю. М., В.Н. Кудрявцев, В. Е. Эминов. Личность преступника. Санкт-Петербург.: Пресс, 2004. 366 с.
18. Антонян Ю. М. Причины преступного поведения. Москва : Академия МВД РФ, 1992. 207 с.
19. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследования преступлений : монография. Москва : Юрист, 1996. 172 с.
20. Аршава І. Ф., Репіна О. Г. Основи юридичної психології з практиком. Дніпропетровськ: вид-во Маковецький, 2012. 300 с.
21. Бабенко А.М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. 416 с.
22. Бандурка А. М., Давыденко Л.М. Преступность в Украине : причины и противодействие: монография. Харьков : Основа, 2003. 368 с.
23. Бандурка А. М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология: ученик. Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. 640 с.
24. Бандурка А.М. Власть толпы: монография. Харьков: Золотая миля, 2017. 312 с.
25. Бандурка А.М., Денисова Т.А., Трубников В.М. Общая теория социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания (правовой и социально-психологический анализ уголовно-исполнительной политики по реабилитации осужденных): Монография. Харьков-Запорожье: НУВД, ЗГУ, 2002. 440 с.
26. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина І: підручник. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 336 с.
27. Бандурка О. М. Про владу і злочинність: монографія. Харків: Золота миля. 2012. 390 с.

28. Бандурка О. М. Україна в ХХІ сторіччі: нові виклики очима кримінологів. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. Харків: Золота миля, 2011. С. 7-12.

29. Бандурка О. М., Бандурка Г.С. Злочинність та мистецтво. Харків: Золота миля, 2011. 433 с.

30. Бандурка О. М., Литвинов О.М. Протидія злочинності та профілактика злочинів. Харків : ХНУВС, 2011. 308 с.

31. Батиргареєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: монографія. Харків: Право, 2009. 576с.

32. Батиргареєва В.С. Рецидивна злочинність в Україні: до проблеми її запобігання. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. Харків, 2009. Вип. 18. С. 80-101.

33. Бачинин В. А. Морально-правовая філософія. Харків: Консум, 1998. 260 с.

34. Бачинин В. А. Філософія права и преступлення. Харків: Фолио, 1999. 607 с.

35. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2006. 1093 с.

36. Богатирьев І. Г. Українська пенітенціарна наука: монографія. Харків: Харків юридичний, 2008. 294 с.

37. Боднар І.В., Денисова Т.А., Пузиревський М.В., Співак В.І. Душпастирська опіка в органах та установах виконання покарань: колект. монографія; за загальною редакцією Тогочинського О.М. Чернівці: Академія ДПТС, 2019. 390 с.

38. Бочелюк В. Й. Юридична психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 336 с.

39. Бочелюк В.Й., Денисова Т.А. Кримінально-виконавча психологія: Підручник. Київ: Істина, 2008. 396 с.

40. Брушлинский А. В. Социальная психология в России и теория Сергея Московичи. Москва : Академический Проект, 2011. 396 с. (Библиотека социальной психологии).

41. Бэкон Ф. Новая Атлантида. Опыты и наставления нравственные и политические. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. 242 с.

42. Вардомацкий А.П. Асиобиографическая методика. Социологическое исследование. Москва. 1991. 84 с.

43. Вербенський М., Кисельов І. Стан і тенденції рецидивної злочинності в Україні. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 221-226.

44. Виноградов М. В. Проблемы распространенности, диагностики и профилактики психических расстройств среди личного состава органов внутренних дел. Москва : МВД СССР, 1982. 121 с.

45. Віктимологічні засади боротьби зі злочинами, що вчиняються в установах виконання покарань України: навч. посіб. для студ. юрид. навч. закладів / О. М. Джу́жа, ред. В. В. Коваленко, О. Г. Колб; МОН України, КНУВС, Ун-т сучасних знань. Хмельницький: Хмельницький центр науки, інновац. та інформатиз., 2012. 171с.

46. Волков Б. С. Мотивы преступлений. Уголовно-правовое и социально-психологическое исследование / науч. ред.: Лысов М. Д. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1982. 152 с.

47. Галустьян О. А. Вербальні та невербальні засоби негативного психологічного впливу на слідчого з боку допитуваного під час комунікативних слідчих дій. *Митна справа*. 2012. № 2, частина 2, книга 2. С. 220-224.

48. Гальперин П. Я. Четыре лекции по психологии: учебное пособ. для студ. Вузов. Москва: Книжный дом «Университет»; Высшая школа, 2002. 400 с.

49. Гишинский Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». Санкт-Петербург: «Юридический центр Пресс», 2004. 520 с.

50. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. 432 с.

51. Гришук В. К. Вибрані наукові праці. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 824 с.

52. Гришук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. Хмельницький: Хмельницький ун-т управління та права, 2013. 766 с.

53. Даньшин И. Н. О значении мотива преступления при изучении и предупреждении преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1969. Вып. 10. С. 65-70.

54. Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии : монография. Харьков: Прапор, 2005. 224 с.

55. Даньшин І. Н. Преступність: поняття і загальна характеристика, причини і умови. Київ: Наукова думка, 1988. 87 с.

56. Даньшин І. М. Кримінологічне планування заходів протидії злочинності та її прогнозування. *Вісник Академії правових наук України*, 2004. № 4 (39). С. 145-152.

57. Денисов С. Ф. Детермінанти злочинності і моделі кримінологічної превенції злочинів молоді: монографія. Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2010. 396 с.

58. Денисов С. Ф. Молодіжна кримінальна субкультура. *Вісник Запорізького юридичного інституту ДДУВС*. 2010. № 3. С. 162-169.

59. Денисов С. Ф. Молодіжна організована злочинність. *Вісник Запорізького юридичного інституту ДДУВС*. 2010. № 4. С. 149-158.

60. Денисов С.Ф., Денисова Т. А. Применение наказания в виде лишения свободы: сомнительный опыт или взгляд на перспективу. *Проблеми укрєплення законности и правопорядка: наука, практика, тенденци*. Минск : Изд. центр БГУ, ГУ «Научно-практический центр проблем укрєплення законности и правопорядка Генеральной прокуратуры Республики Беларусь», 2018. Вып. 11. С. 27-35.

61. Денисова Т. А. Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз: монографія. Запоріжжя: КПУ, 2007. 288 с.

62. Денисова Т. А., Філей Ю.В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності: монографія. Київ: Центр уч. літ., 2008. 176 с.

63. Денисова Т. Молюся за вас щоденно. Донецьк: Донецький Меморіал, 2005. 20 с.

64. Денисова Т.А. Мотив вчиненого злочину як фактор, що впливає на відношення засудженого до вироку суду, призначеного покарання та його відбування. *Вісник Львівського університету*. Серія: Юрид. 2007. Вип. 44. С. 259-265.

65. Денисова Т.А. Обставини, які обтяжують покарання. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. С. 634-635.

66. Денисова Т.А. Обставини, які пом'якшують покарання. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. С. 635-637.

67. Денисова Т.А. Покарання, його поняття та мета. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. С. 709-713.

68. Джу́жа О. М., Васи́левич В. В., Колб О. Г., Наливайко В. С. Запо́бігання правопорушенням у місцях позбавлення волі. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2010. 544 с.

69. Джу́жа О. М., Колб О.Г. Кримінальна субкультура як одна із проблем формування пенітенціарних правовідносин в Україні. *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби*. № 1 (спеціальний випуск). Київ, 2014. 183 с.

70. Джу́жа О. М., Моїсеєв Є. М. Проблема потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспект): навч. посіб. Київ: Укр. акад. внутр. справ, 1994. 51 с.

71. Джу́жа О. М., Моїсеєв Є. М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарні аспекти): монографія. Київ: НВТ «Правник». Нац. акад. внутр. справ України, 1998. 84 с.

72. Дри́жак В. В. Короткий термінологічний словник з пенітенціарної педагогіки та пенітенціарної психології. Чернігів: Чернігівський юридичний коледж Департаменту України, 2008. 22 с.

73. Др'ю́мін В. М. Злочинність та соціальна практика: інституціональна теорія криміналізації суспільства: монографія. Одеса : Юридична література, 2009. 614 с.

74. Дюркгейм З. Норма и патология. Социология преступности. Москва: Издательство «Прогресс», 1966. С. 39-44.

75. Емельянов Ю. Н. Активные групповые методы социально-психологической подготовки специалистов. *Вопросы психологии*. 1985. № 6. С. 88–95.

76. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

77. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.

78. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. Кн. 3: Практична кримінологія. Київ: Видавн. Дім «Ін Юре», 2008. 320 с.

79. Замула С. Ю. Профілактика впливу кримінальної субкультури на неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних установах / під ред. В. М. Оржеховської. Київ : ДПтСУ. 2011. 240 с.

80. Засоби виправлення та ресоціалізації засуджених до позбавлення волі: монографія / за заг. ред. д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка. Харків: Кроссрод, 2011. 323 с.

81. Зелинский А. Ф. Криминальная психология: научно-практическое издание. Київ: Юринком Інтер, 1999. 240 с.

82. Зелінський А. Ф., Оніка Л.П. Детермінація злочину: навч. посіб. Харків : УкрЮА, 1994. 52 с.

83. Караман О. Л. Соціально-виховна робота з неповнолітніми засудженими: навч.-метод. посіб. Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2014. 378 с.

84. Келлі Дж. Психология личности. Теория личных конструктов. Санкт-Петербург: Изд-во «Речь», 2000. 256 с.

85. Коваленко В. Сучасна масова комунікація: носій добра чи кримінологічний фактор? / В. Коваленко. *Право України*. 2008. № 4. С. 84-90.

86. Козлик Л. Г. Проблеми визначення поняття особистості злочинця у сучасній кримінологічній науці. *Держава і право*. Київ, 2007. Вип. 38. С. 604-609.

87. Козляковський П. А. Юридична психологія: навч. посіб. Миколаїв: Дизайн і поліграфія, 2012. 431 с.

88. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року (проект) / під заг. керівн. В. М. Гейця; НАН України; Секція суспільних і гуманітарних наук. Київ: НАН України, 2012. 45 с.

89. Корнякова Т.В., Соколенко О. Л., Юзікова Н. С. Віктимологічне моделювання у системі заходів забезпечення кримінологічної безпеки суспільства: монографія / за ред. проф. Т. В. Корнякової. Дніпропетровськ: ЛПРА, 2016. 220 с.

90. Костицький М. В. Наукознавчі проблеми структури юридичної психології як науки. *Юридична психологія*. 2016. № 1. С. 4-15.

91. Костицький М. В. Філософські та наукознавчі проблеми юриспруденції (як науково-практичного комплексу) та окремих галузей юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1-2 (5-6). С. 3-10.

92. Крикушенко О. Г. Поняття та основний зміст сучасної субкультури засуджених в місцях позбавлення волі. *Форум права*, №3, 2014. С. 155-159.

93. Крикушенко О. Г. Субкультурний конфлікт у сучасній Україні. *Актуальні проблеми публічного та приватного права: V Міжнародна науково-практична конференція, 17 жовтня 2014р. Запоріжжя: КПУ, 2014. С. 90-93.*

94. Кримінально-виконавче право України (Загальна та Особлива частини) / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 448 с.

95. Кримінально-виконавче право України: підруч. для студ. юрид. спеціальностей вищ. навч. закл. / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Харків: Право, 2005. 256 с.

96. Кримінологічний довідник: довід. вид. / за наук. ред. О. М. Бандурки; за заг. ред. О. М. Джужи, О. М. Литвінова. Харків: Диска плюс, 2013. 412 с.

97. Кримінологія. Загальна частина: навчальний посібник / автори-упорядники: С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, С. Г. Кулик, О. С. Шеремет. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2015. 658 с.

98. Кудерміна О. І. Психологія особи як суб'єкта правоохоронної діяльності: монографія. Чернівці: Наші книги, 2013. 415 с.

99. Купер В. История розги во всех странахъ, съ древнѣйш. временъ и до нашихъ дней: Рукопись, перд с англ. / В. Купер. Т. І. Санкт-Петербургъ: Книгоизд-во Н.С. Аскарханова, переизд. Харьков: Интербук», 1991. 585 с.

100. Куц В. М., Ященко А. М. Примирення учасників кримінально-правового конфлікту (кримінально-правовий аспект): монографія. Харків: Юрайт, 2013 328 с.

101. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: монографія. Харків: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 446 с.

102. Литвинов О. М. Сучасні проблеми управління профілактикою злочинів в Україні: монографія. Херсон: ОЛДІ-плюс, 2003. 312 с.

103. Личко А. Е. Патохарактерологический диагностический опросник для подростков. Методы психологической диагностики и коррекции в клинике. Ленинград: Медицина, 1983. 444 с.
104. Мальшев В. С. Анатомия зла. Эволюция негативных социальных явлений: причины, условия, прогнозы: монография. Донецк: Юрпресс, 2001. 431с.
105. Мальцев Г. В. Месть и возмездие в древнем праве: монография. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2012. 736 с.
106. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. / пер. с англ. / А. Маслоу. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 352 с.
107. Матета О. Особливості етнокультурної маргінальності в Україні. *Людина і політика*. 2004. № 3. С. 9-13.
108. Махинцев П. А. Работа для подростков. *Молодежный курьер*. 2006. № 3. С. 4-6.
109. Мегедько Р. О. Школа в условиях реформы. *СОЦИС*. 2006. № 5. С. 45-66.
110. Мейли Р. Структура личности. Экспериментальная психология. Под ред. П. Фресса, Ж. Пиаже, Мейли Р. Вып. 5. Москва: Прогресс, 1975. 399 с.
111. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. Москва: Педагогика, 1986. 311 с.
112. Мертон Р. Статьи и письма / Р. Мертон; пер. и общ. ред В. Зайончковского. Москва : Изд-во РАН, 1996. 607 с.
113. Мирошниченко А.К. Помста як мотив вчинення злочину. *Держава та регіони. Серія : Право*. 2016. № 2 (52). С. 82-84.
114. Мирошниченко А.К. Потерпевшие от преступлений, совершенных на почве мести сотрудникам правоохранительных органов и суда. *Leges si Viata*. 2017. № 4/2 (304). С. 91-93.
115. Мирошниченко А.К. Спеціально-кримінологічні заходи по запобіганню злочинам, вчиненим з помсти працівникам суду та правоохоронних органів. *Юридична наука*. 2017. № 3 (69). С. 21-27.
116. Мирошниченко О. Н., Михайлов А.Н. Основные направления психологического обеспечения деятельности персонала УИС: учебно-методическое пособие. Киров: ФКОУ ДПО Кировский ИПКР ФСИН России, 2014. 97 с.

117. Мірошніченко О. М. Гендерні особливості психологічної роботи з засудженими жінками. Дотримання прав особливих груп ув'язнених: матер. конф. «Проблеми поліпшення умов тримання особливих груп ув'язнених». Донецький меморіал. Харків: ТОВ ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ, 2014. С. 39-41.

118. Мірошніченко О. М. Методичні рекомендації до написання та захисту курсової роботи з «Пенітенціарної психології»: навчально-методичний посібник для курсантів та студентів вищих навчальних закладів. Чернігів: Чернігівський юридичний коледж ДПТС України. 2012. 56 с.

119. Мірошніченко О. М., Єрмак С.М. Організація сімейно-родинного виховання курсантської молоді. Соціально-педагогічна діяльність вищих навчальних закладів щодо формування сімейних цінностей у студентській молоді: навчально-методичний посібник / за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. О. А. Удода. Суми: Сумський державний університет, 2014. С. 134 -135.

120. Мірошніченко О. М. Особливості застосування методу арт-терапії як способу саморегуляції психоемоційного стану пенітенціарного персоналу. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Вип. 121. Т. II. Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка; гол. ред. Носко М. О. Чернігів: ЧНПУ, 2014. С. 13-17. (Серія: Психологічні науки).

121. Мірошніченко О. М. Особливості психологічного забезпечення роботи з пенітенціарним персоналом ДПТС України. Пенітенціарна політика держави в контексті реалізації кримінально-виконавчого законодавства: історія, сучасність та перспективи (з нагоди 10-ї річниці з часу вступу в силу КВК України). Міжнар. наук.-практ. конф.: матеріали виступів (м. Чернігів, 28 березня 2014 року). Чернігів: Десна Поліграф, 2014. С. 151-156.

122. Мірошніченко О. М. Психологічна характеристика процесу соціальної адаптації засуджених до замкненого середовища. Теорія і практика сучасного менеджменту: проблеми та шляхи їх вирішення. Зб. наук. праць VIII-ої науково-практичної міжвузівської конференції (29 березня 2012 року, м. Чернігів, Чернігівська філія ПВНЗ «Європейський університет»). Чернігів: ЧФ ПВНЗ «ЄУ». С. 68-71.

123. Мірошніченко О.М. Організація соціально-виховної та психологічної роботи з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті із законом.

Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2015. Т. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Вип. 13. С. 152-160.

124. Моніторинг місць несвободи в Україні: стан реалізації національного превентивного механізму: звіт за 2012 рік / уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Київ, 2013. 268 с.

125. Музика А. А., Горох О.П. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів: монографія. Хмельницький: Вид-во Хмельницького ун-ту управління та права, 2010. 256 с.

126. Немов Р. С. Психология: учебник в 3-х кн. 4-е изд. Кн. 1. Основы общей психологии. Москва: Наука. 2003. 688с.

127. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. К генеалогии морали. Сочинения в 2-х томах. Т. 2, Москва: Мысль, 2001. 298 с.

128. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. Минск: изд-во В. М. Скакун, 1998. 896 с.

129. Обозов Н. Н., Щекин Г. В. Психология работы с людьми. Киев: ИПЛУ, 1990. 437 с.

130. Озерский Н.И. Психопатология детского возраста: учебное пособие для высших педагогических учебных заведений Москва : Гос. учебно-педагогическое Изд-во НАРКОМПРОСА РСФСР, 1938. 327 с.

131. Озерський І. В. Юридична психологія (особливості відбору та підготовки фахівців-правоохоронців): наук.-практ. посіб. Полтав. ін-т економіки і права. Київ : Талком, 2014. 181 с.

132. Оперативні дані про стан ізоляції та нагляду в установах виконання покарань за 2013/2014 роки. Основні показники оперативно-службової діяльності органів і установ Державної пенітенціарної служби України за 2014 рік. Київ: ДПтС України. 2015. 32 с.

133. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної комунікації: навч. посіб. Чернівці : Книги-XXI, 2010. 528 с.

134. Основы загалльної та юридичної психології: навч. посіб. / Н. Р. Бобечко, В. П. Бойко, І. В. Жолнович ін.; за ред. д-ра юрид наук, проф., акад. НАПрН України В. Т. Нора; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Київ: Ін Юре, 2014. 279 с.

135. Основы здорового способу життя / Єрмак С.М., Кожан Н.Є., Мірошніченко О.М. Пасічник Д.С. Київ: UNODC, 2014. 110 с.

136. Основи пенітенціарної педагогіки: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Харченко, О. Л. Карман, Н. П. Краснова, О. С. Третяк; Держ. закл. «Луган. Нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 345 с.

137. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 1. С. 5-26.

138. Панов Н. И. Понятие насильственного преступления по законодательству Украины. Проблемы борьбы с насильнической злочинністю в Україні. Харків, 2001. С. 5-12.

139. Педагогика / Под ред. П. И. Пидкасистого. Москва: Педагогика, 1996. 521 с.

140. Пенітенціарні системи країн-членів Ради Європи. Страсбург 28 квітня 2014р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.pccsp/space/documents/pccsp\(2014\)5PCCP\(2014\)5](http://www.pccsp/space/documents/pccsp(2014)5PCCP(2014)5).

141. Петровский А. В. Введение в психологию. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. 624 с.

142. Пиаже Ж., Фресс П. Экспериментальная психология. Вып. 1,2. Москва: Прогресс, 1966. 628 с.

143. Пирожков В.Ф. Юридическая психология. Москва: Альта, 1998. 218 с.

144. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / Под ред. А. А. Крылова, С. А. Маничева. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 448 с.

145. Практикум по психологии / Под ред. А. И. Щербакова. Ленинград: Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1970. 420 с.

146. Пригунов І. В. Юридична психологія: тестові завдання: навчально-методичний посібник. 2006. 100 с.

147. Про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Київ: Омбудсман України, 2011. 252 с.

148. Психологические тесты. В 2 т. Москва: Владос. 1999. 621 с.

149. Райнгольд Ц. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнута / Ц. Райнгольд. Київ: Реферат, 2004. 176 с.

150. Рущенко І. П. Вивчення кримінальної субкультури: методологічні проблеми. Кримінальна субкультура як фактор злочинності : наук. зб. Криминологічне дослідження. Вип. 2. Луганськ : РВВ ЛДУВС. 2008. 200 с.

151. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочинів: монографія. Київ: Атіка, 2002. 144 с.

152. Севостьянов В.П. Пенітенціарне судочинство: питання конституційного врегулювання. *Форум права*. 2013, № 1. С. 870-877.

153. Соціологія права: навч. посібник / О. М. Джу́жа, І. Г. Кириченко, В. С. Ковальський, С. М. Корецький та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 288 с.

154. Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки: указ Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015. Офіційний вісник України від 02. 06. 2015. 2015 р. № 41. С. 38. Ст. 1267.

155. Стрелковская Ю. А. Снижение уровня маргинализации общества в механизме предупреждения преступности. *Юридический вестник*. 2007. 344 с.

156. Тарарухин С. А. Преступное поведение. Социальные и психологические черты. Москва: Изд-во «Юрид. лит-ра», 1974. 224 с.

157. Тарарухін С. А. Вибрані твори. Київ: НАВСУ, 2004. 142 с.

158. Тогочинський О. М. Аналіз причин ефективності переконуючого впливу як складової соціальної компетентності слухачів і курсантів вищих навчальних закладів системи МВС. Вища освіта України: Теоретичний та науково-методичний часопис ([«Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології»]) / відп. ред.: М. М. Левшин, Д. С. Мазоха. Київ: СПД Ятченко А. Д., 2011. Т.2. С. 302–306.

159. Тогочинський О. М. Концептуальні основи формування соціальної компетентності майбутніх офіцерів органів внутрішніх справ. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»* ([«Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору»]). Київ: Гнозис, 2014. Дод. 1. Вип. 5 Т.ІІ (53). С. 233-243.

160. Тогочинський О. М. Критерії та показники сформованості соціальної компетентності майбутніх працівників органів внутрішніх справ та керівників основних підрозділів МВС. *Вісник Національної академії Дер-*

жавної прикордонної служби України. 2014. Вип. 3. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2014_3_13

161. Тогочинський О. М. Методичні рекомендації науково-педагогічному складу щодо формування соціальної компетентності у слухачів та курсантів ВНЗ МВС. *Научное обозрение* / ред. кол.: Г. И. Башнянин и др. Киев: Общество с ограниченной ответственностью «ТК Меганом», 2015. Т.1. №11. С. 81–90.

162. Тогочинський О. М. Педагогічна сутність понять «соціальна компетентність працівника органів внутрішніх справ» та «соціальна компетентність керівника основних підрозділів МВС». *Науковий вісник Чернівецького університету* / наук. ред. І. С. Руснак. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. Вип. 674. С. 158-166. (Серія: Педагогіка та психологія).

163. Тогочинський О. М. Теорія і практика формування соціальної компетентності слухачів та курсантів вищих навчальних закладів МВС України: монографія. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. 488 с.

164. Тогочинський О. М. Функції, структура і зміст соціальної компетентності працівників органів внутрішніх справ та керівників основних підрозділів МВС. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту імені Михайла Коцюбинського*. 2013. Вип. 40. С. 284-289. (Серія: Педагогіка і психологія).

165. Тогочинський О. М. Характеристика рівнів сформованості соціальної компетентності майбутніх працівників органів внутрішніх справ та керівників основних підрозділів Міністерства внутрішніх справ. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер.: Педагогічні та психологічні науки*. 2014. №3. С. 226-238. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnarv_ppn_2014_3_22

166. Туляков В. О. Виктимология (социологические и криминологические проблемы). Одесса: Юрид. літ., 2000. 336 с.

167. Шакун В. І. Суспільство і злочинність. Київ: Атіка, 2003. 784 с.

168. Шеремет О.С. Запобігання злочинності співробітниками управління охорони здоров'я й відділу по фізичній культурі та спорту міської ради. *Право та державне управління*. 2014. № 4 (17). С. 91-94.

169. Шеремет О.С. Зміст основних функцій органів місцевого самоврядування як суб'єкта запобігання злочинам. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2014. № 3 (45). С. 102-106.

170. Шеремет О.С. Теорія та практика запобігання злочинам територіальними громадами: монографія. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2018. 576 с.

171. Шеремет О.С. Формування соціальних цінностей як завдання органів місцевого самоврядування у протидії злочинності. *Юридична наука*. 2017. № 2 (68). С. 154-160.

172. Шостко О. Ю. Протидія організованій злочинності в європейських країнах: монографія. Харків: Право, 2009. 400 с.

173. Юридична психологія: навч. посіб. для студентів ВНЗ / О. Є. Самойлов та ін.; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. Київ: КНТЕУ, 2015. 431 с.

174. Юридична психологія: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В. Г. Андресюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєва та ін. / за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. Київ: Видавничий Дім «Ін. Юре», 2005. 423 с.

175. Юридична психологія: Курс лекцій / уклад.: В. В. Кошинець, Л. Л. Радухівська, Н. О. Рибалка. Київ: Національна академія прокуратури України, 2014. 232 с.

176. Юридична психологія: практикум / за заг. ред. Л. І. Казміренко. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. 190 с.

177. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу кримінальних покарань: монографія. Харків: Право, 2013. 392 с.

ГЛОСАРІЙ

Авторитет (лат. *autoritas* – вплив, влада) – вплив індивіда, заснований на займаній ним посаді; визнання за індивідом права на прийняття відповідального рішення в умовах спільної діяльності.

Адаптація (лат. *adapto* – *приспосовую*) – пристосування людини або групи людей до нового соціального середовища, а також часткове пристосування до них цього середовища з метою співіснування та взаємодії.

Адиктивна поведінка (від англ. *addiction* – *пристрасть, пагубна звичка, схильність до чого–небудь*) – порушення поведінки, що виникає в результаті зловживання різними речовинами, що змінюють психічний стан людини, включаючи алкоголь і тютюн, до того моменту, коли фіксується факт психічної і фізичної залежності.

Активність – риса темпераменту, що характеризується енергією впливу людини на навколишній світ і подоланням перешкод на шляху до мети.

Акцентуації – характерологічні загострення, сукупність якостей, що сягають певних граничних норм.

Аналізатор – сукупність нервових клітин, які сприймають і переробляють інформацію із зовнішнього та внутрішнього середовища організму.

Аналіз незалежних характеристик – метод дослідження особистості людини, її поведінки та соціальної ситуації її життєдіяльності за допомогою співставлення інформації (характеристик), наданих різними фахівцями або простими спостерігачами незалежно один від одного.

Анкета (лат. *enquerere* – *розслідувати, шукати*) – складений дослідником список запитань для певного контингенту осіб, відповіді на які є вихідним емпіричним матеріалом для узагальнень.

Афекти – короткочасні емоційні реакції, що характеризуються бурхливими перебігами і різкими змінами настрою, сильними проявами, захоплює людину в цілому і може переходити в порушення контролю за своїм станом, або нездатністю справитися з ним.

Бесіда – метод отримання інформації про індивідуально–психологічні особливості в процесі безпосередньої вербальної (усної) комунікації за спеціальною програмою.

Бесіда аналітична – бесіда, яка спрямована на підведення підсумків щодо результативності соціально–виховної роботи та визначення змін в особистості й поведінці засудженого за певний період відбування покарання.

Бесіда індивідуальна – метод опитування, який надає співробітникам УВП можливість виявити зміни в поглядах і переконаннях засуджених, його життєвих планах, прагненнях, системі цінностей і моральних установках, а також рівень сформованості правосвідомості та в цілому відстежувати хід коригування спрямованості особистості внаслідок педагогічних впливів.

Бесіда ознайомча – бесіда, яка спрямована на вивчення особистості засудженого, його спрямованості, інтересів, нахилів, здібностей, рис характеру, з'ясування життєвих планів, визначення перспектив тощо.

Бесіда профілактична – бесіда, проводиться з метою запобігання здійсненню протиправних дій та вчинків серед засуджених, тобто з метою профілактики порушень вимог режиму.

Бесіда психодіагностична – бесіда, яка проводиться психологом з метою виявлення і встановлення індивідуально–психологічних особливостей особистості засудженого в період його перебування в дільниці карантину, діагностики і розподілу, а при необхідності – і в процесі відбування покарання.

Бесіда формуюча – бесіда, що проводиться з метою здійснення безпосереднього цілеспрямованого впливу на засудженого для формування необхідних позитивних рис і якостей, зміни його поведінки і т. д.

Вербальні (*лат. verbum – слово*) **засоби спілкування** – засоби мови; що виражаються у словах.

Взаємодія – процес впливу об'єктів один на одного, їх взаємна зумовленість, породження одним одного і зв'язок.

Виправлення – процес позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого і створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки.

Виховання – цілеспрямований та організований процес формування особистості.

Виховна робота – система педагогічно обґрунтованих заходів, спрямованих на корекцію поведінки засуджених з метою досягнення позитивних інтелектуальних, духовних і фізичних змін в їх особистості та усунення особистісних деформацій.

Відділення СПС УВП – основна організаційна ланка у структурі УВП, яка створюється для безпосереднього забезпечення оптимальних умов відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі і проведення із засудженими соціально–психологічної роботи, спрямованої на формування у них правослужняної поведінки і стимулювання становлення на життєву позицію, яка відповідає соціальним нормам.

Відповідальність – усвідомлення індивідом, соціальною групою свого обов'язку перед суспільством, розгляд крізь призму цього обов'язку суті і значення своїх вчинків, діяльності, узгодження їх з обов'язками і завданнями, що виникають у зв'язку з потребами суспільного розвитку.

Відчуття – відображення в мозку людини окремих властивостей предметів і явищ об'єктивного світу внаслідок їх безпосереднього впливу на органи чуття. Можуть бути: зорові; слухові; смакові; тактильні; статичні; кінестетичні; органічні; температурні.

Відновні процедури – заходи, спрямовані на усунення наслідків правопорушення, що передбачають зустріч безпосередніх учасників конфлікту (постраждалих, правопорушників), членів їх соціального оточення, представників громади та спільний пошук шляхів виправлення ситуації, що склалася внаслідок правопорушення. Відновні процедури розроблені у межах практики Відновного правосуддя.

Вік – біологічна й соціальна категорія. Кожний віковий період відрізняється певними потребами й психічною діяльністю, протиріччями, характерними психічними новоутвореннями, зміною способів соціальної взаємодії особистості з найближчим оточенням.

Віктимологія – наука про різні категорії людей, які стали жертвами насильств і несприятливих умов соціальної орієнтації.

Вільний час засуджених – час, вільний від основної трудової діяльності і виконання обов'язкових заходів, передбачених розпорядком дня.

Вміння – зумовлена знаннями і навичками готовність людини успішно досягати свідомо поставленої мети діяльності в мінливих умовах її протікання.

Воля – це здатність особистості свідомо і активно спрямовувати свою діяльність на досягнення поставленої мети.

Вольова поведінка – результат складного прогресу взаємодії першої і другої сигнальної системи при провідній ролі другої сигнальної системи.

Гендер (англ. *gender* – «стать», від лат. *genus* – «рід») – соціально-біологічна характеристика, через яку визначаються поняття «чоловік» і «жінка», психосоціальні, соціокультурні ролі чоловіка і жінки як особистостей, на відміну від статі, яка позначає біологічні відмінності.

Геніальність – це найвищий рівень розвитку здібностей, який визначає появу творів, що мають історичне значення в житті суспільства, засвідчують нову епоху в розвитку культури, науки та науково-технічного прогресу.

Група – сукупність осіб, об'єднаних спільною метою, ідеєю, працею; сукупність індивідів, що взаємодіють певним чином на основі сподівань кожного члена групи, що розділяються, відносно інших.

Група ризику – категорія людей, чие соціальне становище за певними критеріями не є стабільним, які не можуть самостійно подолати власні труднощі, що може спричинити втрату соціальної опори в житті або навіть життя.

Група формальна (лат. *formals* – складений за формою) – група, що має зовнішньо задані соціально значущі цілі діяльності, юридично визначений статус, нормативно закріплену структуру, призначене чи вибране керівництво і встановлені права та обов'язки її членів.

Група неформальна – це вільно утворена мала соціальна група людей, які вступають в постійну взаємодію для досягнення особистих цілей.

Групова згуртованість – процес групової динаміки, який характеризує міру (ступінь) прихильності до групи належних до неї осіб.

Групова норма – сукупність правил і вимог, вироблених реально функціонуючою спільністю і є важливим засобом регуляції поведінки осіб групи, характеру їх взаємин, взаємодії, взаємовпливу і спілкування.

Групова соціальна робота – метод соціальної роботи, що передбачає об'єднання в групу клієнтів з подібними проблемами з метою надання ними допомоги та підтримки один одному в подоланні проблем.

Девіантна поведінка (від лат. *deviatio* – відхилення) – система дій і вчинків людей, соціальних груп, що суперечить соціальним нормам або визнаним у суспільстві шаблонам і стандартам поведінки.

Депресія – стан, що характеризується зниженим, пригніченим настроєм, зниженням психічної активності, розладом рухів та різноманітними соматичними розладами (втратою апетиту, схудненням тощо).

Диференціація (лат. *differentia* – відмінність, різниця) – збереження власної ідентичності у процесі розширення чи звуження її меж.

Діяльність – внутрішня (психічна) і зовнішня (фізична) активність людини, що регулюється усвідомлюваною метою.

Експеримент – метод збору інформації, під час якого дослідник сам створює умови, в яких вивчає поведінку засуджених, аналізує та узагальнює прояви особистості, її зміну.

Екстремальність – особливий стан людської психіки (екстремум–стан), спричинений незвичними чи екстраординарними умовами, що породжують підвищену тривожність та особливу емоційну напруженість.

Екстремальна ситуація – є ситуацією психічної напруги, що значно знижує ефективність виконання співробітником своїх посадових обов’язків та несе загрозу для його здоров’я та життя.

Емоції – безпосереднє тимчасове переживання (протікання) відношення до явища, чи подразника, як реакція людини.

Жест – рух (дія) для вираження емоції чи інформації замість розмови, або під час розмови.

Задатки – вроджені анатомо-фізіологічні особливості мозку, нервової системи, що є природними передумовами здібностей і впливають на процес їх формування та розвитку.

Заохочення (як метод виховання) – метод, що реалізується через схвалення позитивних дій і вчинків з метою спонукання вихованців до їх повторення.

Засіб виправлення і ресоціалізації – шлях, спосіб, за допомогою якого впливають на особистість засудженого або групу засуджених з метою досягнення позитивних змін в їх особистості і поведінці, формування позитивних моральних якостей, необхідних для повернення їх до самостійного соціально-нормативного життя у суспільстві.

Здібності – індивідуально-психологічні особливості особистості, які виявляються в діяльності, є умовами її успішного виконання і визначають відмінності в динаміці оволодіння необхідними для неї знаннями, вміннями і навичками.

Ідеал – це образ реальної людини або створеного особистістю взірця, яким вона керується в житті протягом певного часу і який визначає програму її самовдосконалення на майбутнє.

Індивідуальні якості – особливості темпераменту, інтелектуальної та емоційно-вольової сфери людини, її світогляду, ціннісних орієнтацій та спрямованостей, що впливають на поведінку людини.

Інтерв'ю – одержання вихідного матеріалу для наукового дослідження шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди дослідника з певною особою.

Інтерв'ювання – спеціально організована бесіда працівника з клієнтом, спрямована на виявлення і дослідження проблем клієнта і вибір шляхів їх подолання.

Інтерес – мотив, який діє в силу його усвідомленої важливості та емоційної привабливості.

Колектив (лат. *collectivus* – збірний, нагромаджений) група, в якій міжособистісні стосунки опосередковуються суспільно цінним і особистісно значущим змістом спільної діяльності.

Компетентність (з латинської *competentia* означає коло питань, у яких людина добре обізнана, має знання та досвід) – набута у процесі навчання інтегрована здатність особистості, яка складається із знань, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці.

Компроміс – пошук рішень, що задовольняють амбіції конфліктуючих сторін;

Комунікація (від лат. *communicatio* – єдність, передача, з'єднання) – це процес обміну інформацією (фактами, ідеями, поглядами, емоціями тощо) між двома або більше особами.

Конфлікт (лат. *conflictus* – зіткнення) – загострення взаємовідносин, особливо напружений стан у групі або колективі, що викликано зіткненням і боротьбою протилежних думок, поглядів, інтересів, позицій, а також психологічною несумісністю засуджених.

Консультація – взаємодія клієнта з фахівцем певної галузі, у ході якої клієнт отримує достовірну інформацію та кваліфіковані поради, а консультант допомагає йому скоректувати в разі необхідності попередні установки, погляди, подолати внутрішні перешкоди на шляху вирішення проблем.

Консультування сімейне – консультування, що проводиться зі всіма членами сім'ї разом або окремо з кількома членами сім'ї і спрямоване на подолання сімейних проблем і конфліктів, на пошук і мобілізацію ресурсів сім'ї у покращенні власного життя.

Криза – негативний психічний стан, який характеризується повною виснаженістю морально–психологічних та фізіологічних зусиль особистості у неможливості подолання негативної ситуації.

Культура поведінки (*лат. culture – догляд, освіта, розвиток*) – дотримання основних норм людського спілкування, вміння знаходити адекватні засоби у спілкуванні з оточуючими.

Лідер (*англ. leader – вести, керувати*) – особистість, яка користується визнанням та авторитетом у групі й за якою група визнає право приймати найвідповідальніші рішення у значущих для неї ситуаціях, бути організатором діяльності групи й регулювати взаємини в ній.

Лідерство – взаємини домінування і підкорення, влади і дотримання в системі міжособистісних відносин у групі.

Мала група – не чисельна (до 20 осіб) сукупність об'єднаних спільною діяльністю людей, які мають безпосередні зв'язки між собою.

Мала неформальна група являє собою відносно стійке об'єднання за-суджених, що виникає на основі спільності поведінкових програм та кооперативної солідарності в орієнтації на досягнення значимих цілей.

Медіація – відновна процедура, що передбачає обговорення наслідків злочину і прийняття рішення щодо їх подолання безпосередніми учасниками події за допомогою нейтрального посередника медіатора.

Мета – це те, до чого прагне людина, для чого вона працює, за що бореться, чого хоче досягти у своїй діяльності.

Метод – це шлях пізнання, спосіб, що дозволяє досліджувати предмет науки.

Метод анкетування – метод опитування, що використовується як спосіб збору первинної інформації з метою визначення напрямку подальшої роботи.

Метод аналізу продуктів діяльності – метод збору інформації (показників трудової та навчальної діяльності, виконання різних доручень, висту-

пів на зборах тощо), який допомагає побачити відображені в них інтереси засудженого, його прагнення, зміну ставлення і поведінки.

Метод спостереження – спеціально організоване, цілеспрямоване, планомірне і систематичне сприйняття поведінки засуджених у природних умовах їхнього життя та діяльності, що дозволяє фіксувати, аналізувати, узагальнювати прояви особистості, її зміну в різних ситуаціях, контролювати хід накопичення позитивного досвіду поведінки.

Метод тестування – метод опитування, суть якого полягає в тому, що на підставі раніше підготовлених та виконаних засудженим стандартизованих запитань здійснюється оцінка розвитку його особистісних якостей, здібностей, нахилів, вмінь.

Метод узагальнення незалежних характеристик – метод психологічних досліджень, що ґрунтується на збиранні, порівнянні відомостей про засуджених від різних осіб, які характеризують його незалежно один від одного, що підвищує об'єктивність суджень.

Методологія (від грец. *шлях пізнання, навчання*) – це система категорій і принципів, що лежать в основі наукового знання, й визначальний напрямок теоретичних і прикладних досліджень у певній галузі науки.

Мислення – суспільно зумовлений, нерозривно пов'язаний із мовленням психічний процес пошуків і відкриття суттєво нового, опосередкованого й узагальненого відображення дійсності у процесі її аналізу і синтезу.

Мислення продуктивне (творче) (грець. *produce – створюю*) – мислення, продуктом якого є принципово новий або вдосконалений образ певного аспекту дійсності.

Мислення репродуктивне (лат. *re i produce – знову створюю*) – мислення, що виявляється у вирішенні проблем за наявним зразком, віднесенні кожної нової проблеми до вже відомого типу.

Мікрогрупи – групи, в яких відбувається постійне міжособистісне спілкування, що породжує різноманітні соціально–психологічні внутрішньо групові явища, які накладають відбиток на діяльність людей.

Мікросередовище – об'єктивна соціальна реальність, що є сукупністю матеріальних, політичних, ідеологічних і соціально–психологічних факторів, які безпосередньо взаємодіють з особистістю у процесі її життя і діяльності.

Мікросередовище засуджених – об’єктивна соціальна реальність, що є сукупністю матеріальних та соціально–психологічних факторів, які безпосередньо взаємодіють з засудженим в процесі його життя та діяльності в УВП.

Мотив (лат. *motus* – *штовхаю, рухаю*) – відбита у свідомості людини потреба, яка глибоко в ній схована і яка є причиною всіх її вчинків і дій.

Мотивація – сукупність причин психологічного характеру (система мотивів), які зумовлюють поведінку і вчинки людини, їх початок, спрямованість і активність.

Навичка – автоматизована дія, яку людина виконує не лише вірно, а й швидко, економно, легко.

Навчання – цілеспрямована взаємодія вчителя та учнів, у процесі якої засвоюються знання, формуються вміння й навички.

Наркоманія (грець. *narkē* – сон, и *mania* – безумство, пристрасть, потяг) – хворобливий психічний стан, зумовлений хронічною інтоксикацією внаслідок зловживання наркотичними засобами.

Настрій – довготривалий емоційний стан людини, який впливає на всі психічні процеси, прояви в діяльності.

Неформальна група – група, яка не має у своєму складі визнаного лідера.

Обдарованість – високий рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей, що є передумовою творчих досягнень.

Особистість – суспільна істота, наділена свідомістю і представлена психологічними характеристиками, які є стійкими, соціально зумовленими і виявляються у суспільних зв’язках, відносинах з навколишнім світом, іншими людьми та визначають поведінку людини.

Пам’ять – психічний процес, направлений на запам’ятовування, збереження і наступне відтворення людиною її особистого досвіду, того, що вона відчувала та переживала, або вивчала.

Пенітенціарний (від лат. – *покаянний*) виправлений через покаяння, внутрішнє самоочищення.

Перевиховання – виховний процес, спрямований на подолання негативних рис особистості, що сформувалися під впливом негативних умов виховання.

Переконання – система мотивів, що спонукають особистість діяти відповідно до власних поглядів і принципів.

Підготовка засуджених до звільнення з УВП – сукупність соціальних і виховних заходів, які передбачають моральну і психологічну підготовку до життя на волі, що здійснюється в УВП, та поступову діяльність органів і установ виконання покарань спільно з територіальними ОВС та центром зайнятості населення.

Психотерапія – надання психологічної допомоги особі в подоланні особистісних проблем, дезадаптивних особистісних якостей та у розвитку особистості.

Планування соціально-виховної роботи із засудженими – комплекс заходів, які спрямовані на визначення найближчих і перспективних цілей роботи із засудженими, а також засобів і шляхів їх досягнення.

Поведінка – система взаємопов'язаних реакцій і дій людини у взаємодії з навколишнім середовищем.

Потреби – те, що необхідне для підтримання життєдіяльності організму особи, соціальної групи, суспільства в цілому; внутрішня спонука активності; стан людини, соціальної групи, суспільства, що виражає залежність від об'єктивного змісту умов їхнього існування та розвитку; умови, що змушують до чогось, спричиняють щось.

Почуття – усвідомлене переживання людиною ставлення до подій його життя, потік емоційних переживань, більш стійкі та тривалі ніж емоції і мають чітко виражений предметний характер.

Принциповість – вольова якість, що виявляється в умінні людини керуватися у своїх діях і вчинках.

Проблема (*грець. problema – задача, труднощі*) – складне теоретичне або практичне завдання, що потребує вивчення, дослідження й вирішення; ситуація, яка стає перешкодою для бажаних дій і цілей.

Професійна деформація є комплексом специфічних змін окремих рис, структури особистості в цілому. Ці зміни полягають у гіпертрофії і подальшій трансформації в свою протилежність професійно важливих рис (пильність – підозрливість, впевненість – самовпевненість тощо), актуалізації розвитку соціально негативних рис (жорстокість, мстивість, цинізм), дисгармонійному, спотвореному співвідношенні окремих рис.

Психіка – це відображення мозком предметів і явищ об’єктивної дійсності.

Психічний стан – умовне виділення в психіці індивіда відносно статичного моменту, що характеризується проявами окремих індивідуальних якостей у перебігу процесів і властивостей у відповідь на умовний або безумовний подразник, визначається самопочуттям людини і впливає на поведінку чи діяльність у момент розгляду.

Психодіагностика – це галузь психологічної науки та практики, яка розробляє та використовує спеціальні методи розпізнання індивідуально–психологічних відмінностей людей.

Психологічна підготовка – це цілеспрямований вплив на свідомість, почуття і волю засудженого, метою якого є створення у нього уявлень про нові умови життя та вироблення на цій основі певних моделей своєї поведінки.

Психологічна корекція – метод комплексного психологічного впливу на мету, мотиви та структуру поведінки суб’єкта, а також на розвиток певних психічних функцій: пам’яті, уваги, мислення.

Психологічна служба – це складова частина соціально–психологічної служби УВП, функціонування якої забезпечується психологами, виконуючими специфічні завдання вивчення засуджених та сприяння зменшенню негативного впливу перебування в умовах позбавлення волі на їх особистість.

Психологічний бар’єр – являє собою певні перешкоди на шляху встановлення психологічного контакту.

Психологія (від грецького «псюхе» – душа, «логос» – навчання) – це наука, що вивчає процеси активного відображення людиною об’єктивної діяльності у формі відчуттів, сприйняття, мислення, почуттів і інших процесів та явищ.

Реабілітація – відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства.

Режим – це встановлений законом та іншими нормативно–правовими актами порядок виконання і відбування покарання, який забезпечує ізоляцію засуджених; постійний нагляд за ними; виконання покладених на них обов’язків; реалізацію їхніх прав і законних інтересів; безпеку засуджених

і персоналу; роздільне тримання різних категорій засуджених; різні умови тримання засуджених залежно від виду колонії; зміну умов тримання засуджених; з психологічної точки зору – спосіб життя людей, який встановлюється як самою людиною, так і органами, що керують суспільними відносинами, для досягнення певних цілей.

Реінтеграція – повернення засудженого до самостійного соціально-нормативного життя у суспільстві.

Ресоціалізація – відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві; процес виправлення і розвитку соціально корисних зв'язків і відносин як в процесі відбування покарання, так і після звільнення.

Ресурси соціальної реабілітації – матеріальні і духовні цінності суспільства, знання, вміння, особистісні якості, відносини особи чи соціальної групи, що можуть використовуватись для досягнення мети соціальної реабілітації.

Рефлекс (відображення) – це відповідь живого організму на той чи інший подразник, який здійснюється через нервову систему, центральним органом якого є головний мозок.

Ризик – ступінь імовірності негативної події, яка може відбутися в певний час або за певних обставин.

Розвиток – процес формування і становлення особистості під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, серед яких виховання і навчання відіграють провідну роль.

Самогубство (суїцид) – свідоме позбавлення себе життя.

Самоосвіта і самовиховання – свідомою роботою людини над собою у процесі свого життя, спрямована на формування бажаних якостей, норм, знань, необхідних навичок, умінь і звичок.

Самоосуд – прийом самовиховання, який полягає у незадоволенні власними діями, вчинками, поведінкою.

Самооцінка – прийом самовиховання, суть якого зводиться до зважування подумки своїх можливостей і оцінки своїх дій та вчинків.

Свідомість людини – це вищий етап розвитку психіки. Вона є продуктом суспільно-історичного розвитку, продуктом праці.

Сімейне консультування – консультування, що проводиться зі всіма членами сім'ї разом або окремо з кількома членами сім'ї і спрямоване на подолання сімейних проблем і конфліктів, на пошук і мобілізацію ресурсів сім'ї у покращенні власного життя.

Соціалізація (*лат. socialis – суспільний*) – процес перетворення людської істоти на суспільного індивіда, утвердження її як особистості, включення у суспільне життя як активної і дієвої сили; засвоєння індивідом соціального досвіду (цінностей, норм, зразків поведінки) суспільства й активного відтворення і збагачення системи соціальних зв'язків і відносин, у яких він розвивається.

Соціальне середовище – суспільні, матеріальні і духовні умови існування і діяльності індивіда.

Соціальна реабілітація – діяльність, спрямована на відновлення стану повноцінної життєдіяльності і соціального функціонування індивіда або соціальної групи, що опинилися в стані соціальної дезадаптації.

Соціальна дезадаптація – стан індивіда, що характеризується конфліктом його цінностей і поведінки з нормами та цінностями соціального середовища.

Соціальна адаптація – процес і результат активного пристосування індивіда до умов соціального середовища.

Соціальна реінтеграція – набуття індивідом нового соціального статусу, поновлення соціальних зв'язків, повторне входження в основні соціальні інститути (навчання, виховання, трудова та культурно-дозвільна діяльність тощо)

Соціальна реадаптація – пристосування до нових умов життя.

Соціальної реабілітації технологія – система послідовних і координованих дій (процедур), що використовуються для досягнення мети та вирішення завдань соціальної реабілітації.

Соціальна ситуація життєдіяльності – конкретні умови та обставини життєдіяльності людини, особливості її соціального оточення, що склалися в певний період часу і впливають на її самопочуття та поведінку.

Соціально–психологічний тренінг – групова робота, спрямована на розвиток вмінь і формування навичок соціальної поведінки.

Соціальна профілактика – попередження аморальної, протиправної поведінки, іншої асоціальної поведінки, виявлення негативного впливу на життя і здоров'я людей та запобігання такому впливу.

Соціальна робота – вид комплексної діяльності по наданню соціальної допомоги, спрямованої на забезпечення всебічної життєдіяльності людини в умовах позбавлення волі, відтворення повноцінної людської особистості, формування і збереження корисних навичок та відновлення й розвиток соціальних зв'язків.

Соціально–виховна робота УВП – цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених; спрямована на формування та закріплення у засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів.

Соціально–виховна робота індивідуальна – система цілеспрямованих психолого–педагогічних і соціальних заходів, сукупність різноманітних методів, прийомів і способів безпосереднього або опосередкованого впливу на конкретну особистість засудженого з урахуванням його індивідуально психологічних особливостей і властивостей, ступеня педагогічної занедбаності і кримінальної зараженості.

Соціально–психологічний тренінг – групова робота, спрямована на розвиток вмінь і формування навичок соціальної поведінки.

Соціометрія – спосіб вимірювання контактних взаємовідносин, особистих симпатій і антипатій засуджених один до іншого, який спрямований на вивчення взаємовідносин у групах і колективах засуджених, виявлення системи малих неформальних груп та їх лідерів.

Спілкування – спричинений потребами у спільній діяльності складний, багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, що включає обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії та розуміння іншої людини.

Сприйняття – відображення у свідомості людини явищ чи предметів при їхньому безпосередньому впливі на органи почуттів; відображає предмет у цілому, у сукупності його властивостей.

Спрямованість – складна властивість особистості, яка включає в себе систему спонукань, що визначають активність людини і вибірковість її діяльності.

Статус (лат. *status* – стан, становище) – становище індивіда в системі міжособистісних відносин у групі, суспільстві, його права, обов'язки і привілеї.

Стиль управління колективом – упорядкована сукупність робочих, практичних прийомів поведінки і стосунків з підпорядкованим колективом і колегами в процесі діяльності.

Стрес – негативний психічний стан, який виникає внаслідок дії на психіку особистості з боку навколишнього середовища негативних подразнень (стресорів).

Субкультура – це сукупність духовних та матеріальних цінностей, що регламентують діяльність осіб, об'єднаних у кримінальні групи.

Талант – притаманні від народження певні здібності та вміння, які розкриваються з набуттям навичок і досвіду.

Творча особистість – індивід, який володіє високим рівнем знань, протягом до нового, оригінального, вміє відкинути звичайне, шаблонне. Притаманні їй творчі здібності є умовою успішного здійснення творчої діяльності.

Темперамент (лат. *temperare* – змішувати в належних співвідношеннях, підігрівати, охолоджувати, уповільнювати, керувати) – вроджена і незмінна властивість людської психіки, що виявляється в її збудливості, емоційній вразливості, врівноваженості та швидкості перебігу психічної діяльності, залежить від співвідношення властивостей нервових процесів (сили, урівноваженості та рухливості), що визначає реакції людини на інших людей та на обставини.

Тест (від англ. – випробування) – система завдань, що дозволяють виміряти рівень розвитку певної психологічної якості (властивості) особистості.

Тренінг (англ. *training*) – вид групової роботи, яка ґрунтується на використанні активних методів формування нових навичок, самопізнання і саморозвитку.

Трудова експертиза – це визначення готовності людини до праці з конкретної професії. Трудова профпридатність може бути обумовлена віком, станом здоров'я, рівнем підготовленості, тривалістю ув'язнення, наявністю необхідного досвіду, знань, вмінь.

Увага – спрямованість та зосередженість свідомості, що передбачає підвищення рівня сенсорної, інтелектуальної, або рухової активності індивіда.

Установка – неусвідомлювана готовність особистості до діяльності, за допомогою якої може бути задоволена потреба.

Уява – психічний процес створення образів, предметів шляхом приведення наявних у людини знань у нове сполучення.

Фрустрація – стійке довготривале негативне емоційне переживання, особливо сильне потрясіння, викликане крайньою незадоволеністю від реальних чи надуманих перешкод на шляху досягнення мети, викликане невдачею у задоволенні потреб чи бажань.

Фостерінг – метод соціальної реабілітації дітей, що опинилися без піклування дорослих та дітей, чії батьки (опікуни) неналежно виконують батьківські обов'язки.

Характер (*грець. charakter – риса, особливість*) – сукупність найбільш стійких рис людини, що формуються в процесі її розвитку під впливом умов життя та виховання і виявляються в її діяльності та суспільній поведінці, у ставленні до колективу, до інших людей, праці, навколишньої дійсності і самої себе.

Цілеспрямованість – воляова якість, що полягає в умінні людини керуватися у своїх діях і вчинках загальними і стійкими цілями, зумовленими її стійкими переконаннями.

Наукове видання

**АКАДЕМІЧНИЙ КУРС
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

ПІДРУЧНИК

Технічний редактор *Галина Кухарець*
Комп'ютерна верстка *Юрій Литвиненко*
Коректор *Тетяна Кондратова, Олена Пильник*

Підписано до друку 22.08.2019 р.
Формат 60x84/16 Гарнітура Times New Roman
Ум.друк.арк. 36,8. Ум. фарбо-відб. 37,0. Обл.-вид. арк. 37,2.
Тираж 80 прим. Зам. №16363

Видавець і виготовлювач
ПАТ «Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна»,
проспект Перемоги, 62, м. Чернігів, 14000
Свідоцтво про внесення суб'єкта господарювання до
Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №4292 від 02.04.2012